

SELANİK'İN GÖLGESİNDE BİR SANCAK:

D R A M A

(1864-1913)

Dr. İsmail Arslan

SELANİK'İN GÖLGESİNDE BİR SANCAK:

D R A M A

(1864-1913)

YAYIN NO: 407

SELANİK'İN GÖLGESİNDE BİR SANCAK: DRAMA (1864-1913)

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Sertifika No: 16228

1. Basım, Eylül 2010

ISBN: 978 - 605 - 5506 -07 - 0

Yayın Yönetmeni : *Ahmet Nuri Yüksel*

Baskı : *Yaylacık Matbaası*

Livros Yolu Fatih San. Sit. No: 12/197-203 Topkapı

Tel: (0212) 612 58 60

Kapak Baskı : *Şekil Ofset*

Cilt : *Yedigün Mücellithanesi*

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 3 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İSTANBUL

Tel: (0212) 520 72 53 - 513 85 04 Fax: (0212) 511 47 74

bilge@bilgeyayincilik.com

www.bilgeyayincilik.com

SELANİK'İN GÖLGESİNDE BİR SANCAK:

D R A M A

(1864-1913)

Dr. İsmail Arslan

İsmail Arslan;

1979 yılında Balıkesir'in Dursunbey ilçesi Selimağa köyünde doğdu. İlköğrenimini Selimağa İlköğretim Okulu'nda, ortaöğrenimini Dursunbey Sağlık Meslek Lisesi'nde tamamladı. 1996 yılında girdiği Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi, Tarih Öğretmenliği Bölümünden 2000 yılında mezun oldu. Aynı yıl Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisansa ve Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. 2001 yılında Necatibey Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalına Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2004 yılında "19. Yüzyılda Balıkesir'de Tarımsal Üretim ve Köylüler" adlı teziyle yüksek lisansını ve 2009 yılında Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalında "19. Yüzyılda Balkanlar'da Sosyo-Ekonomik İlişkiler: Drama Sancağı Örneği (1864-1913)" başlıklı teziyle de doktorasını tamamladı. Ulusal ve uluslararası çeşitli dergi, kitap ve sempozyumlarda yayımlanmış makale ve bildirileri bulunan yazar; halen Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalında Osmanlı sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel tarihi, Balkan tarihi ve yerel tarih üzerine araştırmalarına devam etmektedir.

*Bu kitabı kıymetli hocalarım
Prof. Dr. Bülent ÖZDEMİR
ve
Prof. Dr. Sabri SÜRGEVİL'e
ithaf ediyorum.*

İÇİNDEKİLER

Özgeçmiş	4
Tablolar ve Şekil Listesi	11
Kısaltmalar	13
Teşekkür	15
Önsöz	17

GİRİŞ

OSMANLI MODERNLEŞMESİ: BİR LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ ...	19

BİRİNCİ BÖLÜM

DEĞİŞİM SÜRECİNDE BALKANLAR'DA BİR SANCAK: DRAMA

A. BALKANLAR'IN TARİHSEL COĞRAFYASI VE YOL AĞI	49
1. Coğrafya	49
2. İnsanlar	51
3. Yollar	53
B. SELANİK'İN GÖLGESİNDE BİR SANCAK: DRAMA	57
1. Drama Sancağı'nın Coğrafi Yapısı	57
2. Drama Sancağı'nın İdarî Yapısı	60
3. Drama Sancağı'nın Tarihi Süreç İçindeki Genel Görünümü	62
a. Drama	62
b. Kavala	66
4. Drama Sancağı'nda Şehirlerin Fizikî Öğeleri	74
a. Surlar	74
b. Liman	78
c. Mimari Yapılar	80
<i>Camiler, Mescitler, Tekkeler, Medrese ve Mektepler</i>	80
<i>İmaret</i>	87
<i>Kiliseler</i>	91

5. Drama Sancağı'nda Cemaatler	94
a. Müslümanlar	95
b. Hristiyanlar	100
c. Yahudiler	104
d. Çingeneler	108
Sonuç	111

İKİNCİ BÖLÜM TOPLUMSAL YAŞAM

A. OSMANLI ŞEHRİNDE TOPLUMSAL YAŞAM	115
B. DRAMA SANCAĞI'NDA DEMOGRAFİK YAPI	119
C. DRAMA SANCAĞI'NDA GÜNDELİK YAŞAM	130
1. Gündelik Yaşamı Etkileyen Faktörler	134
a. Hastalıklar	134
b. Su İhtiyacı	146
c. Yangınlar	148
d. Doğal Afetler	151
D. DEĞİŞİMİN SEMBOLLERİ	156
1. Okullar, Bankalar, Kahvehaneler, Oteller ve Saat Kulesi	156
a. Okullar	156
b. Bankalar	165
c. Kahvehaneler	169
d. Oteller	173
e. Saat Kulesi	176
Sonuç	178

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM YEREL YÖNETİM ve MODERNLEŞME

A. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YEREL YÖNETİMLER VE DEĞİŞİM	183
B. DRAMA SANCAĞI'NDA YEREL YÖNETİM ANLAYIŞINDA DEĞİŞİM	192
1. Drama Sancağı'nda Şehirciliğin Gelişimi	197
2. Kavala'da Konsolosluk ve Değişim	213
C. YEREL YÖNETİMLERDE MEKÂNSAL DEĞİŞİM	218
1. Hükümet Konakları	218
2. Hapishaneler	223
a. Drama Hapishanesi	225
b. Kavala, Rapçoz ve Sarışaban Hapishaneleri	227
Sonuç	231

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TİCARET ve DEĞİŞİM

A. 19.YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TİCARET	235
1. Demiryolu Ulaşımı ve Değişim	239
a. Selanik-Dedeoğlu Demiryolu Hattı	241
2. Denizyolu Ulaşımı ve Değişim	247
B. İHRACAT	254
1. Kavala Limanı	256
2. Kiremitli Limanı	263
3. Karaoğlu Limanı	263
4. 1848-1859 Yılları Arasında Kavala'da Tütün İhracatı	265
5. 1870-1875 Yılları Arasında Kavala'da İhracatın Genel Durumu	268
C. TÜTÜN TİCARETİ VE YEREL İLİŞKİLER AĞI	278
D. TÜKETİM ALIŞKANLIKLARINDA DEĞİŞİM	285
Sonuç	294

BEŞİNCİ BÖLÜM

TARIMSAL ÜRETİM ve KÖYLÜLER

A. 19.YÜZYILDA BALKANLAR'DA TARIMSAL ÜRETİM VE KÖYLÜLER	299
B. DRAMA SANCAĞI'NDA TARIMSAL ÜRETİM	302
1. Pravişta Bataklığı'nın Kurutulması	305
2. Pamuk Tarımı	307
3. Tütün Tarımı	312
4. Yerel Pazar Ağı ve Panayırılar	321
5. Drama Sancağı'nda Çiftlikler	326
Sonuç	345
Sonuç	349
Kaynakça	363
İndeks	379

TABLO ve ŞEKİL LİSTESİ

Tablo 1.	1831 Nüfus Sayımına Göre Drama Sancağı Sınırları İçinde Yer Alan Kazaların Nüfusu.	120
Tablo 2.	1859 Yılında Drama Sancağı'nda Kazalara Göre Kır ve Şehir Nüfusunun Dağılımı.	121
Tablo 3.	1859 Yılında Drama Sancağı'nda Etnik Yapıya Göre Nüfusun Dağılımı.	121
Tablo 4.	1878 Yılında Drama Sancağı'nda Nüfusun Etnik Yapıya Göre Dağılımı.	122
Tablo 5.	1878 Yılında Drama Sancağı'nda Nüfusun Müslüman ve Hristiyan Olarak Dağılımı.	122
Tablo 6.	1878 Yılında Drama Sancağı'nda Hristiyan Nüfusun Kendi İçinde Dağılımı.	122
Tablo 7.	1881-1882 Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Drama Sancağı'nın Nüfus Yapısı.	125
Tablo 8.	1906/7 Osmanlı Nüfus Sayımı Özetine Göre Drama Sancağı'nın Nüfus Yapısı.	126
Tablo 9.	1325 (1907/1908) Tarihli Selanik Vilayet Salnamesi Verilerine Göre Drama Kazası'nda Yerli ve Yabancı Nüfus.	127
Tablo 10.	1325 (1907/1908) Tarihli Selanik Vilayet Salnamesi Verilerine Göre Kavala Kazası'nda Yerli ve Yabancı Nüfus.	127
Tablo 11.	1911 Yılında Drama Sancağı'nda Kız Erkek Okul Sayısı.	160
Tablo 12.	1884-1912 Yılları Arasında Kavala Limanı'nda Gemi Trafığı (Ton). ..	251
Tablo 13.	Kavala'dan Yabancı Ülkelere Yapılan İhracatın Ortalama Miktar ve Değerleri.	257
Tablo 14.	Kavala Bölgesinde 1844-1859 Yılları Arasında Yıllık Tütün Üretim Miktarı.	258
Tablo 15.	Kavala Limanı'ndan Farklı Bandıralarla Ticaret Yapan Devletlerin Ticaret Kapasitelerinin Yıllık Ortalaması.	258
Tablo 16.	Taşoz Adası'nda Üretilen Ürünler ve Maddi Değerleri.	259

Tablo 17. Kavala Limanı'ndan Yapılan İhracatın Rakamsal (Libre) Olarak Miktarı.	260
Tablo 18. Kavala Limanı'ndan Yapılan İhracatın Sterlin Olarak Değeri. ...	261
Tablo 19. Karaağaç'tan Yapılan İhracatın Miktar Olarak Envanteri (1859). ...	264
Tablo 20. Karaağaç'tan Yapılan İhracatın Değer Olarak Envanteri(1859). ...	264
Tablo 21. 1848-59 Yılları Arasında Kavala Limanı'ndan İhraç Edilen Tütünün Ükelere Göre Toplamdaki Dağılımı.	265
Tablo 22. 1848-59 Yılları Arasında Kavala Limanı'ndan Gönderilen Tütünün Kuruş Olarak Ükelere Göre Toplamdaki Dağılımı.	266
Tablo 23. Konsolos Yardımcısı Maling'in Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Tütün Ticaretinin Ayrıntılarını Gösteren ve Raporuna Eklediği Bir Tablo.	267
Tablo 24. 1871-1875 Tarihleri Arasındaki Kavala'nın İthalat ve İhracat Değerleri	268
Tablo 25. 1870-75 Tarihleri Arasında Kavala Bölgesinin Tütün İhracatı. ...	269
Tablo 26. 1875 Yılında Kavala Limanı'nda İhracatın Durumu.	273
Tablo 27. 1871-1912 Yılları Arasında Kavala Limanı'ndan Tütün İhracatı. ...	276
Tablo 28. 1871-1912 Yılları Arasında Kavala'da Sterlin Olarak İthalat ve İhracat Değerleri (£).	277
Tablo 29. 1859 Yılında Kavala Limanında Gerçekleşen İthalat.	288
Tablo 30. 1859 Yılında Karaağaç Limanı'nda Gerçekleşen İthalat.	289
Tablo 31. 1875 Yılında Kavala Limanı'nda İthalatın Durumu.	291
Tablo 32. 1871-1912 Yılları Arasında Kavala'da Gerçekleşen Şeker ve Kahve İthalatı.	293
Tablo 33. Kavala Bölgesinde 1844-1859 Yılları Arasında Yıllık Tütün Üretim Miktarı.	317
Tablo 34. 1905-1912 Yılları Arasında Kavala Bölgesinde Tütün Üretimi. ...	319
Tablo 35. Gümüllüne Panayırı'nda Satılan Büyükbaş Hayvan Sayısı ve Fiyatı.	324
Tablo 36. 1873'te Kavala Limanı'nın Durumu.	360
Tablo 37. 1875 Yılında Kavala Limanı'ndaki Hareketlilik.	361
Şekil 1. Yeni İnşa Edilen Sarışaban Hapishanesinin Planı.	230

KISALTMALAR

age	Adı geçen eser
agm	Adı geçen makale
ag mad.	Adı geçen madde
agt	Adı geçen tez
Blz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
Ed.	Editör
EÜEF	Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
FO	Foreign Office
GDAAD	Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi
Haz.	Hazırlayan
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İSAM	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜİFM	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
kg	Kilogram
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
No	Numara (number)
Nu.	Numara
OTAM	Osmanlı Araştırmaları Dergisi
pp.	Sayfa
PRO	Public Record Office
s.	Sayfa
sy.	Sayı

Vol.	Cilt
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
YKY	Yapı Kredi Yayınları
YTY	Yeni Türkiye Yayınları
TALİD	Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDBB	Türk Dünyası Belediyeler Birliği
TNA	The National Archives
TTK	Türk Tarih Kurumu
TVYY	Tarih Vakfı Yurt Yayınları
t.y.	Tarih yok

TEŞEKKÜR

Bu kitabın ortaya çıkmasında destek ve teşviklerini her zaman yanımda hissettiğim değerli hocam Prof. Dr. Sabri SÜRGEVİL'e; ilk karşılaşmamızdan bu yana akademik ve insanî bütün birikimiyle her zaman yol gösteren, yetişmemde büyük emeği olan kıymetli hocam Prof. Dr. Bülent ÖZDEMİR'e; lisans eğitimimden bu yana her zaman destek ve yardımlarını gördüğüm sevgili hocam Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI'na; çalışmanın hazırlanması sürecindeki katkılarından dolayı Prof. Dr. M. Akif ERDOĞRU ve Prof. Dr. Zeki ARIKAN'a; kaynaklara ulaşmada ve çalışmanın çeşitli aşamalarında destek olan değerli hocalarım Eftal IRKIÇATAL, İbrahim ERDOĞAN, Halil KÜÇÜKLER, Ahmet KÜÇÜKTEKELİ, Vahit SAPAR ve Dr. Abdülmecit MUTAF'a ve arkadaşlarım Sümer AKTAN, Ersoy TOPUZKANAMIŞ, M. Akif YALÇINKAYA, Selahattin SATILMIŞ, Murat ATILER, Cihan ÖZGÜN, Ceylan ÇAKIR, Serdar GENÇ, Ruhi İNAN, Dr. Yücel YİĞİT, Dr. İbrahim ŞAHİN ve Dr. Bayram YILDIZ'a; çalışmada kullandığım Fransızca belgelerin çevirisinde değerli vakitlerini harcamakta tereddüt göstermeyen saygıdeğer hocalarım Dr. Sami ÖZGÜR, Dr. Bülent PEKDAĞ ve M. Alaidin SEVER'e; Likurinos'un Yunanca Kavala Tarihi kitabının çalışmayla ilgili bölümlerini çeviren Gümölcine'den Avukat İlhan MEHMET'e ve kendisiyle irtibatımızı sağlayan Sevgül MÜMİN'e; çalışma boyunca verdiği destek ve fikirlerle her zaman ufuk açan Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU'ya; Yunanistan'daki saha araştırmam sırasında mihmandarlık yaparak bana yardımcı olan Ali FERHAT'a ve Dr. Hacı Veli AYDIN'a; çalışmanın değişik zamanlarında yaptıkları kritik yönlendirmelerle ve sağladıkları kaynaklarla beni teşvik

eden başta Prof. Dr. Michael KIEL olmak üzere, Prof. Dr. Sura-
iya FAROQHI, Prof. Dr. Cemal KAFADAR, Prof. Dr. Evangelia
BALTA ve Dr. Alp Yücel KAYA'ya; arşiv çalışmaları sırasında her
türlü kolaylığı sağlayan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin güzide
çalışanlarına; kitabın basımı sırasında teşvik ve yardımlarını
gördüğüm H. Yıldırım AĞANOĞLU'na ve kitabı yayımlayan Bil-
ge Kültür Sanat Yayınlarının sahibi muhterem Adnan Mecid
YÜKSEL Bey'e teşekkür ederim.

Ayrıca bu kitabın yazımı süresince bana gereken çalışma or-
tamını sağlayan sevgili eşim Zadife'ye, “kınalı kuzum” kızım As-
lı İrem'e ve bugüne kadar desteklerini hep yanımda hissettiğim
anneme, babama ve kardeşim Ali'ye en içten duygularıyla te-
şekkürü bir borç bilirim.

ÖNSÖZ

19. yüzyıl, hem dünya tarihi hem de Osmanlı tarihi açısından hızlı bir değişimin yaşandığı yüzyıl olmuştur. Değişim olgusu, son yıllarda sosyo-ekonomik içerikli çalışmalarda sıkça kullanılan bir kavramdır. Gerçekte değişim, insanlığın yeryüzündeki tarihi kadar eskilere götürülebilir. Fakat 19. yüzyılda gerçekleşen değişim olgusu, önceki yüzyıllardan daha farklı bir paradigmayı içinde barındırmaktadır. Bu yüzyılda insanlık geçmiş yüzyıllardan gelen bilgi, teknoloji, servet, kültür, siyasî ve ekonomik güç gibi bütün birikimini kullanarak bir sıçrayış gerçekleştirmiştir. Bu sıçrayıştan bütün dünya gibi Osmanlı İmparatorluğu da nasibini almıştır. Osmanlılar, gelişen ve değişen dünyada kendine yer bulmak için adeta “zamanın ruhu” neyi gerektiriyorsa onu yapma çabası içinde bu süreçte yerlerini almıştır. Değişim sürecine Osmanlı toplumu da kendi iç dinamikleri içinde kabullenişleri ya da reddedişleriyle çeşitli tepkiler vererek dâhil olmuştur. Elbette ki Osmanlı toplumunun geçirdiği tarihsel değişim süreci düz bir çizgi şeklinde değil de, çeşitli iç ve dış faktörleri içinde barındıran daha karmaşık bir süreç şeklinde gelişmiştir. Zira çağını yakalama girişimi içindeki Osmanlı İmparatorluğu’nda değişim; modern dünyaya uyum sürecini ifade etmektedir. İşte bu uyum sürecini anlamaya dönük bir çabanın ürünü olarak bu çalışmada, 19. yüzyılda Balkanlar’da Drama Sancağı örneğinde, sosyo-ekonomik ilişkiler bağlamında değişim sürecinin içeriği ve niteliği tartışılmıştır.

Genelde Balkanlar’ın, özelde ise Drama Sancağı’nın incelendiği bu çalışma, 19. yüzyılda Balkanlar’da sosyo-ekonomik ilişkilerdeki değişimi konu almaktadır. Osmanlı Rumelisi’nin

ve tarihsel Makedonya bölgesinin metropol ve liman şehri Selanik'in gölgesinde ve art bölgesinde kalan, demografik yönden Selanik'e göre daha homojen yapıdaki Drama Sancağı'nda, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki değişim ve bu değişimin Selanik'e göre hızı ve niteliği çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır. Çalışmada ayrıca Drama Sancağı'nın merkezi konumundaki Drama şehri ile sancağın dışı açılan ticaret kapısı konumundaki liman şehri Kavala arasındaki sosyo-ekonomik ve kültürel ilişkisi ve karşılıklı etkileşim ele alınmıştır. Drama Sancağı'ndaki sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan bütün yönleriyle değişim olgusunu anlamaya dönük bir yaklaşımın benimsendiği bu çalışmada sancaktaki toplumsal değişimin bir tespiti yapılmıştır.

Beş bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Balkanlar'ın tarihsel coğrafyası ve yol ağına kısaca değinilerek, Drama Sancağı'nın coğrafi ve idarî yapısı ile sancağın tarihsel süreç içindeki genel görünümü değerlendirilmiştir. İkinci ve üçüncü bölümlerde sancakta toplumsal yaşamdaki ve yerel yönetimlerdeki değişim konu edilmiştir. Dördüncü bölümde sancağın ticarî yapısı ve 19. yüzyılın ikinci yarısında ticarete görülen değişim ele alınmıştır. Son bölümde ise, sancaktaki tarımsal üretim üzerinde durulmuştur. Burada ayrıca sancağın en önemli ihraç ürünü olan tütün ve tütün üretimindeki değişim incelenmiştir.

İsmail ARSLAN

Balıkesir, Mayıs 2010

GİRİŞ

OSMANLI MODERNLEŞMESİ: BİR LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Dünya tarihi açısından bakıldığında bütünüyle bir “değişim çağı” olarak nitelendirebileceğimiz 19. yüzyıl, insanlığın değişim adına büyük mesafeler katettiği bir yüzyıldır. “Değişim” terimi, bu yüzyılı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan sosyal bilimcilerin imdadına koşan bir “sihirli değnek” olmuştur. Bu terim, literatürde belirtilen yüzyılı konu alan birçok çalışmada, üzerine vurgu yapılan bir kavramdır.¹ 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu literatüründe de “en uzun yüzyıl” olarak anılmaktadır.² Bunun altında yatan sebep adı geçen zaman diliminin son

- 1 Bu konuda literatürden bazı örnekler vermek gerekirse; Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara 2006; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev.) Dilek Özdemir, Ankara: İmge Yayınları, 2006; İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1, 2*, Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2004; Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004; Olcay Pullukcuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007; Nevin Meriç, *Adab-ı Muaşeret: Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000; Mehmet Murat Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara 2005; Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, 3. Baskı, Alfa-Aktüel, İstanbul 2007.
- 2 İlber Ortaylı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılını incelediği “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı” adlı çalışması kaleme alındığı tarihten bugüne uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen hâlâ literatürde atfı verilmeye devam eden bir çalışmadır. Bkz.: İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1995.

derece kapsamlı değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir reformlar dönemi olmasında aranmalıdır. Bu dönüşümü, çağını yakalama girişimi içindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun modern dünyaya uyum süreci olarak da nitelendirmek mümkündür.

Osmanlı modernleşmesi literatürü ile ilgili bir değerlendirmeye geçmeden önce modernleşme kavramı üzerine kısaca durmak gerekir. İlk olarak modernleşme nedir? Bir değişim süreci midir? Batılılaşma ile aynı anlamı mı taşımaktadır? Tabandan gelip halkın kabul ve desteğine mi dayanmaktadır? Yukarıdan aşağıya tepeden inme gerçekleştirilen bir gelişme midir? Yoksa aşağıdan yukarıya gerçekleşen bir değişim midir? Dış etkilerin bir ürünü müdür? Modernleşmede merkezî idaredeki bürokrat ve yöneticiler mi yoksa yereli temsil eden eşraf ve ayan mı daha etkili unsurlardır? Bu ve benzeri sorular modernleşmeyi konu alan literatürdeki pek çok çalışmada açıkça ya da üstü kapalı şekilde ortaya atılan sorulardandır.³

Ülkemiz tarih yazımında modernleşme kavramı açıklanırken askerî alandan başlayarak Türklerin yükselen Batı'yı taklit ettikleri ve bu gidişin topyekûn bir Batılılaşma hummasına dönüştüğü, fazla irdelenmeden sıkça tekrarlanagelen bir hükümdür. Bu hüküm, bütün yönleriyle tekrar gözden geçirilmeye ve bilimsel olarak tartışılmaya muhtaçtır. Bu bağlamda Türk modernleşmesi salt Batılılaşmadan ibaret bir kavram olarak ele alınamaz. Örneğin Türköne'ye göre Osmanlı modernleşme tarihi,

- 3 Son yıllarda modernleşme kavramıyla ilgili bu soruların sıklıkla sorulduğu araştırmalar literatürde her geçen gün artmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları için bkz.: *Ortaoğlu'da Modernleşme*, (Ed. William R. Polk-Richard L. Chambers), İnsan Yayınları, İstanbul 1995; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, (Çev.) Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Yayınları, Ankara 2002; Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995; Mümtaz'er Türköne, *Türk Modernleşmesi*, Lotus Yayınları, Ankara 2003; İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması Batılılaşma*, 3. Basım, Bağlam Yayınları, Ankara: 2002; S. N. Eisenstadt, *Modernleşme Başkaldırı ve Değişim*, (Çev.) Ufuk Çoşkun, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 2007; Fahrettin Altun, *Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş*, Küre Yayınları, İstanbul 2005; Recep Şentürk, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim*, İz Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006; Muharrem Sevil, *Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler*, 2. Basım, Vadi Yayınları, Ankara 2005.

sağlam kurumları güçlü gelenekleri olan bir devletin ve toplumun kendi köklerinden uzaklaşmadan kendi iç dinamikleri içerisinde zamana ayak uydurma çabalarını anlatmaktadır. Tanzimat reformları ise sağlam kökleri bulunan kurumlara dışarıdan aşı yapmaktan ibarettir. Tanzimatçıların tasarladıkları reformların amacının pratik ihtiyaçlara ve mecburiyetlere dayandığını ileri süren Türköne, asıl hedefin ise merkezi bir devletin modern bir dünya ile rekabet edebilecek bir dinamizmle yeniden tesis edilmesi olduğu görüşündedir.⁴ Yine ona göre Tanzimat reformlarını, en iyi ifade edebilecek kelime “alla turca” tabiridir. Bu kelime, kaynağı Batı olan fikirlerin, modellerin tamamıyla yerli bir havaya büründürüldükten sonra uygulanmasını ifade etmektedir. Yani toplum için faydalı görülen unsurlar iktibas edilmekte, ancak alınanların arkasındaki birikimlerle bir alaka kurulmamaktadır. Yerli bir kaynağa aşı yapılmakta ve böylece yenilik ortaya çıkmaktadır. Bu sayede de devlete bir çekidüzen verilmekte ve yapılan işlere de “reform” denilmektedir.⁵ Geleceği bir tarafa koymadan biraz da pragmatist bir tarzla açıklanan bu modernleşme yaklaşımı, en azından Osmanlı toplumunun iç dinamiklerini göz ardı etmemektedir.

Literatürde Osmanlı modernleşmesi üzerine yapılan çalışmaları kendi içinde bir sınıflandırmaya tâbi tuttuğumuzda üç ana başlık hâlinde toplamak mümkündür. Bunlardan ilki Oryantalist tarih görüşüdür. İkinci olarak Wallerstein’in öncülük ettiği dünya sistemi yaklaşımını sayabiliriz. Son olarak da herhangi bir tarih okuluna bağlı olmaksızın literatürde o güne kadar yapılan çalışmaları kritik ederek sadece meseleyi doğru bir şekilde anlamaya ve ortaya koymaya çalışan bir tarih söylemi söz konusudur. Bu çalışmanın durduğu yer ise; genelde Balkanlar’da, özelde Drama Sancağı örneğinde sosyo-ekonomik ilişkileri doğru bir şekilde anlamaya yönelik bir çabadan ibarettir. Çalışmada Osmanlı modernleşmesi olgusu, bir değişim süreci olarak ele alınmıştır.⁶

4 Bkz.: Türköne, *age*, s. 179-181.

5 Bkz.: Türköne, *age*, s. 154-155.

6 Sosyal bilimciler, Batılı olmayan toplumların geçirdikleri köklü değişim sürecini dile getirmek için kimi zaman “gelişme”, kimi zaman “değişim”, kimi

19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin sebeplerini kendi paradigmaları çerçevesinde açıklamaya çalışan Oryantalist tarih görüşü, dünyadaki değişime kendini adapte etmek için Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan her türlü girişimi, imparatorluğu oluşturan kurumların yozlaşması veya imparatorluğun gerilemesinin bir yansıması olarak görmektedir. Bu görüşü savunan çalışmalarda ileri sürülen temel argüman ise, Müslüman bir toplum olarak Osmanlı İmparatorluğu yıllar boyunca hiç değişmediği, statik kaldığıdır. Çünkü Osmanlı toplumu tipik bir İslamî toplum olarak etnik ve dinî gruplardan oluşmadığı için bir sınıf yapısına da sahip değildir. Bu nedenle Osmanlı toplumu dönemin ihtiyaçlarını karşılayacak dinamik bir yapıya sahip olmayan, pasif konumda geleneksel bir toplumdur. Bundan dolayı da Avrupa'daki enflasyon hareketleri, İspanyol gümüşünün etkisi, dünya ticaret yollarının değişimi, Avrupa ticaretinin dengesizliği, Avrupa ordusunun ve ekonomisinin üstünlüğü gibi dış faktörler Osmanlı İmparatorluğu'nda değişimin sebepleri olarak açıklanmakta ve Osmanlı yöneticileri de Avrupa'ya benzer yenilikleri getirmede bir araç olarak ön plana çıkarılmaktadır. Örneğin Oryantalist tarih görüşünün temsilcilerinden Fatma Müge Göcek, Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal değişimi incelediği çalışmasında, Osmanlı burjuvazisinin tüccar ve bürokrat sınıfı olmak üzere ikiye bölünmüş parçalı yapısının imparatorluğun çöküşüne yol açtığını iddia etmektedir. Ayrıca savaş, ticaret ve aydınlanmacı medeniyet kavramı bağlamında ele aldığı Osmanlı toplumsal değişimini, 18 ve 19. yüzyıl Avrupa'sından kaynaklanan meta, kurum ve fikirlerin etkisi altında gerçekleştiğini ve Osmanlı sultanının gene bu parametrelerin belirleyiciliğinde verdiği tepkinin Batılılaşma olgusunu şekillendirdiğini ileri sürmektedir.⁷

zaman da “modernleşme” kavramlarını kullanmışlardır. Modernleşme olgusu üzerine literatürde ortaya konulan farklı bakış açılarının derli toplu ele alındığı bir değerlendirme için bkz.: Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995. Ayrıca modernleşme kuramının eleştirel bir değerlendirmesi için de bkz.: Fahrettin Altun, *Modernleşme Kuramı*, Küre Yayınları, İstanbul 2005.

7 Bkz.: Fatma Müge Göcek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, (Çev.) İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınları, Ankara 1999.

Göcek'in iddialarından da anlaşıldığı gibi, durağan bir yapıya sahip, geleneksel ve tipik bir İslam toplumu olan Osmanlı toplumunda değişimin gerçekleşmesi kendiliğinden mümkün olamayacağı için, itici güç olarak yöneticiler toplumsal değişimin tetikleyicileri olmak zorundadırlar. Çünkü Batı ile arasında diplomatik, askeri ve ticari ilişkiler devam ettiğinden Avrupa'dan direkt etkilenen yönetici sınıflar, imparatorlukta dış faktörlerin etkisi altındaki temsilciler rolündedir. Buna göre Oryantalist tarih yaklaşımı, Osmanlı modernleşmesini tamamen Batı orijinli bir etkilenmenin bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Osmanlı toplumunun kendi iç dinamikleri ise göz ardı edilmektedir.

Literatürde Roderic H. Davison'un *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform: 1856-1876*,⁸ Şerif Mardin'in *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*,⁹ Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu*,¹⁰ Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma*¹¹ gibi araştırmaları Osmanlı modernleşmesi üzerine yapılan çalışmaların öncülerindendir. Bu araştırmacılardan daha çok diplomasi tarihi üzerine yoğunlaşmış olan Roderic H. Davison'un çalışması, o zamana kadar Osmanlı reformları üzerine Batı'da yapılan çalışmalarda Osmanlı kaynakları dikkate alınmadan ve sıklıkla da "Doğu Sorunu"nun bir alt kolu olarak ele alındığı dönem tarihçiliğinde, araştırmasına Avrupa kaynaklarıyla birlikte Türk ve Osmanlı kaynaklarını da katmış olması sebebiyle literatürde yeni bir adım olarak değerlendirilmektedir.¹² Bununla birlikte Avrupa arşivlerindeki araştırmalarının kendisine bu imkânı

8 Bkz.: Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform: 1856-1876*, (Çev.) Osman Akınhay, 2. Basım, Agora Yayınları, İstanbul 2005.

9 Bkz.: Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev.) Mümtaz'er Türköne-Fahri Unan-Irfan Erdoğan, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

10 Bkz.: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.) Metin Kırıatlı, 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1998.

11 Bkz.: Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), 3. Baskı, YKY, İstanbul 2002.

12 Bu konuda bkz.: Haşim Koç, "19. Yüzyıl Osmanlı Modernleşmesi Çalışmalarının Öncülerinden Roderic H. Davison ve Eserleri", *TALİD*, c. 2, sy. 1, 2004, s. 483-491.

verdiği halde Davison'un çalışmasında, reformların sosyo-ekonomik arka plan değerlendirmesi eksik kalmış taraftır. Diğer yandan 1774'ten 1923'e kadar olan dönemi kapsayan *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*¹³ adlı çalışmasının temel karakteristiği de 19. yüzyıl Osmanlı yenileşmesindeki Batı etkisi ve bu etkinin Osmanlı modernleşmesine nasıl yansıdığıdır. Osmanlı modernleşme tarihi yazımına birtakım yenilikler getirmiş olmasına karşın, temelde Davison'un Osmanlı tarihine bakışı geleneksel oryantalist söylemin kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş çizgisindedir. Sonuçta bütün makalelerinde Osmanlı modernleşme çabaları üzerinde duran Davison, oryantalist tarih görüşünün bir temsilcisi olarak çalışmalarında modernleşme, sekülerizm, Batılılaşmış Osmanlı Türk bürokratlarının ve entelektüellerinin politik modernleşmede oynadıkları rolü ve bu insanları eğiten devlet destekli okul ve eğitim programlarının önemini özellikle vurgulamıştır.

Literatürde Osmanlı modernleşmesini açıklamaya çalışan araştırmaların hemen hepsinde atuf yapılan diğer bir çalışma da Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu* adlı klasikleşmiş eseridir. 1961 yılında Londra'da yayımlanan bu çalışmasında Lewis, Osmanlı modernleşmesini klasik oryantalist görüşlerle açıklamaya devam etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış sebeplerini ele aldığı eserin ikinci bölümündeki literatür değerlendirmesinde, H. A. R. Gibb ve Harold Bowen'in Osmanlı idareci sınıfının bozulması üzerine kaleme aldıkları *Islamic Society and the West*¹⁴ adlı çalışmanın dışında imparatorluğun çöküş sebepleri üzerine ciddi incelemelerin yapılmadığını ileri sürmektedir. Bundan başka Lewis, 19. yüzyıl Osmanlı modernleşme tarihini ilerici-gerici çatışması şeklinde okumaktadır. Çalışmada tipik Oryantalist söylemin temel savlarından; Batı'da gelişen savaş teknolojisinin bir noktadan sonra takip edemeyişine bağlı olarak Osmanlıların savaş meydanlarında yenildiği ve

13 Bkz.: Roderic H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, (Çev.) Mehmet Morali, İstanbul: Alkım Yayınları, 2004.

14 Bkz.: H. A. R. Gibb-Harold Bowen, *Islamic Society and the West I: Islamic Society in the Eighteenth Century*, Kısım I, London, 1950, Kısım 2 London, 1957.

askeri bakımdan başarısız olduğu ön plana çıkarılmaktadır. Çalışmada ayrıca ilk atıflardan biri, literatürde oryantalist söylemin klasik eseri hâline gelen Gibb ve Bowen'in eserine yapılmaktadır. Bundan başka "Batının Etkisi" adlı bölümünde XVI. Louis ile muhabereye girecek kadar Batı dünyasından haberdar olan III. Selim'in, Batı'nın üstünlüğünü tamamen kabul ederek imparatorluğun kurtuluşu için ona göre bir programı, Nizam-ı Cedid'i uygulamaya koyan bir hükümdar olarak tasvir edilmesi,¹⁵ çalışmanın Osmanlı modernleşmesine bakışta durduğu yerin anlaşılması açısından önemlidir. Bu çalışma Osmanlı modernleşmesi olgusuna tipik Avrupa merkezcilikle¹⁶ yani Batılı bir gözle bakmakta ve klasik oryantalist söylemi tekrar etmektedir. Modernleşmeyi Batılılaşmak olarak algılayan klasik modernleştermeci yaklaşımın temsilcisi olan Lewis, çalışması boyunca Batılı bir düzen isteyenleri her zaman iyi, bunun karşısında olanları ise kötü olarak değerlendirmektedir. Sonuçta Davison'un ki gibi Lewis'in çalışmasında da Osmanlı modernleşmesinin sosyo-ekonomik arka planı eksik kalmış bir yandır.

Bütün birikimini Osmanlı modernleşme ve düşünce tarihi üzerine yansıtmış bir diğer araştırmacı da Niyazi Berkes'tir. Berkes'in *The Development of Secularism in Turkey* adlı çalışması,¹⁷ sosyal bilimlerde modernleşme ve az gelişmişlik kuramlarının yaygın şekilde tartışıldığı 1964 yılında yayımlanmıştır. Bu eser, yaklaşık dokuz yıl sonra Cumhuriyet'in 50. yılında, bizzat yazarı tarafından serbest bir şekilde tercüme edilerek *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adıyla 1973'te yayımlanmıştır.¹⁸ Çalışma, Osmanlı Devleti'nde Lale Devri ile başlayan ve Cumhuriyet reformlarına temel oluşturan Batılılaşma çabalarını tarihsel bir bütünlük içinde ele almaktadır. Çağdaşlaşma kavramını "sekülerleşme"

15 Bkz.: Lewis, *age*, s. 41-74.

16 Avrupa merkezci bakış açısına en önemli eleştirilerden birini Marksist okul mensuplarından Samir Amin yapmıştır. Bkz.: Samir Amin, *Avrupa-merkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi*, (Çev.) Mehmet Sert, 2. Baskı, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul: 2007.

17 Bkz.: Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Monreal, 1964.

18 Bkz.: Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınları, Ankara: 1973.

anlamında kullanan Berkes, Türkiye'nin modernleşme tarihini kutsal bir otoriteden kaynaklanan geleneksel değerlerin hâkim olduğu Osmanlı toplum yapısından modern ve laik değerlerin hâkim olduğu bir toplum yapısına geçiş süreci olarak görmektedir. Bununla birlikte Berkes'in çalışması, aynı dönemi konu eden Şerif Mardin ve Bernard Lewis'in çalışmalarıyla kıyaslandığında; bu eserlere göre daha bütünlüklü bir yorum sunmaktadır. Eserde Osmanlı modernleşme tarihini alışılmış ilercilerici-gerici ikileminin ötesinde bir değerlendirme söz konusudur. Döneme ait olguları literatürdeki mevcut söylemlerden farklı boyutlarda ele almaktadır. Örneğin matbaanın Osmanlı İmparatorluğu'na geç girişine dair literatürde dinî bir taassupla açıklanan görüşler karşısında, konunun dinî bir gerekçeden öte farklı siyasî ve sosyal boyutları olan bir mesele olduğuna dikkatleri çekmesi bunlardan sadece biridir. Berkes, Osmanlı toplum yapısının ne olduğu konusunda kaleme aldığı *Türkiye İktisat Tarihi* adlı iki ciltlik eserinin ilk cildini 1969'da yayınlamıştır. Bu çalışmasında, Osmanlı toplumsal sisteminin Asya tipi despotizm mi yoksa feodalizm mi olduğu tartışmasından ziyade, Osmanlı toplumsal yapısının evriminde rol oynayan faktörlerin ve aktörlerin birbirleriyle ilişkisine ve devletin kapitalizme niçin geçemediğine cevap bulmaya çalışmıştır. Osmanlı sistemini temelde despotizm olarak kabul eden Berkes, devletin bütçesinin temelini savaşlardan elde edilecek ganimetlerin oluşturduğu görüşündedir. Berkes genel olarak çalışmalarında, Avrupa merkantilizmi gibi dış etkilerle karşılaşan Osmanlı ekonomisinin durumu, para devrimiyle Osmanlı maliyesi ve ticareti üzerine olan etkileri, ortaya çıkan ekonomik bunalımın Osmanlı tımar sistemi, köylüsü, bürokrasisi, zanaatkâr ve esnafını nasıl etkilediği gibi konular üzerinde durmuştur. Sonuç olarak Berkes, Osmanlı modernleşmesi literatürüne katkı yaptığı her iki çalışmasında da iç dinamiklerden ziyade dış dinamiklerin Osmanlı sisteminin değişiminde rol oynadığına dikkat çekmiştir.

Literatürde Lewis, Davison ve Berkes'in dışında Osmanlı modernleşme tarihine katkıda bulunan isimlerden bir diğeri de Ezel Kural ve Stanford Shaw'dır. Bu araştırmacılar *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* adını verdikleri iki ciltlik

eserlerinde,¹⁹ büyük oranda Osmanlı Arşivlerine dayanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu sürekli değişime uğrayan bir toplum olarak tanımlamakta ve diğer tarihçilerin ihmal ettikleri sosyo-ekonomik değişimleri de ayrıntılı olarak çözümleme yoluna gitmektedirler. Bununla birlikte eserde Osmanlı modernleşmesi, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Sultan II. Mahmut'un gerçekleştirdiği beşerî uygulamalara, özellikle Avrupaî şapka, müzik ve pantolonun benimsenmesi gibi zevke hitap eden reformlara indirgenmekte ve bunlar Osmanlı toplumundaki önemli sosyal değişimin bir işaretiymiş gibi kabul edilmektedir. Ezel Kural ve Stanford Shaw literatürde çokça atıf alan çalışmalarının ikinci cildinde "Osmanlı Toplumunun Uyanışı"²⁰ başlığı altındaki bölümde Osmanlı toplumunun uyanışını Avrupa tarzı elbiseleri, müziği, sarayları, davetleri, operaları hatta gündelik yaşamda Batı stili kanepe, masa, sandalye ve paytonları benimsemesi gibi İstanbul seçkin tabakasının yaşam tarzındaki değişikliklerle anlatmaktadır. Bu yaklaşım tarzı, Osmanlı toplumunun uyanışı ile ilgili bu pasajdaki tasviri okuyan bir araştırmacının, modernleşme kavramına yüzeysel bir anlam yüklemesine veya bu kavramı yanlış anlamasına sebep olabilir. Bir diğer yanıltıcı yaklaşım da Tanzimat reformlarının hiçbir zaman toplumun isteklerine dayanmadığı iddiasıdır. Eric Jan Zürcher'in Türk tarihinin son iki yüz yıldaki toplu manzarasını sunma girişiminde bulunarak bir modern tarih olma iddiasıyla yazdığı *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* adlı eserinde ileri sürdüğü bu görüşe göre, reformlarda başı çeken bürokratlar gerekli gördükleri ya da bu bürokratlar büyük devletlerin temsilcilerince harekete geçmeye zorlanmış oldukları için bu reformları Osmanlı toplumuna zorla kabul ettirmişlerdir.²¹ Bu görüş doğru kabul edildiğinde, reformların gerçekleştirilmesinde Osmanlı toplumunun iç dinamiklerinin görmezlikten gelinmesi de zorunlu hâle gelmektedir.

19 Ezel Kural-Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. I-II, (Çev.) Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 1982-1983.

20 Ezel Kural-Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, (Çev.) Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 1983, s. 79-80.

21 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev.) Yasemin Saner Gönen, 10. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 102.

Oryantalist tarih görüşünü benimseyen bütün bu araştırmacıların temel savı, Lale Devri ile ya da Tanzimat'la başlattıkları dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan yenilik, reform ya da değişim olarak nitelendirilen bütün bu modernleşme çabalarının Batı'nın, dolayısıyla dış faktörlerin etkisiyle gerçekleştirildiği yönündedir.²² Buna göre 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'nın etkisiyle başlayan modernleşme sürecinde devletin eski kurumları tamamen yok edildi. Bu kurumları yenilemek mümkün olmadığı gibi Osmanlı toplumunun da Batı tarzı bir değişime uydurulması gerekiyordu. Çünkü var olan geleneksel yapısı içinde Osmanlı toplumunun yeni tip Batılı reformlara uyumu imkânsızdı. Bunun sebebi de Osmanlı toplumunun Batılı toplumların geçirdiği rönesans, reform, hümanizm, merkantilizm, aydınlanma, sanayi devrimi gibi evrelerden geçmemiş olmasıdır. Özetle bu görüşe göre Osmanlı İmparatorluğu, dinsel ve sosyo-ekonomik bazı sorunları sebebiyle Batı medeniyetine uyum sürecinde başarısız olmuştur.

Osmanlı modernleşmesiyle ilgili literatürde üzerinde durduğumuz ikinci görüş ise Immanuel Wallerstein'in "dünya sistemi teorisi"dir.²³ Gerçekte Latin Amerika'daki kolonizasyon sürecindeki değişimi izah etmek için teorik çerçevede oluşturulan bu perspektif, Huricihan İslamoğlu-İnan,²⁴ Reşat Kasaba,²⁵ Çağlar Keyder,²⁶ Şevket Pamuk,²⁷ Donald Quataert²⁸ gibi araştırmacılar tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişimi

22 Bu bağlamda Zürcher'in çalışmasının ilk bölümüne verdiği isim "Batının Etkisi ve İlk Modernleşme Girişimleri" şeklindedir. Bkz.: Zürcher, *age*, s. 21.

23 Bkz.: Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi*, c. I-II, (Çev.) Latif Boyacı, İstanbul: Bakış Yayınları, 2004-2005.

24 Bkz.: *Ottoman Empire and the World Economy*, (Ed. Huricihan İslamoğlu-İnan), Cambridge University Press, 1987.

25 Bkz.: Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, (Çev.) Kudret Emiroğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1993.

26 Bkz.: Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

27 Bkz.: Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, İstanbul 1984.

28 Bkz.: Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev.) Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

ortaya koymak için uyarlanmıştır. Wallerstein'in dünya sistemi bakış açısına göre, Osmanlı ekonomisinin temelleri 16. yüzyıla dayanan dünya ekonomisinin bir parçası olarak görülmektedir. Daha sonraki süreçte dünya ekonomik güçleriyle etkileşime geçerek Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği değişim, dünya sistemi teorisi içerisinde "çevreleşme" olarak açıklanmaktadır. Bu çerçevede "ticaret" en önemli ekonomik etkinlik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dünya sistemi yaklaşımına göre 19. yüzyılda Osmanlı toplumunun geçirmiş olduğu değişim, imparatorluğun dünya ekonomisiyle girmiş olduğu ticarî ilişki sonrasında meydana gelen çevreselleşme sürecinin bir sonucudur. Bu teoriye göre kapitalist dünya ekonomisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet yapısını ve üretim sisteminin yeniden oluşması ve sosyal hayatın yapısının düzenlenmesinden sorumludur. Yani kapitalist dünya ekonomisine Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik uyumu, kapitalist dünya sisteminin ihtiyaçlarına göre ortaya çıkan ürünlerin ticareti ve bunların dağıtımının gelişimi sonucu ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısındaki değişim, eski tip ve "geleneksel" kurumlarla çatışmalara sebep olduğu gibi, siyasî seviyedeki değişimleri de etkilemiştir. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyo-ekonomik bağlamdaki bütün modernleşme girişimleri dünya pazarına ekonomik uyumu gerçekleştirmek için yapıldı. Bu teorik çerçeveye göre, Batı'nın ekonomik etkisi altında ortaya çıkan modern kurumlar ve sosyo-ekonomik değişimlerin tamamı, dünya sisteminin bir parçası olarak hareket etmeyi sağlama ve küresel ekonomik güçlere yanıt vermenin araçları olarak görülmektedir. Üretim ilişkilerinden ziyade ekonomik ve ticarî ilişkilerin ön plana çıkarıldığı dünya sistemi yaklaşımı çerçevesi içinde Osmanlı İmparatorluğu, dünya çapında kurulan global bir ticarî ağın merkezinde değil çevresinde yer almaktadır. Merkez-çevre ilişkileri içerisinde merkez kendi çıkarları doğrultusunda çevreyi dönüştürmektedir. Bu bağlamda Osmanlı toplumunda bir değişimden söz ediyorsak bunun nedeni dünya sistemiyle kurulan ekonomik ilişkiler, yani ticarettir. Özetle bu yaklaşıma göre, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen reformlar

ve toplumun geçirdiği değişim, imparatorluğun dünya sistemine eklemlenmesini tamamlamak için yapılmak zorunda kalınan girişimler olarak değerlendirilmektedir. Bu durum bizi 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyo-ekonomik değişimlerin sadece dış güçlerin yani Batı'nın etkisiyle gerçekleşen değişimler olduğu ve bunda toplumun kendi iç dinamiklerinin bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaştırmaktadır. Bu yönüyle dünya sistemi teorisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecine yaklaşımı açısından klasik Oryantalist tarih anlayışıyla uyuşmaktadır. Avrupa merkezli bakış açısından kendini kurtaramayan dünya sistemi teorisi, farkında olmadan Oryantalist tarih anlayışı yeniden inşa etmektedir.

Dünya sistemi yaklaşımını benimseyen araştırmacılardan Şevket Pamuk ve Reşat Kasaba, aynı teoriden esinlendikleri hâlde çalışmalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda değişimin sorumluları noktasında farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Örneğin Şevket Pamuk merkezî bürokrasiyi 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişimin temel faktörü olarak görmektedir.²⁹ Reşat Kasaba ise imparatorlukta değişimi tetikleyen asıl unsurların tüccar ve aracılar gibi grupların olduğunu ileri sürmektedir.³⁰ Buna karşın her iki araştırmacı da 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyo-ekonomik değişimleri merkezî hükümetin kontrolünü yeniden sağlama çabaları olarak değerlendirmektedir. Bu noktada imparatorlukta meydana gelen sosyo-ekonomik değişimi Avrupalı devletler desteklemişlerdir. Çünkü imparatorlukta yaşanan değişimler kapitalist dünya sisteminin merkezindeki Batılıların çıkarlarına hizmet ediyordu. Yani Batılı güçlerin hedefinde Osmanlı toplumunun daha iyi şartlarda ve daha müreffeh bir yaşam sürmesini istemekten ziyade, bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'yla girecekleri ticarî ilişkilerde daha fazla pay alma düşüncesi yatmaktadır.

29 Bkz.: Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, 3. Baskı, TVYY, İstanbul: 2005.

30 Bu konuda Kasaba'nın Osmanlı yazılarını topladığı şu çalışmasına bkz.: Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, (Çev.) Banu Büyükkal, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Reşat Kasaba ve Şevket Pamuk çalışmalarında 19. yüzyılda kapitalist olmayan bir üretim tarzının egemen olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nu, dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine, kapitalist dünya ekonomisinin bir çevre birimi olarak katıldığını iddia etmektedirler. Buna göre imparatorluğun ayakta kalmasını sağlayan en önemli faktör, emperyalistler arası rekabet koşulları ile görece güçlü bir merkezî devletin bir arada bulunmasıdır. Bu süreçte merkezî bürokrasiyle ve dünya ekonomisiyle kendi çıkarları doğrultusunda bütünleşmeden yana olan toplumsal sınıflar, yani tüccarlar ve ihracata dönük büyük toprak sahipleri arasında bir çelişki görülmüştür. Bu mücadelede merkezî bürokrasi ağır basmış ve bir yandan taşradaki grupların gücünü sınırlamaya çalışmış, bir yandan da Avrupa devletleri arasındaki rekabetten yararlanmaya ve böylece kendileri için bir manevra alanı yaratmaya çabalamıştır. Buna karşılık Avrupa devletleri ve sermayedarlar da çevreleşme sürecini taşradaki unsurları destekleyerek ve onlarla işbirliğine giderek değil, her adımda merkezî bürokrasiyle uzlaşarak, merkezî yönetimden ödünler kopararak yürütmüşlerdir. Bu durum imparatorluğun resmî ya da gayriresmî başka bir imparatorluğun parçası durumuna gelmesini engellemiştir.

Dünya sistemi yaklaşımını benimseyen diğer bir araştırmacı olan Donald Quataert, çalışmalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya sistemine eklemlenmesinden sonra elit olmayan sosyal gruplar olan madencileri, demiryolu işçileri, tütün kaçakçıları gibi bazı grupların Avrupa ekonomisine karşı sergiledikleri direnci incelemektedir.³¹ Avrupa ekonomik gücünün karşıtları olarak bu gruplar imparatorluğun iç politik sisteminde etkin rol oynayan iç dinamiklerdir. Quataert'ın ileri sürdüğü bu görüş, Reşat Kasaba'nın dünya ekonomik sistemi içinde imparatorlukta

31 Bkz.: Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920*, (Çev.) Azat Zana Gündoğan-Nilay Özak Gündoğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2009; *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (Der. Donald Quataert-Eric Jan Zürcher), (Çev.) Cahide Ekiz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995; Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, (Çev.) Sabri Tekay, İstanbul: Yurt Yayınları, 1987.

değişimin ajanları olarak gördüğü gruplara ilişkin ileri sürdüğü görüşle ters düşmektedir.

Buraya kadar olan bölümde hem Oryantalist tarih görüşünü savunan hem de dünya sistemi teorisini benimseyen araştırmacıların genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda gerçekleşen değişimi dış etkilere dayanarak ve iç dinamikleri göz ardı ederek açıklama eğiliminde oldukları görülmektedir. Literatürde bu görüşlerden farklı olarak şimdiye kadar yapılmış olan çalışmaları kritik ederek sadece meseleyi doğru bir şekilde anlamaya çalışan bir tarih söyleminin daha varlığı söz konusudur. Bu söylemin ileri sürdüğü esas iddia şudur: 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyo-ekonomik değişimi en az dış dinamikler kadar iç dinamikler de etkilemiştir. Örneğin bu iddiayı ileri süren araştırmacılar Bülent Özdemir, 19. yüzyıl Osmanlı reformlarını, imparatorlukta meydana gelen sosyo-ekonomik değişikliklere ve toplum tabanından gelen baskıya Osmanlı yönetici sınıfının verdiği cevaplar olarak nitelendirmektedir.³² Şimdiye kadar kritik edilen görüşlerin aksine Özdemir çalışmasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda farklı sosyal sınıf yapılarının varlığını ve bunlar arasında Batı'dakilere benzer dinamik ve değişken bir ilişkinin bulunduğunu iddia etmektedir. Osmanlı reformlarının sosyal yaşama etkilerini Selanik örneğinde ele aldığı ve bu çalışmada da yararlanılan Özdemir'in çalışmasında; Osmanlı sosyo-ekonomik değişiminde iç ve dış dinamiklerin birlikte etkin bir rol oynadığı, Osmanlı toplum yapısının dinamik bir yapı olduğu ve 19. yüzyıl reformları sürecinde devleti tek aktör olarak görmemek gerektiği ileri sürülmektedir. Özdemir, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişimi, Oryantalist görüşün yukarıdan-aşağıya ve dünya sistemi yaklaşımının iç-dış modellerinden farklı olarak, aşağıdan-yukarıya bir yaklaşım modeliyle tekrar ele almaktadır.

32 Bkz.: Bülent Özdemir, *Ottoman Reforms and Social Life: Reflections From Salonica 1830-1850*, The Isis Press, İstanbul: 2003. Ayrıca Osmanlı reformları konusunda oluşmuş literatürün genel bir eleştirisi için bkz.: Bülent Özdemir, "Mevcut Literatür ve Bakış Açıları Üzerine Bazı Düşünceler: 19. Yüzyıl Osmanlı Reformlarını Nasıl İncelemeliyiz?", *Türkler*, c. 14 , YTY, Ankara: 2002, s. 572-580.

Bu noktada, ileri sürdüğü bu yaklaşımın anlaşılması için devletin halktan vergi toplama şekilleri, mülk alım-satımı, yurtdışı ticaretin artışı gibi sosyo-ekonomik ilişkilerin yanı sıra üretim-tüketim ilişkilerinin dönüştürücülüğünün de detaylı bir şekilde ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Osmanlı devlet düzenini, bürokrasi ve diplomasi çerçevesinde yapısal bir analize tabi tutarak Osmanlı modernleşmesi literatürüne eleştirel bir bakışla yaklaşan bir diğer araştırmacı da, Osmanlı tarih yazıcılığının önde gelen isimlerinden Rifa'at Ali Abou-El-Haj'dır. Çalışmalarında kapsamlı bir model geliştirmeyi hedefleyen Abou-El-Haj, özellikle 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı siyasî yapısında görülen farklılaşmayı, dönemin diğer çağdaş devletlerinde de görülen "değişim" olgusuyla açıklamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda değişimi konu alan çalışmalarında, devletin sosyal mekanizmasını dikkate alarak olayların nedenleri ve etkilerini, hayatın sosyal, ekonomik, siyasî ve kültürel yönlerini bir arada düşünerek değerlendirmekte, hepsinden önemlisi de değişimlerin geçmişten gelen köklerinin aranmasına ve özellikle de iç dinamiklerin göz önünde bulundurulmasına vurgu yapmaktadır.³³ Osmanlı devlet ve siyasî yapısında meydana gelen değişimleri bu sistemin içerisinde yer alan kişi, grup ve toplumun dinamikleriyle açıklamaya çalıştığı, *Modern Devletin Doğası* adıyla Türkçeye çevrilen çalışması,³⁴ Osmanlı tarih yazıcılığında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı değişim sürecini çağdaş diğer devletlerle paralel süreçler olarak görme eğilimi ve olayların sosyo-ekonomik ve siyasî yönlerini de birlikte ele alma gayreti Abou-El-Haj'ın Osmanlı modernleşme tarihi literatürüne yaptığı belki de en önemli katkılardır. Buna göre Abou-El-Haj, 19. yüzyılda Osmanlı toplumunun geçirdiği değişimi ve reform sürecini de Batı tesirinden öte, iç dinamiklerin etkisiyle

33 Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın çalışmalarına topluca bir bakışın yapıldığı geniş kapsamlı bir değerlendirme için bkz.: Yunus Uğur, "Rifa'at Ali Abou-El-Haj: Osmanlı Devlet ve Siyasî Yapısına Farklı Bir Bakış", *TALİD*, c. 1, sy. 2, 2003, s. 585-599.

34 Bkz.: Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, (Çev.) Oktay Özel-Canay Şahin, Ankara: İmge Yayınları, 2000.

imparatorluğun önceki yüzyıllarından beri yaşadığı dönüşümün bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirmeye göre, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan sosyo-ekonomik değişimi en az iki yüz yıl gibi bir süreye dayanan ve devam eden bir süreç olarak görmek gerekir.

Bu çalışmada, 19. yüzyılda Balkanlar genelinde ve Drama Sancağı örneğinde, bölgede meydana gelen sosyo-ekonomik ilişkilerde yaşanan değişim olgusu, Bülent Özdemir'in ve Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın çalışmalarında ileri sürüldüğü şekilde, toplumsal değişimde iç dinamiklere vurgu yapan, arka planı daha eski bir zaman dilimine giden ve etkileri devam eden bir süreç olarak ele alınmıştır.

Niçin Drama Sancağı Örneği?

Çalışmanın temel konusu, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı dünyasındaki, genelde Balkanlar özelde ise Drama Sancağı örneğinde, sosyo-ekonomik değişim ve bu değişimin Makedonya'nın ticarî, idarî ve kültürel bağlamda metropol şehri olan Selanik'e göre hızıdır. Son dönem Osmanlı tarihi çalışmalarında Selanik, üzerinde çokça durulan bir örnek olmuştur.

19. yüzyıl Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine ait Selanik'le ilgili literatürde yapılan çalışmalara baktığımızda, Nicolas G. Svoronos,³⁵ Meropi Anastassiadou,³⁶ Bülent Özdemir, Mark Mazower,³⁷ Gilles Veinstein,³⁸ Alexandra Yerolympos³⁹ gibi araştırmacıların çalışmalarını görürüz. Bu araştırmacılar 19. yüzyılda Osmanlı'daki değişimi Balkanlar'da Selanik gibi çok ön planda olan bir örnekte ele almışlardır. Çünkü Selanik, aynen İzmir, Beyrut, İskenderiye gibi, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun

35 Nicolas G. Svoronos, *Salonique et Cavalla (1686-1792)*, Paris 1951.

36 Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, (Çev.) Işık Ergüden, İstanbul: TVYY, 1998.

37 Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: YKY, 2007.

38 *Selanik 1850-1918 Yahudilerin Kenti ve Balkanlar'ın Uyanışı*, (Haz. Gilles Veinstein), (Çev.) Cüeyt Akalın, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

39 Alexandra Yerolympos, *Urban Transformation in the Balkans (1820-1920)*, University Studio Press, Selanik 1996.

modernleşme ve değişim çizgisinde ortaya koyduğu reformların laboratuvar şehirlerinden biridir. Selanik'in bu yönü Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat'la birlikte başlayan devlete yeniden şekil verme politikalarının ne kadar başarılı ve başarısız olduğunu açıklayan iyi bir örnek oluşturmaktadır. Daha da önemlisi bir liman şehri olan Selanik'in 19. yüzyılın ikinci yarısı düşünüldüğünde nüfus bakımından imparatorluğun İzmir'den sonra ikinci, Rumeli'nin ise birinci büyük şehri olması ve bu yönüyle de arşiv kaynakları açısından elde geniş bir malzemenin bulunması da Selanik örneğinde çalışmaların literatürdeki yoğunluğunu açıklamaktadır. Bu noktada sorulması gereken asıl soru şudur: 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal değişimi anlama adına Selanik gerçekten güzel bir örnek olmasına karşın yeterli bir örnek midir?

19. yüzyıl Balkanlar'ı düşünüldüğünde çok kültürlü, çok dilli, çok dinli şehirlerden birisi olan Selanik'e karşın hemen onun yanında idarî olarak Selanik Eyaleti sınırları içerisinde yer alan ve hepsinden önemlisi Selanik'in gölgesinde ve art bölgesinde daha iç kesimlerde kalan ve Kavala gibi küçük bir liman şehrine sahip Drama Sancağı söz konusu olduğunda, sosyo-ekonomik değişimin aynı hızla yaşandığını iddia etmek mümkün müdür? Coğrafi bakımdan Selanik'e çok da uzak olmayan Drama Sancağı'nda değişimin hızı ve niteliği nasıldır? Acaba gerçekten Selanik için söylenenler sadece Selanik'in özel şartları içerisinde mi değerlendirilmelidir? Yoksa bütün Balkanlar için aynı şeyler geçerli midir? Bu sorulara cevap bulma isteği çalışmanın esas çıkış noktasını oluşturmaktadır. Ayrıca bu çalışma, Drama gibi daha iç kesimlerde kalmış ve nüfusun çeşitliliği yönünden, heterojen bir Selanik örneğinin yanında, daha homojen kabul edilebilecek Drama şehriyle, küçük de olsa sancağın dışı açılan kapısı konumundaki ve nüfus yönünden Drama'ya göre daha fazla çeşitlilik gösteren bir liman şehri Kavala'nın, aralarındaki ilişkiyi ve değişimin niteliğini de ele almaktır.

"Niçin Drama Sancağı örneği?" sorusuna verilecek kişisel bir cevabım da vardır. Öncelikle çok yakın çevremde kendisini Balkan muhaciri olarak tanımlayan arkadaşlarım, dostlarım ve hocalarım bulunmaktadır. Bu çalışmaya başlamadan önce dedeleri

Dramalı, Kavalalı, Nevrokoplu olan bu kişilerden araştırma sahasına ilişkin birçok hatıralar dinlemiştim. Lisans bitirme çalışması olarak hazırladığım “II. Abdülhamit Dönemi Makedonya Meselesi 1876-1909” adlı araştırmadan sonra yüksek lisansta Balkanlar’dan uzaklaşıp, bir kültür tarihi denemesi olarak köy tarihi çalışmalarına yönelmiştim. Doktora dersleri sırasında yaşanan bazı gelişmeler beni tekrar Balkan tarihi üzerine çalışma yapmaya sevk etti. Bu süreçte Balkan tarihi çalışmaya yönelten en önemli sebep, bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeklerini asla unutamayacağım iki değerli hocamın, Prof. Dr. Sabri Sürgevil ve Prof. Dr. Bülent Özdemir’in, Osmanlı döneminde Balkan tarihi üzerine çalışıyor olmalarıdır. Diğer taraftan 2007 Mayıs’ında Kuzey Yunanistan bölgesinde yaptığım saha araştırması ve bu saha araştırması sırasında Drama, Kavala şehirlerine ilişkin gözlemlerim doktora konusu olarak bu sancağın örnek seçilmesinde etkili olmuştur.

Drama’da asırların ağırlığı altında Osmanlı’dan kalma bounları bükük duran anıtlar, camiler, şadırvanlar, köprüler; Kavala’da Mehmet Ali Paşa Konağı, imareti, eski Osmanlı evleri, Arnavut kaldırımlı daracık taş sokakları ve hepsinden önemlisi adı geçen bu şehirlerin insanları bana sanki yıllar öncesinden tanıdığım bir yerde geziyorum hissi vermişti. Araştırma sahasına yaptığım bu gezi benim çok daha farklı bir tarihsel gerçekle karşılaşmama neden olmuştu. Drama’da bana mihmendarlık yapan kişiye “tamam” diye cevap verişime gözlerinin içi parlayarak İngilizce dahi olsa “Siz Türk müsünüz?” diye karşılık veren şehrin eski saat kulesi önündeki mübadili, şehrin parkında fotoğraf çekmek için durduğumda bir taraftan elindeki mısırını yerken diğer taraftan “Güzel çekesin be abi!” diyen bir Çingene kızını, Drama’nın eski fotoğraflarını satın alırken telaffuzundaki bütün eksikliğe rağmen benimle Türkçe konuşmakta ısrar eden fotoğrafçı Dimitri ve kardeşini, hele Kavala’da Kavala Genel Arşivi (GAK-General Archives of Kavalla)’ni ararken kaybolduğumda sanki bir Anadolu şehrinde kaybolan bir kişiye gösterilen ilgiden hiç de farklı olmayan ilgiyi gösteren ve Türkiye’den geldiğimi öğrenince “Niçin Türkçe konuşmuyorsun?” diyerek sitemde bulunan, dedeleri Anadolu’dan getirilip yerleştirilen Kavala’nın

isimsiz hanımları, beyleri benim geçmişi sorgulayışımın, bir tarihsel içe bakış girişimine yönelişimin önemli kilometre taşları oldular. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu çalışma, benim geçmiş algım üzerinden 19. yüzyılın ikinci yarısında Drama Sancağı'nda sosyo-ekonomik ilişkilerdeki değişime bir bakış olarak görünse de gerçekte çağdaş zamanların Drama ve Kavala'sını anlamamanın peşindeki bir çabanın ürünüdür.

Öncelikle araştırma konusuyla ilgili yaptığım literatür taramasında, Osmanlı döneminde Balkanlar'ın sosyal ve ekonomik durumuyla ilgili sınırlı sayıda da olsa bazı çalışmalara ulaşılmıştır.⁴⁰ Bu çalışmalarda daha çok şehir tarihi üzerinde bir yoğunlaşmanın var olduğu görülmektedir.⁴¹ Bununla birlikte Türkiye'de bu kitabın konusu olan çalışma sahasıyla ilgili sosyo-ekonomik tarih alanında yapılmış spesifik bir araştırma mevcut bulunmamaktadır. Sadece Drama üzerine, Meral Akşener tarafından *Türk Devrinde Drama* ismiyle bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁴² Bu çalışmanın dışında, yapılan literatür taramaları sırasında, doğrudan Drama Sancağı'nı konu alan bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Çalışmanın kapsadığı dönem, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı şehirlerinde değişimin ve idarî yapılanmanın temel taşı olan 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin yayınlanması ile Drama Sancağı'nın Selanik Eyaleti'ne bağlı müstakil bir sancak hâline

40 Nikolai Todorov, *The Balkan City (1400-1900)*, Seattle and London: University of Washington Press, 1983; Aynı yazar, "The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century", *Etudes Balkaniques*, 1969, sy. 2, Sofia 1969, s. 31-50; Neriman Hacısalihoğlu, *XIX. Yüzyılda Filibe Şehri (1839-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003; Ayhan Pala, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

41 Osmanlı dönemi Balkan şehir tarihçiliğiyle ilgili geniş bir literatür değerlendirmesi için bkz.: Fatma Sel Turhan-Özgür Kolçak-M. Ali Gökaçtı, "Osmanlı Dönemi Balkan Şehir Tarihi: Bosna, Macaristan ve Yunanistan Şehirleri", *TALİD*, c. 3, sy. 6, 2005, s. 117-150.

42 Bkz.: Meral Akşener, *Türk Devrinde Drama*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.

gelmesinden, sancağın Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden resmen çıktığı tarih olan 1913 yılları arasını kapsamaktadır. Çalışmada ele alınan bölge ile ilgili arşiv belgelerinde yoğunlaşmanın bu yıllarda olması ve 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin sosyo-ekonomik değişimin etkilerinin daha kolay takip edilebilmesi, belirtilen tarihlerin seçilmesinde etkili olmuştur. Çalışmanın dönem olarak sınırları çizilirken başlangıç noktası için Tanzimat düşünülmüştü. Fakat bu durum çok uzun bir zaman süreci içerisinde sosyo-ekonomik ilişkilerdeki değişimi yakalayabilmenin zorluğu ve ortaya çıkacak çalışmanın daha yüzeysel kalma korkusu çalışmanın sınırının 1864 tarihine çekilmesine neden olmuştur. Açıkçası 1864-1913 yılları arası elli yıllık dönemin bile, bölgedeki değişimi bütün yönleriyle ortaya koymak için çok uzun bir zaman dilimi olduğu da muhakkaktır. Dönemsel bir bütünlük sağlanması açısından bu çalışma 1913 yılıyla sınırlandırılmıştır. Drama Sancağı'nın bu tarihten sonraki süreci ayrı bir çalışmanın konusudur. Burada, Drama Sancağı'nın sosyo-ekonomik ilişkileri değişim kavramı bağlamında ele alındığından, çalışmanın kapsadığı dönemde bölgenin içinde bulunduğu siyasî yapısı da üzerinde ayrıca araştırma yapılmayı bekleyen bir yönüdür.

Bu çalışmada çift taraflı bir yöntem benimsenmiştir. Buna göre bir taraftan Balkanlar genelinde ve Drama Sancağı özelinde değişim olgusunun parametrelerini belirlemek ve belli bir tipolojiye oturtulmaya; diğer taraftan da bu değişimin Balkanlar'daki, örneğin Selanik gibi, diğer örneklerden farklılık gösteren ve kendine özgü olan yönleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Hiç şüphesiz Drama Sancağı örneğinde değişimin parametrelerini açıklamak için ulaşılan sonuçlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününe hatta Balkanlar'ın tamamına genellenemez. Bu noktada Maria Todorova'nın Balkanlar'da Osmanlı mirasını değerlendirirken, araştırmacıların eleştirel olmayan aşırı genellemelerden kaçınması gerektiğine dair uyarısını dikkate almak durumundayız. Yine Todorova, Osmanlı hâkimiyetinin bir karakteristiğini ve dolayısıyla Osmanlı mirasının merkezî bir yönünü bölgeler arasındaki büyük farklılıkların oluşturduğunu

yineleyip durmanın da anlamsızlığını vurgulamaktadır.⁴³ Diğer taraftan kendine özgü yapısı içinde imparatorluğun bir parçasını oluşturan ve başka bölgelerine de benzemeyen bir bölgedeki değişim paradigması ATÜT, bağımlılık ve dünya sistemi, az gelişmişlik gibi genel teorilerle tek başına açıklanamayacağı da bir gerçektir. Bu çalışmada genel anlamda 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişimi anlamaya çalışan bu genel teoriler tamamen göz ardı edilmeden, eleştirel bir yaklaşımla Drama Sancağı'ndaki değişimin özgün yönleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda yapılan çalışma, geniş topraklara sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun dış dinamikleri kadar iç dinamikleri de hesaba katılarak imparatorluğun genelini kapsayan büyük resmi tamamlayıcı bir amaç da gütmektedir. Bu yönüyle çalışma, yerel tarih literatürüne de katkı sağlamaktadır.

Günümüz Balkan tarih yazıcılığının temel problemlerinden biri bölgenin beş yüz yıla yakın bir zaman diliminde Osmanlı hâkimiyetinde kaldığı gerçeğini göz ardı etmesidir. Balkan tarih yazıcılığı, bölgenin genel tarihinden kopan Balkan halklarının ayrı bir tarihsel gelişimi olarak, Balkanlar'daki milliyetçiliği ve ulus-devletin inşa sürecini tahlil etme eğilimindedir. Bu noktada Balkan tarih yazıcılığında birbirine son derece benzeyen bir Osmanlı imajı çizilmektedir. Bu imaja göre; Balkan ulusları Osmanlı döneminden önce, Batı Avrupa'ninkine kıyasla daha üstün olmasa da ona denk bir uygarlık düzeyine ulaşmış, Osmanlıların yüzyıllarca süren hâkimiyeti ise ülkelerini geri bırakmıştır.⁴⁴ L. Carl Brown bu dar milliyetçi tarih söyleminin tek istisnasının,

43 Bkz.: Maria Todorova, "Balkanlar'daki Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, (Der. L. Carl Brown), (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 83.

44 Bu noktada Halil İnalçık şu tespitleri yapmaktadır: "Osmanlı İmparatorluğu tarih panoramasından çıkarılsa, resim temelden değişir. Geçmişte Osmanlı'nın hâkim olduğu toprakların; Balkanlar, Ortadoğu, Kuzey Afrika, tarihlerinin Osmanlılara gönderme yapmadan doyurucu bir şekilde yazılması mümkün değildir. Balkanlar ve Ortadoğu gibi bölgelerde bu etki do-laysız ve belirleyicidir. Bununla birlikte bu bölgelerdeki modern dönemlere ait tarih algılamasındaki en büyük sıkıntı 'Osmanlı döneminin bölgenin diğer kültürlerle göre geri kalmasında rol oynadığı' mitidir." Bkz.: Halil İnalçık,

ekonomik tarih ve sınıf analizleri gibi alanlarda ilerlemeler kaydeden bazı Marksistlerin çalışmaları olduğu kanaatindedir. Buna rağmen Marksistler bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve teknolojik "ilerleme" yönünde gerekli hamleyi önlediğine dair klasik söylemi tekrar etmekten geri durmamışlardır.⁴⁵ Bu bağlamda Kuzey Yunanistan'ın Bizans hâkimiyetinde kaldığı döneme ait binlerce çalışma bulunurken, bölgenin Osmanlı hâkimiyetinde kaldığı zaman dilimleri uzun bir parantez içinde, hızlı ve yüzeysel bir anlatımla adeta geçiştirilmiştir. Diğer yandan Balkanlar'daki yadsınamaz Osmanlı gerçeğinin son döneminde Nikolai Todorov, Maria Todorova, Dimitri Kitsikis, Evangelia Balta, Michael Kiel, Heath Lowry gibi giderek sayıları artan bir tarihçiler grubu tarafından dile getirilmesi, Balkan tarih yazıcılığına yeni soluklar ve farklı bakış açıları kazandırmıştır. Bunlardan başka, literatürde son yıllarda yapılan sosyo-ekonomik tarih çalışmalarında, Osmanlı döneminde Balkanlar'a ilişkin daha objektif değerlendirmelerin yapıldığı da görülmektedir. Bu konuda Michael Palairret'in *Balkan Ekonomileri 1800-1914*⁴⁶ ve Meropi Anastassiadou'nun Selanik üzerine yaptığı çalışması çarpıcı iki örnektir. Özellikle Palairret çalışmasında, Osmanlı yönetiminin Balkanlar'daki gelişmeyi yavaşlatıcı bir faktör olduğu söyleminin tam aksine, bölgenin kendi kendini yönetmesinin beraberinde getirdiği düzenlemelerle birlikte, gelişmeye çok daha fazla olanak sağladığına dikkat çekmektedir. Anastassiadou'nun çalışmasında ise değişim çağında bir Osmanlı şehri olan Selanik'in topoğrafik ve mimarî görünümünden ziyade toplumsal yönüne açık bir vurgu yapılmaktadır. Bu yönüyle Anastassiadou'nun yaptığı çalışma, şehrin Osmanlı dönemine ilişkin yapılmış, literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu noktada bizim çalışmamız ise, Osmanlı

"Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, (Der. L. Carl Brown), (Çev.) Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 33.

45 Bkz.: L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, (Çev.) Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 64-65.

46 Bkz.: Michael Palairret, *Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim*, (Çev.) Ayşe Edirne, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000.

geçmişini bir an önce unutmak isteyen Kuzey Yunanistan bölgesinin tarihine Drama Sancağı örneğinde mütevazı bir katkı yapmayı amaçlamaktadır.

2007 Mayıs ayında bölgede yapılan saha araştırması, çalışmayı özgün kılan bir taraftır. Drama, Kavala, Sarışaban ve çevresinde yapılan saha araştırması sırasında bölgenin daha yakından tanınması fırsatı bulunmuş ve fotoğraf çekimleri yapılarak da görsel veri sağlanmıştır. Saha araştırması sırasında arşiv belgelerinde, seyahatnamelerde ya da ikinci el literatürde geçen yerlerde bizzat gözlem yapılması, araştırmanın konusu olduğu dönemden günümüze bu yerlerin geçirmiş olduğu değişimin de anlaşılması açısından çok yararlı olmuştur. Bu vesileyle de yerel tarih araştırmalarında saha araştırması metodunun kullanılmasının gerekliliği bir kez daha müşahade edilmiştir.

Her araştırmada olduğu gibi bu çalışmanın hazırlanması sırasında bazı olumsuzluklar da yaşanmamış değildir. Arşive dayalı araştırma yapan araştırmacılar, çalışmaları sırasında karşılaştıkları pek çok sıkıntıyı baştan kabul etmelidirler. Bu sıkıntılar bazen arşivin tasnif edilmemiş olmasından, bazen arşivi idare edecek personel yokluğundan, bazen de toplumsal dengiyi sarsan savaş, deprem, yangın gibi afetler sebebiyle belgelerin kaybedilmesinden kaynaklanabilir. Araştırmacıya en çok sıkıntı veren nokta ise arşivlerde bulunan koleksiyonların tamamı açık bulunuyor olmasına rağmen görünür ya da görünmez engellemelerin önlenemez varlığıyla yüz yüze kalışıdır. Buna karşın araştırmacı “iğneyle kuyu kazmayı” göze alarak başladığı araştırmada karşılaştığı engelleri aşmakla mükelleftir.

Son yıllarda gerek yerel gerekse ulusal düzeyde arşivlerdeki belgelere ulaşma konusunda daha az sorunlarla karşılaşıldığı bir gerçektir. Bu çalışmada olduğu gibi yurtdışı arşiv temelli çalışmalarda çeşitli ülkelerin yerel ve ulusal arşivlerine girme imkânı söz konusu olduğunda araştırmacılar hesaba katmadıkları çeşitli olaylarla karşılaşacaklarını bilmelidirler.

Yunanistan’da her şehrin bir arşivi bulunmaktadır. Bu arşivlerin tamamı Atina’daki merkezî bir arşiv olan Genel Devlet Arşivi’ne bağlı birimlerdir. Ayrıca Kavala’da olduğu gibi bazı kentlerin

belediyelerine ait müstakil arşivleri de mevcuttur. “Dimetikium Museum” adlı Kavala Belediye Arşivi’ndeki 19. yüzyıl Osmanlı dönemine ait belgeleri görmek bütün ısrarlarımıza rağmen mümkün olamamıştır. Evangelia Balta’nın verdiği bilgilere göre, bu arşivde Kavala ile ilgili bütün konsolos raporları daha önceki Kavala belediye başkanının girişimleriyle bir araya getirilerek zengin bir koleksiyon oluşturulmuştur. Fakat bu koleksiyonu görmek için yapılan bütün girişimlere rağmen bu belgelerden yararlanılamamıştır.

Çalışmada kullanılan arşiv belgelerinin çok azı Selanik’teki Makedonya Tarih Arşivi’nden ve Kavala’daki Kavala Genel Arşivi (GAK-General Archives of Kavalla)’nden edinilmiştir. Selanik Makedonya Arşivi’nde Drama ve çevresine ait şer’iye sicillerini bulmaya dönük çabalar maalesef akim kalmıştır. Bu arşivde özellikle Selanik ve Karaferiye’ye ait çok zengin bir şer’iye sicilleri koleksiyonu mevcuttur. Drama şer’iye sicillerini bulmaya yönelik Türkiye’de yapılan girişimler de aynen Yunanistan’daki gibi, olumsuz sonuçlanmıştır. Drama şer’iye sicillerinin başına gelenlerle ilgili en ufak bir ipucu mevcut olmamakla birlikte, siciller bölgede yaşanan savaşlar, doğal afetler sonucunda ya da insan eliyle kaybolmuş olabilir. Makedonya Arşivi’nden Selanik Vilayet Meclisi kararlarının alındığı defter koleksiyonu içinde Drama Sancağı ve kazalarına ilişkin yol yapımı ve tamiri, camilere imam tayin edilmesi, vergilerin toplanması gibi konularda bazı belgelere ulaşmak mümkündür. Buna karşın çalışma sahası ve konusuyla ilgili adı geçen arşivde çok sınırlı sayıda belgenin olduğu da bir gerçektir.

Kavala Genel Arşivi (GAK-General Archives of Kavalla)’nde belge tasnif çalışmaları hâlen devam etmektedir. Bu arşivde Kavala’daki Osmanlı hâkimiyetinin son dönemine ait derli toplu bir nüfus yoklama defterleri koleksiyonu mevcuttur. Bunlardan başka şehirdeki çeşitli cemaatlerin birbirlerine mülk satışlarıyla ilgili sayıları çok az olsa da bazı belgeler bulunmaktadır. Henüz tasnif aşamasında olmasına rağmen ellerinden gelen yardımı esirgemeyen bu arşivin çalışanlarından Nikos Karayanakiyadis ve Kiriakos Likurinos’a içten bir teşekkür borçluyuz. Aynı

zamanda Kavala Genel Arşivleri (GAK) Şefi de olan Kiriakos Likurinos'un *Osmanlı Döneminde Kavala Şehri* başlıklı Yunanca önemli bir şehir tarihi çalışması da bulunmaktadır. Çalışmamız sırasında yararlandığımız Likurinos'un bu eserinde Kavala Arşivi'nde bulunan Kavala Ortodoks Yunan Toplumu Nizamnamesi (1864-1889), Çeyiz Anlaşmaları Nizamnamesi (1896-1904, 1904-1914), Vasiyetnameler Nizamnamesi (1896-1913), Temsilcilik ve Kocabaşılık Yönetim Nizamnamesi (1895-1908), Vekâletnameler Defteri (1910-1911) ve Osmanlı Kavala Kazası Tapu-Kadastro Defterleri (1885-1912) koleksiyonlarından yararlanılmıştır. Likurinos'un eserinin en önemli eksiği sadece Kavala Genel Arşivi'ndeki belgelerden yararlanmış olması ve kitabın Kavala Ortodoks Rum cemaati ile ilgili kaynaklar üzerinden kalem alınmasıdır. Hâlbuki bu cemaat Kavala'da bulunan cemaatlerden sadece bir tanesidir. Rum cemaatinin yanında Kavala'da şehrin en önemli ve sayıca en büyük cemaati olan Müslümanlar ve sayıları az da olsa Yahudiler, Katolikler ve Protestanlar da yaşamaktaydı.

Bu çalışmada kullanılan arşiv belgelerinin büyük bölümü Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve İngiltere Milli Arşivi (The National Archives) Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office) belgelerinden oluşmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde farklı zamanlarda özellikle de yaz aylarında yapılan çalışmalar sırasında daha çok Rumeli Müfettişliği *Selanik Evrakı*, *Tapu Tahrir*, *Meclis-i Vâlâ*, *Meclis-i Vükelâ*, *Şûrâ-yı Devlet*, *Yıldız*, *Hazîne-i Hâssa*, *Dâhiliye ve Hâricîye Nezareti* gibi tasniflerden yararlanılmıştır. Bu belgeler çalışma sahasını oluşturan bölgenin genel bir panoramasının çizilmesini ve sosyo-ekonomik değişimin ana hatlarının ortaya koyulmasını sağlamıştır. Bununla birlikte Mâliye Nezareti defterleri içinde yer alan Temettüat Defterleri tasnifinde Drama ve Kavala'nın temettüat kayıtlarına ulaşılammıştır. Çünkü temettüat sayımı tam da Drama kazasında sonlandırıldığı için Drama ve Kavala'nın hane hane kapsamlı bir temettüat sayımı bulunmamaktadır. Bölgede sadece Drama'ya bağlı köy, nahiye ve çiftliklerin adları ve devlete verecekleri toplam temettüat vergilerinin

kaydedildiği yüzeysel bir sayımın yapıldığı anlaşılmaktadır. Sancağın kapsamlı temettüat kayıtlarına ulaşılabilseydi çalışmanın “Tarımsal Üretim ve Köylüler” başlığını taşıyan beşinci bölümünü daha detaylı bir şekilde ele almak mümkün olabilirdi. Bu kayıtlara ulaşılabilmesi çalışmanın bu yönünü kısıtlamıştır.

Bu çalışma gibi sosyo-ekonomik konuların incelendiği bir çalışmada, İngiliz Milli Arşivi (The National Archives)’nin Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office) belgelerinden de yararlanılmış olması, önemlidir. Bölgede görev yapan İngiliz konsoloslarının daha çok sosyo-ekonomik konular üzerine yazmış oldukları raporlar çalışmada kullanılmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ortalarını ve hemen sonrasını kapsayan, Kavala’da konsolos yardımcılığı görevinde bulunmuş ve muhtemelen de bölgede ikamet eden tüccarlardan olan Maling’in Kavala ve hinterlandına dair raporlarında vermiş olduğu bilgiler, bu çalışmanın daha detaylı ele alınmasına imkân sağlamıştır. Bu raporlar sayesinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde araştırmanın kapsadığı döneme ait bölgeyle ilgili sosyo-ekonomik içerikli veri eksikliği de giderilebilmiştir. Özellikle 1870’lerden sonraki dönem için bölgeye dair İngiliz konsoloslarının tuttuğu raporların Fransızca kaleme alınması, çalışmada bu raporların tamamının kullanılması noktasında bizi kısıtlayan bir husus olmuştur. Bu raporlara ulaşmamızda elinden gelen katkıyı sağlayan Prof. Dr. Bülent Özdemir’e bu noktada müteşekkirimiz.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve İngiliz Milli Arşivi dışında bu araştırma sırasında Bulgaristan’ın başkenti Sofya’da bulunan ve Osmanlı tarihi incelemelerinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden sonra dünyadaki ikinci önemli arşiv olan ve Sofya Milli Kütüphanesi’nin Şarkiyat Bölümü’nde yer alan “Sts Cyril and Methodius” arşivine de girilmiştir. Fakat burada daha çok araştırmanın kapsadığı dönemden daha öncesine ait belgeler bulunmaktadır. Arşivdeki sosyo-ekonomik tarih içerisinde değerlendirilebilecek konuları kapsayan kataloglardaki belgelerin bir tasnifi yapılarak kitap hâlinde yayınlanmıştır. Çoğunlukla 16-18. yüzyıllar arası döneme ait belgelerin yer aldığı bu arşivden, çalışmanın 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sosyo-ekonomik değişimi konu alması sebebiyle, herhangi bir belge kullanılmamıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Balkanlar'ın tarihsel coğrafyası ve yol ağı hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra asıl konumuz olan Drama Sancağı'nın coğrafi ve idarî yapısı değerlendirilmiştir. Bundan başka sancağın yerleşim yerlerinin tarihî süreç içerisindeki genel görünümü ve bu görünümün somut öğeleri olarak surlar, liman, cami, mescit, tekke, medrese, kilise gibi dinî yapıları ile mektep ve imaret gibi sivil yapılar ele alınmıştır. Bu bölümde son olarak sancağın cemaat yapısı ana hatlarıyla işlenmiştir. Çingeneler; Müslümanlar ve Hristiyanlar şeklinde bir ayırıma tâbi tutulmadan ayrı bir toplum olarak değerlendirilmiştir.

İkinci bölüm, Drama Sancağı'nın toplumsal yaşamına ayrılmıştır. Genel olarak Osmanlı şehrinde toplumsal yaşam ana hatlarıyla ortaya koyulduktan sonra Drama Sancağı'nın 19. yüzyılda geçirmiş olduğu demografik değişim, yerli ve yabancı kaynaklardan yararlanılarak oluşturulan tablolar halinde değerlendirilmiştir. Değişim sürecinde şehirlerin gündelik yaşamında halkın karşılaştığı hastalıklar, yangınlar, doğal afetler ve su ihtiyacı gibi problemlere devletin getirdiği çözüm önerileri ele alınmıştır. Ayrıca şehir yaşamında değişimin somut sembolleri olarak okullar, bankalar, kafeler, oteller ve saat kulelerinin ifade ettiği yeni anlamlar değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölüm yerel yönetimlerin modernleşmesi konusuna ayrılmıştır. Drama Sancağı'nda şehirleşme ve belediyeçilik anlayışındaki değişimin arka planı ele alınmıştır. Demiryolunun gelişimiyle Drama ve çevresinin nasıl etkilendiği, surların dışına taşarak liman çevresinde yeniden kurulan Kavala'daki değişim yerel yönetimler açısından değerlendirilmiştir. 19. yüzyılın sonuna doğru artan ticaret hacmiyle bölgedeki önemi gittikçe artan Kavala'da ikamet eden konsolos ve konsolosluk personelinin sancaktaki değişimi ne şekilde etkiledikleri üzerinde durulmuştur. Diğer taraftan hükümet binalarının ve hapishanelerin görünümünü değiştirmeye yönelik yüzyılın son çeyreğinde hızlanan çalışmalar, yerel yönetimlerdeki mekânsal değişimin göstergeleri olarak bu bölümde ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Ticaret ve değişim başlığını taşıyan dördüncü bölümde, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin yapısı hakkında

genel bir çerçeve çizilmiştir. Demiryolu ve denizyolu ulaşımında sancakta yaşanan gelişmeler değişim paradigması içerisinde değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca ilk olarak Kavala'dan geçirilmesi planlanan Selanik-Dedeoğlu demiryolu hattının niçin bu şehirden geçirilmediği ve gerçekleşemeyen bu girişimin başta liman şehri Kavala olmak üzere art bölgesine ne gibi etkiler yaptığı ele alınmıştır. Bölgenin en önemli ticarî metası tütünün Kavala başta olmak üzere bölgedeki diğer limanlardan ihracı İngiliz konsolos raporları kullanılarak incelenmiştir. Özellikle 1848-1859 ve 1870-1875 yılları arasında Kavala Limanı'ndan ihraç edilen tütün verileri üzerinden bölgenin ticaret hacmi ortaya konulmuştur. Ayrıca tütün üreticisi çiftçi ile ürünün satılacağı pazar arasında bağlantılarını kullanan komisyoncu ve aracı tüccarların ilişkileri ile Avrupalı tüccarların tütün ticaretinde kendi aralarındaki rekabetleri incelenmiştir. Bu bölümde son olarak da bölgedeki tüketim alışkanlıklarındaki değişim ele alınmıştır.

Beşinci ve son bölümde ise, bölgedeki tarımsal üretim ilişkileri incelenmiştir. İlk olarak tütün ve pamuk tarımı açısından Drama Sancağı'nın tarımsal üretim potansiyeli ortaya konulmuş ve yerel pazar ağı ve panayırlar değerlendirilmiştir. Bu arada 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda verimli tarım alanlarının genişletilmesi genel politikasının yereldeki bir yansıması olarak Pravişta bataklığının kurutulması konusu ele alınmıştır. Son olarak Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi literatüründe hâlâ tartışılan bir konu olan çiftlik meselesine girilmiştir. Drama Sancağı'nda literatürde iddia edildiği gibi bir çiftlik oluşumunun olup olmadığı tartışması, bölgenin en önemli tarımsal üretim metası tütün tarımı üzerinden bu bölümün sonunda ayrı bir başlık olarak incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

**DEĞİŞİM SÜRECİNDE BALKANLAR'DA BİR SANCAK:
DRAMA**

A. BALKANLAR'IN TARİHSEL COĞRAFYASI ve YOL AĞI

1. Coğrafya

Balkan Yarımadası'nın ilk dikkati çeken coğrafi özelliği dağlık oluşudur. Bölgeye "Balkan" denilmesinin sebebi de coğrafi olarak büyük ölçüde dağlık olmasıdır. Zaten "Balkan" terimi de ağaçlarla kaplı dağlar silsilesi anlamına gelen Türkçe bir terimdir.⁴⁷ "Balkan" sözcüğü, diğer dağ oluşumları için de kullanılmış olmasına rağmen, Bulgaristan'ın bir ucundan öbürüne uzanan sıradağların adıdır. "Balkan" adı tarih içinde daha sonraları "Osmanlı'nın Avrupa toprakları", "Rumeli", "Güneydoğu Avrupa" gibi isimlerin yanı sıra, bütün yarımada için kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁸ Bu bağlamda Todorova'nın da işaret ettiği gibi "...Balkanlar'da Osmanlı mirasını aramak anlamsız bir şeydir. Bizzat Balkanlar Osmanlı mirasıdır."⁴⁹

Adını batıdan doğuya uzanan dağ silsilesinden alan Balkan Yarımadası bir tarihî bölge olarak güneyde Akdeniz'le sınırlanır. Burada Ege, yüzlerce adasıyla birlikte Balkanlar içindedir. Batıda Adriyatik Denizi, doğuda ise Karadeniz doğal sınırlarını oluşturmaktadır. Yarımadanın doğu, batı ve güney sınırları üzerine fikir birliği olmasına rağmen kuzey sınırı tartışmalıdır. Bazı

47 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi I*, (Çev.) İhsan Durdu, Haşim Koç, Durdu Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 1. Halil İncalcık "Balkan" kelimesinin "sıra-dağ" veya "dağlık" anlamında Türkçe bir sözcük olduğunu ifade etmektedir. Bkz.: Halil İncalcık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993, s. 9.

48 Maria Todorova, "Balkanlar'daki Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, (Der. L. Carl Brown), (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 71-72.

49 M. Todorova, agm, s. 72.

coğrafyacılar bölgenin kuzey sınırını Tuna ve Drava nehirleri olarak kabul ederler, bunun yanında bu sınırı Karpat Dağları'nın doğusundan geçirenler de vardır.⁵⁰

Balkan Yarımadası, Avrupa'nın en zengin floralarından biridir. Yalnızca bu bölgeye özgü bitkilere de sık rastlanan yarımadada en zengin bitki örtüsü Yunanistan'da görülür. Balkanlar'da en fazla türü bulunan bitki cinsleri; peygamber çiçeği (*Centaurea* sp.), gıvışganotu (*Silene* sp.), karanfil (*Dianthus* sp.), çançiçeği (*Campanula* sp.), ayakotu (*Carex* sp.), sığırkuyruğu (*Verbageum* sp.) ve kekik (*Thymus* sp.)tir. Yarımadanın kuzey ve orta bölgelerinde 1.500 m yüksekliğe kadar yaprak döken ağaçlar, 1.500-1.800 m arasında iğne yapraklı ormanlar, daha yükseklerde ise çalı, maki ve ot örtüler görülür. Güney ve batı kıyılarına yaprak dökmeyen Akdeniz ağaçları ve makiler egemendir. Bu kıyılardaki yükseltilerde ise meşe ve iğne yapraklı ağaçlar boldur. Yarımadanın her yerinde orman örtüsü tarihsel süreç içinde insan eliyle büyük yıkıma uğramıştır.⁵¹ Balkanlar, iklim bakımından iki özellik gösterir. İlki kapalı ya da açık havzalarda bulunan değişik iklim özellikleri (mikroklima); diğeri yakın ve ters izotermiler sebebiyle oluşan kuvvetli rüzgârlardır. Selanik'in Vardarakisi, Ege adalarının meltemi buna güzel bir örnektir. İklimdeki bu ikili yapı yarımadaya zengin bir tarım imkânı sunmaktadır.⁵²

Bölgede yetişen tarım ürünlerine bakarsak 15. ve 16. yüzyıldan itibaren buğday yerine mısır yetiştirilmeye başlandığını ve günümüzde de mısırın adeta Balkanlar'a özgü bir tahıl hâline geldiğini görebiliriz. Bunun yanında kuzeyde Karpatlar'ın yamaçlarına dek üzüm, komşu vadilerde pirinç ve pamuk, tepeliklerde erik ve elma bahçelerini, güneyde özellikle Serez, Drama ve

50 Kemal H. Karpat, "Balkan", *DİA*, c. 5, s. 25; H. İnalçık, agm, *Balkanlar*, s. 12. Balkanların coğrafi yapısı hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Ramazan Özey, "Balkanların Coğrafi Yapısı", *Balkanlar El Kitabı, Cilt I: Tarih*, (Der. Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ), Ankara: KaraM&Vadi Yayınları, 2006, s. 13-34.

51 *Balkanlar'ın Dünyü-Bugünü-Yarını*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul: 1993, s. 4-5.

52 Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, (Çev.) Ayşegül Yaraman-Başbuğ, Milliyet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul: 1995, s. 18.

Yenice Karasu gibi denize kadar uzanan ovalık bölgelerde ise tütünü görmek mümkündür. Hayvancılığa gelince genellikle güneyde koyun, kuzeyde de sığır yetiştiriciliği yaygındır.⁵³

Bölgenin belli başlı nehirleri Tuna ile Tuna'ya dökülen Drava, Tisa, Sava, Morava, İskar, Siret ve Prut nehirleridir. Bölgenin güneyinde ise Ege denizine dökülen nehirlerin en önemlileri Vardar, Struma-Karasu, Mesta-Karasu ve Maritsa-Meriç'tir.⁵⁴ Bölgedeki bu nehirden belli başlı iki giriş yolu, yarımada'yı dış etkilere açık bırakmıştı: Tuna nehri vadisi tarihsel olarak, Asya steplerinden gelen insanların sadece Balkanlar'a değil aynı zamanda Orta Avrupa'ya geçiş için de kullandıkları ana yol olmuştur. Tuna, tarih boyunca askerî istila, ticaret ve seyahatin başta gelen rotasını şekillendirmiştir. Karadeniz'in güneyinde Tuna Vadisi boyunca Macaristan Ovası'na kadar uzanan topraklar üzerinde geçişe mani olacak hiçbir doğal engel yoktur. İkinci giriş yolu, Belgrad da, Tuna ile Sava nehirlerinin birleştiği yerde başlayıp Morava Vadisi'ne doğru uzanmaktaydı. Morava ve Vardar vadileri, Belgrad'ı Selanik'e; Morava ve Meriç vadileri de Tuna'yı İstanbul'a bağlamaktadır.⁵⁵

2. İnsanlar

Balkanlar'ın oldukça uygun olan doğal koşulları, yarımada'yı insanlar için tarihin ilk dönemlerinden beri çekici hâle getirmiştir. Balkanlar, birkaç bin yıl gecikme ile çömlekçilik, ilk şehirlerin doğuşu, tarımla uğraşan köylerin oluşturulması gibi olağanüstü değişimleri birlikte yaşamıştır. Bu, taş devrinin sonunda kurulmuş olan uygarlıkların yayıldığı, Kuzey Yunanistan'dan başlayarak önce yarımada boyunca uzanıp sonra Avrupa'yı kapsayan ve çok uzun süren bir değişimdir.⁵⁶

53 G. Castellan, *age*, s. 18.

54 B. Jelavich, *age*, s. 2.

55 Jelavich, *age*, s. 3; Castellan, *age*, s. 17.

56 Eskiçağ'da Balkanlar hakkında bkz.: Engin Beksaç, "Balkanlarda Tarih Öncesi ve Erken Uygarlıklar", *Balkanlar El Kitabı, Cilt I: Tarih*, (Der. Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ), Ankara: KaraM&Vadi Yayınları, 2006, s.37-53. Bu konuda daha geniş bilgi için ayrıca şu kaynaklara bkz.: Alfred Philippson-Ernst Kirsten, *Die Griechischen Landschaften*, 4 Volumes, Frankfurt: 1950-1959;

Stratejik açıdan Asya, Afrika ve Avrupa'nın önemli kavşak noktasında bulunan Balkan Yarımadası, hem fetih açısından hem de diğer bölgelere uzanan bir geçit olarak tarihsel dönemlerden beri cezbedici bir yer olduğunu kanıtlamıştır. Dağlar, Balkan halklarının birbirinden soyutlanmalarına ve farklı görüşlere sahip olmalarına sebep olmakla birlikte, yabancı istilalarına karşı doğal bir kalkan vazifesi görememiştir. Temelde büyük nehir vadileri ve dağ geçitleri boyunca uzanan belli başlı koridorlar, yarımadanın tamamını kesmektedir. Vadi ve platolar, dağ kıvrımlarını sınırlandırarak ve birbirinden ayırarak yarımadanın görünüşünü yumuşatırlar. Görece az sayıda olan bu büyük rotalar, gerek atları ve sürüleriyle göçebe kabilelerin gerekse demiryolları, arabaları, kamyonları ve tankları ile modern büyük güçlerin yarımadaya kolayca girmelerine imkân vermiştir.⁵⁷

Balkanlar'ın özünü oluşturan Makedonya, sarp dağları, sel gibi akan ırmaklarıyla, Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli milletlerin bir yandan rastlaşıp karıştıkları bir yandan da kendilerine özgü farklı yaşayışlarını sürdürdükleri bir yerdir. Burasının etnografik yapısına bakıldığında Arnavutlar, Bulgarlar, Rumlar, Sırlar, Türkler, Ulahlar, Yahudilerin yan yana adeta dirsek dirseğe yaşadığı, garip bir milletler mozaikini, bir cemaatler halitasını andırıyordu. Sözcük olarak Batı dillerinde “karışık meyve salatası”⁵⁸ anlamına gelen “Makedonya” bu hâliyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun beş yüz yıldan beri Doğulu, Batılı bir sürü milleti bir arada tutmak için uyguladığı gevşek, fakat etkili yapının küçük bir örneğini oluşturmaktadır. Hristiyanların Müslümanlara ve Yunanlılara, Slavların Türklere ve kendilerine

Konstantin Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Eine historisch-geographische Studie, Prag: 1877; Leopold Schultze-Jena, *Makedonien, Landschafts- und Kulturbilder*, Jena: 1927; Hans-Jürgen Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen Osmanischen Veröffentlichungen*, (Klaus Schwarz Verlag), Freiburg: 1976.

57 Jelavich, *age*, 3; Castellan, *age*, s. 17.

58 Makedonya kelimesinin kökeni Fransızca “Macédoine” kelimesidir. Kelime, “parça halinde kesilmiş çok çeşitli meyve ve sebzelerden oluşan yemek”, “birbirine benzemeyen, karışık şeyler topluluğu” anlamlarına gelmektedir. Bkz.: *Nouveau Petit Larousse*, Librairie Larousse, Paris 1968, s. 537.

karşı ayaklandıkları, Rumeli'nin tümünü oluşturan çeşitli unsurların birbirinden kopup dağıldıkları bir tedirginlik çağında Makedonya, aynı zamanda millî duyguları kabarmış olan bu toplulukların imparatorluktan kurtulmaya ve Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan yararına olarak burayı paylaşmaya çalıştıkları bir mekândır.⁵⁹

3. Yollar

Balkanlar'da dağlar, her yöne geçiş imkânı veren vadilerden daha az belirleyici olmuştur. Bütün seyyah ve fatihlerin varış noktası olan İstanbul'dan bakıldığında, binlerce yıldır Balkanlar'ın güzergâhı değişmemiştir. Bu anlamda Balkanlar'daki yollar üç kola ayrılır. Bu yollar, Rusya'dan gelen sağ kol, Viyana'dan gelen orta kol ve antik Roma'nın Via Egnatia (Sol Kol)'sını izleyen sol koldur. Arnavutluk'un Draç (Durazzo) Limanı'ndan Selanik'e ve oradan da İstanbul'a giden ve Romalılar zamanında Via Egnatia adıyla anılan bu yolu, Romalı lejyonlar Ortadoğu'ya ulaşmak için kullanmıştır. Osmanlılar ise aksi istikamette doğudan batıya doğru ilerlerken bu yolları takip etmişlerdir.⁶⁰ Bu yollardan, yüzyıllar boyunca tacirler, elçiler, ordular geçmiş ve silahlar taşınmıştır. Bu yollardan geçerek Viyana ve Kiev kapılarına kadar ilerleyen Osmanlılar, sonraları yine aynı yolları kullanarak İstanbul'un varoşlarına geri dönmüşlerdir.⁶¹

Sağdan gelen yol, dağlardan çok nehirlerle kesilir. Kiev ya da Lvov'dan başlayan bu yol, önce eski bir Osmanlı sınır karakolu olan Kamanetz'de Dinyester'i, sonra Çernovitsi'de ve bir kez de Yaş'ta Prut'u, en sonunda da İsakça ve Tulca'da Tuna'yı aşar. Daha sonra Edirne ve İstanbul'a ulaşmak için, Dobruca'yı geçmek ve Balkanlar'ın doğusunu aşmak gerekir.⁶²

Osmanlılar zamanında "imparatorluk yolu" denilen orta yol, Viyana ile Belgrad arasında Tuna boyunca izler; bu yol o zamanlar

59 Lord Kinross, *Atatürk Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, (Çev.) Necdet Sander, 12. Basım, İstanbul: Altın Kitapları, 1994, s. 19.

60 Karpat, ag mad., *DİA*, s. 27.

61 Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, (Çev.) Şirin Tekeli, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 46; s. 48.

62 Yerasimos, *age*, s. 46.

çoğunlukla nehirlerden, gemilerle alınır. Sonradan demiryoluyla takviye edilen ve Batı Avrupa'yı Zagreb ve Sava Vadisi üzerinden Belgrad'a bağlayan karayolu ancak bölgenin Avusturya-Macaristan tarafından ele geçirilmesinden sonra açıldı. Yolu Belgrad'dan sonraki bölümü, Osmanlılardan bu yana pek fazla değişmez: Otoyol ve demiryolu, Morava Vadisi boyunca Niş'e kadar eski yolu izler. Burada ikiye ayrılır ve yollardan birisi yukarı Morava ve Vardar vadilerinden Selanik'e bağlanır, Nişava Vadisi'ni izleyerek Sofya ovasına inen yol da, bölgedeki tek geçit olan Balkan geçidini aşarak Meriç Vadisi üzerinden Edirne'ye uzanır.⁶³

*Fotoğraf 1: Via Egnatia'dan Bir Görünüm.**

Soldan gelen yol en zor olanıdır. Çünkü kıyıya paralel olarak uzanan ve birçok vadi tarafından kesilen Dinar Alpleri'ni aşmak gerekir. Bu yüzden yolun geçit veren vadilerden geçen birkaç kolu vardır. En kuzeydeki yol, Neretva Vadisi'ni izleyerek Mostar ve Saraybosna üzerinden ünlü Yeni Pazar koridoruna, oradan da Kosova ve Üsküp ovalarına kavuşur. Bugün bu yol koridoru, kuzeydoğudan dolaşan İbar "çevreyolu" daha kullanışlı olduğundan terk

⁶³ Yerasimos, *age*, s. 46.

* Kaynak: http://www.taurisium.com/sliki_vesti/Via-Egnatia-Radozhda.jpg, (12.10.2009).

edilmiştir. İkinci kol, İşkodra'dan Drina Vadisi'ne ulaşır ve Prizren üzerinden Üsküp'e bağlanır. Üçüncü kol ise, antik Via Egnatia olup Draç'tan başlar Shkumbin Vadisi'ni izleyerek Ohri'ye varır, sonra Üsküp ve Manastır üzerinden Selanik'e gelir ve kıyıyı izleyerek Meriç'e, oradan da Trakya ovasını aşarak İstanbul'a ulaşır.⁶⁴

Romalıların siyasî amaçlarla yaptırmış olduğu "Via Egnatia-Sol Kol" yani Osmanlıların deyimiyle "cânib-i yesar" İtalya ile doğu eyaletler arasındaki ilişkileri kolaylaştırmayı, askerî ve idarî ihtiyaçları karşılamayı, giderek daha uzak sınırlara yönelen birliklerin hareketinin ve yönetimin düzenli işlemlerini sağlıyordu. Yolun inşasına MÖ 146 tarihinde Makedonya Prokonsülü İgnatius zamanında başlandığı için bu yola "Via Egnatius" adı verilmiştir. Via Egnatia, Apollonia'dan doğuya doğru uzanır. Millerle ölçülerek İpsala'ya ve Arda Irmağı'na kadar sınır taşları ile donatılmıştır. Toplam uzunluğu 535 mil (860.815 km)dir.⁶⁵

Sol Kol Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'a ve Avrupa'ya doğru genişlemesinde İstanbul'dan Trakya, Makedonya ve Arnavutluk'a giden anayol olarak kullanılmaktadır. Sol Kol yolu yalnızca askerî amaçlı kullanılmasının dışında Balkan Yarımadası'nın güneyinden Avrupa ülkelerine tahıl, deri ve kumaş gibi malların sevkinde de ticarî bir yol olarak önem taşımaktadır. Yine 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin en önemli devlet adamları tarafından kurulmuş çok sayıda vakıf da Sol Kol'un ticarî yol olarak taşıdığı öneme işaret etmektedir.⁶⁶ Sol Kol güzergâhı olan Draç-Ohri, Manastır, Voden-Selanik hattı atlı kervanlarla 75-80 saat, Selanik-Urfani-Gümölcine, Malkara-Tekirdağ-Silivri-İstanbul arası ise atlı kervanlarla 103 saatlik mesafedir.⁶⁷ İnceleme sahamız olan Drama Sancağı'nın belli başlı yerleşim

64 Yerasimos, *age*, s. 47-48.

65 Bkz.: Anna Avramea, "MÖ. 2. Yüzyıl ile MS. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia'nın Güzergâhı ve İşlevi", *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (Ed. Elizabeth A. Zachariadou), İstanbul: TVYY, 1999, s. 4-7.

66 Vassilis Dimitriadis, "Via Egnatia Üzerinde Vakıflar", *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (Ed. Elizabeth A. Zachariadou), İstanbul: TVYY, 1999, s. 103-104.

67 Traian Stoinovich, "Osmanlı Hâkimiyetinde Via Egnatia", *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (Ed. Elizabeth A. Zachariadou), TVYY, İstanbul:1999, s. 235.

yerlerinden olan Drama, Kavala, Yenice Karasu Sol Kol üzerindeki tarihsel yerleşim alanlarındandır.⁶⁸ Balkanlar üzerine genel ve kısa bir bilgiden sonra şimdi çalışma sahamız olan Drama Sancağı'nın coğrafi ve idarî yapısına bakabiliriz.

Fotoğraf 2: Tarihi Via Egnatia (Sol Kol) Yolu.*

* Kaynak: http://www.museumonline.at/2006/sine_fine/sinefine/imagines/Via_Egnatia_2.png, (12.10.2009).

68 1530 tarihli Muhâsebe-i Vilâyet-i Rumeli defterindeki bilgilere göre; Sol Kol kazalarından Drama'da 2224'ü Müslüman, 3602'si Gayr-i Müslim ve Yenice Karasu'da 2207'si Müslüman, 1416'sı Gayr-i Müslim hane oturmaktadır. Bkz.: 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 65, Defter-i Hakani Dizisi: IX, Ankara: 2003, s. 3.

B. SELANİK'İN GÖLGESİNDE BİR SANCAK: DRAMA

1. Drama Sancağı'nın Coğrafi Yapısı

Drama Sancağı, rakımı yaklaşık 2.133 m ile 2.438 m (tahminen 7.000 ile 8.000 feet) arasında olan Rodop sıradağlarıyla Balkanlar'ın daha iç kesimlerinden ayrılmaktadır. Rodop Dağı ortalama 40 km (yaklaşık 25 mil) mesafeden oldukça düz bir şekilde denize paralel uzanan Balkan sıradağlarının bir koludur. Rodop Dağı'nın dikey bir kolu olan Symbolum Dağı, Kavala Denizi'ne bitişiktir ve bölgeyi eşit olmayan iki parçaya ayırmaktadır. Daha küçük olan batı tarafları Filippi (Philippi) Ovası ile son derece verimli Drama Ovası'nı ve Pierri Vadisi'ndeki Pravişta Gölü'nü içine alarak 1.036 km² (400 mil²)lik bir alanı oluşturur. Güney tarafta ise 3.108 km² (1200 mil²)lik bir yüzeyi kaplayan geniş bir sahada Yenice Ovası uzanmaktadır.⁶⁹

Kavala bölgesinin 19. yüzyıl ortalarında 250 bini bulan nüfusu içinde geçimini tütün yetiştiriciliği ve ticaretinden sağlama-yan aile neredeyse yok gibidir. Nüfusun çoğunluğu Türklerden oluşan Drama bölgesinin topraklarının büyük bir kısmı verimli arazilerden meydana gelmektedir. Drama Ovası derin bir bölge olup 1.036 km² (400 mil²)⁷⁰ bir alanı kapsar. Kuzeybatı bölümü hariç, etrafını yüksek dağlar çevirmiştir. Bu kuzeybatı bölümünden de Serez'e doğru daha düşük seviyedeki topraklara açılır. Ovanın yaklaşık 40 km (25 mil)⁷¹ uzunluğundaki uzun dar bir geçit şeklindeki güneybatı köşesinde Pravişta Vadisi ve

69 *The National Archives* (bundan sonra TNA); *Public Record Office* (bundan sonra PRO), *Foreign Office* (bundan sonra FO) 295/2.

70 1 mil²= 2,59 km² olarak hesaplanmıştır.

71 1 mil= 1,609 km olarak hesaplanmıştır.

Urfani Körfezi vardır. Sancağın güneydoğu kesiminde uzanan Yenice Ovası ise 3.108 km² (1200 mil²) genişliğinde olup deniz kenarındaki işlenmemiş topraklarla da sınır oluşturur. Kavala bölgesinde birbirine çok yakın ve çakıllı olan toprak tepelikler, element yönünden çok zengindir.⁷²

Sancağın kıyı kesimini oluşturan Kavala bölgesinde bahar ve yaz aylarında etkili bir rüzgâr hâkimdir. Bu rüzgâr kıyı şeridinin değişik kısımlarında farklılıklar gösterir. Rüzgâr bu bölgede bazen güneydoğudan batıya doğru kıyı boyunca eserken, bazen de özellikle geceleri bölge kuzeyden batıya doğru soğuk rüzgârlara maruz kalır.⁷³

Geneli itibarıyla yumuşak bir iklime sahip olan Selanik vilayetinin Drama ile Nevrokop kazaları arasında Boz Dağlar ve Pravišta (Elefteropolis) civarında ise yükseltisi 1.500 metreye yakın Pırnar Dağı bulunmaktadır.⁷⁴ Sancak dâhilindeki en önemli nehir ise Mesta olarak da bilinen Karasu'dur. Bu nehir, Razlık'taki "İzum" denilen yerden kaynağını alarak Yenice Karasu Ovası'ndan ve Drama'nın Çeç Nahiyesi'nden geçer, Edirne vilayeti hududu üzerinde Taşoz Adası karşısında denize dökülür.⁷⁵ Topoğrafik açıdan sancağa baktığımızda bölgedeki yerleşik halk tarafından "Karasu" ismiyle anılan Mesta-Karasu nehrinin, Doğu Makedonya ile Batı Trakya arasındaki sınırı çizdiğini görürüz. Bu nehir, geçmişteki ve günümüzdeki coğrafyacılar tarafından kabul edilmiş doğal sınır olarak, bölgeyi birbirinden ikiye ayırarak sancağın doğudaki sınırını belirlemektedir.⁷⁶

Drama kasabası içinden Kuru Çay adıyla bir dere geçmekte ise de dört mevsim akmayıp kasabanın kuzey batısında bulunan Boz Dağ'a kış mevsiminde yağan karların erimeye başladığı ilkbaharda ve yağmurlu havalarda akmaktadır. Bu çay zaman zaman aşırı yağmurlar sebebiyle taşmakta ve kasabada bazı zararlara da sebep olmaktadır.⁷⁷ Seller sonrasında bu derenin taşmasından

72 TNA; PRO FO 78/1683.

73 TNA; PRO FO 295/2.

74 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1324, s. 89.

75 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1324, s. 93.

76 Bkz.: TNA; PRO FO 294/7.

77 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1303, s. 309.

dolayı oluşan zararlarla ilgili pek çok kayıt ve belgeye rastlamak mümkündür.⁷⁸ Diğer taraftan yaşanan doğal afetler bölgede insanların büyük sıkıntılar çekmesine, açlığa kıtlığa ve pek çok ke-
reler de ürünlerin telefine sebep olmaktaydı.⁷⁹

Fotoğraf 3: Drama Kasabası İçinden Geçen Kuru Dere.

- 78 Örneğin 1896 Haziran ayında meydana gelen yoğun yağmur ve dolu yağışı sonrasında Drama çarşısının ortasından geçen derenin taşması sonucu çarşıdaki dükkânlar sel sularının altında kalmış ve kasabada pek çok hayvan telef olmuştur. *Asır* gazetesinin verdiği bilgilere göre; bunun gibi şiddetli yağmur ve dolu sonrasında çarşıdan geçen çay sebebiyle, Drama çarşısı sık sık sular altında kalmaktadır. Bkz.: *Asır*, Nu. 85, 27 Haziran 1896. Yine 1896 Ekim ayında şiddetli yağmur sebebiyle Drama çarşısından geçen çay taşarak dükkânların çoğunu sular altında bırakmıştır. Hatta sele kapılan 2 eşeği ile birlikte Hacıoğlu Ahmet'in cesedi Drama kasabası kenarındaki çınarlıkta bulunmuştur. Bkz.: *Asır*, Nu. 115, 9 Ekim 1896. Ayrıca Praviştâ kasabasında şiddetli boran ve sel sonrasında bazı mağaza ve dükkânların harap olduğuna ve bazı kişilerin vefat ettiğine dair bkz.: *BOA.*, Y. A. Hus.,

Özellikle Pravişta bataklığı civarının havası ağırdır. Sancağın diğer taraflarından ziyade bu bölümünde sıtma hastalığı eksik olmaz. Drama Sancağı'nın bulunduğu arazi o kadar rutubetli olmakla birlikte havaların ihtiyatsızlığına karşı meydana gelecek küçük bir tedbirsizlikten nezle, sıtma gibi hastalıklar meydana gelebilmektedir. Kavala, Drama, Sarışaban ve Serez gibi yerlerde özellikle Sarışaban taraflarının havası daha sıkıcı ve belirsizdir.⁸⁰

2. Drama Sancağı'nın İdarî Yapısı

Osmanlılar, Balkanlar'a 14. yüzyılın ortalarında geldiler ve yüzyılın sonuna kadar görece kısa süre içinde yarımadanın büyük bir kısmına hâkim olmayı başardılar. Bu fethin bu kadar kolay gerçekleşmesinin altında yatan gerçeği, o döneme hâkim olan sosyopolitik gelişmelerde aramalıdır. Bölgenin tarımsal üretim süreci daha 10. yüzyıldan beri çözülmekteydi. Gittikçe artan sayıda hür köylü, çiftliklerini bırakıp korunmak için güçlü büyük toprak sahiplerine sığınmıştır.⁸¹ Osmanlılar Balkan halklarını hâkimiyetleri altına aldıkları zaman, bu halklar Osmanlı yönetimini hükümdarlarından daha âdil buldular. Çünkü eski hükümdarları metanın yani köylülerin ürünlerinin yarısına zorla el koyuyordu. Yerel halklar artık eskisinden daha hafif bir vergi yükümlülüğü taşıdıklarını ve ibadetlerini özgürce yapabildiklerini, can ve mal güvenliklerinin sağlandığını gördüler. Osmanlı egemenliği, aynı dinden olduğu hâlde hem ürünlerine ve emeklerine zorla el koyan, hem de acımasız olan yerli yöneticilere tercih edilmiştir.⁸²

239/30, 8 Z. 1308. Yine Karasu Nehri'nin taşması sonrasında Sarışaban'a bağlı Toylar ve Kadiobası köylerinin oturulamayacak bir hâle gelmesi hakkında bkz.: *BOA*, *MV*, 154/61, 13 B. 1329.

79 İşte H. 1300/M.1882-1883 yılının temmuz ayında böyle bir doğal afette 7 köye dolu isabet etmiş ve 4200 şinik buğday ve çavdarın telef olmasına sebep olmuştur. Bkz.: *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1303, s. 317.

80 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1324, s. 97.

81 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, (Çev.) İhsan Catay, İstanbul: TVYY, 1996, s. 17.

82 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Norman İtzkowitz, "Algılamalar Sorunu", *İmparatorluk Mirası*, (Ed. L. Carl Brown), (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 52-53.

Osmanlı Rumelisi'ndeki idarî teşkilatlanmada bölgenin askerî ve ticarî konumuna göre yüzyıllar önceden yapılmış olan yollar etkili olmuştur. Osmanlı Sol Kol'u üzerinde yer alan kazalardan olan Drama ve çevresi, bir coğrafi terim olarak 19. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlar ve Makedonya sınırları içerisinde yer alır. Makedonya bölgesinin yaklaşık olarak sınırları ise; kuzeyde Şar Dağları, Karadağ, Kozyak Dağları, Osogov Dağları; doğuda Mesta Nehri; güneyde Ege Denizi ve Aliakmon Nehri; batıda Korab, Jablanica, Mokra ve Pindos Dağları'dır.⁸³

Drama Sancağı Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdikten sonra Rumeli Eyaleti'nin Paşa Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi oldu ve 1864'e kadar kaza statüsünü korudu.⁸⁴ İmparatorluğun Rumeli toprakları 1864'ten sonra 6 idarî birime (vilayete) bölündü. Bu vilayetler; Edirne, Selanik, Manastır, Yanya, İşkodra ve Kosova'dır.⁸⁵ Drama, 1864 tarihli idarî düzenlemeyle Selanik Eyaleti'ne bağlı bir sancak hâline getirildi. Bu dönemde Drama Sancağı; Drama, Kavala, Yenice Karasu ve Dandere olmak üzere 4 kaza ve merkez kazaya bağlı Pravişta ve Çeç ile Kavala'ya bağlı Sarışaban olmak üzere toplam üç nahiyeden oluşmaktadır. Daha sonraki idarî düzenlemelerle Sarışaban kaza yapıldı. 1867'de kısa bir süre için Serez Sancağı ile birleştirilen Drama Sancağı 1873'te tekrar müstakil sancak oldu. 1882'de sancağın doğusundaki Mesta-Karasu bölgesi Edirne'ye bağlandı. Bu sırada Drama, Kavala, Sarışaban kazalarından oluşan sancak, 1889'da yapılan değişikliklerle Pravişta Nahiyesi'nin de kaza hâline getirilmesiyle tekrar dört kazaya ulaştı.⁸⁶ Tarihsel Makedonya topraklarının doğu sınırları içerisinde yer alan Drama Sancağı'nın sınırları 19. yüzyılın ikinci yarısında devam eden idarî değişiklikler sonrasında tarih içinde son şeklini alarak yüzyılın sonunda Drama, Kavala, Sarışaban, Pravişta kazalarından oluşan

83 Adanır, *age*, s. 2.

84 Feridun Emecen, "Drama", *DİA*, c. 9, İstanbul: 1994, s. 528.

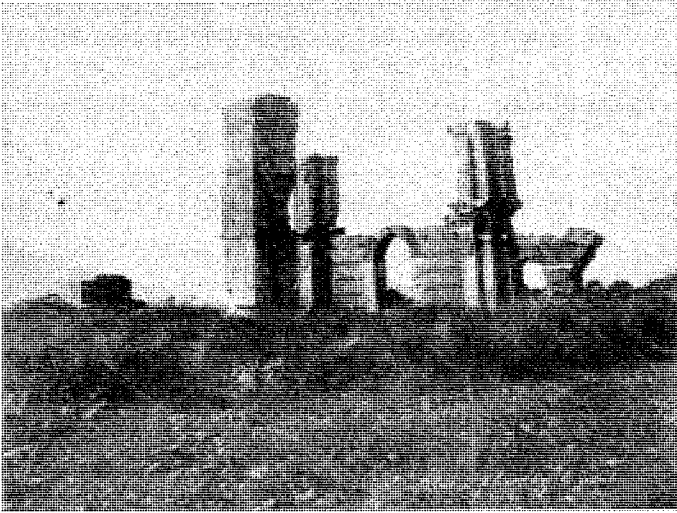
85 Adanır, *age*, s. 3.

86 Bkz.: *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul:1299, s. 237. 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılan bu idarî düzenlemeler sırasında Yenice Karasu, Edirne vilayeti içerisinde kalmıştır.

bir sancak konumuna gelmiştir.⁸⁷ Buna göre Drama Sancağı, kuzeyinde Şarkî Rumeli Vilayeti, doğusunda Edirne vilayeti, batısında Serez Sancağı ve güneyinde de Ege Denizi ve Taşoz Sancağı ile komşudur.⁸⁸

3. Drama Sancağı'nın Tarihî Süreç İçindeki Genel Görünümü

a. Drama

Fotoğraf 4: Tarihsel Filippi Şehrine Ait Kalıntılar.

İÜ Nadir Eserler No: 779-15-0018.

Tarihsel Trakya ile Makedonya bölgelerinin sınırında bir kasaba olan Drama, 19. yüzyılda Selanik vilayetine bağlı bir sancak merkezidir. İskelesi konumundaki Kavala'dan 36 km içeride, tarihsel Filippi (Philippi) ovasının en büyük kentidir. Eski

87 1913'te Osmanlı hâkimiyetinden çıkmadan hemen önce sancağa Rapçoz ve Taşoz kazaları katıldı. Bkz.: Emecen, agm, s. 528.

88 Bkz.: Binbaşı M. Nasrullah-Kolağası M. Rüşdü-Mülazım M. Eşref, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, (Yay. Haz. Rahmi Tekin/Yaşar Baş), OSAV Yayınları, İstanbul: 2003, s. 23-24.

adı "Drabescos" olup Osmanlı kaynaklarında geçen Drama adı bu isme dayanır. Kentin ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte tarihinin Makedonya Krallığı dönemine kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Bu görüşü doğrulayacak şekilde kentin güneyinde Kavala yakınlarında tarihsel Filippi (Philippi) şehrinin kalıntıları mevcuttur.⁸⁹ Kâmûsu'l-A'lâm'da geçen ifadelerle:

*"Güzel bir kasaba olan ve ahalisi, ferahfeza mevki' etrafında akarsularıyla eşcarı, güzel bahçeleri, biri Sultan Yıldırım Bayezit Han inşası olmak üzere, 3 cami-i şerîfi ve beherinde birer küçük kütüphanesi, bir idadî, bir rüştiye ve birkaç sıbyan mektebi, pamuktan bazı mensucata mahsus tezgâhları ve tütün vesaireye müteallik hayli işlek ticareti vardır. Etrafındaki ova pek mümbit ve mahsuldardır. Ahalisinin kısm-ı âzâmı Müslim ve küsuru Rum ve Bulgar vesairedir."*⁹⁰

Boz (Falokran) Dağ eteklerinde kurulmuş olan şehir, Tahyenos Gölü'ne dökülen Dramaniçe (Angitas) Nehri'nin kollarından bir çayın üzerinde yer almaktadır.⁹¹ 1900'lü yılların başında Drama'dan geçen seyyah G. F. Abbott'un bu konudaki izlenimleri şu şekildedir:

89 Emecen, agm, *DİA*, s. 525; *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1913, *Constantinopol*, s. 1824; *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 3, s. 2126. 20. yüzyıl başlarında bölgeyi ziyaret eden bir seyyahın bu şehirdeki kalıntılarla ilgili gözlemleri şöyledir: "...Drama'dan ayrılışımız üzerinden 2,5 saat geçmesinden sonra bir Shakespeare öğrencisinin en güzel anılarıyla dolu nokta olan Philippi'de durduk. Buradaki vadi çok dardır. Doğudan ve batıdan birbirini kucaklayan iki kenar batıdaki tepeye hâkim olan bir kale tarafından korunan bir geçişi oluşturmaktadır. Bu yokuşlu yolun aşağısı eski kasabanın kalıntılarını çevreliyordu. Aşağısında yer alan kalıntıların etrafında 10 feet (yaklaşık 3 metre) ölçüsünde çevreleyen bir duvar vardı. Güneybatı kısmında birbiri üzerine yükselen eski tiyatronun parçaları hâlâ görülebilmekteydi. Birkaç tane değiştirilmiş heykel ve yazıta ek olarak bunlar bir zamanlar şehir olan duvarların üzerinde yükselmekteydi. Philip tarafından bulunan, Romalılar tarafından fethedilen ve Aziz Paul tarafından Hristiyanlaştırılan şehrin kalıntılarıydı." Bkz.: G. F. Abbott, *The Tale of A Tour in Macedonia*, London: 1903, s. 288.

90 *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 3, s. 2126.

91 Emecen, agm, s. 525.

*"Kasaba Boz Dağ adındaki yüksek bir dağın dibine yerleşmişti. Anghista (antik Angitas) nehrine bağlı debisi yüksek bir akarsu tarafından yıkanıyordu. Anghista, kaynağını bu dağlardan alıyordu ve batıya doğru akardı. Tahyonos Gölü'nde biten ve git-tikçe gelişen orta büyüklükte bir nehirdi."*⁹²

Uzun süre Roma ve Bizans hâkimiyetinde kalan ve bu dönemlerde küçük bir yerleşim birimi olduğu sanılan Drama, 1383 yılında Serez başta olmak üzere Kavala, Zihne gibi şehirlerle birlikte Osmanlı hâkimiyetine girdi. Rumeli Beylerbeyliği'nin Paşa Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olan Drama'ya Anadolu'dan nüfus göç ettirildi.⁹³ Önceleri küçük bir kale-şehir özelliği gösterirken 15. ve 16. yüzyıllarda giderek gelişmeye başladı. Bu gelişmede, Adriyatik kıyılarından başlayıp Makedonya bölgesinden geçen ve Edirne-İstanbul'a uzanan Roma dönemi tarihî ticaret yolu Via Egnatia (Sol Kol/Cânib-i Yesar)'nın yakınında bulunması ve civarında işletmeye açık gümüş madenlerinin mevcudiyeti de etkili olmuştur.⁹⁴

Drama, 15. yüzyıl ortalarında 1.000 kişiyi biraz aşan nüfusuyla mahalleleri tam olarak teşekkül etmemiş küçük bir yerleşim yeri durumundadır. Bu dönemde bir pazaryeri konumundaki Drama'da yaşayan Müslüman nüfusun hemen hepsi bir meslek sahibidir ve bahçelerle çevrili olduğu anlaşılan şehrin civarında bir kısım halk ziraatla uğraşır; buğday, arpa, keten, yulaf ekimi yapmaktadır. 16. yüzyılın ilk yarısında yaklaşık 1.500'e ulaşan nüfusuyla gelişimini sürdüren şehirde Müslümanlar, nüfusun

92 Bkz.: G. F. Abbot, *age*, s. 280.

93 Anadolu'dan Rumeli'ye göç ettirilen Yürük gruplarından Drama Sancağı'na daha çok Tanrıdağı (Karagöz) Yürükleri yerleştirilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Drama'da 23 ocak, Kavala, Sarışaban'da 15, Yenice Karasu'da ise 44 ocak Tanrıdağı (Karagöz) Yürüklerine rastlanmaktadır. 15. yüzyılda, 1470 yıllarına kadar bir ocak 25-30 aileden oluşmaktaydı. Rumeli'de Yürük grupları hakkında daha geniş bilgi için bkz.: M. Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul: 1957, s. 69-70; Sema Altunan, *16. ve 17. Yüzyıllarda Rumeli Yürükleri ve Naldöken Yürük Grubu*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 1999, s. 73-83.

94 Emecen, *agm*, *DİA*, s. 526.

yarısını oluşturduğu gibi, bunların içinde yağcı, şahinci, çeltikçi gibi özel statüye sahip şahıslar ve küçük bir Çingene grubu da bulunmaktadır. 16. yüzyılın son çeyreğinde Drama'da Kanunî Sultan Süleyman vakıfları arasında bilinen Cami-i Atîk, Mescid-i Derviş Bâli, Cami-i Halil Çelebi, Kassam, Osman, Cami-i Mustafa Bey ve Debbağ Şücâ adıyla yedi Müslüman ve Metropolit adıyla bir Hristiyan mahallesi ile on iki haneden ibaret bir de Yahudi cemaati bulunmaktadır. Emecen bu dönemde Müslüman nüfusta meydana gelen artışı; şehrin vakfa bağlı olmasıyla Müslümanların vergi muafiyetine sahip bulunmasının ve bu durumun da –kısmen– şehirde yaşayan Hristiyanların bir bölümünün ihtida etmesine yol açtığını belirtir. Ayrıca yüzyılın ilk yarısında görül-meyen Yahudilerin şehre yerleştirilmeleriyle buranın iktisadî bakımından önem kazandığına işaret etmektedir.⁹⁵

17. yüzyılın ortalarında Drama'yı gören Evliya Çelebi şehri şu şekilde tasvir etmektedir:

*“Kavala'ya altı saat yakınlıktadır. Dağ eteğinde kurulmuştur. Bütün evlerin ve binaların yüzleri kible tarafına bakar, şirin bir kasabacıktır. Evlerin hepsi kiremit örtülü olup 360 adettir. Dört adet mihraptır. Bir mektebi, bir medresesi, bir tekkesi, bir hamamı ve iki hanı vardır. Bağ ve bahçeleri gayet boldur. Pamuk yetiştirildiğinden halkın hepsi çadır bezi işlerler. Osmanlı ülkesinin her yanına çadır bezleri buradan gider. Havası ve suyu güzel olduğundan güzelleri de çoktur.”*⁹⁶

Evliya Çelebi ayrıca kalenin dışındaki asıl şehri etraflıca tasvir etmektedir. “Varoş-ı şehir-i Drama”⁹⁷ şeklinde dile getirdiği

95 Emecen, agm, *DİA*, s. 525.

96 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, İstanbul: 1985, s. 63-64. Evliya Çelebi'nin şehirde pamuklu dokumacılığı yapıldığı ve keten bezi işlendiğine dair verdiği bilgileri 18. yüzyılın sonunda İnciciyan da doğrulamaktadır. Ayrıca bu dönemde Drama, bağlık bahçelik, sulak bir yer olup şehirde çadır bezi imalatı yapılmakta, iyi cins pirinçleriyle tanınmaktadır. Bkz.: P. L. İnciciyan-H. Andreasyan, “Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası”, *GDAAD*, sy. 2-3, 1974, s. 20-21.

97 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff), 8. Kitap, İstanbul: YKY, 2003, s. 54.

aşağı şehirde yedi mahalle ve 600 kadar irili ufaklı, bağ-bahçeli ev, on iki caminin yer aldığını yazar. Bu dönemde Drama'nın nüfusunun 3.000 civarında olduğunu belirtmektedir. Ayrıca şehrin içinden geçen küçük taşlı dere üzerinde bir ağaç köprü-nün olduğunu söylemektedir. Bu taşlı dere kenarında 300 adet dükkân olmakla birlikte şehrin bir bedesteninin olmadığını bildirir. Bu derenin taşıdığı zamanlarda kenarında bulunan dükkânların selden zarar gördüğünü ve esnafın bu dükkânları tekrar inşa ettiklerini belirten Evliya Çelebi, bütün bunların yanında çarşı içinde tahtadan yapılmış yüksek bir saat kulesinin⁹⁸ varlığını da bize haber vermektedir.⁹⁹

18. yüzyılda Serez ayanının etkisi altına giren Drama, 19. yüzyılda merkezî otorite tarafından ayanların nüfuzu kırıldıktan ve idare sağlandıktan sonra nüfus bakımından olduğu gibi fizikî yönden de gelişme gösterdi.

b. Kavala

Kavala, sancak merkezi olan Drama'dan sonra en büyük kazadır. Ege Denizi'nin kuzey sahilinde, geçmişte "vahşi ormanın kuyruk sokumu kemiği"¹⁰⁰ olarak tanımlanan Taşoz Adası'nın karşısında yer alan eski Pierre Körfezi'nin dibinde ve Penaje Dağı eteğinde kurulmuştur.¹⁰¹ Selanik ile Dedeoğaç arasında, ıssız bir Ortaçağ yerleşim bölgesi olan Kavala; tarihi içerisinde zaman zaman yükseliş ve gözden düşüşlerle günümüze değin ayakta kalmayı başarmış ve tarihsel bir misyon ile sürekli iç bölgelerdeki kentleri denize kavuşturan bir liman şehri olma vazifesini Makedonya Krallığı'nın Filippi (Philippi) kentinden Osmanlı Draması'na kadar sürdürmüştür. MÖ 7. yüzyılda Paros Adası'ndan gelerek Taşoz (Thasos) Adası'nda yerleşmiş olan

98 Mayıs 2007 saha araştırmamız sırasında muhtemelen bu eski saat kulesinin yerine 19. yüzyılda modernleşme anıtlarından biri olarak taştan bir saat kulesinin daha inşa ettirildiği ve bu kulenin günümüzde harabe, bakımsız ve yıkık vaziyette bulunduğu gözlemlenmiştir.

99 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, İstanbul: 1985, s. 64.

100 G. F. Abbott, *age*, s. 291.

101 *Kâmûsü'l-A'lâm*, c. 5, s. 3704; *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1913, Constantinopol, s. 1808-1809.

koloniciler tarafından kurulan ve “yeni kent” anlamına gelen Neapolis adı ile tanınan bu yerleşim merkezinin gelişmesi, doğal konumu dolayısıyla ağır bir şekilde gerçekleşmiştir.¹⁰² Romalılar tarafından Kuzey Ege’yi kontrol etmeye yarayacak bir nokta olarak görülen şehir, milattan sonraki yıllarda Aziz Pavlus tarafından ziyaret edildiği için kısa süreliğine de olsa yeni bir dinin ilk mesajlarının verildiği mekânlardan biri de olmuştur.¹⁰³ Roma’nın ikiye ayrılması ve bölgenin Bizans’ın denetimine geçmesinin ardından, tipik bir taşra şehri olarak varlığını sürdüren Kavala, 12. yüzyıla kadar devam eden süreçte başta Slavlar olmak üzere çeşitli kavimlerin istilalarına uğramıştır. Arap bilgin İdrisî’ye göre 12. yüzyılda şehir, bölgenin en önemli ticaret merkezidir. Daha sonraki tarihlerde sırası ile Normanların ve Latinlerin eline geçmiştir. 1387 yılında Batı Trakya kentlerinin Osmanlılar tarafından fethedildiği dönemde şehir, Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁰⁴ Başlangıçta Osmanlılar, Kavala’da gevşek bir idare kurmuştur. 1390’da Bizans tahtında hak

102 Machiel Kiel, Kavala adının Franklar döneminden geldiğini ve bu yerde atların değiştirildiği bir posta istasyonunun bulunmasından kaynaklandığını iddia etmektedir. Bu konuda bkz.: Machiel Kiel, “Kavala”, *DİA*, c. 25, İstanbul 2002, s. 61. Heath W. Lowry ise Kavala adı konusunda; Antik Neapolis’in sonradan Bizans Christopolis’ine dönüştüğü, daha sonra da Osmanlı dönemi Kavala’sı olduğu yolundaki genellikle kabullenilen iddianın, buranın kendi başına kesintisiz bir yerleşim yeri olduğunu kanıtlamadığı ve daha çok incelemeye muhtaç bir tespit olduğu kanaatindedir. Bkz.: Heath W. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550 Kuzey Yunanistan’ın Fethi, İskanı ve Altyapı Gelişmesi*, (Çev.) Ahmet Cemal, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 228.

103 Neapolis adıyla tanınan Kavala’ya, Aziz Pavlus’un Avrupa kıtasında ikamet ettiği ilk şehir olması haurasına Cristopolis adı verilmiştir. Bkz.: *Annuaire Oriental Commerce De l’Industrie de l’administration et de la magistrature 1881*, Constantinopol, s. 461.

104 İlk Osmanlı kronikleri, Drama ve Serez’in Deli Balaban ile Lala Şahin Paşa kumandasında (785/1383) tarihinde fethiyle bağlantılı olarak Kavala’nın barış yoluyla ele geçirildiğini kaydeder. Buranın (775/1373-74) tarihlerinde alındığı da ileri sürülmektedir. Bkz.: Machiel Kiel, *agm*, *DİA*, s. 61. Ayrıca Kuzey Yunanistan’da Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Heath W. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550 Kuzey Yunanistan’ın Fethi, İskanı ve Altyapı Gelişmesi*, (Çev.) Ahmet Cemal, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2008.

iddia eden Manuel Paleologos'un, Kavala birliklerinin de yardımıyla bir Osmanlı vasalı olan İmparator VII. Ioannes'i tahttan indirmesi üzerine Yıldırım Bayezit 1390'da Kavala'yı almış, kısa bir Bizans kroniğine göre de şehrin surlarını yıktırmış ve ahali-sini de şehirden çıkarmıştır. Bizans dönemi hakkında kalesinin küçük olmasının dışında başka bilgi bulunmayan Kavala'da kalenin aşağısında ve limana bakan mevkide bir dış mahalle vardır. Şehir, içme suyu sıkıntısı çekilmesi sebebiyle nüfus bakımından gelişmemiştir.¹⁰⁵

Kavala ile ilgili bilgi içeren en eski Osmanlı tahrir defterinde¹⁰⁶ şehirde on iki Müslüman, yetmiş beş Hristiyan hane bulunduğundan söz edilir.¹⁰⁷ Buna göre toplam nüfus hane sayısının kaçla çarpılacağına bağlı olarak 380-440 arasında ve dinî dağılım da % 86 Hristiyana karşılık, % 14 Müslüman şeklindedir.¹⁰⁸ Kavala'nın adına bundan sonra, 1478 tarihli tahrir defterinden 41 yıl sonra 1519 yılına ait tapu kaydında rastlamaktayız. Kayıt, şehrin Müslüman nüfusunun 12 haneden 22 haneye çıktığı, buna karşılık Hristiyan hanelerinin 83'ten 71'e gerilediği (bunların 10 tanesinin hane reisi dul kadınlardır) bilgisini

105 Kiel, agm, *DİA*, s. 61.

106 Bu defter, 1387 yılından sonra Kavala (قواله) adlı bir köye/kasabaya ait en erken tarihli kayıttır. Bu kaydın önemi bölgenin Osmanlılar tarafından ilk defa fethinden bu defterin düzenlenişine kadar geçen neredeyse yüz yıllık bir dönemin sessizliğini de bozan ilk kayıt olmasıdır. Bkz.: *BOA*, *TT*, Nu.7, H. 883/M. 1478, s. 88-89.

107 1478 tarihli bu tapu tahrir defterinde, 75 Hristiyan haneden başka 8 bekâr (mücerred) ve 8 de hane reisliğini dul kadının (bive) yaptığı Gebran yani Müslüman olmayan= Ortodoks Hristiyan mevcuttur. Bkz.: *BOA*, *TT*, Nu.7, H. 883/M. 1478, s. 88-89.

108 M. Kiel, "Via Egnatia Üzerinde Osmanlı Bayındırlık Faaliyetleri; Pazargah, Kavala ve Ferecik Örnekleri", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, İstanbul: TVYY, 1999, s. 166. Heath W. Lowry, 1478 yılında Kavala'da mukim Müslüman ve Hristiyanların oranını M. Kiel'den farklı olarak % 12.8 Müslüman ve % 87.2 Hristiyan olarak vermektedir. Buna göre farkı söylemek gerekirse; yaklaşık 12 hane= 60 Müslüman (sayı, hane başına 5 kişi olarak hesaplanmıştır) nüfusun % 12.8'ini oluştururken yaklaşık 75 hane (her biri 5 kişilik 75 hane) artı reisliğini dul kadınların (bive) yaptığı 8 hane (her biri 4 kişilik 8 hane)= 407 Hristiyan nüfusun kalan % 87.2'sini teşkil etmektedir. Bkz.: Heath W. Lowry, *age*, s. 229.

vermektedir. 1478 ve 1519 yıllarına ait bu iki kayıt arasındaki sürede Kavala'nın nüfusu ağır bir tempoyla 467'den 455'e düşmüştür. Bunun doğal sonucu olarak toplam nüfusta Müslümanların oranı % 24.2, Hristiyanların oranı da % 75.8 olarak değişmiştir. Bu sonuçlara göre Kavala 1519'da hâlâ bir köyden biraz daha kalabalık bir yerleşim yeridir.¹⁰⁹

Osmanlı yönetimi altında fazla ön plana çıkmaksızın varlığını sürdüren Kavala, 16. yüzyıl başlarında canlı bir liman şehri olarak yeniden önem kazanmasını ve gelişimini bir Osmanlı veziri (Makbul ve Maktul) İbrahim Paşa ile iki sultana yani Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'a borçludur. Bu dönemde şehrin gelişimi hızlanmış ve yeni bir döneme girmiştir. 1512-1520 yılları arasında tahtta kalan Yavuz Sultan Selim, yarımadanın tepesinde, yaklaşık 1387 yılında tasfiye edilen eski Bizans müstahkem mevkilerinin yerindeki Kavala Kalesi'nin inşaatını tamamlamıştır.¹¹⁰ Ayrıca Seyyah Pierre Belon'un da gözlemlerine göre şehrin yeniden canlandırılması için planlı ve köklü tedbirler alındığı anlaşılmaktadır.¹¹¹ Şehre yerleştirilen Müslümanlar ve ticareti geliştirmek için getirilen Macar Yahudileri sayesinde nüfus yönünden büyük bir sıçrama gerçekleştiren Kavala, fiziksel olarak da gelişmiş ve ilk kez bu tarihlerde gösterişli Müslüman mabetleri ve eserleri ile donatılmaya

109 BOA., TT, Nu. 70, H. 925/M. 1519, s. 3. Ayrıca bkz.: Heath W. Lowry, *age*, s. 229.

110 Bu bilgiyi, kendisi de Kavala'nın doğusunda, 100 milden az bir mesafedeki Gelibolu'da doğmuş ve yetişmiş bir denizci olan ve *Kitâb-ı Bahriyye* (Denizcilik Kitabı)'nın yazarı Osmanlı kartografi Piri Reis'e borçluyuz. Onun eseri Ege ve Akdeniz limanlarının detaylı bir rehberi niteliğindedir. Bkz.: Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriyye Denizcilik Kitabı*, c. I, Baskıya Hazırlayan: Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul: t.y., s. 127. Ayrıca bkz.: *Piri Reis: Kitâb-ı Bahriyye*, c. I, TTT Vakfı Yayınları, Ankara: 1988, s. 53a-55b ve 243-248.

111 Belon'un Kavala'da planlanmış şehirleşme politikalarına ait gözlemler şöyledir: "[Kavala] artık çok güzel bir yer. Çok değil daha bir süre önce metruk ve virane bir yerd burası. Ancak Türkler, Macaristan'la savaştan (1541) dönerken Alba Regal'deki Buda ile Peşte'de ne kadar Yahudi buldularsa toplayıp yerleşsinler diye Kavala, Trikkale ve Serez'e göndermişler. O gün bu gündür bunlar burada otururlar. Bugün Yunanlılar ve Türklerle birlikte 500'den fazla da Yahudi vardır." Bkz.: M. Kiel, agm, *Sol Kol...*, s. 169.

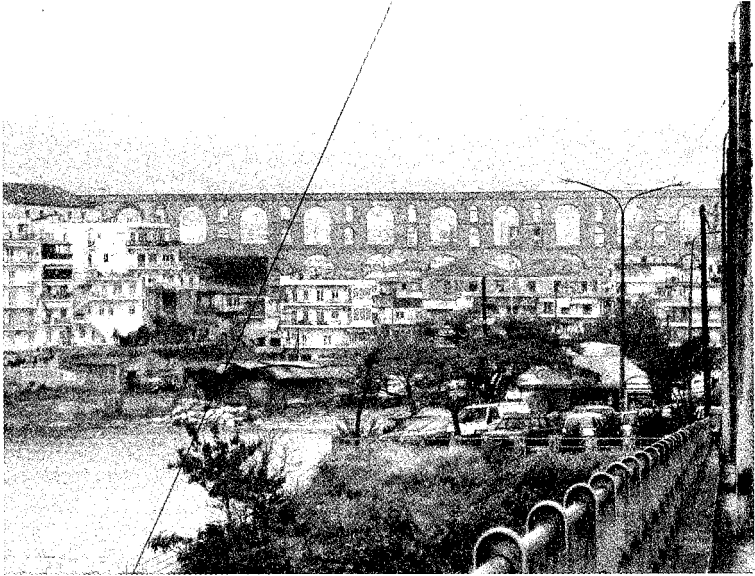
başlanmıştır.¹¹² Bu dönemde inşa edilen ve günümüzde de varlığını hâlâ sürdüren iki önemli eser, İbrahim Paşa Camii ve Kavalala Su Kemerî'dir.¹¹³ Kentin silüetine hâkim olan ve günümüzdeki sembolü konumundaki su kemeri Kanunî tarafından yaptırılmıştır.¹¹⁴ Muhtemelen daha önce aynı yerde var olan daha küçük boyutlardaki bir su kemerinin yerine daha büyük ve görkemli olarak yeniden yapılan bu kemer iki katlı olup bir Selanik Salnamesi'nin verdiği bilgilere göre, büyüklü-küçüklü altmış yedi

112 Heath W. Lowry, abartılı bir tespitle 1520-1530 yılları arasındaki on yılın Kavalala'nın geçen beş yüz yıllık tarihinin en önemli dönemi olduğunu ve bu on yıllık süre içerisinde meydana gelen değişikliklerin şehrin sonraki 400 yıllık geleceğini şekillendirdiğini iddia etmektedir. Bu dönemde şehirdeki değişiklikler, aşağı bölgedeki surların yeniden inşası, su kemerinin yapılması ve İbrahim Paşa'nın muazzam külliyesinin kurulmasıdır. Bu külliye içerisinde ise bir kervansaray (büyük avlulu bir han), bir bezzâzistan (dükânların bulunduğu bir çarşı), bir cami, bir imaret, bir medrese, bir mekteb (ilkokul), bir tekke/zaviye, bir hamam ve bir sebilhane (halk için ücretsiz olarak içme suyu dağıtım yeri) yer almaktadır. Bkz.: Heath W. Lowry, *age*, s. 234-235.

113 Mehmet Ali Gökaçtı, *Geographika Yeniden Keşfedilen Yunanistan*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul: 2001, s. 286. Belon'un bu eserlere ait gözlemleri ise şöyledir: "Zamanında Makedonya kralları tarafından yaptırılmış olup beş kilometre kadar ötedeki ulu dağlardan Kavalala kentine su getiren kanal, İbrahim Paşa tarafından bir kere daha onartılmış. Bir vadiye ulaşana dek (yeraltı) yollarından geçiyor, bu sebeple paşa, suyun dağlardan kente gelebilmesi için yüksek kemerler yaptırmış. Sözümlü ettiğim suyunun kemerleri 30 yardan (27-28 m) daha yüksek. Ve önceden kimselerin oturmadığı kente bu kaynaktan bol miktarda su geldiği için şimdi pek çok insan yerleşmiş. İbrahim Paşa'nın Kavalala'ya diktiği büyük binadan ise, Türkiye'de yolcular için pek fazla han bulunmadığını dikkate alarak bahsetmek lazım; Türkler buraya Karabaşara diyorlar. Bütün yolculara barınak ve yiyecek sağlayan bu hanların yanına bir de cami yaptırmış paşa. Biz sadece üç kişiydik, bir de atlar ve tek kuruş para ödemedem, hiçbir zorlukla da karşılaşmadan arka arkaya üç gün yemek verdiler bize. Yahudi, Hristiyan, putperest yahut Türk olsun hiç kimse geri çevrilmiyor burada." Bkz.: M. Kiel, agm, *Sol Kol...*, s. 169.

114 Bu muazzam mimarî eser birçok ansiklopedi ve seyahat rehberinde Roma dönemine ait olarak gösterilir. Hâlbuki Osmanlı tahrirlerindeki kayıtları, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi ve Fransız seyyahı Pierre Bellon'un ifadeleri bu yapının Kanunî tarafından kendi döneminde yaptırıldığını ve Osmanlılara ait olduğunu kanıtlar. Bkz.: Kiel, ag mad., *DİA*, s. 61; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, İstanbul: 1985, s. 61.

gözden meydana gelmektedir.¹¹⁵ Evliya Çelebi'den edinilen bilgilere göre ise; kemer, bir konak uzaklıkta bulunan suyun şehre taşınması için çok büyük masraflarla inşa edilmiştir.¹¹⁶

Fotoğraf 5: Kavala Su Kemer.

16. yüzyıl ortalarından itibaren Kavala, Makedonya ile Trakya bölgesinde üretilen çeşitli tarım ürünlerinin dış dünyaya gönderildiği bir liman konumuna gelmiştir. Osmanlı'nın Balkanlar'da uyguladığı iskân politikası sayesinde nefis-i Kavala'da Müslim ve gayrimüslim ahali avârız-ı divânîye ve tekâlif-i örfîyeden muaf tutulmak suretiyle Kavala'nın yeniden hayat bulması ve Osmanlı Sol Kolu üzerinde sağlam donanımlı bir menzihaneye dönüşmesi sağlanmıştır.¹¹⁷

17. yüzyılda gelişmesini sürdüren kenti 1667 yılında ziyaret eden Evliya Çelebi, taştan yapılmış evleri, beş camii, limanın yakınlarında yer alan depoları ve müstahkem kalesi ile adeta

¹¹⁵ *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1291, s. 123.

¹¹⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, YKY, s. 52.

¹¹⁷ M. Kiel, agm, *Sol Kol...*, s. 171.

bir masal kenti gibi tanımlar. O yıllarda Kavala'nın hepsi 5 mahalleden meydana gelmekte olup 500'ü İbrahim Paşa Camii civarında bulunan Aşağı Kale'de ve 200'ü de küçük İç Kale'de olmak üzere toplam 700 hanenin varlığından söz eder.¹¹⁸

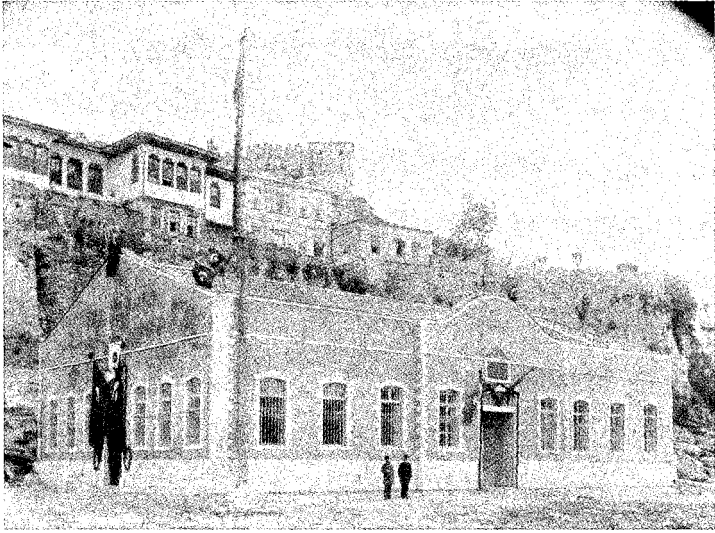
Fotoğraf 6: Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Evi.

18. yüzyılda nispeten durgun bir görünümde olan Kavala'yı 1799'da Fransız seyyah Felix Beaujour, olsa olsa 3.000 civarında nüfusunun bulunduğu bir yerleşim yeri olarak kaydetmektedir. Kavala, tarihin akışı içerisindeki o herkesçe bilinen ününe 19. yüzyılın başlarında Mehmet Ali Paşa, diğer namıyla Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile adeta bütünleşerek ulaşmıştır. Bu yüzyılda Kavala, özellikle Drama ve İskeçe bölgesinden oluşan art bölgesinde yetiştirilen tütünün özellikle de "Turmac" (Türk-Makedon) tütün ihracatı için en büyük yükleme limanı konumuna gelerek hızlı bir gelişme göstermiştir.¹¹⁹

¹¹⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, İstanbul: 1985, s. 60.

¹¹⁹ Kiel, ag mad., *DİA*, s. 61; Gökaçtı, *age*, s. 287.

Değişim ve dönüşümün çok daha hızlı yaşandığı 19. yüzyıldaki Kavala kentinin görünümü hakkında Şark Ticaret Yıllıkları ve Selanik Salnameleri'nde önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu dönemde şehir, sırtını dağa yaslamış vaziyette bir koyun içinde adeta bir anfiteatrı andıran şekli ve biraz da insanı ürküten vahşi güzelliği içerisinde su kemeri ve eski kalesiyle muhteşem bir görünüme sahiptir.¹²⁰ Kavalalı Mehmet Ali Paşa hayratı olan İmaret ve Mehmet Ali Paşa'nın evi de kente denizyoluyla gelenleri ilk selamlayan yapılardandır.¹²¹

Fotoğraf 7: Kavala'da Yeni İnşa Edilen Gümrük Binası.

İÜ Nadir Eserler No: 90854-0031.

- 120 1324 Selanik Salnamesinde ise bu durum şu şekilde tasvir edilmektedir: "...Mevkian yekdiğeri üzerine inşa olunan ebniye (binalar) ile gerek deniz cihetinde ve gerek kara cihetinden dilruba bir manzara teşkil etmektedir. Ufak bir limanı da vardır..." Bkz.: *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1324, s. 467.
- 121 Özellikle Mehmet Ali Paşa'nın evinin bulunduğu Panagia Yarımadası'nda Ege Denizi'nin içine doğru uzanan ve en uç noktasını oluşturan şehrin bu kısmı şehre ilk defa gelen benim gibi bir araştırmacıya, yine aynı şekilde İstanbul'da Marmara Denizi'ne doğru uzanan Sarayburnu'nun en uç noktasında yer alan Topkapı Sarayı'nın bulunduğu kısmı hatırlattı. Bu yargıya Mayıs 2007'de Kavala'ya yapılan saha araştırmasında edinilen gözlemler sonrasında ulaşılmıştır.

Kavala'nın sokaklarındaki döşemeler ilkeldir ve hoş bir görünüm arz etmemektedir. Kalenin eteğinde gümrük binasıyla başlayan ana cadde hemen hemen denize paralel olarak uzanır. Caddenin iki tarafında büyük Türk mezarlıkları bulunmakta olup bunların etrafı bir metre yüksekliğinde duvarlarla çevrilidir. Duvarların bittiği yerde çok güzel Avrupaî tarzda evler ve muhteşem bir teras kahvesi bulunmaktadır. Denizin üzerinde tiyatro ile birlikte kurulmuş olan bu kahveden bütün şehir, körfez ve karşıda Taşoz Adası görülür.¹²²

4. Drama Sancağı'nda Şehirlerin Fizikî Öğeleri

a. Surlar

Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre Drama Kalesi, yüksekçe bir yerde bayırlık bir orman içinde, dört köşeli taştan inşa edilmiş köhne bir kaledir. Kalenin çevresi iki bin adım kadardır. O yıllarda kalenin bir dizdarı, burayı korumakla görevli askeri ve cephanesi bulunmamaktadır. Biri doğuya diğeri batıya açılan iki kapıya sahip olan kalenin etrafında Ortaçağ'da olduğu gibi bir hendek de yoktur. Evliya Çelebi Drama Kalesi'nin içinde kiremitli, kârgir 200 küçük ev ve Bey Camii adıyla bir de mescidin varlığını bildirir.¹²³ Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, 17. yüzyılın ikinci yarısında Drama şehrini çevreleyen surlardan bahsetmek mümkün değildir. Zaten bu konuda bir Selanik Salnamesi'nde "...etrafı bir sur ile muhat iken bu sur mürûr-ı zamanla münhedim olmuştur" denilmektedir.¹²⁴

Drama'nın aksine tarihsel Kavala şehrinin etrafı Ortaçağ'dan kalma surlarla çevrilidir.¹²⁵ Pek çok seyyahın dikkatini çeken şehrin bu sağlam surlarından daha 12. yüzyılda Arap bilgini İdrisî de bahsetmektedir.¹²⁶ Muhtemelen büyük bir bölümü Bizanslılar

122 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1913, Constantinopol, s. 1809.

123 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, İstanbul:1985, s. 64.

124 *Selanik Salnamesi*, Selanik 1324, s. 453.

125 TNA; PRO FO 295/2.

126 Gökaçtı, *age*, s. 283.

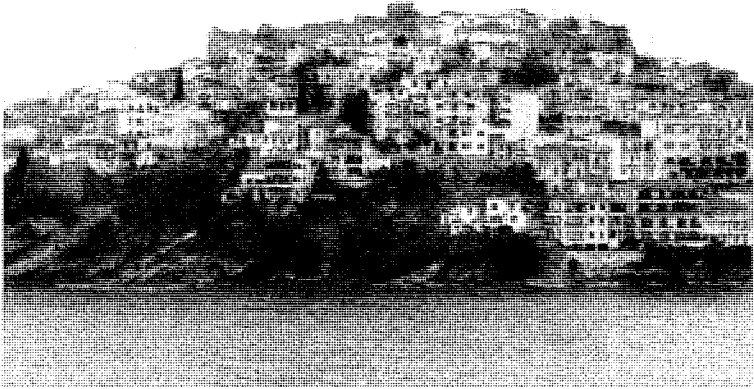
tarafından inşa edilen surlar, şehrin Osmanlılar tarafından fethe-dilmesinden sonra Kanunî Sultan Süleyman'ın emriyle bir onarım geçirmiştir.¹²⁷ Ege Denizi'ne doğru yarım mil kadar uzanan ve bir anfiteatrı andıran şehre gerek deniz gerekse karayoluyla gelen yolcuların ilk dikkatini çeken, bütün Ortaçağ kentlerinin vazgeçilmez unsuru olan kalesidir. Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye* adlı eserinde Kavala Kalesi'nin Yavuz Sultan Selim (1512-1520) tarafından bir dağın eteklerindeki bir derbentte inşa ettirildiğini açıkça belirtmiştir.¹²⁸ Kavala Kalesi'nin inşa ettirilme gerekçesini ise Pirî Reis: "...denizden gelip geçitte saklanan ve geçenlere saldıran kâfirlerin [Frenk korsanların] engellenmesi için. O zamana kadar bu kâfirlerin gemileri burada büyük zararlara yol açmıştı."¹²⁹ şeklinde açıklamaktadır. Kavala, Romalılardan beri İstanbul'u Selanik'e bağlayan ve batıya doğru uzanan, doğu-batı yönündeki anayol olan Via Egnatia'nın kuzeye uzanan yüksek dağlar yüzünden kıyı boyunca ilerlemek zorunda kaldığı bir noktadadır. Buradan geçen mallar ve tüccarlar, kıyı boyunca pusu kuran Hristiyan korsanların saldırılarına ve yağmalarına açık hâldedir. Korsanların bu faaliyetlerini engellemek için I. Selim'in Kavala Kalesi'ni inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. H. 937/M.1530 tarihli tapu tahrir defterinde Kavala Kalesi garnizonu 42 kişiden oluşmaktadır. Buna göre garnizonda bir dizdar

127 1530 yılına doğru yarımadanın surları tekrar inşa edilmiştir. Bkz.: Kiel, agm, *Sol Kol...*, s. 168; Kiriakos Likurinos, *Osmanlı Döneminde Kavala Şehri*, (Yunanca), Kavala: t.y., s. 86.

128 Pirî Reis bu durumu şöyle dile getirmektedir: "...dağ dibinde Kavala denen bir derbent vardır. Bu derbende merhum Sultan Selim hazretleri bir kale yaptırmıştır." Bkz.: Pirî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye Denizcilik Kitabı*, c. I, Baskıya Hazırlayan: Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul: t.y., s. 127, s. 129. Ayrıca bkz.: *Pirî Reis: Kitab-ı Bahriye*, c. I, TTT Vakfı Yayınları, Ankara: 1988, s. 54a ve 247. Machiel Kiel, Kavala Kalesi'nin ne zaman ve kim tarafından inşa ettirildiği konusunda suskundur. Heath W. Lowry ise Pirî Reis'in eserinin 1526b tarihli son nüshasına dayanarak Sultan I. Selim tarafından inşa ettirildiğini söylemektedir. Bu konudaki tartışma için bkz.: Heath W. Lowry, *age*, s. 229-231.

129 Bkz.: Pirî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye Denizcilik Kitabı*, c. I, Baskıya Hazırlayan: Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul: t.y., s. 127; *Pirî Reis: Kitâb-ı Bahriye*, c. I, TTT Vakfı Yayınları, Ankara: 1988, s. 54a-54b ve 247-248.

(kumandan), bir kethüda, bir imam, 5 topçu ve bunlara ek olarak da 34 muhafız bulunmaktadır.¹³⁰

Fotoğraf 8: Kavala Kalesi-Doğu Tarafından Bir Görünüm.

Kavala Kalesi'nin bulunduğu yer, şehrin en yüksek noktası konumundaki Akropol'ün tepesindedir. Kale, denizden 300 ayak (yaklaşık 100 m)¹³¹ yüksekliktedir.¹³² Kalenin dantelâ gibi işlenmiş burçlu kuleleri şehrin Taşoz (Thasoz) Adası'na hâkim olan son güney tepesi üzerinde Cenevizliler tarafından yapılmıştır.¹³³ Şehir muhtemelen bu kaleden 3 adet uzun menzilli top ile

130 Bkz.: BOA., TT., nr: 167, H. 937/M. 1530, s. 31. Piri Reis'in 1526 tarihinde Kanunî Sultan Süleyman'a sunduğu eserinde Kavala Kalesi garnizonunun bulunduğunu belirtmektedir. Buna karşın Kiel, kalenin 1530'dan sonraki bir tarihte inşa edilmiş olduğu görüşündedir. Heath W. Lowry, 1530 tarihli tapu tahrir defterinde Kavala Kalesi'nin ve kaledeki garnizonu açıkça zikrettiği için Kiel'in bu yorumunu problemli bulmaktadır. Bu konudaki tartışma için bkz.: Heath W. Lowry, *age*, s. 230-232.

131 1 m = 3 ayak.

132 TNA; PRO FO 295/2.

133 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1913, Constantinopol, s. 1809.

24 adet librelik topun bulunduğu bir batarya ile korunmaktaydı.¹³⁴ Limanın müdafaası için kalibresi daha düşük, 7 silahlı bir başka batarya daha vardır. Garnizonda ise 50 topçu bulunmaktadır.¹³⁵ 1860 Ocak'ında kale savunması için Kavala'ya sekiz top daha gönderilmiştir.¹³⁶

Şehri 17. yüzyılın ikinci yarısında ziyaret eden Evliya Çelebi, Kavala Kalesi'ni "Akdeniz kenarında, Rumeli kıyısında, iki tarafı deniz sivri bir burun üzerinde, sivri, yalçın bir kara kayada, yontma taş ile yapılmış, sağlam, dayanıklı, badem şeklinde güzel bir hisar" şeklinde resmetmektedir.¹³⁷ Yine ondan öğrendiğimiz bilgilere göre kalenin kapısı kible tarafındadır. İç Kale'nin önünde yine bir yalçın kaya üzerinde bir kat bölme hisar daha vardır ki, buraya Ortahisar denilmektedir. Ortahisar'ın da biri kuzeye biri de güneye açılan iki kapısı bulunmaktadır. Bundan başka bir denizden bir denize varınca Ortahisar ve İç Kale'yi kuşatan Aşağı Varoş Kale mevcuttur. Aşağı Kale'nin kuzeye bakan kuvvetli kapısının adı İstanbul Kapısı, güneye limana doğru açılan kapısı da İskele Kapısı'dır.¹³⁸ İç Kale, Ortahisar ve Aşağı Kale'nin toplam yedi kapısı vardır.¹³⁹ Muhtemelen 19. yüzyıl ortasına kadar şehre ancak gündüz girilebilmekte ve gün batımında da şehrin bütün kapıları kapanmaktadır.¹⁴⁰

Evliya Çelebi'nin şehre gelişinden üç asır sonra 20. yüzyıl başlarında Kavala'ya karayoluyla kuzey tarafından giriş yapan Abbott'un şehrin surlarına ve kalesine ilişkin gözlemleri, "Eski

134 Konsolos Yardımcısı Maling'in verdiği bilgilere göre, 1859 yılında bu bataryalar at arabalarıyla taşınmak durumunda olduklarından kullanılamamaktadır. TNA; PRO FO 295/2.

135 TNA; PRO FO 295/2.

136 BOA., I. DH., 450/29768, 24 C. 1276.

137 Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, s. 60-61.

138 1896 Ağustos'unda İskele Kapısı'ndan İbrahim Paşa Camii bitişiğinde hanlar mevkiindeki çıkmaz sokağa tesadüf eden yerdeki burç, muhtemelen harap olması sebebiyle yıkılarak yerine yeni bir kapı inşa edilmiştir. Bkz.: *Asır*, Nu. 95, 1 Ağustos 1896.

139 Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, s. 60-61.

140 Aynı zaman diliminde Kavala'ya göre daha hızlı bir gelişim süreci içindeki Selanik'te de durum aynıdır. Bkz.: Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, (Çev.) Işık Ergüden, TVYY, İstanbul: 1998, s. 43.

Kavala savaş surlarının arka tarafında soldan yükseliyordu. Eski Kavala denize yakın bir yerde inşa edilmişti. Zirveden çok uzaklaşmayan eski bir kale vardı. Üzerinde pek çok insanın yürüdüğü ve gökyüzüne uzanan bir Roma kemeri ana karayla dağın zirvesini birleştiriyordu” şeklindedir.¹⁴¹

Symbolum Dağı'nın son derece kayalık bir yamacında, Pierri Körfezi'nin hemen dibinde bulunan ve yarım mil² kadar¹⁴² “bir kuyruk sokumu kemiği” gibi Ege Denizi'ne doğru uzanan Kavala, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar çok az sayıdaki istisnâf bazı yapılar dışında dört bir yandan surlarla çevrilidir. Kentin asıl gelişimi ve surların dışına çıkışı yüzyılın ikinci yarısındadır.

b. Liman

19. yüzyıla kadar Kavala'dan geçen seyyahlar şehrin surlarını, kalesini ve hatta kale kapılarını tasvir etmiş olmalarına karşın, Evliya Çelebi dışında limana o kadar önem vermemişlerdir. Gezinlerin limana karşı gösterdikleri bu ilgisizliğin eksikliğini bir nebze de olsa İngiliz Konsolos Yardımcısı Maling'in raporlarında verdiği bilgiler kapatmaktadır. Konsolos raporlarında daha çok limana giren gemiler ve onların taşıdıkları ticarî mallardan bahsedilmektedir. Fakat çok kısıtlı da olsa limanın genel görünümü hakkında bilgiler bulunmaktadır.

17. yüzyılın ikinci yarısında liman kapısı yanında üç adet altı gözlü kadirge şeşhanesinden¹⁴³ söz eden Evliya Çelebi, bize

141 G. F. Abbott, *age*, s. 291. Abbott, Balkanlar'daki bütün Osmanlı su kemerlerini ya da eserlerini Sırlara, Cenevizlilere, Venediklilere, Bizanslılara mal eden Balkan mitolojisine uygun olarak, Kavala Su Kemeri'ni de Romalılara mal etmektedir. Ancak gerek Evliya Çelebi'nin anlattıkları gerekse Piere Belon'un gözlemleri mevcut su kemerinin Osmanlılar döneminde inşa edildiğinin kanıtıdır. M Kiel'in, tamamının Osmanlılarca yapılmış olduğunu tarihî kayıtlarla kanıtlandığı hâlde; Venedikliler, Bizanslılar ya da Cenevizlilerce yapıldığı kabul edilen su kemerlerine Balkanlar'dan verdiği beş örnek için bkz.: Machiel Kiel, “Remarks on some Otoman-Turkish Aqueducts and Water Supply Systems in the Balkans –Kavala, Chalkis, Levkas, Aleksinac and Ferrai/Ferecik”, *De Turcicis Aliisque Rebus, Commentarii Henry Hofman Dedicati*, (Yay. Haz. Marc Van Damme), Utrecht 1992, s. 105-139.

142 TNA; PRO FO 295/2.

143 Şeşhane: Namlusunda 6 yivi bulunan tüfek veya top.

liman kapısının dışında iki han, beş dükkân, çok sayıda depo ve bir de sebil evinin varlığını haber vermektedir. Bununla birlikte Kavala Limanı'nı bin parça gemi alacak büyüklükte, çok iyi demir tutan, yatak ve sığınacak güvenli bir liman olarak tarif eder. Ayrıca Evliya Çelebi bu dönemde limanı kible ve güneydoğusu rüzgârlarına karşı açık; fakat kuzey, yıldız, batı ve karayelden korunaklı olarak tasvir etmektedir.¹⁴⁴

Fotoğraf 9: Kavala Limanı'ndan Bir Görünüm.

19. yüzyıl ortalarında Konsolos Yardımcısı Maling'in raporlarına yansıyan Kavala Limanı görüntüsü ise şöyledir: Kavala'nın denize uzanan kesimleri limanın doğu tarafını oluşturmaktadır. Sahilin genişliği yaklaşık 2.500 m (1,5 mil) kadardır. Gemiler sahile biraz uzakta,¹⁴⁵ 3,5-6 metre arasında derinliğe sahip yerde demirlerler. Gemilerin demirlediği yerin zemini çok iyi olup buralar emniyetlidir. Zaman zaman limanın güney tarafının açık olmasından rüzgâra maruz kalmak suretiyle bazı sıkıntılar yaşanmakta ve bu sebeple yükleme sekteye uğrayabilmektedir. Bu

¹⁴⁴ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, s. 60-61.

¹⁴⁵ Belgede gemilerin demirlediği bu uzaklık 3-4 cables olarak geçmektedir.

Bkz.: TNA; PRO FO 295/2.

bakımdan liman Doğu Akdeniz'deki diğer limanlara göre daha korunaklı ve üstün değildir. Limanın müdafaası için kalibresi daha düşük, yedi silahlı bir başka batarya bulunmaktadır.¹⁴⁶

Kavala Körfezi bütün olumsuzluklarına rağmen gemilerin kıyının biraz ötesinde de olsa demirlemesine imkân sağlayan bir limandır. Kavala Limanı'nın canlılığı 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Ticaretin canlandığı bu dönemle ilgili bölgede görev yapan konsoloslar ve konsolos yardımcılar, raporlarında bu canlılıktan detaylı bir şekilde bahsetmişlerdir. Limandaki ticarî faaliyetlerin gelişiminde iskele hamallarının, yükçülerinin ve hepsinden önemlisi mavnacılarının emeği yadsınamaz bir gerçektir. Çünkü gemiler kıyıya yanaşamadığından malların yükleme ve boşaltılması mavnalar aracılığıyla yapılır ve karaya çıkarıldığında da insanlar tarafından sırtta taşınırdı.¹⁴⁷

c. Mimarî Yapılar

Camiler, Mescitler, Tekkeler, Medrese ve Mektepler

Fotoğraf 10: Drama-Yıldırım Bayezit Camii.

146 TNA; PRO FO 295/2.

147 M. Anastassiadou, *age*, s. 44.

Drama Kalesi'nde bulunan Bey Camii'nin gayet ustalıkla inşa edildiğini söyleyen Evliya Çelebi, şehirde ayrıca on iki mescit ve cami, iki tekke, iki medrese, üç sıbyan mektebi, on küçük han¹⁴⁸ ve bir hamamın varlığından söz etmektedir.¹⁴⁹ Sultan II. Bayezit tarafından Çarşı içinde yaptırılan Eski Cami'den başka;¹⁵⁰ Molla Camii, Ak Mehmet Ağa Camii, Büyük ve Küçük Tekke camileriyle yedi mahalle mescidinin mevcut bulunduğunu bildirmektedir.¹⁵¹ Drama'da ayakta kalabilen tek Osmanlı yapısı Atik Camii veya Çarşı Camii'dir.¹⁵² Günümüzde bu cami Drama şehir meydanında olup 1923'ten sonra Ayios Nikolaos adıyla kiliseye çevrilmiş ve kilise olarak varlığını sürdürmektedir.¹⁵³

Drama'da camilerin bir kısmını bulundukları mahallelere göre tasnif etmek mümkündür. Buna göre Derviş Bali Mahallesi'nde Arap Camii, Elkooğlu Mehmet Ağa Camii, Sarı Alizade Mehmet Çelebi Camii, Servili Cami; Halil Bey Mahallesi'nde Halil Bey Camii, Mahmut Paşa Camii ve İbrahim Paşa Camii; Debboy Mahallesi'nde Kurşunlu Camii, Namazgâh Mahallesi'nde Ehali Camii, Dırmaklı Mahallesi'nde Dırmaklı Camii ve Gıcık Mahallesi'nde Gıcık Camii bulunmaktadır. Bunların dışında mahalleleri belli olmayan Ahmet Ağa, Koca İbrahim Paşa, Molla Efendi, Mustafa Bey, Pınarbaşı, Sarı Alizade Beşe Bey, Sufi Mehmet Paşa camileri ile 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında

148 Bu hanlardan en önemli ikisinin ismi Ferhat Paşa ve Nasuh Paşa Hanı'dır. Bkz.: İsmail Bıçakçı, *Yunanistan'da Türk Mimari Eserleri*, IRCICA Yayınları, İstanbul: 2003, s. 70.

149 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, s. 64.

150 Evliya Çelebi her ne kadar bu caminin II. Beyazıt tarafından yaptırıldığını söylese de Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait kayıtlarda "Vakf-ı Cami-i Atik merhum, mağfurun leh Sultan Yıldırım Bayezit" olarak kayıtlıdır. Ayrıca 1315 tarihli Selanik Salmamesi'nde bu camii Yıldırım Bayezit'in yaptırdığı ifade edilmektedir. Bu konuda ayrıca bkz.: İ. Bıçakçı, *age*, s. 68; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, c. 4, 4-5-6. Kitap, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul: 1982, s. 200. Mayıs 2007'de Drama'da yaptığımız saha araştırmasında Yıldırım Bayezit Camii adıyla anılan bu caminin Yunan hükümeti tarafından kiliseye tahvil edilmiş olduğunu gördük.

151 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, s. 64.

152 Ekrem Hakkı Ayverdi'nin verdiği bilgiye göre Tahsin Banguoğlu bu caminin Çarşı Camii ismini aldığı söylemiştir. Bkz.: Ayverdi, *age*, s. 200.

153 Bıçakçı, *age*, s. 68.

ve sonrasında Drama'ya hicret eden muhacirlerin yerleştirildiği Muhacir Mahallesi'nde yine muhacirlerce inşa edilen Muhacir Mahallesi Camii yer almaktadır.¹⁵⁴ Burada dört cami ile Debboy Mahallesi öne çıkmaktadır.

Şehirdeki mescitler arasında; Alaca Mescit, Çay Mahallesi Mescidi, Debbaghane Mescidi, Elkoğlu Mehmet Ağa Mescidi, Dervişbali Mahallesi'nde Haffafoğlu Mescidi, İncirli Mahallesi Mescidi, İsmail Ağa Mescidi'ni sayabiliriz. Medreselere gelince ise; Halil Bey, Molla Efendi ve Süfi Mehmet Paşa Medresesi gibi camilerin bulunduğu külliye'nin müstemilatı içinde yer alanlardan başka Mahmut Sabit Bey ibn Halil Ağa, Safiye Hatun ve Şeyhzade Hacı Hasan Efendi medreseleri olmak üzere şehirde toplam altı medrese mevcuttur. Evliya Çelebi iki medrese göstermiştir.¹⁵⁵ Demek ki medreseler de camiler gibi sonraki dönemlerde çoğalmıştır. Mektepler: Bali Bey, Mehmet Sait Ağa, Ömer Efendi, Servili Cami yanındaki mektep ve Evliya Çelebi'nin isimlerini vermeye gerek duymadığı üç sıbyan mektebidir.¹⁵⁶

Şehirdeki tekke ve zaviyelerin sayısı medreselerin sayısına eşittir. Ali Mehmet Çelebi Tekkesi, Bala Zaviyesi, Hacı Osman Zaviyesi, Hacı Osman-Hamza Dede Zaviyesi, Mahmut Paşa-Özbek Fukarası Zaviyesi, Ömer Efendi Zaviyesi'nin isimleri geçmektedir.¹⁵⁷ Evliya Çelebi'den sonra şehirde 4 tane daha tekke ve zaviye'nin açılmış olması Drama'nın 18. ve 19. yüzyıllardaki Müslüman nüfusunun artışıyla açıklanabilir. Bu tekkelerden en az biri Halvetiye-i Şabaniye Tekkesi olmalıdır.¹⁵⁸

154 Bıçakçı, *age*, s. 68-70; Ayverdi, *age*, s. 200-201.

155 Balkanlarda medreselerin adlarının ve buralarda görev yapan müderrislerin günde alacağı akçeye göre (onlu, onbeşli, onsekizli, yirmili, yirmibeşli, otuzlu, kırklı, ellili ve altmışlı) kaydedildiği 17. yüzyıl ortalarına ait bir Rumeli Kazaskerliği rûznâmesinin verdiği bilgiler ışığında Drama'da sadece yirmili dereceden Safiye Hatun Medresesi adında bir tane medrese bulunmaktadır. Bu konuda bkz.: M. Kemal Özergin, "Eski bir Rûznâme'ye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 4-5, Ağustos 1973-1974, s. 263-290.

156 Bıçakçı, *age*, s. 70; Ayverdi, *age*, s. 200-201.

157 Bıçakçı, *age*, s. 70; Ayverdi, *age*, s. 200-201.

158 Drama Mutasarrıfı Tahsin (Uzer) Bey'in çocuklarının ölümü üzerine Drama'dan 60 imza ile kaleme alınan sabır ve başsağlığı dileklerini içeren

Ekrem Hakkı Ayverdi'nin verdiği istatistiklere göre Drama kazasında toplam 29 cami ve mescit bulunmaktadır.¹⁵⁹ Evliya Çelebi'nin şehri ziyaret ettiği dönemde Drama'nın 600 haneden oluştuğu düşünülürse şehrin 17. yüzyıldan sonra dikkate değer bir gelişme gösterdiği anlaşılır. Bununla birlikte yukarıda mahallelerine göre sınıflandırmaya çalıştığımız camilerden hangisi veya hangilerinin Osmanlıların şehri fethinden sonra kiliseden camiye döndürülmüş olduğunu tespit etmek eldeki verilerle mümkün olmamıştır.

Kavala'da yaşayan Müslümanların ibadet ettikleri mekânlar hakkında Drama'ya göre daha doyurucu bilgiler mevcuttur. Panagia Yarımadası'nda bulunan tarihsel Kavala şehrinin evleri ve dar sokakları arasında camilerin minareleri şehrin en göze çarpan yapılarıdır. Şehrin eski fotoğraflarında çok bariz görülen bu duruma, Avrupalı seyyahların hatıratlarında ve şehirle ilgili bilgiler veren yıllıklarda çok az değinilmiş olmasına rağmen Ayverdi, Bıçakçı, Gökaçtı gibi çağdaş dönem araştırmacılarıyla, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* ve *Selanik Salnameleri* bize tatmin edici bilgiler sunmaktadır.

Kavala, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Kanunî Sultan Süleyman zamanında mimarî bakımdan bir değişim geçirmiştir. Kanunî Rodos Seferi'ne çıkmadan önce bu şehri tahkim etmiştir. Kanunî'nin veziri İbrahim Paşa tarafından kentin limanının hemen yakınlarındaki düzlükte bir cami inşa ettirilmiştir. Cami, Kanunî'nin emriyle onarılan yeni kent surlarının içinde yer almaktadır. Evliya Çelebi'nin kenti ziyareti esnasında hakkında detaylı bilgiler verdiği,¹⁶⁰ "gayet aydınlık ve süslü"

mektupta imzalardan birisi Tarikat-i Halvetiye-i Şabaniye Şeyhi'ne aittir. Bkz.: Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara: 1999, s. 265.

159 E. H. Ayverdi, *age*, s. 200.

160 Evliya Çelebi İbrahim Paşa Camii'ni şöyle tarif etmektedir: "Alçak surlu şehirde beş tane mihrab (cami) var. Bunların hepsinden büyüğü ve bir hünkâr camii'ni çağrıştıran cemaati de en kalabalık olanın kubbesi mavi çinkoyla kaplı ve spiralli bir minaresi var; bu güzel cami, makbul iken maktul olan, imanin çilecisi ve savunucusu, Sultan Süleyman'ın Vezir-i Azam'ı İbrahim Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Bu cami, ruhları aydınlatan, etkileyici bir sanat eseri'dir ve görülmeye değer. Bu yapının hakkını kelimelerle verebilmek, imkânsız..." Bkz.: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, s. 61.

olarak tanımladığı ve övdüğü geniş kubbeli bu caminin yanına İbrahim Paşa;¹⁶¹ bir hamam, kervansaray,¹⁶² mektep, yolculara bedava aş dağıtılan bir imaret ve üç zaviyeden oluşan büyükçe bir külliye yaptırmıştır. Dörtgen şeklinde inşa edilen ve günümüzde Ayios Nikolaos Kilisesi olarak ayakta kalmaya devam eden İbrahim Paşa Camii¹⁶³ çevresindeki medrese ve yine İbrahim Paşa'ya ait çarşı tamamen yıkılmıştır. Arkasındaki beş kubbeden oluşan son cemaat yeri de günümüzde yoktur. Camiyi tamamlayan ve muazzam görünüşe sahip görkemli minaresi yıkılarak yerine bir çan kulesi inşa edilmiştir. İbrahim Paşa'nın Kavala'nın imarına yaptığı bu hizmetler geldiği topraklara bir vefa borcu olarak nitelenebilir. Kendisi Pargalı bir Rum balıkçısının oğlu olan İbrahim Paşa devşirilerek sarayda yetiştirilmiş, Kanunî'nin vezirliğine ve damatlığına yükselecek kadar "makbul" olmuş yani kabul görmüş daha sonrasında ise padişah tarafından idam edilerek "maktul" düşmüştür.¹⁶⁴

161 Belon, İbrahim Paşa için: "Bu paşa Kavala'da öyle işler yapmış ki, büyük masraflara girerek inşa ettirdiği bu kemerlerle sadece kentin yüksek kesimlerine değil, camiine, hamamlarına ve başka bütün yerlerine de kaynaklardan su getiriyor." Bkz.: M. Kiel, agm, *Sol Kol...*, s. 169.

162 1970'lerde Kavala kent merkezi dönüştürülürken yıkılan dükkânların kalıntıları arasında Belon ile Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği kervansarayın bir duvarı gün ışığına çıkarılmıştır. Ancak kısa bir süre içinde bu duvar ortadan kaybolmuştur. Bkz.: Kiel, agm, *Sol Kol...*, s. 173.

163 Mayıs 2007'de kentte yaptığımız saha araştırması sonrasında edindiğimiz gözlemlere göre İbrahim Paşa Camii; günümüzde mimarî formunu koruyor olmasına karşın kiliseye çevrilmesi dolayısıyla özgün kimliğinden tamamiyle uzaklaşmıştır. Ayrıca müstemilatı içinde yer alan medresesi, mektebi, imareti, hamamı ve hanı da günümüze kadar gelmeyi başaramamıştır.

164 Kiel, agm, s. 168; Gökaçtı, *age*, 286; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, YKY, s. 52. İbrahim Paşa'nın hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Feridun Emecen, "İbrahim Paşa Makbul", *DİA*, c. 21, İstanbul 2000, s. 333-335; M. Tayyib Gökbilgin, "İbrahim Paşa", *İA*, c. 5, MEB, İstanbul: 1967, s. 908-915. Buna göre literatürde yaygın olarak tekrar edilen İbrahim Paşa'nın Rum asıllı olduğu görüşüne M. Kiel katılmamaktadır. Kiel, Parga ve civarında tapu tahrir kayıtları üzerine yaptığı incelemelerden yola çıkarak bu bölgede daha çok Arnavutların yoğun olarak yaşadığını ve dolayısıyla da İbrahim Paşa'nın Arnavut asıllı olduğunu ileri sürmektedir. Bu bilgilere Machiel Kiel ile 10.06.2009 tarihinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde saat 17.00'de yapılan kişisel görüşmede ulaşılmıştır. Bkz.: Machiel Kiel, *doğ.*: 1938, 10.06.2009.

Fotoğraf 11: Kavalalı İbrahim Paşa Camii.

Evliya Çelebi'ye göre şehirde beş cami, üç tekke, dört medrese,¹⁶⁵ sekiz sıbyan mektebi, bir havra, bir imaret, bir sebil ve kervansaray bulunmaktadır. Bu yapılar dışında yarımada bölgesinde "İç Kale" isminde bir mescidin bulunduğu anlaşılmaktadır. İsminden de anlaşılacağı gibi bu, Akropol'ün içinde bulunan küçük bir mescittir ve büyük ihtimalle sur bekçilerinin ve yöneticilerinin dinî ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Daha sonraki yüzyıllarda Evliya Çelebi'nin verdiği mimarî yapıların sayılarında genel anlamda bir artış gerçekleşmiştir.¹⁶⁶ Bununla birlikte

165 17. yüzyıl ortalarına ait bir Rumeli Kazaskerliği rûznâmesinde ise Kavalâ'da sadece Halil Bey Medresesi'nin varlığından bahsedilmektedir. Bu medresedeki görevli müderris veya müderrisler günlük 15 kuruş tahsisat almaktadırlar. Rûznâmede Evliya Çelebi'de geçen diğer üç medresenin adına rastlanmamaktadır. Bu konuda bkz.: M. Kemal Özergin, "Eski bir Rûznâme'ye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 4-5, Ağustos 1973-1974, s. 263-290.

166 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, YKY, s. 52.

Kavala'daki cami sayısı H. 1292/M. 1875-76 yılına ait Selanik Salnamesi'nde 17. yüzyılda olduğu gibi beş olarak verilmiştir.¹⁶⁷

Şehirdeki dinî yapıların bir kısmının isimlerini ve bulundukları yerleri tespit etmek mümkündür. Buna göre Evliya Çelebi'de geçen Ala Camii, Bey Camii, Softa Camii Orta Hisar'da; Halil Bey Mescidi, Camii ve Medresesi Halil Bey Mahallesi'nde; Ali bin Ağuş Camii Dere Mahallesi'nde; Debboy Depo Camii Askerî depo civarında; Tekke Camii Kale'ye giden yol üzerinde; İskeçeli Hacı Ali Paşa Camii pazar meydanında kemer arkasında; Kadı Ahmet Efendi Camii aynı isimli mahallede; Ali Paşa Medresesi ve Camii ile Hamidiye Camii Hamidiye Mahallesi'nde yer almaktadır. Ayrıca İbrahim Paşa Camii yanında olduğu bildirilen Çarşı Medresesi ve Halil Bey Mahallesi'nde gösterilen Hacı Ahmet Bey Medresesi de tespit edilebilen dinî yapılardandır.¹⁶⁸ Bunların dışında Ayverdi ve Bıçakçı'nın çalışmaları ile Osmanlı dönemine ait çeşitli arşiv belgelerinde birkaç yapının daha ismi geçmektedir. Ancak bunlar bilinen dinî bölgelerle özdeşleştirilememekte ve yerleri de tam olarak tespit edilememektedir.¹⁶⁹ Bunlar bilinen dinî yapıların diğer isimleri veya aynı mabetlerin yerindeki daha önceki mabetlerin isimleri olabilir.

Tarihî şehirde birçok tekke olmalıydı. Evliya Çelebi'nin İbrahim Paşa külliyesi dâhilinde bahsettiği bir tekke ve derviş dergâhından başka Halil Bey Mahallesi'nin Deve Çeşme Sokağı'nda, Kadı Ahmet Efendi semtinin L. Kaçoni Sokağı'nda ve Likurinos'un sözlü tarih çalışmalarından ulaştığı Hüseyin Bey Mahallesi'nin Mehmet Ali Sokağı başında tekkelere rastlamak mümkündür.¹⁷⁰ Bu tekkelerin hangi tarik ya da tarıklara ait olduklarını, tekkeye devam eden şehir ileri gelenlerinin kimler olduğunu açıklamaya elimizdeki kaynaklar yeterli değildir.

167 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1292, s. 79. Bununla birlikte 1839 yılında İngiltere'nin Selanik Konsolosu Charles Blunt'un Kavala'daki ibadethanelerle ilgili verdiği bilgilere göre şehirde bu yıllarda 4 cami, 8 imam, 15 ulema (medrese hocası), 300 öğrencisi olan 1 okulun (M. Ali Paşa'nın inşa ettirdiği imaret olmalıdır) varlığından bahsetmektedir. Bkz.: *TNA; PRO FO 195/100*.

168 Bıçakçı, *age*, s. 223-224; Ayverdi, *age*, s. 235-237.

169 Bunlar hakkında bkz.: Bıçakçı, *age*, s. 223-224; Ayverdi, *age*, s. 235-237.

170 Likurinos, *age*, s. 92.

İmaret

Bir Osmanlı müessesesi olan imaret ya da halka açık mutfak, devletin 14. yüzyılın başında şekillenişinden itibaren hem hane-dan üyelerinin, hem de onların resmî görevlilerinin gerek politik gerekse hayırseverlik işlerinin kendine özgü bir özelliğini oluşturmuştur. Drama'da kendisi 1551 yılında Budin'de vefat etmiş olan Sufi Mehmet Paşa tarafından inşa ettirilen bir imaret yer alır.¹⁷¹ Kavala'da ise biri 16. yüzyıl vakfı olan İbrahim Paşa İmaret'i¹⁷² ile bu tür yapıların belki de en sonuncusu konumundaki bir 19. yüzyıl vakfı olan Mehmet Ali Paşa İmaret'i bulunmaktadır.

Evliya Çelebi, Kavala'daki İbrahim Paşa İmaret'i'ni şöyle tasvir etmektedir:

*"İbrahim Paşa camî'e ve bir imâret-i dâru'z-ziyâfe-i me'keli, bir medrese-i âliman-ı müfessirirîni, bir sıbyân-ı püserân-ı ebced-hânı (erkek çocuklara alfabeyi öğretmek için bir ilkokul), bir tek-ye-i pîr-i tarîk-i dervîşânı (dervişlerin lideri için bir tekke), bir hân-ı hâce-i sevdâgerânı (tüccarlar ve seyyahlar için bir han), bir mesâcid ü zevâyî-i muvahhidânı (tekkenin müminleri için küçük bir cami), bir çârsû-yı bezzâzistânı (çarşı), bir hammâm-ı râhat-ı cânı (konforlu bir hamam), bir sebîlhâne-i atşânı (susa-mış olanlara taze su vermek için bir bina), ve gayr-i hayrât hase-nâtılar (başkaca hayır amaçlı tesisler) inşa ettirmiştir."*¹⁷³

Kavala'daki diğer imaret, modern Mısır'ın kurucusu ve Kava-la'nın da yerlisi olan Mehmet Ali Paşa tarafından 1808-1809 yıllarında inşa ettirilmiştir.¹⁷⁴ Likurinos'a göre, İmaret'in büyük bir

171 Ayverdi, *age*, s. 201.

172 Belon'un imaret hakkında gözlemleri de şöyledir: "İbrahim Paşa'nın Kava-la'ya diktığı büyük binadan ise, Türkiye'de yolcular için pek fazla han bulunmadığını dikkate alarak bahsetmek lazım; Türkler buraya Karabaşara diyorlar. Bütün yolculara barınak ve yiyecek sağlayan bu hanların yanına bir de cami yaptırmış paşa. Biz sadece üç kişiydik, bir de atlar ve tek kuruş para ödmeden, hiçbir zorlukla da karşılaşmadan arka arkaya üç gün yemek verdiler bize. Yahudi, Hristiyan, putperest yahut Türk olsun hiç kimse geri çevrilmiyor burada." Bkz.: Kiel, *agm*, s.169.

173 *Evliya Çelebi Seyahatname*, 8. Kitap, YKY, s. 52; Heath W. Lowry, *age*, s. 75.

174 İmaret'in yapımı için Mehmet Ali Paşa 15,000 sterlin harcamıştır. Bkz.: TNA; PRO FO 295/2.

kısmı 1817-1821 tarihleri arasında inşa edilmiş ancak son şeklini 19. yüzyıl ortalarında almıştır.¹⁷⁵ Bu yapı o zamanlar Mısır valisi olan (1805-1848) Mehmet Ali Paşa'nın doğduğu topraklara bir vefa borcu olarak yaptırdığı eğitim, din ve yardım kurumudur.¹⁷⁶ Yapı "Mühendishâne-i Hayriye" ismiyle bir mektep, "Medrese-i Hayriye" ismiyle muntazam bir medrese, bir cami, bir kütüphane, ihtiyaç sahiplerine yemek pişirilen bir imarethane ve yönetim binalarından oluşmaktadır.¹⁷⁷ Yönetim binaları, 1856 yılında Taşoz Adası'nın doğrudan Mısır'dan gönderilen idarecileri vasıtasıyla idare edilmeye başlanması ile Mısırlı yöneticiler için yapılmıştır. Bu dönemde Taşoz Adası'nın yöneticileri aynı zamanda İmaret'in de idarecileri konumundadırlar.¹⁷⁸

Günümüzde hâlâ ayakta duran bir yapı olduğundan önemli bir yere sahiptir.¹⁷⁹ Mehmet Ali Paşa, imaretin yaşayabilmesi için Mısır'daki bin dönüm arazinin gelirini vakfetmiştir. Asıl bakım ve çalışma masrafları Taşoz Adası'nın gelirlerinden karşılanmaktadır.¹⁸⁰ İmaret, 180 öğrenciye hizmet vermekte ve yazları 18-24 yaşları arası gençlerle dolup taşmaktadır. Dinî ilimlerin yanında matematik gibi pozitif eğitim branşlarında da dersler okutacak hocalar bulunmaktadır. Bununla birlikte pratikte dinî ilimlerle, okuma-yazma dışında bir şey yoktur.¹⁸¹

175 Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre H. 1220-1226 / M. 1800-1811 tarihleri arasında inşa edilmiştir. Bkz.: Ayverdi, *age*, s. 236-237.

176 Likurinos, *age*, s. 96.

177 *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 5, s. 3704; Likurinos, *age*, s. 97.

178 Likurinos Taşoz Adası'na ilk Mısırlı yöneticilerin atanma tarihi olarak 1854 yılını vermektedir. Bkz.: Likurinos, *age*, s. 97; Elif Erden, *Yakın Dönem Tarihimizde Taşoz Adası*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 148.

179 1930'lu yıllarda İmaretin bulunduğu Zaloğlu (Pulidu) Sokağı'nı genişletmek amacıyla Kavala Belediyesi tarafından İmaret'in ikinci medresenin odaları, mektebin bir kısmı ve ilk ana girişi olmak üzere bir kısmı yıkılmıştır. Günümüzde ise "İmaret" ismiyle otel olarak hizmet vermektedir.

180 İmaret'in yıllık net geliri 9.500 sterlin kadardır. *TNA; PRO FO 295/2*. Taşoz Adası, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da hâkimiyet kurarak Vehhabileri mağlup etmesine karşılık 1813 yılında padişah tarafından ödül olarak kendisine temlik edilmiştir. Osmanlı idaresinde Taşoz Adası hakkında geniş bilgi için bkz.: Elif Erden, *Yakın Dönem Tarihimizde Taşoz Adası*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2004.

181 *TNA; PRO FO 295/2*.

20. yüzyıl başlarında Kavala'yı görme imkânı bulmuş olan Seyyah Abbott'un imaretle ilgili gözlemleri şu yöndedir: "...Burası 300 kadar ihtiyaç sahibi, kılıksız-kıyafetsiz, softa veya ilahiyat talebeleri için kalacak yer ve tüm ziyaretçileri için pilav verilen bir mekândır..."¹⁸²

Fotoğraf 12: Otel Olarak Kullanılan İmaret'in Girişi.

İmaret'te sadece medrese öğrencilerine değil, aynı zamanda şehirde yaşayan fakir halk için de yemek çıkarılmaktadır. Kubbeli mutfaklarında açların doyabilmesi için her gün büyük kazanlarda çorba, pilav ve fodlalar¹⁸³ pişirilmekteydi. Haftada bir veya iki kez et pişirilmekte, cumaları ve özellikle dinî anlamda özel günlerde ise zerde¹⁸⁴ yapılmaktaydı.¹⁸⁵ Pilav, çıkarılan yemekler arasında ayrıca bir öneme sahip geleneksel bir yemektir. Kavala'nın fakir insanları her sabah ellerinde tabak, çanak, tepsi

¹⁸² Abbott, *age*, s. 303.

¹⁸³ İnce bir pide türü.

¹⁸⁴ Safranla boyanmış ballı piring.

¹⁸⁵ Likurinos, *age*, s. 99.

veya pilav taşımaya müsait herhangi bir kapla toplu hâlde gelirler ve kapının açılmasını sabırla beklerlerdi. Yemekler için gerekli pirinç doğrudan Mısır'dan getiriliyordu. Diğer Müslüman ülkelerden de zaman zaman İmaret'e bazı yardımlar gelmekteyse de bu müessesenin gerçekte en önemli geliri Taşoz Adası'ndan toplanan vergilerdir.¹⁸⁶

İmaret, gelen misafirlere bir geleneğin devamı olarak bedava konaklama ve kalma olanağı sunmaktadır. Bunun yanında sayıları bazen 600'ü geçen medrese öğrencileri Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinden gelir ve medreselerde birkaç yıl veya birkaç on yıl okurlardı. Yiyecekleri ve ikametleri bedava olan öğrenciler, küçük bir ekonomik yardım alırlar ve askerlikten muaf tutulurlardı. Medresenin bu özelliği burayı gençler arasında tercih edilir bir duruma getirmektedir. Çünkü öğrencilerin çoğu askerden kaçmak için medresenin kanatları altına girerdi. Medrese öğrencisi olanlar askere alınamazdı.¹⁸⁷

Abbott, Kavala'da kaldığı süre içinde imareti de gezmiştir. İmaret'le ilgili izlenimleri şöyledir:

*"...Sabah saat 10'da [imaretten] çağrıldım ve ilk olarak mutfak-
ğa götürüldüm. Mutfak, kemer çatısı olan, yerlere kum serpil-
miş geniş bir yerd... Diğer ziyaretim talebe odalarından biri-
neydi. Altmıştan fazla oda vardı. Her bir odayı dört-beş talebe
paylaşıyordu. Kapıdan girişte beni kahve çekirdeği kokusu kar-
şıladı. Sessizce içeri girdim. Girer girmez sarıklı ve sakallı üç
öğrenci yüksekçe bir yerde ayakkabıları çıkıp bağdaş kurmuş
bir duman yığınının altında hem kahve içiyor hem de enfiye
çekiyorlardı... Bu arada sarıklı ve sakallı gençlerden biri her*

186 Abbott, *age*, s. 304. Bu hayır kurumu 1924 Haziran'ından sonra faaliyetini durdurdu. Ancak Kavala'daki ve özellikle de Panagia'daki Mısırlı varlığı imaretin çalışmasını durdurmasından sonraki yıllarda da devam etti Mısırlılar kendi vakıf paralarıyla Panagia bölgesinde ve özellikle İmaret'e yakın bölgede arsa, ev gibi çeşitli taşınmazları satın almaya yöneldiler. Bunların çoğu daha sonra, Mısır Vakıf Örgütü tarafından özel kişilere satıldı. Günümüzde 1984 yılında yapılan son düzenleme ile Mısırlıların mülkiyetinde sadece İmaret, Mehmet Ali Paşa'nın evi diye bilinen ve Justinianos Sokağı'nda içinde bulunan bir ev ile bir arsa kalmıştır. Bkz.: Likurinos, *age*, s. 97-98.

187 Abbott, *age*, s. 304; Likurinos, *age*, s. 98.

odada olan küçük kırmızı kiremitlerin oluşturduğu sobada bir fincan kahve hazırlıyordu. Üzerinde birkaç tane ilm-i hesap ve Kur'ân olan bir raftan, bu gençlerin kahve içmekten, enfiye çekmekten, uykudan kalan zamanlarını matematiğe ve dinî mevzuların halline ayırdıklarını anladım..."¹⁸⁸

Abbot, İmaret'in kütüphanesini ise şu şekilde tasvir etmektedir:

*"...Benim diğer gezim, içinde kazanlar dolusu pilav ve okyanuslar dolusu kahvenin olduğu bir kütüphaneye oldu. Daha önce hayatımda hiç bu kadar çok cismin bu kadar küçük bir alana sığdığını görmemiştim. Duvarların üstünde Arap destanları ve Fars şairlerinin eserleri sıra sıra diziliydi. Bunların her biri diğerinden daha değerliydi. Bunların hepsi bulunabilecek en iyi hatlarla yazılmıştı. Ellerim kaşınmış, ceplerim boştu fakat ilkelerim bu eserleri korutan yarım düzine gözün varlığından dolayı beni engelledi. Ben bu mekânı bir âlim olma ma rağmen terk ettim..."*¹⁸⁹

Kiliseler

Kavala'da Hristiyan cemaate ait kiliselere, tarihsel yarımadanın daha çok Hristiyan nüfusunun yoğun olduğu güney kesimlerinde rastlamak mümkündür. Şehrin Osmanlılar tarafından fethinden sonra, Anadolu'dan getirilen Müslüman halkın dinî ibadetlerini gerçekleştirebilmeleri için Bizans döneminden kalma bazı kiliselerin camiye çevrildiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen içlerinden en önemlileri camiye çevrilmiş olmalıdır. Çünkü bir kural olarak fethedilen şehirde en büyük mabetler hâkimiyet sembolü olarak camiye çevrilmektedir. Bizans döneminin Agia Paraskevi Kilisesi'nin yerine Halil Bey ya da Hristiyanların bu camiye verdikleri isimle Müzik Camii inşa edilmiştir. Yine Hüseyin Bey Camii'nin yapıldığı yerde daha önceki dönemlerde Hristiyanlara ait bir dinî yapının bulunduğu muhtemeldir. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde şehrin diğer camileri

¹⁸⁸ Abbott, *age*, s. 305.

¹⁸⁹ G. F. Abbott, *age*, s. 305.

arasında saydığı ve günümüzde yeri tespit edilemeyen Kilise Mescidi'nden bahis vardır. İsminden de anlaşıldığı gibi bu mes-cit eskiden küçük bir kilise olmalıdır.¹⁹⁰

15. yüzyılın sonlarında Kavala'da Hristiyanların nüfusunun Müslümanlara oranı daha fazladır. Ne 14. ne de 15. yüzyılda eski Bizans kiliselerinin kullanılıp kullanılmadığını ve dolayısıyla mahallelere göre sayılarının ne olduğunu bilebilmek mümkün değildir. Buna karşın devam eden iki asırlık dönemde Hristiyan nüfus hem sayı hem de oran olarak bir azalma göstermiştir. 1617 yılına gelindiğinde Kavala kilise bölgesinde uzun yıllardan beri nüfus giderek azaldığı için kiliseye hizmetli ve din adamı bulunamadığından, buradaki az sayıdaki Hristiyanın kutsanması ve dua etmesi için 1721'de Filippi Metropolitliği'ne, daha sonra da İskeçe Metropolitliği'ne tâbi olmaları kararlaştırılmıştır.¹⁹¹ Ortodoks Hristiyan cemaatine ait her kilisenin iki yöneticiye bağlı olan ruhanî bir çevresi vardır. Cemaatin her yıl seçtiği bu kişilerin temel görevi kilisenin bakımıyla ilgilenmektir.¹⁹² 18. yüzyılın ilk yarısında Hristiyan Mahallesi'nde bulunan Panagia Kilisesi'nin¹⁹³ hizmetini görecektir hizmetli ve din adamının dahi bulunamaması cemaatin sayısındaki düşüşün açık göstergesidir.¹⁹⁴

Kavala'daki diğer kiliseler bakımsızlıktan yıkılmış olabileceği gibi yangınlara ve depremlere maruz kalanlar da olmuştur. Bu dönemin dinî yapılarını olumsuz etkileyen durumlar arasında yıkımlar ve soygunları da göz ardı etmemelidir.¹⁹⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde kentte yaşayan Hristiyan cemaate ait 3 kilise bulunmaktadır ve hepsi de Rum cemaatine aittir.¹⁹⁶

190 Likurinos, *age*, s. 100-101.

191 Likurinos, *age*, s. 101. Doğu Roma Kilisesi hiyerarşisinde Drama, Gümülcine ve İskeçe ikinci sınıf başpiskoposluk bölgeleridir. Pravišta ise Drama piskoposluğuna bağlıdır. *TNA; PRO FO 295/2*.

192 Anastassiadou, *age*, s. 45.

193 Panagia Kilisesi eski dönemlerde kadın manastırıdır. Likurinos, *age*, s. 106.

194 1839 yılına ait Kavala'daki ibadethanelerle ilgili bilgileri içeren bir belgenin söylediğine göre; bu dönemde Kavala'da sadece bir tane Rum kilisesi ve bu kilisede görevli 5 papazın varlığı söz konusudur. Muhtemelen belgede bahsi geçen kilise Panagia Kilisesi olmalıdır. Bkz.: *TNA; PRO FO 195/100*.

195 Anastassiadou, *age*, s. 45.

196 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1288, s. 100.

Hristiyanlar kendi ibadet yerlerinin tamirini cemaatten topladıkları yardımlarla gerçekleştirmektedirler. Kilisede toplanan yardımların bir bölümü Rum okul ve hastanesinin bakımına harcanıyordu.¹⁹⁷ Buna karşılık Müslümanlarda bu yükümlülüğün caminin bağlı olduğu vakfın görevi olduğu kabul edilmektedir.

19. yüzyıl sonunda Doğu Akdeniz tütün ticaretinin çok önemli limanı konumundaki Kavala, özellikle tütün alım mevsiminde Avrupalı tüccarların akınına uğramaktadır. Liman şehrine gün geçtikçe ilgisi artan Avrupalılar arasında Fransızlar ön sıralardadır.¹⁹⁸ Edinilen izlenime göre Kavala'ya ilgisi olanlar sadece tüccarlar değildir. Katolik rahipler de şehirde etkili bir rol oynamaya başlarlar.

1909 yılı yazında Katolik cemaatinin Kavala'da bir mektep ve manastır inşası isteği için Bâbiâli'ye bir başvuru yapması, şehirde Katoliklerin bir mektep ve manastıra ihtiyaç duyabilecek kadar önemli bir sayıya ulaştıklarını göstermektedir. Katolik cemaatinin mektep ve manastır inşası için ilk önce, Kavala'nın Çaylar mevkiindeki "Sur dolaşanı" denilen yerde bulunan Fransız tebasından bir kişinin arsası gündeme gelmiştir. Bu arsa Fransız rahipler tarafından satın alınmış olmasına rağmen buraya mektep ve manastır yapımına müsaade edilmediği anlaşılmaktadır. Bu iznin neden verilmediği hakkında yeterli bir bilgimiz yoktur. Buna karşın, daha sonraları Katolik cemaatine başka bir yerdeki arsaya mektep ve manastır inşasına izin verildiği bilinmektedir.¹⁹⁹

Drama'da yaşayan Hristiyan cemaat için 1860'ta Kayapınar Köyü'nde Aya Makro, 1870'te Sarıdere Nahiyesi'ne Aya Yorgi, Sarışaban Nahiyesi'ne 1875 yılında Aya Dimitri, 1874'te Peluna Köyü'ne Aya Atanas, 1895'te Edirneçik Köyü'ne Aya Nikola adlarıyla birer Rum kilisesi, 1896'da Rum sıbyan mektebi ve 1903 yılında Çatalca Köyü'nde bir Rum kilisesi inşa edilmiştir.²⁰⁰ Bunlardan

197 Drama Kazası Rum toplumu tarafından inşa edilecek olan hastane için gerekli 500 liralık meblağ metropolitliğin sandığından karşılanacaktır. Bu sırada Drama'da Rum toplumu 239 hane ve 1238 nüfustan oluşmaktadır. Bkz.: BOA., I. AZN., 60, 18 S 1323.

198 Bkz.: BOA., DH. MÜL., 120/22, 03 Ş 1328; BOA., DH. MÜL., 123/26, 16 Ş 1328.

199 BOA., I. HR., Nu. 417, 19 Ca 1327.

200 Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul: t.y., s. 340-341.

başka Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Hristiyan toplumunun Drama Sancağı'nın bazı kaza ve köylerinde ibadetlerini gerçekleştirmek için kilise açılması veya var olan kiliselerin tamir edilmesine dair birçok izin taleplerine rastlamaktayız.²⁰¹

Bunlardan başka Drama'da henüz bir kilisesi olmayan küçük bir Protestan cemaati bulunmaktadır. Sayıları 25 hanede toplam 108 kayıtlı cemaat mensubunun varlığı söz konusudur. Cemaat mensuplarının bir kilise inşa edebilecek kadar maddi güçlerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü cemaatin ibadet ihtiyacını karşılamak için Drama İstasyonu civarında muhtemelen kendisi de Protestan olan Kalkışlı Sarço Pedro'nun iki katlı altı üstlü (fevkanî ve tahtanî) yaklaşık 200 kişiyi içine alabilecek kapasitedeki evi mabet olarak tahsis edilmiştir. Bu evin, kazadaki Protestan cemaatine geçici olarak tahsis edildiği anlaşılmaktadır.²⁰²

Drama Sancağı'nda 1906 Selanik Salnamesi'nin verdiği bilgilere göre çoğunluğu Kavala ve geri kalanı da Drama kazasında olmak üzere kadın erkek toplam 1203 Yahudi yaşamaktadır.²⁰³ *Kâmûsu'l-A'lâm*'da Kavala'da bir havranın varlığından bahsedilse de²⁰⁴ elimizdeki verilerle Yahudi toplumuna ait bu havranın yerini tespit etmek mümkün değildir.

5. Drama Sancağı'nda Cemaatler

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda reformlar çağıdır. Bu reformları etkileyen esas sınırlamalar, haricî ve dâhilî sebeplerden kaynaklanan Osmanlı sosyal yapısındaki sürekli değişimlerdir.

201 Bu konuda birkaç örnek vermek gerekirse: Drama'nın Pürsiçan Nahiyesi'ne bağlı Pos Köyü Rum kilisesinin yeniden inşa ruhsatı verilmesi için irade. BOA., İ. AZN., 58, 27 Ş 1322; Kavala kazasının Karaorman köyünde bulunan Rum toplumu için yeni bir kilise inşa edilmesi için irade. BOA., İ. DH., 1003/79213, 26 Z 1303; Drama'nın Plevne köyünde Rum kilisesinin genişletilerek inşa edilmesine dair irade. BOA., İ. AZN., 61, 20 Ra 1323; Drama'nın Çatalca köyündeki Rum kilisesinin genişletilerek tamirine dair. BOA., İ. AZN., 50, 07 Ra 1321; Drama'nın Doksad köyüne yeni bir kilise inşa edilmesine dair. BOA., İ. AZN., 74, 29 Ş 1325.

202 BOA., İ. AZN., 70, 07 S 1325.

203 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1324, s. 688.

204 *Kâmûsu'l-A'lâm*, ag. mad., c. 5, s. 3704.

Üretim, ticaret, şehirleşme, göç gibi gelişmelerdeki yükseliş sonrasında meydana gelen bu sosyo-ekonomik değişimler, 19. yüzyılın ikinci yarısında hızlandığı gibi, geleneksel sosyal oluşumları ve toplumsal örgütlenmenin yapısını da içeren Osmanlı toplumunun temelini değiştirdi. Bu dönemde dinî idareciler, yapısal değişimlerden cemaatin geri kalanı kadar etkilenmişlerdir ve çağdaş koşullar altında dayanabilmek ve değişebilmek için kendi imkânları dâhilinde karşılık vermeye çalışmışlardır. Bu değişimler, Osmanlı Devleti'nin temelini teşkil eden yapıyı tehdit ettiğinde, devlet de zamanın ihtiyaçlarını karşılayabilecek uyarlamaları ortaya koyarak imparatorluğun varlığını ve bütünlüğünü korumak amacıyla bir dizi reform yapacağını resmen ilan etti. Osmanlı tebaasının hepsine devletin vatandaşı olmaları sebebiyle eşit hak ve imtiyazlar sağlamayı öngören Osmanlıcılık düşüncesi, yeni olmasa da teyit edilmiş ve önemi kavranmış, geleneksel siyasî anlayıştır. Tüm 19. yüzyıl reformları Osmanlı hükümetinin bu yeni siyasî anlayışı ışığı altında görülmelidir. İmparatorluğun Müslüman olmayan vatandaşlarını içeren reformlar, yerel yönetimde daha geniş bir temsil, yeni kiliseler ve okullar inşa etme gibi geniş alanı kapsayan haklar veriyordu. Bunların yanı sıra, yeni sorumluluklar ve askerî hizmet gibi yeni yükümlülükler vardı.²⁰⁵

a. Müslümanlar

19. yüzyılın ortalarında Drama, Müslümanların diğer toplumlara göre açık ara en çok nüfusa sahip oldukları bir sancaktır. Sancaktaki Müslüman toplumun varlığı bölgenin 14. yüzyıl sonlarında fethedilmesine kadar gider. Müslüman Türklerin daha sonraki dönemlerde bu bölgeye yerleştirilmeleri ve bu sayede Balkanlar'da küçük gruplar hâlinde olsa da İslam dinine olan geçişler, bölgenin etnik açıdan zaten zengin olan sosyal yapısında yeni bir ırk, dil, din grubunun doğmasına neden olur. Konsolos Maling'den öğrendiğimize göre sancağın batı bölgesi

205 Bkz.: Bülent Özdemir, "Osmanlı Çoğulculuğu: Selanik'in 1840'lı Yıllarda Müslüman, Ortodoks ve Musevi Cemaatleri", *Osmanlı*, c. 4, YTY, Ankara: 1999, s. 262-269.

Müslümanların fethi döneminde Konya'dan gelen (Konyar)²⁰⁶ ve Anadolu'da bulunan hâlen "Komerdes" lakabını muhafaza ederek Asya kökenli olduklarını doğrulayan bir grup göçmen tarafından iskâna açılmıştır. Sancığın doğu taraflarındaki Müslüman nüfusun yüz tipi ve mütecaviz (yırtıcı) tavırları onların farklı bir kökene mensup olabileceklerini de gösterdiği kanaatindedir. Maling, bunların muhtemelen asıl Trakyalıların torunları olduğu görüşünde olduğu gibi, varlıklarını Nemos bölgesinde bir çeşit bağımsızlık içerisinde sürdürdüklerini ve nihayet Türklerle karışarak Müslümanlaştıklarını belirtir.²⁰⁷

Bununla birlikte eskiden Filibe kazası sınırları içerisindeyken daha sonra idarî olarak bir süre Drama'ya bağlanan Daridere, sancakta en çok Bulgar nüfusun yaşadığı kaza konumundadır. Burada Ortodoks Yunan nüfus hiç bulunmamaktadır. Kazanın Müslümanları ise Bulgarca konuşmaktadırlar. Bu bilgilere göre buradaki Müslüman toplum, Rodop Dağı'nda yaşayan ve büyük bir kısmı Slav asıllı olup Bulgarcaya yakın bir dil konuşan, Hristiyanlığın Bogomil mezhebine mensup Pomaklardan oluşmaktadır. Büyük ihtimalle buradaki Pomakların Yıldırım Beyazıt tarafından 1390'da Bulgar Krallığı'nın fethinden sonra İslam'a girdikleri anlaşılmaktadır.²⁰⁸

206 İkonla-Türkçesi Konyalı. Konyarlar, Anadolu'dan Balkan Yarımadası'na yerleşen ilk Türk halkı olmak üzere, Selçukî merkezi Konya'ya mensup olduklarından dolayı bu isimle anılmaktadırlar. Menşeleri konusunda değişik rivayetler vardır. Buna göre, ya Bizans imparatorları tarafından Makedonya'yı kalabalıklaştırmak için çağırılmış ve yerleştirilmiş veya 14. yüzyılda ilk Türk istilasıyla gelmiş olabilirler. Tayyib Gökbilgin'e göre bu toplulukla ilgili kabul edilebilir görüş, bunların II. Murat özellikle de Fatih zamanlarında, Karamanoğulları ile mücadeleler sırasında ve bundan sonra, Karaman, Konya ve Ankara civarından Türk aşiretlerinin bu mıntıkalara iskân edildiğidir. Konyarlar hakkında geniş bilgi için bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul: 1957, s. 9-13.

207 TNA; PRO FO 295/2.

208 TNA; PRO FO 294/7. Bölgede yaşayan Pomaklar kendilerine "Ahriyan" adını vermektedirler. Ahriyanlar, Vitoşa kütesinden doğup Bulgaristan'ın en yüksek dağı Rila'yı dolaşarak Ege Denizi'ne dökülen Struma-Karasu Nehri boyunca yaşamış ve Peloponez Savaşlarında Makedonlara karşı savaştığı iddia edilen ve bu yüzden kendilerine Slavca "yardım" anlamına gelen "pomaga"

Drama Müslüman cemaatinin yaşadığı mahallelerin her birinin başında bir muhtar vardır; muhtar ihtiyar heyetine başkanlık ederek yetkililer nezdinde cemaati temsil eder. Askere alma işlemlerinin yürütülmesi ve vergilerin toplanması görevleri arasındadır. Cemaatin ileri gelenleri arasında muhtarlardan başka, imamlar ve esnaf birliklerinin başı olan kethüdalar da bulunmaktadır. 1913'e kadar, yaklaşık beş yüz yıllık bir zaman dilimi içerisinde bölgedeki Müslüman nüfus yörenin zengin kültürel ortamına hem kendi değerleriyle katkıda bulunarak hem de bölgenin kurulu kültürel sınıfını kolaylıkla ve pragmatik bir biçimde ele geçirerek pekiştirmiştir.²⁰⁹ Drama Sancağı'nda Müslümanların yoğun bulunduğu yerleşim yerleri arasında sırasıyla Drama, Kavala, Rapçoz ve Sarışaban kazaları gelmektedir. Pravişta'da ise Müslüman nüfus Hristiyanlara göre daha azdır.²¹⁰

Selanik vilayetini oluşturan sancaklar içerisinde nüfus yapısı en homojen durumda olan sancak, Drama Sancağı'dır. Vilayetin genelinde Müslüman ve gayrimüslim nüfus birbiriyle eşit seviyedeyken Drama Sancağı'nda durum Müslümanların lehindedir. Bağımsız Yunanistan'ın kurulması hiç şüphesiz bölgeden Hristiyanların Yunanistan'a göç etmelerinde önemli bir faktördür. Bundan daha önemlisi ise, Hristiyan nüfusun Müslüman nüfus karşısında azalması 1850'lerden itibaren bölgeye Müslümanların göç etmeleriyle açıklanabilir. Kırım Savaşı sonrası kaybedilen topraklardan ve Balkanlar'da meydana gelen karışıklıklar sonrasında bölgeye Müslüman nüfusun göçü söz konusudur. Buradaki Hristiyan ve Müslüman nüfus arasındaki orantısızlık doğum-ölüm oranlarından ziyade göç ile izah edilebilir.

sözcüğü dolayısıyla Pomak da denilen, dili Türkçe ile Bulgarca karışımı, dini İslam olan ve şu anda Rodop köylerinde yaşayan ve kendilerini Türk hissederek halktır. Bir görüşe göre Pomaklar, Kuman Türkleri'nin Balkanlar'daki ardıllarıdır. Pomaklar hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Halim Çavuşoğlu, *Balkanlarda Pomak Türkleri Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı*, Köksav Yayınları, Ankara: 1993; Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak Türkleri*, TDAV, İstanbul 2005; Ahmet Cevat Eren, "Pomaklar", *İA*, c. IX, MEB Yayınları, s. 572-476; Aynı yazar, "Pomaklara Dair" *Türk Kültürü*, c. I, sy. 4, (1963), s. 37-41.

209 Bülent Özdemir, a.g.m., *Osmanlı*, c. 4, s. 264.

210 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1324, s. 687-688.

Dikkat edilmesi gereken nokta, bölgede yaşayan Hristiyanların azalması değil, Müslüman nüfusun artmasıdır. Bölgedeki Hristiyan nüfusun azalmasında yüzyılın sonuna doğru gerçekleşen ve ekonomik kaygıların ağır bastığı Amerika kıtasına yapılan göçleri de hesaba katmak gerekir.

Kavala'daki Müslüman toplumunun ilk yerleşim alanlarının Akropol (askerî ve idarî yetkililerin yerleşim bölgesi) ve çevresinde aranması gerekir. Şehrin fethinden ve yeni göçmenlerin yerleşmesinden sonra 1530 yılına doğru Müslümanlar surların çıkışlarına yakın bölgelerinde de ikamet etmeye başladıkları gibi şehrin yarımadaya giriş ve çıkışlarının, limana yakın kısımlardaki faaliyet alanları ve liman, yollar, su kemeri, tersane, çarşı gibi surların dışında kalan bölgelerin kontrolüne ve denetimine de sahiptirler. İlk başlarda, tarım amaçlı kullanıldığı için seyrek yerleşim görülen Müslümanlara ait bu bölgeler sonradan kalabalıklaşmış, nüfusça azalmakta olan Hristiyanların yarımada'nın kıyısına doğru kaymasıyla, Müslümanlar yarımada'nın güneyine doğru genişlemeye başlamıştır.²¹¹ 1530 yılına kadar 20 hane civarında olan Müslümanların nüfusunda bu tarihten sonra bir artış dikkatleri çekmektedir. 16. yüzyıl ortalarında yarımada'da ikinci bir Müslüman mahallesi oluşmuştur. Bu durum 1569 tarihli kayıt defterindeki bir kayıtle da doğrulanmaktadır. Bu defterde Kavala'nın Cami-i Şerif, Ahmet Çelebi ve Halil Bey olmak üzere üç mahalleden oluştuğu kayıtlıdır.²¹²

Kavala'nın ilk yerleşim alanı, surların hemen dış çevresinde bulunan ve şehrin büyük camiinin bulunduğu İbrahim Paşa semtidir.²¹³ Osmanlı şehirciliğinin külliye kurumunu merkez alan bir sistem etrafında şekillendiği gerçeğinden yola çıkarsak²¹⁴ en büyük camiinin yanında imaret, hamam, atölye ve çarşı gibi şehrin faaliyet alanlarının bu bölgede yoğunlaşmış olması bu tespiti doğrulamaktadır.

211 Kiriakos Likurinos, *Osmanlı Döneminde Kavala Şehri*, (Yunanca), Kavala: t.y., s. 86.

212 Bkz.: Machiel Kiel, agm, *Sol Kol...*, s. 171-72.

213 Likurinos, *age*, s. 86.

214 M. Ali Gökaçtı, *Dünyada ve Türkiye'de Belediyecilik*, Ozan Yayıncılık, İstanbul: 1996, s. 49.

Likurinos, Kavala üzerine yaptığı çalışmasında 16. yüzyılda tarihsel yarımada da iki Müslüman mahallesinin var olduğunu tahmin etmektedir. Buna göre şehrin surları içinde ve yarımada nın uç kısmına doğru güneydoğu bölümünde yer alan Halil Bey Mahallesi, yarımada nın ilk Müslüman mahallesidir.²¹⁵ Mahallenin ismiyle birlikte anılan camii günümüze kadar gelebilmiştir. Halil Bey Mahallesi'nin, yarımada nın tam ortasında, surlara yakın yüksek ve düz bir bölgede bulunması, Akropol ve surlara giden yolları birbirine bağlayan bir konuma sahip olması buranın önemli avantajlarından dır. Arkeolojik bulgular ve sözlü ifadelerden Likurinos'un yaptığı tesp ite göre Halil Bey Camii'nin bulunduğu yerde Bizanslılar tarafından inşa edilmiş olan Agia Paraskevi Kilisesi bulunmaktadır. Osmanlıların şehre egemen olmalarının ilk dönemlerinde yeni sakinlerin dinî ihtiyaçları için bu eski kilisenin camiye çevrildiği anlaşılmaktadır. Caminin yanında büyükçe bir de medresesi yer almaktadır.²¹⁶

Şehrin ikinci Müslüman mahallesi Ahmet Çelebi, daha sonraki Osmanlı kaynaklarında Kadı Ahmet Efendi ismiyle anılmaktadır. Mahalle yarımada nın kuzeydoğu bölümünde, Akropol'ün doğusunda ve Halil Bey Mahallesi ile komşudur. Aynı isimle anılan bir de camii bulunmaktadır. Kadı Ahmet Efendi Mahallesi'nin merkezi durumunda olan bu cami, Kavala Kalesi'ne ve Halil Bey Camii'ne çok yakın bir konumdadır.²¹⁷

Bir asır sonra 1667 yılında Evliya Çelebi, dinî bir ayrıma gitmeksizin şehrin toplam beş mahalleden oluştuğunu belirtmiştir.²¹⁸ Evliya Çelebi'nin bu bilgisinden hareketle 17. yüzyıl ortalarında yarımada da üçüncü bir Müslüman semtinin oluştuğunu kabul etmek gerekir. Geri kalan iki mahalle ise Yahudi cemaatinin yerleşik bulunduğu İbrahim Paşa Mahallesi, diğ eri de yarımada nın Panagia Yarımada sı'nın güneyinde en uç tarafta yer alan Hristiyan mahallesidir.²¹⁹

215 Bu dönemde mahallenin büyüklüğü ve sınırları hakkında yeterince bilgi yoktur. Bkz.: Likurinos, *age*, s. 87.

216 Likurinos, *age*, s. 87.

217 Caminin yarı yıkılmış olan minaresinden yapının Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bkz.: Likurinos, *age*, s. 87.

218 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, İstanbul: 1985, s. 60-61.

219 Likurinos, *age*, s. 87.

b. Hristiyanlar

Drama Hristiyan cemaati kendi içinde toplumsal bir örgütlenmeye sahipti. Cemaat, Metropolitin başkanlığında toplanarak şehirde kendi bölgelerini temsil eden ve aristokrasi benzeri bir sınıf oluşturan bir danışma kurulu tarafından yönetilmektedir. Danışma kurulunun üyeleri bir yıl için seçiliyordu ve bu üyeler cemaatin vergi mükelleflerinden vergileri toplamakla görevlidir. Öte yandan, aynı zamanda cemaate ait gayrimenkul malların idaresinden sorumludur ve okul ve hastane komitelerine yönetici atanması gibi diğer görevleri de üstlenmektedir. Cemaatte çok güçlü bir kendi kendini yönetim vardı. Birlik oluşturmuş dindarların hisselerinin zarara uğraması karşısında işbirliği yaptıkları takdirde Metropolit herhangi birini aforoz etme yetkisine ve gücüne sahiptir.²²⁰

Cemaatin danışma kurulunun hazırda bulunmasına karşın, Ortodoks toplumun idaresinde dinî bir üslup hâkimdir. Metropolit, Osmanlı hükümetinin ve Rumların gözünde cemaatin tartışmasız lideri olmasından dolayı, hem vergilerin toplanması gibi devlet sorumluluklarını, hem de evlenme, boşanma, miras gibi kişisel hukuka ait işleri uhdesinde toplardı.²²¹

Çalışmamızı kapsayan dönemde “Ortodoks Rumlar”ın tamamı Rumca konuşmuyorlardı. Bazılarının ana dili Slavcaydı ve milliyetçilik cereyanlarının etkisiyle özerk bir kilise ve bir “millet” yaratılması yönünde çalışmalara başlamışlardı. Konso-los raporlarından öğrendiğimize göre 1878 yılı civarında Drama Sancağı’nın genelinde toplam 8.700 Slav ve Bulgar’ın varlığından söz edilmektedir.²²² Buna karşın elimizdeki istatistiklerden yola çıkarak sancağın genelinde Slavca ya da Bulgarca konuşan kaç kişinin olduğunu tahmin etmek mümkün değildir. Osmanlı kayıtlarında tebaa tamamen dinî inançlarına göre sınıflandırıldığından Rumlar ile Bulgarlar arasında asla ayırım yapılamaz, her iki etnik grup da resmî kayıtlarda Rum ya da reaya adı altında belirtilmiştir. Kavala Genel Arşivi (GAK)’nde bulunan nüfus

220 B. Özdemir, agm, *Osmanlı*, c. 4, s. 264; Anastassiadou, *age*, s. 61-62.

221 Anastassiadou, *age*, s. 62.

222 TNA; PRO FO 294/7.

yoklama defterlerinde geçen isimler de bu sorunu çözememektedir.²²³ Gerçekte Drama Sancağı'nda etnik olarak yaşayan Rum, Slav ve Bulgarların sayısını bilmek neredeyse mümkün değildir. Bunun sebebi çok daha karmaşık ve siyasî bir sorun olan ve temeli Makedonya topraklarında yaşayan Rum, Bulgar ve Slav nüfusunun oranıyla yakından ilişkili "Makedonya Sorunu"na dayanır.²²⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısında Makedonya'da çok sayıda etnik harita ve istatistiğe rastlamak mümkündür. Fakat bu kadar veri güvenilir olmadığı gibi, Makedonya'daki ulusal taleplerin geçerliliğini kanıtlamaya hizmet eden mahiyette olduğu için bilimsel anlamda kullanılamaz durumdadır.²²⁵

Bu dönemde Makedonya toprakları içinde Sırlar ve Yunanlılar gibi Bulgar topluluklarının da büyük bir kısmı kaynaşma içindedir. Bulgarlar bağımsızlık yolunda İstanbul'da bulunan Fener Rum Patrikliği'nden ayrılarak millî bir Bulgar kilisesinin

223 Kavala Genel Arşivi (GAK)'nde Osmanlı dönemine ait yoklama defterlerinden oluşan tasnif edilmiş bir dizi defter koleksiyonu bulunmaktadır.

224 "Makedonya Sorunu" konusunda son yıllarda Türkçe literatür gittikçe artmaktadır. Bu konuda bkz.: Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, (Çev.) İhsan Catay, İstanbul: TVYY, 1996; Mehmet Hacısalihoglu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, (Çev.) İhsan Catay, İstanbul: TVYY, 2008; Meltem Begüm Saatçı, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2004; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu ve Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Alfa Yayınları, İstanbul: 1998; Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi Balkanların Kör Düğümü*, (Ed. O.S. Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları, 1999; Ergün Aybars, "Makedonya ve II. Meşrutiyet", *EÜEF Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy. I, İzmir 1983, s.107-111; Mahir Aydın, "Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibe'nin Kaçınılması", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. XIII, İstanbul 1989, s. 239-258; aynı yazar, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. IX, İstanbul 1989, s. 209-234; Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. IX, İstanbul 1989, s. 77-99; Turgut Işıksal, "Makedonya Üzerinde Oynanan Oyunlar ve Bilinmeyen Bir Nüfus Sayımı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 43, İstanbul 1971, s. 13-19; Tevfik Temelkuran, "Makedonya Meselesine Dair Bir Layiha", *GDAAD*, sy. 1-3, İstanbul 1974, s. 147-160.

225 Makedonya'da etnik çatışmalarda kullanılan en iyi silah olan sayılarla oynama hakkında örnek bir tablo için bkz.: Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırları*, (Çev.) Şirin Tekeli, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 98.

kurulmasını talep etmişlerdir. 1870 yılında bağımsız Bulgar kilisesi olan Eksarhlık kurulması için İstanbul'dan fermanı çıkmıştır. Rakamsal anlamda güvenilirliği tartışmalı olmakla birlikte bir fikir vermesi açısından 1878 yılında Kavala'daki İngiliz Konsolosluğu'nun Drama Sancağı'nda yaşayan nüfusun etnik yapısını gösteren raporuna göre Drama Kazası'nda toplam 4.600 Bulgar yaşamaktadır. Bunlar içinde Bulgar Eksarhlığı'na bağlı ayrılıkçı²²⁶ Bulgarların sayısı 1.000 kişi iken geri kalan Bulgar asıllı 3.600 kişinin Ortodoks Yunan Kilisesine devam ettiği anlaşılmaktadır.²²⁷

Drama Sancağı'nda Ortodokslardan başka, çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen bazı Katolik aileler de vardır. Bunların Ortodokslarda olduğu gibi geniş bir cemaat örgütlenmesi mevcut değildir. Selanik Salnameleri'nde, konsolos raporlarında sayıları hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığımız Katolik cemaati, 20. yüzyıl başlarında Kavala'da bir mektep ve manastır inşa etme isteğiyle belgelere yansımıştır.²²⁸ Muhtemelen bu kişiler Kavala'daki konsolosluklar etrafında toplanmışlardır. Ticaretin genişlediği bu yüzyılda Doğu Akdeniz'in liman şehirlerine şanslarını denemek için gelen Batılı Katolik Hristiyanların sayısını tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Çünkü kapitülasyonlar sebebiyle bir Avrupa devletinin himayesinden yararlanmak isteyen Ortodoks Rumlar ve Yahudiler de konsolosluk kayıtlarına dâhil olduklarından, sayıları Katoliklere karışmıştır.²²⁹ Bütün bunlardan başka Drama kazasında sayıları çok az da olsa bir Protestan cemaatinin varlığından da söz etmek mümkündür.²³⁰

Drama Sancağı'nda Hristiyanların sayısı, Müslümanlara oranla daha azdı. 1882 yılına ait Selanik Salnamesi'nin verdiği bilgilere göre sancağın genelinde 33.301 Müslüman erkek nüfusa karşı, 7.922 Hristiyan erkek nüfus yaşamaktadır. Bu verilere

226 Bulgar Eksarhlığı'na bağlanan bu ayrılıkçı Ortodoks Bulgarlara "şizma" denilmektedir.

227 TNA; PRO FO 294/7.

228 BOA., İ. HR., 417, 19 Ca 1327.

229 Anastassiadou, *age*, s. 64.

230 BOA., İ. AZN., 70, 07 S 1325.

göre sancaktaki toplam nüfusun % 80,8'i Müslüman, % 19,2'si Hristiyanlardan oluşmaktadır.²³¹ Hristiyan toplumu daha çok Drama, Pravišta ve Kavala kazalarında üstünlüğe sahiptir.

Eldeki mevcut verilere göre Kavala kazasında 16. yüzyıldan itibaren Hristiyanların nüfusu azalmaya başlamıştır. 19. yüzyıl ortalarına kadar haklarında çok fazla bilginin olmadığı Kavala'daki Hristiyan toplumu 16. yüzyıl ortalarında şehrin su kemerinin bakımını yapmaları karşılığında vergiden muaf tutulmuşlardır.²³² Şehirdeki toplam 34 Hristiyan aile, su borularının birleşimindeki deliklerin tıkanması için kullanılan 100 kile²³³ tebeşir, bir kantar keten tohumu yağı ve büyük miktarda pamuğu her sene sağlamak zorundadır. Padişah tarafından su kemerinin bakım emrinin her gelişinde bu maddeleri sağlamak ve tadilat işlemlerine işçi olarak katılmak zorundadırlar. Bunların dışında Kavala Hristiyan toplumundan 18 aile ve 13 bekâr genç de su kemerinin gündelik bakımından sorumludur.²³⁴

Kavala'da Hristiyanların asıl yerleşim alanı, Bizans döneminden beri dinî yapılarının da bulunduğu şehrin güneybatı kesimidir. Likurinos, yarımadaanın Hristiyan mahallesi hakkında Osmanlı, Avrupa ve Yunan kaynaklarının 19. yüzyıl başlarına kadar sessiz kaldığını, ilginç olanın da 19. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı kaynaklarında ve tapu-kadastro kayıtlarında da bu mahalle ile ilgili bir bahsin olmadığını, sadece bazı kayıtlarda Hristiyan mahallesinin ima edildiğini belirtmektedir.²³⁵ Fakat bu görüşe katılmak mümkün değildir. Çünkü Osmanlı arşiv kayıtlarında Kavala kazasındaki

231 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1299, s. 172.

232 Kiel, agm, *Sol Kol...*, s. 172.

233 Ortalama 2600 kg.

234 Likurinos, *age*, s. 102.

235 Likurinos Kavala Hristiyan mahallesinin Osmanlı kayıtlarında "Hüseyin Bey semti-küçük mahalle" veya "Hüseyin Bey semti-kilise çevresi" şeklinde ima yollu geçtiğini ve 1870'den sonraki Hristiyan toplumuna ait kayıtlarda "mahalle", "surlar semti", "Panagia semti", "Meryem Ana semti" olarak geçen semt ismini "Hüseyin Bey semti-küçük mahalle"den almakta olduğunu ve burasının Hristiyan Ortodoks toplumunun 1899 ve 1907 yönetmeliğinde de Hristiyanların yaşadığı bu yerin isminin "mahalle" olarak geçtiğini söylemektedir. Bkz.: Likurinos, *age*, s. 105.

Hristiyanların yaşadığı mahalleden çeşitli vesilelerle bahsedilmektedir.²³⁶

19. yüzyıl ortalarına doğru Hristiyan nüfusun sayısı azalmıştır. 1831 Osmanlı sayımına göre şehrin daha sur dışına çıkmadığı dönemde Ortodoks Hristiyanlar 102 erkek reaya olup toplam nüfusun % 6,3'ünü oluşturmaktadırlar.²³⁷ Bu oranın azlığı Yunan İsyanı sonrasında Makedonya'dan özellikle de Selanik vilayetinin genelinden göç edenlerin yeni kurulan Yunanistan'a yerleşmeleri ile açıklanabilir.²³⁸ Bu kitlesel nüfus hareketliliğinin yanında Hristiyan nüfusunun azalmasında yüzyılın sonuna doğru gerçekleşen ve ekonomik kaygıların ağır bastığı Amerika kıtasına yapılan göçleri de hesaba katmak gerekir.

c. Yahudiler

Yahudi toplumunu esas olarak din adamları yönetir. Bunlar genellikle ibadetle ilgilenirler, fakat önemli hukukî yetkileri de vardır. Cemaat üyeleri arasında her türlü anlaşmazlığı çözüme bağladıkları gibi, evliliklere onay ve boşanmalara karar verirler. Aynı zamanda bu ruhanî liderler devlete verilecek vergileri cemaat üyelerine servetleriyle orantılı olarak paylaştırmakla da görevlidir. Hahamlar cemaat işlerinden sorumlu olsalar da cemaatin yaşamını tamamiyle onlar yönetmezler. Hahambaşının öncülüğündeki hahamlar ekibinin yanı sıra, laiklerden oluşan bir de meclis vardır. Cemaatin ileri gelenleri arasından seçilen bu meclisin esas görevi danışmanlıktır.²³⁹

Drama Sancağı'nın genelinde diğer toplumlara göre sayıları çok az olan Yahudilerin Kavala'daki varlığı 16. yüzyıl ortalarına kadar gitmektedir. Kanunî Sultan Süleyman'ın 1526'da başlayan

236 Osmanlı dönemine ait arşiv belgeleri Kavala ve Drama'daki Hristiyan toplumunun yaşadığı mahallelerden "Varoş" Mahallesi şeklinde geçmektedir. Bkz.: BOA., DH. TMIK. S., 37/58, 29 M 1320:

237 1831 sayımında Kavala'nın toplam nüfusu 1616 olup bunların 102'si Hristiyan reyadır. Bkz.: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, DİE Yayınları, Ankara: 1997, s. 197.

238 Anastasiadou, *age*, s. 59.

239 Anastasiadou, *age*, s. 56. Osmanlı yönetimi altında Yahudi cemaatinin teşkilatı hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", *Osmanlı*, c. 4, YTY, Ankara 1999, s. 307-321.

Macaristan Seferi'nin ardından özellikle Avusturya, Transilvanya ve Macaristan kökenli Eşkenazi Yahudileri, Balkanlar'da Selanik ve çevresine yerleştirildiler. Mohaç Savaşı'ndan sonra Buda, Peşte ve Albaregal'deki bütün Yahudiler Osmanlılar tarafından toplanarak Kavala, Drama ve Serez'e getirildi. Getirilen bu Yahudi göçmenler, ticaretteki maharetleri sayesinde Balkanlar'da Selanik başta olmak üzere hinterlandındaki pek çok şehrin ekonomik olarak kalkınmasını sağlamışlardır.

Ticareti teşvik etme amacıyla Kavala'ya gönderilen Macaristan Yahudileri hakkında, 16. yüzyıla ait Yahudi haham kaynaklarında bazı ilginç bilgiler vardır. Kiel'in Selanik'teki Yahudi cemaatinin önde gelen liderlerinden olan haham Shmul di Medina'dan naklettiğine göre, Osmanlılar Kavala şehrine yerleştirdikleri Yahudilerin bir kısmını Bulgaristan'ın Sofya şehrine taşımışlardı. Kısa bir zaman sonra, yeni bir fermanla bu nüfus Makedonya sahillere geri taşınmıştır.²⁴⁰ Bir başka haham olan Moşe Alscheich tarafından kaleme alınan başka bir kaynakta ise Yahudilerin buraya göçü hakkında önemli bir ayrıntı aktarılmaktadır: Macaristan asıllı genç bir Yahudi kız, yine Macaristan'dan gelme Kavalalı bir Yahudi'yle nişanlanmış. Ancak adamla evlenmeyi, sonradan şu gerekçeyle reddetmiş: "Kimse beni büyük kentten küçük bir kasabaya göç etmeye zorlayamaz. Benim ve müstakbel ailemin sürekli korsan tehdidi altında olacağı bir yerde yaşamaya mecbur edemez; hem zaten sürgün statüsünde bulunan bu adamla evlenmeyi kabul edemem çünkü o zaman, doğacak çocuklarımı da sürgün statüsüyle yaşamaya mahkûm etmekle kalmayıp bir yerden bir yere gitme haklarını sonsuza dek ellerinden almış olacağım." Genç kızın gerekçelerini yerinde bulan haham Moşe nişanı iptal eder.²⁴¹ Bu örnekten hareketle ticareti teşvik için Yahudilerin bilinçli

240 Bu Yahudiler hakkında Shmul di Medina Responsa'nın başka bir yerinde: "...ve o kentin (=Sofya'nın) Yahudi nüfusu önceleri Gregoş (Roma-Bizans Yahudileri) idi, sonra Sefaradlar (İber Yahudileri) geldi, ama bunların hepsi bir kerede gelmeyip küçük gruplar hâlinde yavaş yavaş geldiler, öyle ki varlıkları pek hissedilmezdi ve sonra birdenbire Macaristan'dan 60'ı aşkın hane geliverdi, kentin eski (Yahudi) ahalisinin iki katından fazla ediyordu bunlar." Bkz.: Kiel, agm, *Sol Kol...*, s. 170.

241 Kiel, agm, *Sol Kol...*, s. 170-171; Likurinos, *age*, s. 108.

olarak kente getirip yerleştirilmesi ve vergi imtiyazlarının sağlanması, bir kent kurmak ya da eski bir kenti canlandırmak için Osmanlı makamlarınca uygulanan belli başlı yöntemlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklara göre 1569'dan 16. yüzyılın sonlarına kadar Kavala'daki Yahudi sayısı 150 kişidir.²⁴² 1597 yılında ise şehirde 22 hane ve 8 bive²⁴³ Yahudi kayıtlıdır.²⁴⁴ Şehirdeki Yahudi cemaatinin 1540 yılından 19. yüzyıl sonlarına kadar, mahallelerinin konumu hakkında herhangi bilgi, belge veya yapı bulunmamaktadır. Eldeki tek tanıklık Likurinos'un naklettiği 1885 yılında surlar bölgesinde 100 Yahudi evinin bulunduğu ve Yahudi nüfusunun 300 kişiden oluştuğu bilgisidir. Buna göre Yahudi cemaati şehrin genişlemesine dair 1864'te çıkan izinden yirmi yıl sonra bile hâlen surlar içinde kalan bölgede ikamet etmektedir. Cemaatin tam olarak nerede ikamet ettiği konusunda ise Likurinos büyük ihtimalle surların dış çevresinde, günümüzdeki Kunduriotu Sokağı üstünde, su kemerine doğru olan bölgede oldukları görüştüğüdür. Zaten tarihi şehir bölgesinde 20. yüzyıl başlarında bile rastlanan Yahudi evleri bu bölgede bulunmaktadır. Ayrıca Likurinos, başka herhangi bir kaynak tarafından doğrulanmamasına rağmen, Kavala'da Yahudi mahallesinin 16. yüzyıldaki ilk yerinin de burası olduğu kanaatindedir.²⁴⁵ Bununla birlikte Yahudilerin Kavala'ya son dönemde, şehrin büyük nüfus artışı yaşadığı bir zaman diliminde yerleşen bir cemaat olduğu da unutulmamalıdır. Burada akılları kurcalayan ve araştırılmaya muhtaç bir konu da Yahudi semtinin ilk konumu hakkında değil, şehirdeki genel Yahudi varlığı hakkındadır. Çünkü 1597 yılından sonra herhangi bir kaynaktan, 1831 nüfus sayımında bile, Kavala'da Yahudi varlığına değinilmemektedir.²⁴⁶

242 Likurinos, *age*, s. 109. Kiel, agm, *Sol Kol...*, s. 172.

243 Farsça bir sözcük olup "dul" demektir. Bkz.: Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 10. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul: 2001, s. 337.

244 M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg 1980, pp. 235.

245 Likurinos, *age*, s. 109.

246 Bkz.: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, 2. Baskı, T.C. Başbakanlık DİE Yayınları, Ankara 1997, s. 50.

Esasında Yahudiler şehre 19. yüzyıl ortalarına doğru yerleşmeye başlamışlardır. 1840 yılında bir Yahudi kaynağı küçük bir Yahudi cemaatinin oluştuğunu belirtmekte, 1854 yılında ise ilk sinagogun varlığına rastlanmaktadır. Bu mabet su kemerinin yakınında küçük bir mabet olmalıdır. Likurinos'a göre şehirdeki Yahudi varlığı konusunda iki ihtimal bulunmaktadır. İlki 16. yüzyılda mevcut olan ilk Yahudi varlığının Müslümanlığı kabul etmesi sonucunda yaşadıkları mahalleye başka bir dinî-etnik topluluk tarafından yerleşildiği ve bundan sonra Yahudilerin tekrar ancak 1830-1840'lı yıllardan sonra ortaya çıkarak şehirde boş kalmış tek alan olan surların dış çevresine yerleştiğidir. İkinci ve daha mantıklı ihtimal ise, önemsiz bir Yahudi topluluğunun ilk yerleşimlerinden sonra şehirde varlıklarını hep koruduğu ve 19. yüzyıl ortalarından itibaren, şehirde ticaretin canlanmaya başlamasıyla birlikte nüfus artışı yaşadığı ve ön plana çıkmaya başladığıdır.²⁴⁷ Hangi ihtimal doğru olursa olsun, gerçek olan, ortaya çıkan yeni Yahudi topluluğun eskisinin devamı olmadığıdır. Kavala'nın eski Yahudileri çoğunluk olarak (Alman dilini kullanan) Orta Avrupa Eşkenazisi idi, yenilerin tamamı ise Osmanlı İmparatorluğu'nun İzmir, Selanik, Edirne, Gelibolu, Serez gibi bölgelerinden gelmiş olan (İspanyol dilini kullanan) Sefaradlardır. Bu dönemde Yahudi nüfusu önemli bir artış göstermektedir: 1876'da 80 kişi iken, 1881-82'de 212, 1900'de 1.000 kişiyi geçmiş ve 1912'de ise 2.500 kişiye ulaşmıştır.²⁴⁸

1880'li yılların başında yeni Yahudi göçmenler Kavala şehrinin merkezine yerleşmekte ve eğitim ve dinsel ihtiyaçları için topluluk sinagog ve okul inşa ederek kendi mahallelerini oluşturmaya başlamış görünmektedirler. Panagia bölgesi sakinlerinin en eskileri ve zenginleri, ilk yerleşim alanlarını terk ederek bu bölgeye yerleşmeye başlamıştır. Ancak 19. yüzyıl sonlarında, Panagia'da tarihî Yahudi bölgesine yakın, yeni ve epeyce nüfusa sahip bir Yahudi bölgesi daha oluşmaya başlamıştır. Burası surlar dışında kalan, yarımadanın kuzeydoğu kısmında, yani tersanenin

²⁴⁷ Likurinos, *age*, s. 110.

²⁴⁸ Bkz.: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev.) Bahar Tırnakçı, TVYY, İstanbul: 2003, s. 177.

üstünde ve Kaçonis Caddesi boyunca, alt tabakalara ait Yahudilerin kaldığı bir bölgedir.²⁴⁹ Bu yeni oluşan Yahudi mahallesinde nüfusun artmasıyla birlikte eğitim kurumlarının yetersizliğine karşı yeni bir mektep açılması gündeme gelmiştir. Buna göre Yahudi cemaati ileri gelenlerinden Mişon Efendi, Yeni Mahallede bulunan ve kız ve erkek Musevî çocuklarının eğitimi için cemaate bağışladığı hanesinin yerine yeni bir mektep yapılmasına ruhsat izni almıştır.²⁵⁰

d. Çingeneler

Anayurtları Hindistan olarak kabul edilen Çingenelerin Osmanlı Devleti'ne Balkanlar'dan yayıldığı bilinmektedir. Balkanlar'da Türklerden sonra en büyük Müslüman grup Çingenelerdi.²⁵¹ Özel bir vilayette toplanmayan Çingeneler şehirlerin kenarındaki kırılık alanlarda veya köy ve kasabalarda halkın faydalanmak imkânı bulamayıp boş bırakmış olduğu sahipsiz yerlerde birer gecekondu biçiminde plansız ve rastgele yaptıkları basit evlerden oluşan ve her yerde halk tarafından Çingene mahallesi olarak adlandırılan mahallelerinde, birbirlerine komşu olarak yaşamlarını sürdürürlerdi.

Osmanlı Devleti'nde çok farklı bir yönetime tâbi tutulan Çingeneler; Müslüman ve gayrimüslim olarak iki gruba ayrılmalarına rağmen hukukî olarak denk sayılmışlardır. Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman millet olma vasfını kazanamayan Çingeneler, bundan dolayı hukukî bakımdan diğer milletlerden farklı uygulamalara maruz kalmışlardır. Bu bağlamda Osmanlı'da sadece gayrimüslimlerden cizye alınırken Kiptî tebaanın hem zimmî, hem de Müslimlerinden cizye alınmış, fakat miktarı farklı tutulmuştur.²⁵²

249 Likurinos, *age*, s. 111.

250 BOA., *DH. MKT.*, 1128/85, 29 Ş 1324.

251 İsmail Altınöz, "Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingeneler", *Türkler*, c. X, YTY, Ankara: 2002, s. 422-31.

252 BOA., *ML. VRD. CMH.*, Nu. 330, Nu.1485; Nu.1495, (1260-1264-1265) tarihli Drama Sancağı kaza, köy ve çiftliklerinde bulunan İslam Kiptîlerinin cizye defterleri bu konuda önemli örneklerdir.

Osmanlı belgelerinde genellikle “Kıptî” ya da “Çingene” şeklinde geçen bu topluluk, kabileler hâlinde genellikle de göçebe bir hayat yaşamaktadırlar. Osmanlı belgelerinde Drama’da Çingenelerin varlığına ilk defa Kanunî Sultan Süleyman zamanına ait bir mücmel sayım defterinde rastlamaktayız. Bu dönemde defterdeki bilgilere göre, Drama’da 135 hane Müslüman, 35 hane gebran²⁵³ ve 12 hane de bive olmak üzere 182 hane; Yenice Karasu’da ise 230 hane Müslüman, 16 hane gebran ve 4 hane bive olmak üzere toplam 250 hane mevcuttur.²⁵⁴

19. yüzyıla gelindiğinde ise, Drama Sancağı’nda Çingeneler de Müslüman Türkler, Ortodoks Yunanlılar gibi bölgenin sosyo-ekonomik, politik ve kültürel ortamında Osmanlı toplumsal yapısının ayrılmaz bir parçası durumundadırlar. Drama kazasında Kıptî Mahallesi adıyla Çingenelerin yaşadığı bir mahalle bulunmaktadır. 1880 tarihli, kazanın dört yıllık dönemde doğum, ölüm ve nüfusunun kayıtlı olduğu cetvelden öğrendiğimize göre 1876 yılında bu mahallede 238 yerleşik erkek nüfus görülmektedir. 1879 yılına gelindiğinde ise aynı mahalledeki Kıptî erkek nüfusun sayısı 211’e gerilemiştir. Bu düşüşün altında yatan sebebi elimizdeki veriler açıklamaya müsaade etmemekle beraber, korkulu bulaşıcı bir hastalık sebebiyle olmadığı da kesindir.²⁵⁵ Bununla birlikte yerleşik Çingenelere nazaran temizliğe riayet etme konusunda titiz olmayan göçebe Çingenelerin eskiden “ölet” diye adlandırılan kolera ve tifo gibi bulaşıcı hastahkların Balkanlar’da baş taşıyıcısı oldukları da bilinen bir gerçektir.²⁵⁶

Çingeneler genel olarak ufak tefek işlerle iştigal eden, çalgıcılık istidatlarının ve örs demirciliklerinin dışında her türlü kalitesiz işte ucuza istihdam edilebilmektedirler. Bununla birlikte

253 Sayım defterlerinde İslam dini mensubu olmayanlar Yahudiler müstesna, Farsça “Gebr” veya Arapça “Kâfir” şeklinde belirtilirler.

254 Enver M. Şerifgil, “XV. Yüzyılda Rumeli Eyaletindeki Çingeneler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, İstanbul: 1981, s. 117-144. Balkanlarda Çingenelerin toplumsal yapısı hakkında Üsküp örneğinde bir çalışma için bkz.: Sabri Sürgevil, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Üsküp”, *Osmanlı*, c. 5, YTY, Ankara 1999, s. 622-630.

255 BOA., Y. PRK. UM., 2/25. (5 Şevval 1297/1880).

256 Şerifgil, agm, s. 125.

Çingenelerin erkekleri genellikle at cambazlığı, arabacılık, kalaycılık, bakırcılık, sepetçilik, kerpiç dökücülüğü, ayı oynaticılığı, maşa ve kürek satıcılığı yaparlar. Kadınları ise fal bakma, kırlardan ilaç yapılacak çiçek ve otları toplama, bayramlarda varlıklı ailelerin evlerinin kapılarını çalarak kurban eti, şeker, tatlı ve bayram çöreği dilenmeyi âdet edinmişlerdir. Drama Sancağı'nda Kavala kazasının 16 km (yaklaşık 10 mil) batısında bulunan Pravişta'da gülle ve kovan imalathanesi vardır. Bu imalathane Pravişta yakınlarında sahildeki tepelerden uzakta bir yerde bulunmaktadır. Burada metal, herhangi bir ön saflaştırma işlemine tâbi tutulmaksızın doğrudan eritilerek kalıplara dökülür ve suyun gücünden yararlanılarak metal çabucak soğutulur. Devlete ait olan bu işletmede işin uzmanı olmaları ve özellikle de demircilik mesleğindeki maharetleri sebebiyle daha çok Çingenelerin çalıştırıldıkları görülmektedir.²⁵⁷

Çingenelerin genellikle göçebe hayat yaşamaları, halkın huzurunu kaçırmaları ve yakalanmalarının zor olmasından dolayı bunlara Rumeli'de toprak verilerek ziraat yapmaları istenmiş, ancak bu uygulamada başarılı olunamamıştır.²⁵⁸ Bu bağlamda Çingeneler Drama bölgesinin mümbit ve geniş tarım arazileri içerisinde ortakçılık yapan işgücü olarak da görülmektedir. Buna karşın günü birlik ve göçebe yaşam sürmeleri ve müsrif alışkanlıkları gibi kendi yaşam tarzlarından kaynaklanan durumları sebebiyle ortakçılık sistemden en çok ezilen gruplar olmuşlardır. Bununla birlikte onlar her zaman Balkanlar'da daha büyük vilayetlerin göçebe emekçileri durumundadırlar.²⁵⁹

Müslüman olmalarına karşın sancakta yaşayan diğer Müslüman toplumlardan kültürel olarak farklılaşan Çingeneler, yaşam şekilleriyle uyuşmadıkları için ayrı bir mahallede yaşamayı ve muhtarlık teşkil edilerek diğer Müslüman ahaliden ayrılmayı da talep edebilmektedirler. Drama'nın Müslümanlarca sakin Poyran köyünde yaşayan 77 hane ve 368 nüfuslu Müslüman Çingene topluluğu adı geçen köyün ihtiyar heyetinden

257 TNA; PRO FO 295/2.

258 İsmail Altınöz, "Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingeneler", *Türkler*, c. 10, YTY, Ankara: 2002, s. 431.

259 TNA; PRO FO 295/2.

ayrılarak ayrıca bir mahalle ve ihtiyar heyeti kurulmasını talep etmişlerdir. Çingenelerin daha iyi idare edilmelerine sebep olacak bu talebi devlet merkezi uygun bularak “Yeni Mahalle” adıyla anılan bir mahalle kurmuş ve burası için bir muhtar seçilmiş ve ihtiyar heyeti oluşturulmuştur.²⁶⁰

Sonuç

Sancağın en önemli iki şehri konumundaki Drama ve Kavala, Roma döneminden bu yana tarihsel süreç içinde gelişmesini Via Egnatia (Sol Kol) yolu üzerinde bir menzilhane olmalarına borçludurlar. Osmanlı döneminde özellikle Yavuz Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman ve onun veziri (makbul ve mak-tul) İbrahim Paşa’nın Kavala’da yaptığı imar faaliyetleri yeni bir Osmanlı şehrinin ortaya çıkmasını sağladığı gibi tarihin seyri içinde bölgenin konumunu da yeniden şekillendirmiştir. Kavala ve art bölgesi tarih içindeki asıl gelişimini ise 19. yüzyılda kendisi de bu şehirde doğmuş olan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın bölgeye yaptığı yatırımlar sayesinde göstermiştir.

Drama Sancağı nüfus yapısı yönünden Selanik kadar heterojen bir yapı göstermemesine rağmen Türkler, Pomaklar, Çingeneler gibi Müslümanlarla; Bulgarlar, Rumlar, Katolik ve Protestan Frenkler gibi Hristiyanlarla ve sayıları az da olsa Yahudilerle Osmanlı çoğulculuğunu kendi içinde barındırmaktadır. Drama Sancağı’nın iyi bir örneği olan Drama ve Kavala kazalarında mahallelerin Osmanlı klasik dönem şehir anlayışına uygun olarak bir cami ve onun çevresinde şekillendiği görülmektedir. İstisnaları olsa da mahalle isimlerinin camiler veya banilerinin adlarıyla anılması da bu durumu desteklemektedir. Nitekim 19. yüzyıl ve 20. yüzyıla ait Drama ve Kavala gravürlerinden edindiğimiz izlenimlere göre her yerdeki varlıklarıyla bir mekân olarak minareleriyle camiler ve çan kuleleriyle kiliseler, geleneksel Osmanlı şehrinin temel özelliklerinden biridir. Şehrin her noktasından görülen cami ve kilise gibi dinî yapılar, şehir sakinlerinin her an nerede olduğunu anlama fırsatını da vermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM
TOPLUMSAL YAŞAM

A. OSMANLI ŞEHRİNDE TOPLUMSAL YAŞAM

Osmanlı şehrinde toplumsal yaşamın merkezinde mahalle yer almaktadır. Mahalle yaşamının merkezinde ise cami, mescit ya da külliye bulunmaktadır. Şehirler genelde beş ile yüz ailenin yaşadığı mahallelere bölünmüştür. Bununla birlikte Selanik örneğinde olduğu gibi daha büyük mahalleler de yok değildir.²⁶¹ Genel olarak bir Osmanlı şehrinde en sık karşılaşılan, 30-40 ailenin yaşadığı mahallelerdir. Osmanlı klasik döneminde mahalle, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte oturduğu kesim, olarak tanımlanır. Başka bir deyişle mahalle, birbirini tanıyan ve bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içindeki kişilerden oluşmuş bir topluluktur.²⁶² Bu bağlamda mahalleli, mahallenin yönetiminden, emniyetinden, sokakların bakımından, temizliğinden, çöpün toplanması ve yok edilmesinden, çocukların gözetilmesinden, yeni yapıların çevre ilişkileri ile ilgili nihaî kararları vermekten sorumludur. Mahalleli bu yazılı olmayan görevleri zevkle ve adeta dinî bir vazifeyi yerine getirir gibi yapar.²⁶³

Adlarını genellikle etrafında kümелendikleri cami veya mescitten alan mahallelerde çoğunlukla aynı dinden veya mezhepten olanlar yaşar. Çünkü Osmanlı toplumunda din, siyasal ve

261 Anastasiadou, *age*, s. 88-91.

262 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara 1981, s. 1266-74.

263 Turgut Cansever, "Osmanlı Şehri", *İslam Geleneginden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, c. I, (Ed. Vecdi Akyüz), 2. Baskı, İstanbul: İlke Yayınları, 2005, s. 316.

sosyal açıdan toplumu örgütleyen bir iç dinamiktir. Toplum öncelikle, Müslüman ve gayrimüslim olmak üzere ikiye ayrılır. Bu toplumda etnik özellikler ise çok daha sonra gelirdi. Osmanlı ülkesinde gayrimüslimler, dinî bir sınıflamayı ve cemaati işaret eden Osmanlı millet sistemi içinde, kendi dinî ve toplumsal örgütleri ile var olagelmışlerdir.²⁶⁴ Her cemaatin ayrı mahallelerde yaşadığı bu çok çeşitli ve çoğulcu toplumsal yapı, devletin tebaasını daha kolay yönetmesinde etkili olduğu gibi Osmanlı şehirlerinin gündelik yaşamını da bir hayli etkilemiştir.

Osmanlı şehri, tabiat ve insanın inşa ettiği yapının bir bütünüdür. Şehrin doğası gereği evler, bahçesi, bahçedeki havuzu, çeşmesi vs. ile bütüncül bir yaklaşıma sahiptir. Osmanlı şehir anlayışının belki de en önemli yanı, evlerin şehrin üzerinde yer aldığı yamaçların her noktasında bulunmasıdır. Günümüz Kavala'sının "tarihsel şehir"inde ve eski Drama'da bütün yönleriyle görebildiğimiz bu şehir anlayışı,²⁶⁵ bulunduğu topoğrafyanın icaplarına göre ve esas itibarıyla şehirliye tercih için idrak ve karar hakkı vermektedir. Üç yol ağızlı, meyilli yol şebekelerinin tercih edilmesi ile oluşan doku ve değişen yönler düzeninden evlerin bağımsız olarak yönetilmesi kuralı, her evin kendi başına yöneliş ve yer alış tercihinine göre komşuluk hakkına saygı ile yerleşme imkânını sağlamıştır. Bu anlayışın eseri olarak mahalle ve şehir meydanlarında dikili ağaçlar ve onları tamamlayan mescit, cami, han, hamam, arasta ve çarşı gibi sosyo-kültürel değere sahip mimarî eserler gündelik hayatın akışı içinde şehrin ortak mekânlarını oluşturmuştur.²⁶⁶

Osmanlı şehrinin toplumsal yaşamı ve canlılığı çarşıdadır. Drama ve Kavala'da olduğu gibi, şehrin merkezinde genellikle eski bir cami yer alır. Toplumsal yaşamı, merkezde yer alan cami

264 Osmanlı millet sistemi hakkında daha geniş bilgi ve tartışmalar için bkz.: İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1985, s. 997-1001; Cevdet Küçük, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1985, s. 1007-1024.

265 Bu gözlemler, Mayıs 2007 tarihinde Kavala ve Drama şehirlerinde yaptığımız saha araştırması sırasında ulaştığımız izlenimlerdir.

266 Cansever, agm, s. 310-312.

ve genellikle onun etrafında bulunan bedesten veya çarşının çevresinde şekillenmektedir.²⁶⁷ Mahalle aralarında ise bakkal ve fırın gibi günlük ihtiyaçları sağlayan dükkânlar bulunurdu. Evler genellikle tek katlıdır. Zemin seviyesi, iç avlunun devamı olarak boş bırakılmış olup ev birinci katta yer alır. Düşük gelirli aileler zemin kattan ibaret evlerde, yüksek gelir grubuna mensup az sayıda aile ise zemin, birinci ve ikinci kattan oluşan evlerde otururlar. Bu küçük, genellikle müstakil evlerin arasındaki kaya yolları, gündelik hayatın içinde çocukların toplumsal ortama katılmalarını başlatan oyun alanları olarak özel bir değere sahiptir. İnsanları, sağladığı gölge ile güneşten veya yağmurdan koruyan cumbalar ise, kadınların sokakta oynayan çocukları gözlemelerine imkân verecek şekilde evlerin bir uzantısı olarak oda ölçeğinde açık mekânlardır. Şehir topoğrafyasının hâkim noktalarında konut dokusunun odak noktalarını mescitler, camiler, büyük ağaçlar; mahallelerin odak noktalarını ise diğer toplumsal yapılar belirlemektedir.²⁶⁸

Osmanlı şehir nüfusunu oluşturan temel unsurlar arasında, Müslüman memurlar, toprak sahipleri, askerler, tüccarlar, esnaf ve zanaatkârlar, ulema, işçiler, hamallar ile hizmet sektörünün elemanları sayılabilir. Bununla birlikte Müslümanlar neredeyse şehrin içinde veya yakınlarında ikamet etmektedir. Bazı şehirlerde Hristiyan ve Yahudi mahalleleri de bulunmaktadır. Çingeneler için de pek çok şehirde olduğu gibi kendilerine ait mahalleler bulunmakla birlikte bu topluluğun üyeleri özel bir vergi ödemekte ve diğer toplum kesimlerine göre hukukî açıdan kısıtlayıcı bir yapının içinde yer almaktadır. Vucinich, özellikle Balkanlar'da şehirli nüfus içerisinde Müslüman Türklerin, Yunan, Bulgar ve Sırlara göre daha gelişmiş kesimi oluşturdıkları görüşündedir. Yahudi ve Ermenilerin ise daha çok tefeci,

267 Osmanlı çarşısının şehir planındaki yerini camiye göre değil de bedestene göre açıklayan görüşlerin yanında, aksi yönde de görüşler vardır. Bu konuda tartışmalar için bkz.: Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 103-109; aynı yazar, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 4, s. 69-78.

268 Cansever, agm, s. 312-313.

tüccar ya da zanaatkâr olduklarına dair yaygın bir kanaati dile getirmektedir.²⁶⁹

Osmanlı şehrinde konut alanları olan mahallelerde toplumsal önem sırasına göre bir dağılım vardır. Müslümanlar kale çevresinde, yabancılar merkeze yakın yerlerde oturmaktadır. Çingeneler gibi toplumdan biraz da dışlanmış gruplar ise şehrin kenar mahallelerinde, varoşlarında yerleşirler. Savaşlar sonrasında göç etmek zorunda kalan muhacirler ise şehrin dışında kurulan yeni mahallelerde otururlar. İnceleme sahamızı oluşturan Drama Sancağı'ndaki toplumsal yapı bu tespitleri doğrulamaktadır.²⁷⁰

269 Wayne S. Vucinich, "The Nature of Balkan Society under Otoman Rule", *Slavic Review*, Vol. 21, No: 4, (Dec. 1962), s. 604-605.

270 Bu konuda Yerel Yönetim ve Modernleşme bölümü içinde Drama Sancağı'nda Şehirciliğin Gelişimi başlığına bakınız.

B. DRAMA SANCAĞI'NDA DEMOGRAFİK YAPI

Drama Sancağı'nın idarî yapılanması 19. yüzyıl boyunca sürekli olarak değişiklik gösterdi. Bu nedenle 19. yüzyılın ilk yarısındaki Drama ile yüzyılın ikinci yarısındaki Drama'nın sınırları oldukça farklıdır. 1864'ten sonraki süreçte doğal sınırlarına ulaşan Drama Sancağı'nın sınırları idarî olarak bazı değişikliklere maruz kaldı. Fakat 1913'e kadar sancağın sınırları mevcut hâlini korudu. Buna rağmen sancak hakkında sağlıklı demografik verilere ulaşmak oldukça zordur.

Drama Sancağı, idarî olarak bağlı bulunduğu Selanik vilayeti kadar olmasa da nüfus yönünden çeşitlilik göstermektedir. Başta Müslüman Türkler, Ortodoks Yunanlılar, Yahudiler, Eksarhane'ye bağlı Bulgarlar, Çingeneler ve Franklar olmak üzere farklı milletlerden oluşan bir nüfus yapısına sahiptir. Literatürde Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı milletleri içerisinde barındıran bu toplumsal yapısı "Osmanlı çoğulculuğu" olarak adlandırılmaktadır.²⁷¹

Drama Sancağı, resmî verilere bakıldığında, 1831'de yapılan nüfus sayımına göre 60.143'ü Müslüman, 14.333'ü Rum ve Bulgar, 4.305'i Kiptî olmak üzere toplam 78.781 nüfusa sahiptir. Bununla birlikte elde edilen sayıları 2 ile çarpmak gerekir, çünkü 1831 nüfus sayımında yalnızca erkekler sayılmıştır. Tablo 1'de bu tarihte sancağın sınırları içinde yer alan kazaların nüfus verileri gösterilmiştir.

271 Selanik örneğinde Osmanlı çoğulculuğu için bkz.: Bülent Özdemir, "Osmanlı Çoğulculuğu: Selanik'in 1840'lı Yıllarda Müslüman, Ortodoks ve Musevi Cemaatleri", *Osmanlı*, c. 4, YTY, Ankara: 1999, s. 262-269.

Tablo 1: 1831 Nüfus Sayımına Göre
Drama Sancağı Sınırları İçinde Yer Alan Kazaların Nüfusu.

Kazalar	Müslüman	Reaya	Çingene	Toplam
Gümülcine	30.517	5.339	1.712	37.568
Drama	8.618	3.077	1.007	12.702
Yenice Karasu	7.582	2.540	1.273	11.395
Pravišta	4.718	2.596	259	7.573
Çiğlacık ve Sarışaban	4.986	131	54	5.171
Kavala	2.755	480	—	3.235
Bereketli	967	170	—	1.137
Toplam	60.143	14.333	4.305	78.781

Kaynak: Enver Ziya Karal, *İlk Nüfus Sayımı 1831*, s. 39-40, s. 42-43, s. 50.

Drama Sancağı'nda yüzyılın başlarında en kalabalık yerleşim yeri Gümülcine'dir. Gümülcine'yi Drama ve Yenice Karasu takip etmektedir. Sancak genelinde nüfus bu üç kaza ve çevresinde toplanmış görünmektedir. Demografik verilere bakıldığında Müslüman nüfusun bölgedeki ağırlığı açıkça görülür. Gayrimüslimler arasında reaya olarak gösterilen Rum ve Bulgar nüfusun fazlalığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte sancak genelinde Rum ve Bulgarların, Müslümanlardan fazla olduğu hiçbir idarî birim görünmemektedir. Yahudi ve Ermeni nüfusun varlığına rastlanmamakla birlikte Çingeneler daha çok Gümülcine, Drama ve Yenice Karasu civarında yoğun olarak bulunmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Drama Sancağı'nın nüfus yapısındaki en önemli değişim demografik büyümedir. 19. yüzyıl son çeyreğinde sancağın genel nüfusu yaklaşık 300.000 civarındadır. Dönemin çağdaş kaynakları, konsolos raporları, Selanik Salnamesi verileri ile sancağın doğum ve ölüm kayıtlarının tutulduğu nüfus cetvellerindeki bilgiler bu rakamı doğrulamaktadır.²⁷² Sancağın genelinde Müslüman Türklerin sayısı toplam nüfusun 3/4'ü gibi önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Onları takiben Ortodoks Rumlar, Çingeneler, Bulgarlar gelmektedir. Sancakta en az nüfusa sahip olan toplum ise Yahudilerdir.

²⁷² TNA; PRO FO 294/7; *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1287, Selanik: 1325; BOA., Y.PRK. UM., 2/25, 5 Ş 1297(1880).

Tablo 2: 1859 Yılında Drama Sancağı'nda Kazalara Göre Kır ve Şehir Nüfusunun Dağılımı.

Kazalar	Kazalara Göre Nüfusun Dağılımı		Nüfus
Drama	8.000	Şehir Nüfusu	49.000
Pravişta	8.000		
Kavala	6.000		
Sarışaban	8.000		
Yenice	4.000		
İskeçe	7.000		
Gümülcine	18.000		
Toplam	645 köy	Kır Nüfusu Toplam	207.000 256.000

Kaynak: TNA; PRO FO 295/2.

Tablo 3: 1859 Yılında Drama Sancağı'nda Etnik Yapıya Göre Nüfusun Dağılımı.

Müslüman	210.000
Rum-Bulgar Hristiyan	30.000
Çingene	15.000
Arnavut-Yahudi-Ermeni	1.000
Genel Toplam	256.000

Kaynak: TNA; PRO FO 295/2.

Drama Sancağı'nın kazalarına göre kır ve kent nüfusunun dağılımı Tablo 2'de verilmiştir. 1859 yılına ait olan ve İngiliz konsolos raporları arasında yer alan bu istatistiklere güvenecek olursak o dönemde altı kazadan oluşan sancağın toplam nüfusu 256.000'dir. Bunun 207.000'ini köy ve çiftliklerde yaşayan kır nüfusu, 49.000'ini de kasaba ve şehirlerde yaşayan şehir nüfusu oluşturmaktadır. Bu rakamlar ışığında Drama Sancağı'nda toplam nüfusun % 81'i kırsalda ve % 19'u da şehirlerde yaşamaktadır. Raporda ayrıca nüfusun etnik yapıya göre dağılımına da yer verilmiştir. Buna göre Tablo 3'ten de takip edileceği gibi 210.000 kişi ile Müslümanlar toplam nüfus içinde en büyük kesimi oluştururken bunları 30.000 kişi ile Rum ve Bulgar Hristiyanlar, 15.000 kişiyle Çingeneler ve 1.000 kişiyle de Arnavut, Yahudi ve

Ermeniler izlemektedir. 1831 sayımında yer almayan Yahudi ve Ermenilerin varlığına 1859 yılına ait verilerde rastlanmaktadır. Bu yıllarda Drama Sancağı'nın doğusunda 1 mil² (2.59 km²)ye 102 kişi düşmektedir. Gerçekte Rumeli'nin genelinde 1 mil² (2.59 km²)ye düşen insan sayısı ortalama 65 kişiyi geçmemektedir.²⁷³ Buna göre Drama Sancağı'nın doğusundaki mevcut nüfus ortalaması, Rumeli'nin toplam nüfus yoğunluk ortalamasının üzerinde bir rakamdır.

Tablo 4: 1878 Yılında Drama Sancağı'nda Nüfusun Etnik Yapıya Göre Dağılımı.

Müslüman Türk	249.165
Yunan	34.849
Çingene	21.833
Bulgar	8.700
Yahudi	200
Toplam	314.747

Kaynak: TNA; PRO FO. 294/7.

Tablo 5: 1878 Yılında Drama Sancağı'nda Nüfusun Müslüman ve Hristiyan Olarak Dağılımı.

Müslüman	270.998
Hristiyan	43.549
Toplam	314.747

Kaynak: TNA; PRO FO. 294/7.

Tablo 6: 1878 Yılında Drama Sancağı'nda Hristiyan Nüfusun Kendi İçinde Dağılımı.

Ortodoks Yunan	41.449
Bulgar Şizma (Ayrılıkçılar)	2.100
Toplam	43.549

Kaynak: TNA; PRO FO. 294/7.

²⁷³ TNA; PRO FO 295/2.

Kavala İngiliz Konsolos Yardımcısı Stanislas Rechioli'nin 1878 tarihli raporu,²⁷⁴ 1859 yılındaki rapora göre Drama Sancağı'nda yaşayan nüfusun etnik yapısı hakkında Tablo 4'te bize daha detaylı bilgiler sunmaktadır. Buna göre 249.165 Müslüman Türk, 34.849 Yunanlı, 21.833 Çingene, 8.700 Bulgar ve 200 kadar Yahudi'nin bulunduğu sancağın genelinde toplam 314.747 kişi yaşamaktadır. Tablo 5'ten de izleneceği gibi Drama Sancağı'nda yaşayan bu toplam nüfusun 270.998'i Müslüman ve geri kalan 43.549'u Hristiyanlardan oluşmaktadır. Tablo 6'ya göre Hristiyan nüfus ise kendi içinde 41.449 Ortodoks Yunan ve 2.100 Bulgar Şizmalar (Ayrılıkçı)²⁷⁵ olarak ikiye ayrılmaktadır.²⁷⁶

Sancağın genelinde yaşayan Müslim ve gayrimüslim toplam erkek sayısı 1287 (1870-71) yılı Selanik Salnamesi'ne göre 55.840 olarak verilmektedir.²⁷⁷ Buna göre sadece erkek nüfusun sayıldığı bu sayım sonuçlarını Ömer Lütfi Barkan'ın "bir Osmanlı

274 TNA; PRO FO 294/7. 21 Nisan 1878. Bu raporun hazırlandığı yıllarda Drama Sancağı; Drama, Pravişta (Elefterepolis), Kavala, Yenice, İskeçe, Sarışaban ve Darıdere olmak üzere altı kazadan meydana gelmektedir.

275 1870 yılında kurulan Bulgarların millî kilisesi Eksarhane'ye bağlı Ortodoks Bulgarlara verilen isimdir. Bundan böyle Bulgar Ortodoks Kilisesi'ni seçmekte veya Rum Patrikhanesi'ne bağlı kalmakta özgür olan Bulgar cemaati böylelikle aslında Bulgar ya da Rum milliyetinden yana siyasal bir beyanda bulunmuş oluyordu. Örneğin 1878'de Drama Sancağı'nda 8.700 Bulgar yaşıyor olmasına karşın bunların sadece 2.100'ü Eksarhane'den yana tercihini kullanmıştır. Geri kalan 6.600 Bulgar, Rum Patrikhanesi'ne bağlılığını sürdürmektedir. Bkz.: TNA; PRO FO 294/7.

276 Makedonya nüfusunun gerçek sayısını araştırmak üzere bizzat İstanbul'daki İngiliz elçiliği tarafından gönderilmiş bir askeri yetkili olan H. Synge, 1878 yılına ait ön raporunda Selanik, Manastır, Serez ve Drama'da 1878 yılında 116.025 Bulgar, 50.152 Vlah (Romen) ve 25.043 Arnavut (bunlar İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'ni tanıyordu) erkek nüfusa karşılık 166.964 Rum erkek nüfusun var olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte toplam 67.042 Bulgar, seçimini yeni kurulmuş olan (1870) Bulgar Ortodoks Kilisesi'nden yana yapmıştı. Sonuç olarak Synge'ye göre Makedonya'da yaşayan Hristiyan erkeklerin toplam nüfusu, 310.441 Müslüman ve 28.122 Yahudiye karşılık 425.225 idi. Bkz.: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev.) Bahar Tırnakçı, İstanbul: TVYY, 2003, s. 88.

277 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1287, s. 77.

hanesinin 5 kişi"²⁷⁸ olduğu kuramını esas alarak 5 rakamıyla çarptığımızda sancağın toplam nüfusunun yaklaşık 279.200 kişi civarında olduğu tahmin edilebilir. Buna göre Drama Sancağı'nın 1859'da 256.000 olan toplam nüfusu, on bir yıl sonra 1870'de 23.200 kişilik bir artışla 279.200'e ve 1878 yılına gelindiğinde ise 35.547 kişilik bir artışla 314.747 kişiye yükselmiştir. Konsolos raporları ve Selanik Salnamesi'ndeki verilere güvenecek olursak Drama Sancağı'nın toplam nüfusu 1859'dan 1878'e kadar 58.547 kişilik bir artış göstermiştir. Aradan geçen on dokuz yıllık süre zarfında, yüzyılın ikinci yarısında idarî sınırlarda meydana gelen sürekli bir değişim, Osmanlı periferisinde başlayan çözülmeye birlikte özellikle de 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda eski komşuları tarafından yerlerinden edilerek bölgeye sığınmak zorunda bırakılan Müslüman muhacirlerin göç etmesi nüfustaki bu hızlı artışı açıklamaktadır.

Diğer taraftan 1870'lerden sonra sadece Drama'nın değil, bütün Makedonya bölgesi içinde yer alan eyalet merkezlerinin ve şehirlerin nüfusunda gözle görülür bir artış dikkatleri çekmektedir. Bölgeye ait konsolos raporları, salnameler ve nüfus sayımları da bu durumu teyit etmektedir. Örneğin 1870'lerde 24.700 olan Serez'in nüfusu 1900'lerde 32.000'e, 1870'te nüfusu 7.000 olan Kavala'nın nüfusu 1898'de 22.000'e ve on yıl sonra 24.000'e; Drama'nın 1870'de 8.000 olan nüfusu 1900'lerde 14.000 nüfusa ulaşmıştır.²⁷⁹ Gounaris bu yükselişin altında yatan sebepler arasında 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki iç göçten başka, şehirleşmeyi de işaret etmektedir. Bu bağlamda Balkanlar'da şehirleşme ve iç göçün odak noktasını Osmanlı Rumelisi'nin en büyük şehri konumundaki Selanik oluşturmaktadır. 1870'lerin ortalarından itibaren meydana gelen politik gelişmeler ve demiryolu ağının gelmesi nüfusta ciddi bir dalgalanmaya sebep olmuştur. 1880'lerde ticaretin ve inşaat sektörünün

278 Bu konuda bkz; Ömer Lütfü Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul 1953, s. 1-26; Ayrıca bkz; Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, sy. 32, İstanbul 1979, s. 331-343.

279 Basil C. Gounaris, *Stream Over Macedonia, 1870-1912 Socia-Economic Change and The Railway Factor*, Columbia University Press, New York: 1993, s. 253.

gelişmesi özellikle kereste kullanımındaki artış, örneğin Kavalâ'da 1870'lerde 7.000 olan nüfusun yüzyılın sonunda 3 katından biraz fazla bir artışla 22.000'lere çıkması, şehirdeki hızlı büyümeye işaret etmektedir. Bu durum nüfus artış oranından da anlaşılacağı gibi, daha iç bölgelerde yer alan Drama için ise daha yavaş seyreden bir çizgide gerçekleştiği muhakkaktır.

Tablo 7: 1881-1882 Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Drama Sancağı'nın Nüfus Yapısı.

	Drama		Kavala		Sarışaban	
	K	E	K	E	K	E
Müslümanlar	24.120	25.051	6.239	6.936	8.183	8.277
Rumlar	5.659	6.632	650	1.100	58	235
Ermeniler		4	10	25		
Bulgarlar	1.607	1.651				182
Yahudiler	30	28	112	100		
Yabancılar	6	18	32	37		
Toplam	31.422	33.384	7.043	8.198	8.241	8.694
Kaza Toplamı	64.806		15.241		16.935	
Genel Toplam	96.982					

Kaynak: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 176-177.

Drama Sancağı'nda 19. yüzyılın sonlarına yaklaşırken şehir yerleşimindeki nüfusun tam sayısını saptamak güçleşmektedir. Çünkü yapılan nüfus sayımları birkaç yıl sürebilmekte ve Balkanlar'ın o dönemde yaşadığı sürekli nüfus hareketleri nedeniyle bu sayımlar sonunda elde edilen sonuçlar geçersiz hâle gelebilmektedir. Örneğin 1881-1882 genel nüfus sayımı 1893'e kadar, yani on iki yıl sürmüştür. Köy ve kasaba mahallerinde oturan herkesin kaydedilmesini ve nüfus tezkerelerinin basılmasını hedefleyen bu sayım, ulaşımın sağlanamaması ve kötü hava koşulları gibi somut bazı engellerden dolayı tahmin edilenden daha uzun bir zaman aldı. Ulaşımı daha kolay olan bölgelerden alınan ilk sonuçlar 1884-85'te geldi. Karpat, Balkanlar'da sayım sonuçlarının 1888-89 yıllarında tamamlandığı kanaatindedir. Bununla birlikte ulaşımı zor olan bazı bölgelerdeki nüfus, özellikle de göçmen aşiretleri hiç sayılmamış, ancak aşiret

önderlerinin ve yerel yetkililerin verdikleri bilgilere dayanılarak sayıları tahmin edilmiştir.²⁸⁰ Bu nedenle Drama Sancağı'nın 1881-82 nüfus sayımına ilişkin Tablo 7'de sunulan sonuçlar, bütün bu hata payları dikkate alınarak okunmalıdır.

Tablo 8: 1906-7 Osmanlı Nüfus Sayımı Özetine Göre
Drama Sancağı'nın Nüfus Yapısı.

	Erkekler	Kadınlar
Müslümanlar	65.333	59.520
Rumlar	18.522	13.656
Ermeniler	132	50
Bulgarlar	3.026	1.169
Ulahlar	75	50
Rum Katolikler	7	5
Protestanlar	64	44
Yahudiler	1.163	1.013
Çingeneler	471	493
Yabancılar	273	256
Toplam	89.063	76.256
Genel Toplam	165.319	

Kaynak: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 204-205.

Drama Sancağı'nın Tablo 8'deki 1906-07 nüfus sayımı verileri, hem teknik hem de siyasal nedenlerle Osmanlı nüfusunun son kez sayıldığı ülke çapında yapılan 1905-06 nüfus sayımının bir özetidir. Önceki sayımın sonuçlarından memnun olmayan Osmanlı yetkilileri yeni bir nüfus sayımı yapma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu sayımın ardındaki asıl siyasî gerekçe ise; Balkanlar'daki Rumlar, Bulgarlar, Sırlar daha az bir oranda da Makedonya ve Trakya'daki Ulahlar arasındaki milliyetçi mücadelelere dayanmaktadır. Balkanlar'da Yunan, Bulgar ve Sırp millî kiliselerinin kurulmasıyla evrensel Ortodoks cemaati algısının büyük oranda çöktüğü ve milliyetçiliğin hâkim olduğu bu dönemde, Rum, Bulgar ve Sırp cemaatlerinin milliyetçi liderleri nüfus istatistiklerine hile

²⁸⁰ 1881-82 nüfus sayımı hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev.) Bahar Tırnakçı, TVYY, İstanbul 2003, s. 72-75.

kariştırarak, bu istatistikleri kullanarak kendi cemaatlerinin sayısal çoğunluğa sahip olduklarını iddia etmektedirler. Bâbîâli, Ortodoks Hristiyan cemaati arasında nüfus istatistikleri savaşına son vermek için yerel cemaatlerin temsilcilerinin katılımını ve desteğini temin ederek bu sayımın yapılmasına karar vermiştir.²⁸¹

Tablo 9: 1325 (1907-1908) Tarihli Selanik Vilayet Salnamesi Verilerine Göre Drama Kazası'nda Yerli ve Yabancı Nüfus.

Drama Kazası	Yerliler		Yabancılar	
	Erkekler	Kadınlar	Erkekler	Kadınlar
Yahudiler	70	80	146	104
Protestan			64	44
Ermeni			25	11
Eksarkhane Mensubu Ortodoks	2.055	2017	462	89
Patrikhaneye Mensup Ulah			4	
Patrikhaneye Mensup Ortodoks	4.969	4.930	2.162	804
İslam	24.930	23.275	1.671	470
Toplam	62.326		6.061	
Yerli ve Yabancıların Genel Toplamı	68.387			

Tablo 10: 1325 (1907-1908) Tarihli Selanik Vilayet Salnamesi Verilerine Göre Kavala Kazası'nda Yerli ve Yabancı Nüfus.

Kavala Kazası	Yerliler		Yabancılar	
	Erkekler	Kadınlar	Erkekler	Kadınlar
Teb'a-yı Ecnebiye	547	501	273	256
Müslüman Çingeneler			12	8
Yahudiler			392	326
Rum Katolik			6	4
Ermeni			106	39
Eksarkhane Mensubu Ortodoks			190	21
Patrikhaneye Mensup Ulah			14	4
Patrikhaneye Mensup Ortodoks	2141	2289	4386	1457
İslam	8797	8472	1685	481
Toplam	22.747		9.661	
Yerli ve Yabancıların Genel Toplamı	32.408			

281 Karpat, *age*, s. 75.

Drama Sancağı'nın 1906-07 nüfus verilerine göre toplam nüfus içinde Müslümanları, Rumlar ve Bulgarlar takip etmektedir. 1881-82 sayımına göre bu yıllarda sancakta Yahudilerin sayısında bir artış dikkatleri çekmektedir. Öte yandan 1881-82 sayımında varlıklarına rastlanmayan Çingeneler, 1906-07 sayımında sancakta, 471 erkek ve 493 kadın olmak üzere toplam 964 kişidir. Bunlar Gayrimüslim Çingeneler olmalıdır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun periferisinde başlayan çözülme ile birlikte tebaanın birbirine daha sıkı kenetlenmesine yardımcı olacağı düşünülen Osmanlılık fikri çerçevesinde devlet merkezince özellikle bu dönemde Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman Çingenelerin künye ve tezkerelerine "Kıpti" yazılmamasına dair bir politika izlendiği bilinmektedir.²⁸² Ayrıca 1881-82 yılı nüfus sayımına ilişkin Karpat'ın ortaya koyduğu çalışmasında da Drama'daki gayrimüslim Çingenelere ait herhangi bir veri bulunmamaktadır.²⁸³

20. yüzyıl başında nüfus yönünden sancağın en hareketli şehirleri Drama ve Kavala'dır. Bu durum Tablo 9 ve Tablo 10'da 1325 (1907-08) Selanik Vilayet Salnamesi'nin bu şehirlerin yerli ve yabancı nüfusuna ilişkin verileri incelendiğinde de görülmektedir. Buna göre salnamede yabancılardan kastedilen şey, "Drama veya Kavala dışında yasal ikametgâhı olan kişiler" olmalıdır.²⁸⁴ Tablolardaki söz konusu yerlilerin ise, şehir veya köyde meskûn halde bulunan kişiler olduğu açıktır. Kayıtlarda "yabancı" olarak nitelendirilen ve muhtemelen dışardan gelip yerleşenlerin çokluğu, özellikle de liman kenti olması sebebiyle Kavala'daki yabancı sayısının çokluğu, burasının tütün ticareti sebebiyle sosyo-ekonomik açıdan bir cazibe merkezi olmasından kaynaklanır. Bu yıllarda Drama Sancağı'nın toplam nüfusu 166.222 kişiden ibarettir.²⁸⁵ Yerli ve yabancı nüfusu birlikte ele

282 Bu konuda Kavala kazasında Atik Müslüman Kıpti Mahallesi'nin isminin Dere Mahallesi olarak değiştirilmesi önemli bir örnektir. Bkz.: BOA., DH. MKT., 628/64, 07 L 1320.

283 Karpat, *age*, s. 177.

284 Bu konuda Meropi Anastassiadou da aynı görüştedir. Bkz.: Anastassiadou, *age*, s. 88.

285 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1325, s. 717-718.

alırsak Drama Sancağı'nda Müslüman nüfusun bariz üstünlüğü göze çarparken ikinci olarak Patrikhane'ye mensup Ortodoks Hristiyanlar, hemen onları takiben Eksarkhane mensubu Ortodoks Hristiyanlar, daha sonra ise Çingeneler ve Yahudiler şeklinde sıralanmaktadır. Kavala'da yerli nüfus arasında Eksarkhane mensubu Ortodoks Hristiyan nüfusun varlığına rastlanmamaktadır. Bunun sebebi Tablo 7'deki 1881-82 nüfus sayımı verilerinde de görüleceği gibi, şehirde yerleşik hâlde Bulgar nüfusun bulunmuyor olmasıdır.

Bütün bu demografik veriler ışığında Drama Sancağı'nda nüfusun dinî ve etnik yapısının, 1831 nüfus sayımından başlayarak 20. yüzyılın ilk çeyreğine gelene kadar büyük bir değişim geçirdiği görülmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Drama Sancağı'nın demografik durumunu bu şekilde ortaya koyduktan sonra sancaktaki gündelik yaşamın akışına bakabiliriz.

C. DRAMA SANCAĞI'NDA GÜNDELİK YAŞAM

Fotoğraf 13: Agia Varvara-Drama.

Drama Sancağı örneğinde de görüleceği gibi şehirlerin çevrelerinde, şehrin beslenmesini sağlayan kıymetli tarım alanları, Kavala'daki gibi tütün tarlaları, bostanlar, bağlar ve zeytin bahçeleri, şehrin çeşitli bölümlerini birbirinden ayıran dere boyları ve mesire yerleri şehrin gündelik yaşamında ayrılmaz parçaları olarak karşımıza çıkmaktadır. 19. yüzyılda Drama şehrinin etrafında akan çayların her iki yanı da, günümüzde olduğu gibi, şehrin sakinleri tarafından mesire yeri olarak kullanılmaktadır.²⁸⁶ Drama'dan geçen gezgin ve misafirlerin uğrak yeri olarak

286 Osmanlıların "Karpuz Kaldıran Suyu" dediği bu mesire yeri, günümüzde Dramalılar tarafından "Agia Varvara" olarak adlandırılmaktadır. Bu bilgiye Mayıs 2007'de Drama'da yaptığımız saha araştırması sonucunda ulaşılmıştır.

tanımladığı bu mesire yerini Evliya Çelebi bütün yönleriyle gözler önüne sermektedir. Evliya Çelebi, buradaki büyük ve küçük havuzlardan, soğuk olması sebebiyle temmuz ayında bile bu havuzların suyunun içilemediğinden ve havuzların etrafında Drama'nın zenginlerine ait çeşitli sofaların, köşklerin, küçük küçük odaların varlığından bahsetmektedir. Havuzların etrafında her biri bin yaşında, vadiyi gölgeleyen ve bugün de varlığını korumaya devam eden yüksek çınar ağaçları ve diğer çeşitli ağaçlar, vadiyi donatmakla kalmamakta, aynı zamanda günün yorgunluğunu atmak, rahatlamak isteyen şehir sakinlerinin de dinlenmelerine ortam hazırlamaktadır. Drama şehrinin günümüzde bile hâlen gezinti ve eğlence mekânı olan bu mesire yeri Evliya Çelebi'den öğrendiğimiz kadarıyla, özellikle bayram ve nevrüz günlerinde çocukların ağaçlara salıncaklar kurduğu, âşıkların eğlendiği, gece gündüz havuzların etrafında yiyecek ve içecek satıcılarının bulunduğu bir yerdir. Vadiyi saran yeşilliğin etrafında alçak ve yüksek duvarların üzerinde zenginlerin yaptırdığı küçük köşkler, balkonlar, odaların yer aldığı, herkesin küçük bir dükkân yapıp, bezeyip, donatıp geceleri binlerce kandiller yakıp alışveriş yaptığı, ağaçlara ve köşklerin duvarlarına yazılar yazdığı bu yer Evliya Çelebi'nin o güne kadar yaptığı gezilerinde bir eşine daha rastlamadığı bir eğlence yeridir.²⁸⁷ Drama'da da görüldüğü gibi şehir hayatında, 17. yüzyılda bile şehir sakinlerinin bir mesire yerinde eğleniyor olması dikkat çekici bir durumdur.

1897 yılında Pürsiçan Nahiyesi'ne müdür olarak atanan Tahsin (Uzer) Bey, Pürsiçan'a gitmeden önce gezme fırsatı bulduğu Drama'nın mesire yerlerini ve şehrin gündelik yaşamı içinde insanları, "Tabiat, manzara ve özellikle mesireleri pek güzel; fakat

287 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 64-65. Venedik Mikhitaryan Manastırı rahibi L. İnciciyan, yaşamış olduğu dönemde (18. yüzyıl) Drama ve mesire yerleri hakkında şu bilgilere yer vermektedir: "Siroz'dan pek uzak olmayan Drama'da içinde birçok akarsular, bahçeler, camiler, hamamlar, çarşı-pazarlar ve değirmen işletilebilecek kadar bol su ile dolu büyük bir havuzu bulunan güzel bir mesire yeri vardır. Burada çadır bezi imal edilir, iyi cins pirinç yetiştirilir, hayvanları içinde de katırları meşhurdur." Bkz.: P.L. İnciciyan, "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *GDAAD*, sy. 2-3'ten ayrı basım, İstanbul 1974, s. 20-21.

[şehirde] her şey iptidai” şeklinde tarif etmektedir. Eşraf ve hükümetin ileri gelenleri dâhil halkın çoğunluğunun dindar ve çalışkan Türklerden oluştuğunu, biraz dedikoduya meyyal olmalarına karşın Dramalıların iyi insanlar olduklarını ifade etmektedir.²⁸⁸

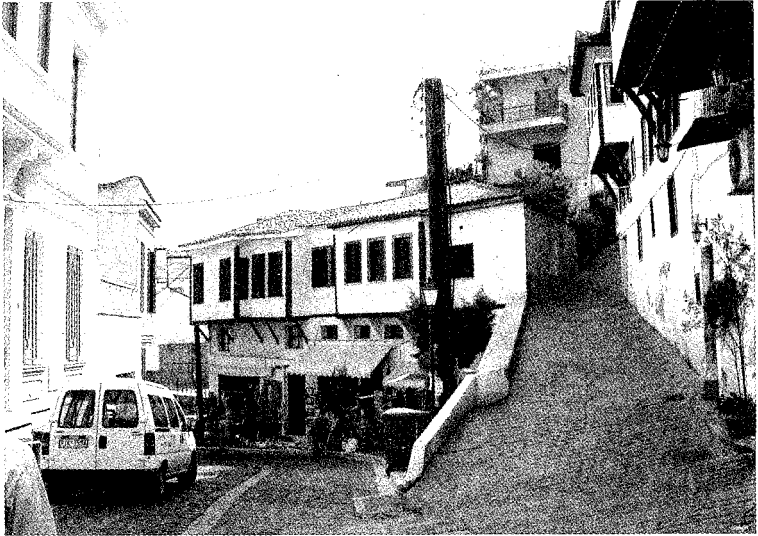

Fotoğraf 14: Drama'da Bir Sokağın Görünümü.

19. yüzyılın ikinci yarısında pek çok Osmanlı şehrinde olduğu gibi Drama'da da kalabalık, seyyar satıcıların bağrısları, sokakların pisliği, köpek sürülerinin varlığı, yollardaki toz ve çamur deryası eksik olmazdı. Drama ya da Kavala'ya yolu düşen seyyahlar, şehirde yaşayan insanların gündelik faaliyetleri hakkında az da olsa gözlem yapmışlardır. Örneğin 20. yüzyıl başlarında Drama kazasında bir gece konaklama fırsatı bulan seyyah Abbott da şehrin gündelik yaşamından bazı kesitleri paylaşmaktadır. Buna göre Drama'nın haftalık pazarının kurulduğu salı günü, sokaklar çok kalabalıktır. Pazarın kurulduğu sokaklarda o gün alışveriş yapan pek çok kadın bulunmaktadır. Reji idaresinde çalışan birkaç yabancı ve 130 kadar Yunan ailenin dışında geri kalan nüfusun tamamı Müslümanlardan oluşan Drama kazasında, Müslüman ve Hristiyanların karşılıklı huzur içinde yaşadıklarını Abbott şu şekilde betimlemektedir:

“Bu iki millet bayram ya da paskalya gibi özel günlerinde birbirlerini ziyaret ederler. Kutsal günlerde birbirlerinin görevlerini yaparlar. Din kardeşliği olmamasına rağmen huzur içinde yaşarlar. Bu eşitlik ve karşılıklı güven halini, tepeden tırnağa silahlı Müslüman liderlerin yakınındaki korkusuz görünen Hristiyan önderleri gerçeğinden hiçbir şey daha iyi ifade edemez. Bölgedeki yaşlı bir Hristiyan çiftçi, bir Müslümanın Hristiyan bir kadını aşağılaması gibi bir hadisenin bir kez bile vuku bulmadığını söyledi.”²⁸⁹

20. yüzyıl başında pek de hoş görünmeyen döşemeleriyle Kavala sokaklarına ait çok sayıda ayrıntıyı yine seyyah Abbott’un gözlemlerine borçluyuz. Buna göre Abbott, tarihsel Kavala şehrini dolaşırken şehrin gündelik hayatına ilişkin şu tespitleri yapmaktadır:

Fotoğraf 15: Tarihsel Kavala Şehrinden Bir Görünüm.

“Eski Kavala denen yolu yürümeye başladım. Şimdi duvarların karşısında duran, uzun zamandan beri kara kara düşünen gazileri andıran demir kapılı geçitten geçtikten sonra kendimi

289 Abbott, *age*, s. 280-281.

irili ufaklı taşlarla döşenmiş, evlerin balkonlarıyla ve teraslarla gölgelenen dar bir sokakta buldum. Temizliği, sessizliği ve metruk görüntüsü buranın tipik bir Türk [Müslüman] mahallesi olduğu gerçeğini bana hatırlattı. İlerledikçe bu özellikler değişmeye başladı. Gürültü artmaya, temizlik azalmaya başladı. Bir kilisenin çan kulesi artık doğruluk mahallesinde olmadığı bana fark ettirdi. Evlerin ön kapısı açık duruyordu. Kapı eşliğinde oturan yaşlı kadınlar konuşuyorlardı. Yolun karşı tarafında oturan komşularıyla dedikodu yapıyorlardı. Ben geçerken parmakların sinsice bana çevrildiğini gördüm. Benim kişiliğimin eleştiri ve dedikodu konusu olduğunu anladım.”²⁹⁰

19. yüzyılın ikinci yarısında Drama Sancağı sakinleri gündelik yaşamlarını böyle bir ortam içinde sürdürüyorlardı. Bununla birlikte gündelik yaşamın akışı içinde insanlar hastalık, yangın, su ihtiyacı ve doğal afetler gibi bazı problemlerle de baş etmek zorunda kalıyorlardı. Hastalıklar sancakta yaşayan insanların yakasını neredeyse bir yüzyıl boyunca bırakmamıştı. 18. yüzyılda veba, 19. yüzyılın değişik zaman dilimleri içinde ise kolera, grip, kızıl gibi bulaşıcı hastalıklar sancak sakinlerinin korkulu rüyası olmuştur. Etrafı bataklıklarla çevrili Sarışaban, Pravišta gibi sancağa yakın yerleşim yerleri sürekli salgın hastalıklarla karşı karşıya gelmekteydi. İçme suyu ihtiyacı Drama için olmasa da Kavala şehrinin tarihi boyunca yüz yüze kaldığı en büyük sorundu. Dikkatsizlik başta olmak üzere şehirde değişik sebeplerle çıkan yangınlar bazen bir çarşının veya mahallenin bazen de bütün mağazalarının tamamen yanıp kül olmasına sebep olmuştur. Şiddetli yağmur, sel, dolu, fırtına gibi doğal afetler ise Drama Sancağı'nda yaşayan insanların gündelik yaşamlarında neredeyse her an karşılaştıkları sıradan problemler arasındadır.

1. Gündelik Yaşamı Etkileyen Faktörler

a. Hastalıklar

19. yüzyılda bulaşıcı hastalıklar şehirlerin en büyük sorunlarından biridir. Genellikle kara ve denizyoluyla seyahat edenler

vasıtasıyla yayılmasıyla bilinen veba, kolera gibi salgın ve bulaşıcı hastalıklar o çağın insanlarını son derece endişelendirmektedir.²⁹¹ Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde sadece 1814 yılında 15 bin kişi vebadan ölmüştür.²⁹² Daniel Panzac toplumların korkulu rüyası veba üzerine yaptığı çalışmasında, Balkanlar'da bu hastalığın yayıldığı bölgelerin topoğrafik dökümü üzerinden, hastalığın bir yüzyılı aşkın bir süredir aynı yolları izleyerek, güneyden kuzeye, doğudan batıya doğru aynı yönde nasıl ilerlediğini ortaya koymuştur.²⁹³ Via Egnatia yolu üzerinde bulunan Kavala ve Drama bu dönemde vebanın kol gezdiği Balkan şehirlerindendir. 1830'larda o zamana değin yalnız başkentte görülen hastalık hem Kavala ve Drama'da hem de Selanik'te ortaya çıktı. Bu dönemde veba Kavala ve Drama'ya İstanbul'dan geldi. Selanik ise denizyoluyla gelen vebanın kurbanı oldu.²⁹⁴ Veba salgınları; Selanik, İzmir, İskenderiye gibi liman kentlerine kısmen art bölgelerinden ama daha çok denizyoluyla getirilmiştir. Çünkü veba salgınlarının büyük bir kısmında hastalık şehre sıçramadan önce gemilerde görülmektedir.²⁹⁵ Kavala'nın da bir liman kenti olması veba salgınlarının yayılmasında etkili olmuştur.

Kavala, 19. yüzyıldan önce de ciddi veba salgınlarıyla karşılaşmıştır. Bütün 18. yüzyıl boyunca şehri veba salgınları sarmış ve bu salgınlar şehir nüfusunun azalmasına yol açmıştır. Veba, özellikle 1729-1730 ve 1755 yıllarında kontrol dışına çıkmıştır. Bu iki şiddetli salgın döneminde günde 4-5 kişi vebaya kurban gitmektedir.²⁹⁶ Yunan konsolos yardımcısının kayıtlarına göre, aynı salgın 1835 Haziran'ında tekrar ortaya çıktı ve aylarca varlığını sürdürerek şehirdeki insanların kırılmasına neden oldu.

291 Sıtma, cüzam, çiçek frengi, grip gibi salgın ve bulaşıcı hastalıkların kısa tarihi hakkında bilgi için bkz.: Andrew Nikiforuk, *Mağşerin Dördüncü Atlısı*, (Çev.) Selahattin Erkanlı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

292 Anastassiadou, *age*, s. 77.

293 Bkz.: Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev.) Serap Yılmaz, TVYY, İstanbul: 1997.

294 Panzac, *age*, s. 83.

295 Panzac, *age*, s. 110.

296 Likurinos, *age*, s. 126-127.

Kışın soğuğu hastalığın ilerlemesini engelleyince halk rehavete kapıldı ve günlük faaliyetlerini hiçbir tedbir almadan devam ettirdi. Bu dönemde salgın hastalıktan ölenlerin eşyalarının müzayede ile satılması sonucu, 1836 Mart'ında hastalık tekrar ortaya çıktı.²⁹⁷ İstanbul'u ve aynı zamanda bütün Güney Balkanlar'ı kırıp geçiren 1836-1838 büyük veba salgınının bilançosu çok ağır oldu. Kavala ve Drama'da salgından ölenlerin sayısı bilinmemekle birlikte yalnızca Selanik'te 6 bin kayıp vardır.²⁹⁸ 1838 yılındaki veba salgını ana yolları izleyerek Kavala'dan Yenice Karasu ve Siroz'a ve oradan da Nevrokop'a ulaşır. Morova Nehri'nin kollarından, önce Ibar ve daha sonra Toplica'dan inen veba, Niş'e ve Leskova'ya girer. Bu şekilde vebanın sık sık katettiği anayollar boyunca sıralanan şehirlerin gerisinde, hastalığı en ücra köylere kadar götüren, değişken ve öngörülme-yen sayısız yerel yayılma çizgisi vardır.²⁹⁹

Bu dönemin diğer korkulu rüyası kolera da veba kadar insanları tehdit eden ve gündelik yaşamlarına etki eden şiddetli bir hastalıktır. 1865 yılının sonbaharında Kavala'ya insan düşmanı kolera salgını ulaştığında şehir, deniz ve kara ulaşımına kapatılarak toptan karantina altına alınmıştır.³⁰⁰ Şehre deniz yoluyla dışarıdan gelenlerin zaman zaman karantina tedbirlerine uymaması yetkilileri zor durumda bırakmıştır. Nitekim 1862 Nisan'ında Kavala'da muhtemelen buna benzer bir salgın sebebiyle uygulanan karantina sırasında Avusturya vapuruyla seyahat eden bir grup insan, şehir karantina altında olmasına rağmen karaya çıkmak istemiştir. Liman görevlileri tarafından uyarılmalarına karşın söz dinlememekte ısrar eden ve bir sandalla Kavala'ya çıkan bu kişilerin şehir halkının arasına karıştıkları Kavala'dan Drama Kaymakamı'na gönderilen pusulayla haber verilmektedir.³⁰¹ Bulaşıcı hastalığın çıktığı yerlerden kara veya deniz yoluyla başka yerlere sevk edilen mallara hastalığın yayılmasını engellemek için sevk yasağı getirmek de uygulanan başka

297 Likurinos, *age*, s. 126-127.

298 Anastassiadou, *age*, s. 77; s. 183.

299 Panzac, *age*, s. 84; s. 87.

300 Likurinos, *age*, s. 126-127.

301 BOA, A. MKT. DV., 220/41, 10 L 1278.

bir tedbirdi. 1910 yılında Edirne'deki kolera salgını sebebiyle Dedeağaç'tan Selanik ve Kavala'ya gönderilen un ve çeşitli zahireye buna benzer bir sevk yasağı getirilmiştir.³⁰²

Bulaşıcı hastalıklara karşı alınan en önemli tedbirlerden biri bölgeyi veya şehri karantina altına almaktır. Bu konuda özellikle hastalıklarla daha çok karşılaşma riski altındaki liman şehirlerindeki görevliler hayli duyarlı davranmaktadırlar. Geçiş yollarının denetimi, yolcu ve gemilerin karantinaya alınması, malların temizlenmesi, hastalığın bulaştığı yerlerin asker kordonuyla tecridi, insanların evlerinde kapalı tutulması, maşa kullanımı, su ve sirke ile dezenfekte etmek, vebalı evlerin yıkımı gibi savunma araçları uzun zamandan beri Avrupa'da kullanılmaktadır. Osmanlılar salgınlar hakkında Avrupa'da geliştirilmiş tedbirleri ve çağın tıbbi bilgilerine dayanan yöntemleri kullanmada hiç tereddüt göstermediler. Bu bağlamda Kavala, daha 19. yüzyılın ilk yarısında Balkanlar'da karantinahaneye sahip bir liman şehridir.³⁰³ Kavala Karantinahanesi'nin, 19. yüzyılın ilk yarısında Balkanlar'ı kasıp kavuran vebaya karşı alarma geçen yetkililerin karantina sistemini yerleştirmeye karar vermeleri sonucunda kurulduğu tahmin edilebilir.³⁰⁴ 1853 yılında bir tamirat geçirdiği anlaşılan Kavala Karantinahanesi'ne³⁰⁵ 1863 yılında, daha önce Osmanlı ordusunda ve Silistre Karantinahanesi'nde doktorluk vazifesinde de bulunmuş olan İtalya tebaasından Doktor Bonifaci 800 kuruş maaşla atanmıştır.³⁰⁶

302 Daha sonrasında yasak kaldırıldığı hâlde zahire sevkine izin verilmemiş olması pek çok tüccarın bu durumu devlet merkezine telgraf çekerek şikâyet etmesine sebep olmuştur. Bkz.: BOA., DH. ID., 53/15, 08 Z 1328.

303 Panzac, *age*, s. 197-198; Kavala'da karantinahanenin kurulduğu yıl tam olarak bilinmemekle birlikte 1838-1850 yılları arasında olmalıdır. Bkz.: Panzac, *age*, s. 267.

304 Anastasiadou, *age*, s. 79.

305 Tamire muhtaç Kavala Karantihanesi için yapılan incelemede 1.500 kuruş keşif bedeli belirlenmiştir. Bkz.: BOA., I. MVL., 271/10422, 04 B 1269.

306 BOA., HR. TO., 275/68, 30 09 1863. Yakınoğlu'da sağlık hizmetleri hakkında yapılan 1851 tarihli Sağlık Konferansı'na sunulan bir raporda, "...günümüzde karantina hizmetlerinde doktorların bir Avrupa üniversitesinden diplomalı olması gerekmiyor, fakat bu doktorların büyük çoğunluğunun İtalyan üniversitelerinden diplomalı olmasına dikkat etmek gerekli..." denilmektedir. Bkz.: Anastasiadou, *age*, s. 79.

Salgın hâline gelen hastalıklar dönem dönem değişebilmektedir. 1890-1892 yılları arasında Kavala'da hüküm süren grip, bu dönemde epeyce kişinin canını almış ve şehir tam anlamıyla bir hastane görünümüne bürünmüştür. Kavala'da 1899 yılında okullar salgın hastalık sebebiyle süresiz tatil edilerek dezenfekte edilmiştir. 1908 yılında skarlatin³⁰⁷ salgını birkaç gün içinde birçok çocuğun ölümüne yol açmıştır. Bu dönemin çaresiz hastalığı, veremi de unutmamak gerekir. 20. yüzyıl başlarında şehirdeki ölümlerin % 20'si bu hastalık sebebiyledir. Diğer hastalıklardan en çok ölüme yol açanlar sırasıyla şöyledir: Dizanteri, grip, kızıl, tifo, sıtma ve menenjit.³⁰⁸

Kavala, 1878 yılı başında Bulgaristan'dan 1700 muhacirin akınına uğradığında, bu göçmenler beraberlerinde getirdikleri bulaşıcı hastalıklar sebebiyle şehirde yeni salgınlara yol açmışlardır. Göç sırasında sığır, manda, at gibi yüzlerce hayvan yiyecek yokluğundan yollarda ölmekte ve ölen hayvan leşleri sayesinde tifo, dizanteri gibi salgın hastalıklar önce göç eden halka daha sonra da bütün bir şehre bulaşmaktadır. Bu dönemde salgın hastalık bulaşan insanların iyileşmesi için şehir halkının bağışlarıyla Kavala'da ilk defa küçük Kızılhaç ve Kızılay hastaneleri kurulmuştur. Kısa süreliğine hizmet verdiği anlaşılan bu hastanelerin kurulmasında Yunan konsolos yardımcısının önemli çabalar gösterdiği anlaşılmaktadır.³⁰⁹

Sancağın genelinde artan sağlık problemleri Drama ve Kavala gibi önemli kazalarda hastanelerin kurulmasını elzem hâle getirmiştir. Bu sebeple Drama ve Kavala'da birer Gureba Hastanesi açılmıştır.³¹⁰ Bunlardan başka Drama Rum cemaati, 1905 yılı ilkbaharında Rum mahallesi civarında Hristiyan topluma ait iki dönümlük bir tarla üzerine kârgir bir hastane inşa etme isteğiyle Bâbüâlî'den ruhsat talebinde bulunmuştur. Hastanenin inşa edileceği yer, Drama'nın Siroz Kapısı taraflarında ve Kanunî Sultan Süleyman Vakfı müştemilatından olup Osmanlı

307 Kızıl hastalığı.

308 Likurinos, *age*, s. 126-127.

309 Likurinos, *age*, s. 126-127.

310 Drama'da inşa edilen Gureba Hastanesi'ne padişahın ismi (Hamidiye) verilmiştir. Bkz.: BOA., *I. DH.*, Nu. 1377, 08 Ca 1318.

tebaasından Rum cemaatinden Fabrikacı Pedro veledi Kata'nın sorumluluğundadır. Hastane'nin inşası için gerekli olan 500 liralık meblağ metropolitliğin sandığından karşılanacaktır. Bu dönemde Drama Kazası'nda Rum cemaati 239 haneden ve toplam 1.238 nüfustan oluşmaktadır. Hastanenin inşa olunacağı tarla Rum mezarlığının bitişiğindedir. Bu sebeple mezarlığa cenaze defnedilmemesi koşuluyla hastane inşasına izin verildiği anlaşılmaktadır.³¹¹ Drama Rum cemaatinin hastane imtiyazı almasından yaklaşık yedi yıl önce, 1898 yılında Kavala Rum cemaatinden Doktor İstefan Bolidi, Küçük Orman Caddesi'ndeki bahçeli kârgir evini, kazanın fakir Rumlarını meccanen tedavi etmek için hastane olarak Kavala Rum cemaatine terk etmiştir.³¹²

Drama'nın Çeç Nahiyesi'nde yüzyılın sonuna doğru nahiye müdürlüğü görevinde bulunan Tahsin (Uzer) Bey'in hatıralarına göre; bu yıllarda Çeç Nahiyesi'nde frengi hastalığı sık görülen bir sağlık problemidir.³¹³ Nitekim 1868 Şubat'ında Çeç koluna bağlı on sekiz köyde, orduya alınacak askerlerin muayeneleri sırasında ahalinin büyük bir kısmının 5-10 senedir frengi hastası olduğu gözlenmiştir.³¹⁴ Tahsin Bey, nahyedeki müdürlük görevi sonunda, Drama Mutasarrıflığına bölgedeki frengi hastalığının tedavisine ilişkin çözüm önerileri içeren uzunca bir rapor hazırlamıştır. 1898 tarihli raporunda Tahsin Bey'in hastalığa ilişkin önerileri şunlardır: Bük kasabasında bir hastane açılması, hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla koruyucu sağlık tedbiri olarak seyyar kalaycılarla, hallaçların gezdirilmesi, tahta kaşık ve delikli kaplar kullanılması, bölgeye seyyar bir ebe, seyyar bir doktor ve eczacı tayin edilmesi ve buna benzer çeşitli tıbbi ve fenni ihtiyaçların temin edilmesidir. Ancak yine Tahsin Bey'den öğrendiğimize göre, raporunda belirttiği problemlere ilişkin yerel otoritelerce hiçbir şey yapılmamıştır.³¹⁵

311 BOA., I. AZN., Nu. 18, 18 S. 1323.

312 BOA., I. AZN., Nu. 17, 14 Za. 1316.

313 Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara: 1999, s. 49.

314 BOA., I. MVL., 583/26170, 28 Ş 1284.

315 T. Uzer, *age*, s. 49-50.

Tahsin Bey'in yerel otoriteler nezdinde karşılaştığı bu olumsuz duruma karşın, bu tür sağlık problemlerinde Osmanlı Devleti'nin olumlu tavırlar sergilediği örnekler de yok değildir. Örneğin 1899'da Çeç nahiyesi ve Drama'ya bağlı bazı köylerde yine frengi hastalığı (illet-i efrenkiye) meydana gelmiş ve hastalık, ortaya çıktığı köylerin halkının % 70'ini tesiri altına almıştır. Bölgeye gönderilen sıhhiye müfettişinin hazırladığı rapora göre hastalığın etkisi belirtildiği kadar şiddetli olmasa bile hastalığın yayılmasını engellemek için gerekli tıbbi ve fenni tedbirlerin alınması gerektiği tavsiye edilmektedir.³¹⁶ Buna göre yüzyılın sonunda devletin bir bölgede meydana gelen bulaşıcı hastalık gibi sağlık problemlerine karşı hastalığın meydana geldiği yere müfettişler gönderdiği, onlara hastalığın seyri hakkında raporlar hazırlattığı ve hastalığın diğer yerlere yayılmasının önüne geçmek için gerekli tıbbi ve fenni tedbirleri almaya çalıştığı ve duyarsız kalmadığı görülmektedir. Buna karşın devletin de imkânlarının sınırlı olduğu bir gerçektir.

Drama Sancağı'nda karşılaşılan bir diğer bulaşıcı hastalık olan çiçek hastalığı, bu dönemde çocuk ölümlerinin en önemli nedenleri arasında yer alır. Bu dönemlerde çocuk ölümlerine karşı en etkili önlemin çocukları aşılama hizmeti olduğu anlaşılmaktadır. Selanik gazetesi sütunlarına yansıyan bir haberde, Drama'daki çocukları salgın hastalıklara karşı aşılama için hükümet tarafından aşı memuru Tahsin Efendi gönderilmiş ve kazada toplam 7.668 çocuk aşılanmıştır. Gazeteye göre, kaza halkının bu durumdan çok memnun kaldığı gibi padişaha da hayır duada bulundukları bildirilmektedir.³¹⁷ 1902 Haziran'ında Sıhhiye Nezaretine gönderilen bir belgeden öğrendiğimize göre; Pravişta, Sarışaban ve Drama kazalarında çiçek hastalığının meydana geldiği ve yalnızca Kavala'da 15 Haziran'a kadar 82 kişi bu hastalığa yakalandığı ve bunlardan 11'inin vefat ettiği, 58'inin iyileştiği ve 13'ünün ise hâlen tedavi gördüğü haber verilmektedir. Pravişta, Sarışaban ve Drama belediye doktorları

316 BOA., DH. MKT., 2158/108, 28 Ş 1316.

317 *Selanik*, Nu. 45, 1 Eylül 1869. 1896 Ağustos ayı başında *Asır* gazetesine yansıdığı kadarıyla; Sarışaban kazası genelinde 970 çocuğa koruyucu sağlık tedbiri olarak çiçek aşısı yapılmıştır. Bkz.: *Asır*, Nu. 95, 01.08.1896.

bu durumu Selanik vilayetine gönderdikleri aylık raporlarında bildirdikleri gibi, Kavala Karantinahanesi'nde görevli doktorun da Sıhhiye Nezaretine durum hakkında geniş bir bilgi verdiği anlaşılmaktadır. Kavala kazasında hastalığın ortaya çıkması sonrasında diğer insanlara bulaşmasını engellemek amacıyla 1628 çocuğa ve yetişkine çiçek aşısı (telkîh-i cederî)³¹⁸ yapılmıştır. Bu koruyucu tedbir sonrasında hastalığın hafiflediği ve bir haftalık süreçte sadece 3 kişinin hastalığa yakalandığı bildirilmektedir.³¹⁹ Bu da aşılama gibi koruyucu sağlık hizmetlerinin hastalığı önleme konusunda ne kadar etkili olduğunun bir göstergesidir.

İncelediğimiz dönemde Drama Sancağı'nın karşılaştığı bu sağlık problemlerinin sebebi yalnızca bulaşıcı hastalıklar değildir. Sancağın Pravišta, Sarışaban gibi kazalarında yaşayan insanların hayatlarında adeta olağan bir sorun hâline gelmiş olan sıtma, uzun süredir bu kazaların halkını tehdit etmektedir. Asır gazetesinin seyyar muhabirinin ifadeleriyle, Pravišta bataklığı kasabanın havasını bozarken kokuşmuş bir hâl almasına sebep

318 Çiçeğe tutulmuş kimseden alınan serumla çiçek hastalığına karşı yapılan aşıdır. Bkz.: Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 13. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara: 1996, s. 1071. Bu aşının Osmanlılar tarafından bulunduğu dair iddialar vardır. Nitekim İngiltere'nin III. Ahmet devrinde İstanbul Elçisi Montegü'nün eşi olan Leydi Montegü'nün Edirne'den 1717 Nisan'ında yazdığı mektubunda çiçek aşısı hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Kendisi de çiçek hastalığının kurbanı olan ve bu hastalığa özel bir ilgi duyan Montegü aşısı hakkında şunları söylemektedir: "...bizde pek umumi ve pek zalimane olan çiçek hastalığı bu memlekette keşfedilen aşılama sayesinde ehemmiyetsiz bir şey. Birçok kocakarılar var ki, sanatları sırf bu ameliyatı yapmak. Aşı için en muvafık zaman, sonbaharın başlangıcı, büyük sıcaklar geçtikten sonra... Bu ameliye her sene binlerce çocuklara yapılıyor... Kimsenin aşından öldüğü görülmemiş. Bu ameliyenin iyiliğine ben de o derece kaniim ki, sevgili yavruma yaptırmaya karar verdim. Vatanımı çok sevdiğim için bu usulün oraya da girmesini arzu ederim..." Mektubun tam metni için bkz.: Lady Montagu, *Şark Mektupları*, (Yay. Haz. Dursun Gürlek), İstanbul: Timaş Yayınları, 1998, s. 53-55. Ayrıca bkz.: Effie Poulakou-Rebelakou, "Contribution of Two Women Travelers to the History of Smallpox Vaccination", *Journal of Medical Ethics, Law & History*, Vol. 11, No: 1, (2003), pp. 4-7.

319 BOA., DH. MKT., 503/34, 05 S 1320.

olmaktadır.³²⁰ Sarışaban'ın havası ise, "gayet ağır" bir hâle bürünürken burası aynı zamanda "sıtma yatağı" konumundadır.³²¹ Sıtmanın ana kaynağı bataklıklardır ve hastalık genellikle buralardan yayılır. Çünkü su hareketsizken muazzam saz ve kamış çalıları meydana getirmektedir. Bu yüzden sıcak mevsimde ovaların felaketi olan sıtma meydana gelmektedir. Sıtma sıklıkla öldürücü bir felakettir. Hastalık iyileşme döneminde bile insanların verimliliğinde düşüşe neden olmaktadır. Veba ne kadar tehlikeli olursa olsun, uzun mesafeli ilişkiler yoluyla ne kadar taşınırsa taşınsın, Akdeniz'den geçen bir yabancı konumundayken sıtma, Akdeniz dünyasını adeta mesken tutmuştur. Bu noktada ovaları fethetmek her şeyden önce sağlıksız suları yenmek ve sıtmayı yok etmekle mümkün olmuştur.³²²

Sancağın hastalıkların yayılmasına özellikle elverişli olmasının altında yatan sebeplerden bir diğeri de iklimdir. Örneğin Kavala'nın karşılaştığı sağlık problemlerinin en büyük sebebi belki de iklimiydi. 20. yüzyıl başlarında Askerî Doktor A. Çakalotos, Kavala'nın bütün rüzgârlara maruz kalan, nemli ve sağlıksız organizmalar için son derece tehlikeli bir iklime sahip olduğunu yazmaktadır.³²³ Kavala'nın iklimini 17. yüzyıl ortalarında Evliya Çelebi de anlatmıştır: "Dağ etekleri kara kara kayalardır... Bu şehrin havası ağırdır. Zira [Kavala] deniz kenarında ve tamamen kara taşlıktır. Temmuz ayında cehennem sıcaklığı gibi sıcak olup insan kavrulur."³²⁴ Evliya Çelebi denizin faydalı

320 *Asır*, Nu. 291, 4 Temmuz 1898. Bu durum karşısında Pravişta kaymakamı kazanın havasını bozan Pravişta Gölü ve bataklıklarına yakın olan kırlardan odun kesilmesini yasaklamıştır. Bu sayede bataklık bölgesinde kısa süre içinde güzel ormanlar meydana gelmiştir. Ormanlar, bataklıkların çürüyüp kokmasına engel olduğu gibi Pravişta'nın havasını da değiştirmiş ve ıslah etmiştir. Bkz.: *Asır*, Nu. 91, 18 Temmuz 1896.

321 *Asır*, Nu. 88, 8 Temmuz 1896. Sarışaban kazasının kötü havası yüzünden kaza merkezinin başka bir yere nakledilmesi bile düşünülmüştür. Bkz.: *Asır*, Nu. 97, 8 Ağustos 1896.

322 Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. I, (Çev.) M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1993, s. 78-79.

323 Likurinos, *age*, s. 125.

324 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, Üçdal Neşriyat, s. 61-62.

varlığına rağmen Kavala'nın ağır bir iklime sahip olduğunu söylemektedir. Bunu şehrin kara kayalar üzerinde yerleşmiş olmasına bağlamaktadır. Özellikle yaz döneminde kayaların ısınması ve dayanılmaz bir sıcaklık yayması sebebiyle, halkın yaşamını cehenneme çevirdiğinden bahsetmektedir.

Kavala'da karşılaşılan sağlık problemlerine ilişkin bu etkenlere başkalarını da katmak gerekir. Kavala'da halk temizliğe riayet etmezdi. Toplu yaşam alanları temiz değildir, evler küçük, batık, nemli, karanlık sokakların üzerinde bulunur ve güneş görmezdi. Ayrıca temizlik için olmazsa olmaz olan su pahalı, hayat şartlarının getirdiği fakirlik sebebiyle beslenme yetersizdir. 1866 yılında Yunan konsolos yardımcısı, Kavala'nın kapalı konumu ve çevresinin kuru bir toprak yapısına sahip olması sebebiyle bütün yiyeceklerin fiyatının yüksek olduğunu yazmaktadır. Ondan tam elli yıl sonra Doktor Çakalotos eski semt sakinlerinin çok kötü beslendiğini söylemektedir. Kavalalı Katoliklerin 1892 yılında hazırladıkları bir rapora göre, şehir sakinlerinin birçoğu, özellikle de Çingeneler ve Müslümanlar, günlük ihtiyaçlarını bile karşılamakta zorlanmışlardır.³²⁵ Kavala'da birçok kişiye hastalıkların bulaşmasını bu tablo içerisinde normal karşılamak gerekir.

Karşılaşılan bu kalıcı sorunlara, belli bir bölgede meydana gelen bir salgının halkı her kırıp geçirişinde ortaya çıkan sorunları da eklemek gerekir. Drama Sancağı'nın genelinde etkili önlemler alınamamıştır. Çünkü sağlık hizmetlerini yürütebilecek doktor sayısı yeterli değildir.³²⁶ Sayıları çok az olan bu doktorlar ciddi vakalara çare bulmakta genellikle yetersiz kaldıkları gibi, doktorların hastalardan talep ettikleri ücretler de

325 Likurinos, *age*, s. 125.

326 1898 Ocak'ında Pravišta ahalisi muktedir bir belediye tabiplerinin olmaması sebebiyle hastaları için Kavala'dan bir doktor gönderilmesini istemişlerdir. Aksi takdirde hastalarını Kavala'ya götürmek durumunda kaldıkları bildirilmektedir. Bkz.: *Asır*, Nu. 244, 13 Ocak 1898; Başka bir yerde de "...Pravišta'da iktidarsız bir doktordan başka hiçbir tabip mevcut değildir. Belediye gelirleri mükemmel bir maaş vermeye müsait bulunduğundan belediye resmen bir doktor talep edildiği haber alınmıştır..." denilmektedir. Bkz.: *Asır*, Nu. 291, 4 Temmuz 1898.

can yakıcıdır.³²⁷ Bunların yanında taşrada karşılaşılan sağlık problemlerinin çözülebileceği yeterli sağlık kurumları da yoktur. Bütün bu eksikliklere rağmen Osmanlı Devleti'nin sağlık problemlerine duyarsız kalmadığı bir gerçektir.³²⁸ Devlet merkeziyle yapılan yazışmalardan edinilen izlenimler bu tespitleri doğrular niteliktedir. Dâhiliye Nezaretinin 1895 Ekim'inde aşı nizamnamesine göre gönderdiği emirde, salgın hastalık tehlikesine karşı Selanik vilayetindeki bütün devlet memurlarının 3 ay içinde aşılanması istenmektedir.³²⁹ Ne var ki bu emrin vilayette ikamet eden bütün halkı kapsamadığı da bir gerçektir.

19. yüzyılın sonuna doğru sağlık problemlerine karşı uygulanan yöntemlerde bir değişim göze çarpmaktadır. Yereldeki idarecilerin tutumu da bu değişimden etkilenmiş görünmektedir. 1887 Temmuz'una ait Sıhhiye Nezaretine yazılan bir belgeye göre; o güne kadar doktorluk diploması bulunmadığı halde kazanın sağlık işlerini yürüten Drama belediye doktoru Yanko Efendi'nin yerine, tıbbiye diploması olan Nikola Hristo Efendi tayin edilmiştir.³³⁰ 1912 Mart'ında Kavala belediye doktoru Cevdet Efendi'nin merkez vilayetine nakledilmesiyle boşalan yerine 19 yıl taşrada doktorluk yaparak tecrübe kazanmış olan Dimitri Yorgiyadis Efendi atanmıştır.³³¹ Bu örnekler 19. yüzyılda

327 *Asır* gazetesi Kavala seyyar muhabirinin 1897 Ocak'ında bu konudaki gözlemleri şu yöndedir: "...Kavala'da 5-6 kadar Rum doktor vardı. Bunlar bir hastayı ziyaret için 1 mecidiye ücret kabul etmemek üzerine ittifak etmişlerdir. Selanik'te Avrupa'da tıp tahsili görmüş mükemmel seviyedeki doktorların 10 kuruş vizite ile her yere gittikleri nazar-ı dikkate alınırsa, Kavala'daki ücretin ne derecede fazla olduğu anlaşılır. Hele Kavala doktorlarının biraz hâli vakti yerinde olan ailelerin hastalarını (vesile-i ihtikâr) kazanç kapısı olarak görmeleri affolunmayacak bir kabahattir..." Bkz.: *Asır*, Nu. 144, 21 Ocak 1897.

328 1912 kışında Rapçoz kazasında görülen çiçek hastalığı için Selanik vilayetine hastalığın tetkiki ve hastalığa karşı alınması gereken tedbirler için Drama Belediye doktoruna hemen Rapçoz'a hareket etme emri verilmiştir. Bkz.: *Rumeli*, Nu. 648, 1 Şubat 1912.

329 *Asır*, Nu. 17, 24 Ekim 1895.

330 *BOA., DH. MKT.*, 1428/111, 11 L 1304.

331 Cevdet Efendi'nin yerine ilk olarak memuriyeti asaleten tasdik olunan ve yerel talepleri karşılamak üzere geçici olarak istihdam edildiği anlaşılan Tevfik Efendi düşünülmüş olsa da tayinde Dimitri Efendi'nin tecrübesi onu öne çıkaran bir özellik olmuştur. Bkz.: *BOA., DH. ID.*, 48-2/22, 11 Ra 1330.

bütün Osmanlı dünyasında sağlık alanında devam eden değişimin Drama yerelinde yansımından başka bir şey değildir.

1868 tarihli bir iradede Drama kazasına süratle bir doktorun görevlendirilmesi istenmektedir. Drama'nın Çeç Nahiyesi'ne³³² bağlı 18 köyde görülen frengi hastalığının tedavisi için bu köylerin muhtar ve imam gibi ileri gelenleri tarafından devlet merkezine bir dilekçe yazılmıştır. Yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre, durumun ciddiyetine binaen bölgeye geçici de olsa Osmanlı tebaasından Çatalcalı Doktor Anastas Mavrekaset 2.000 kuruş maaş karşılığında ve köyler arasındaki ulaşımı sırasında kullanacağı beygir ücretlerinin de mal sandığından karşılanması koşuluyla atanabilmiştir.³³³ 1870'li yıllardan beri Çeç Nahiyesi'ne bağlı köylerde önemli bir sağlık problemi olmaya devam eden frengi hastalığı 1910'larda tekrar şiddetli bir şekilde ortaya çıkmış ve sancağın tamamına yayılması tehlikesiyle karşı karşıya kalınmıştır. Bu köylerde yaşayan halkın doktora gidip hastalıklarını tedavi ettirmeye ekonomik olarak güçleri de yoktur. Selanik vilayetinden Dâhiliye Nezaretine yazılan belgede frengi hastalığının tedavi edilebilmesi için Selanik Gureba Hastanesi'nde bir Frengi Pavyonu (Birimi) açılmasının ve bölgeye seyyar doktorların görevlendirilmesinin iyi olacağı tavsiye edilmektedir.³³⁴ Buradan edinilen izlenim, sancakta hem Drama hem de Kavala'da bulunan Gureba Hastaneleri'nin frengi

332 Frengi hastalığının Çeç Nahiyesi'nde sıklıkla görülmesinin sebepleri nedir? diye akıllara gelebilecek soruya bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla verilecek cevap: Çeç Nahiyesi'nin nüfus yapısı incelendiğinde nahiyenin nüfusu hemen hemen tamamen Müslümanlardan meydana gelmektedir. Resmî nüfus kayıtlarından da edinilen izlenime göre burada yoğun bir Hristiyan nüfustan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Örneğin 1876-1879 yılları arasında Drama Sancağı'nda meydana gelen ölüm vakalarıyla ilgili tutulmuş resmî bir istatistik kaydında Çeç Nahiyesi'nde vefat edenler arasında gayrimüslim tebaadan bir kişi bile yoktur. Bu örnek de göstermektedir ki Çeç Nahiyesi nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. (Bkz.: BOA., Y. PRK. UM., 3/5, 11 Şevval 1297) Bununla birlikte nahiyenin geçiş yolu üzerinde bulunuyor olması frengi hastalığının Çeç ve çevresinde daha fazla görülmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

333 BOA., İ. MVL., 583/26170, 28 Ş 1284.

334 BOA., DH. MUI., 29-2/38, 29 Ş 1328.

gibi ciddi sağlık problemleri karşısında yetersiz kaldığı şeklin-
dedir. Vilayetin bu tavsiyelerine merkezdeki bürokrasinin ver-
diği cevap ise, frengi hastanelerinin kurulması ve seyyar tabip-
lerin istihdam edilmesi kararının benimsendiği yönündedir.³³⁵
Ancak Balkan Savaşı'nın başlaması Osmanlı Devleti'nin bu tav-
siyeleri gerçekleştirmesine imkân vermemiştir.

Sonuç olarak bir şehirde bir salgın patlak verdiğinde genel-
likle şehir yaşamının tüm alanları bu salgından etkilenmiştir.
Çocuklar okula gidemez, yerel ekonomi felç olur, dükkânlar ka-
panır, normal zamanlarda mallarını satmak için şehre gelen
çiftçi şehre yaklaşmaya cesaret edemez. Bu şartlarda bir hasta-
lık felaketinin ardından genellikle açlık felaketi gelmiştir.³³⁶ Her
salgın hastalık şehir nüfusunun dengesini de etkilemiştir. Bula-
şıcı hastalıklardan kaynaklanan salgınlar sancakta yaşayan ba-
zı insan gruplarının yerlerini değiştirmesine sebep olabilmek-
tedir. Bazen de savaştan kaçan göçmenler salgınların tetikleyi-
cisi olabilmektedir. Salgınlara karşı alınan tedbirler genellikle
yereldeki idarecilerin sorunu algılayış biçimleriyle at başı git-
mektedir. Karşılaşılan sorunlara karşı uygulanan çözümler,
Drama Sancağı'nda olduğu gibi, biraz da makamı işgal eden va-
li, mutasarrıf veya kaymakamın yeteneğiyle yakından ilgilidir.

b. Su İhtiyacı

Bu dönemde bulaşıcı hastalıklardan başka Drama Sancağı'nda
yaşayan insanların gündelik yaşamlarında bulaşıcı hastalıklar-
dan başka karşı karşıya geldikleri önemli bir sorun da temiz su
ihtiyacıdır. Bunun yanında özellikle şehirlerde çıkan yangınlara
karşı su kıtlığı insanların karşılaştığı önemli problemlerdendir.
Bunların dışında su, şehir temizliğinde büyük bir ihtiyaçtır.

Pürsiçan Nahiyesi'nde içecek su sıkıntısı, hiç eksik olmayan
bir sorundur. Bu nedenle mahallelerde on kadar çeşme bulun-
maktadır. Tahsin (Uzer) Bey, Pürsiçan'da görev yaptığı sırada
nahiye sularının çok uzak olan suyollarını, ikna ettiği Müslü-
man ve Hristiyan bütün halkla beraber günlerce uğraşarak,

335 BOA., *DH. MUI.*, 29-2/38, 29 Ş 1328.

336 Anastassiadou, *age*, s. 79.

hatta taş ve toprak taşıyarak sıhhi şartlara uygun bir şekilde yenilemiştir.³³⁷

Sarışaban kazası kaymakamlığına Ali Şevket Bey'in atanmasından sonra kazada gözle görülür değişiklikler olmuştur. O güne kadar yalnızca ismi olup bir teşkilattan mahrum olan belediye dairesi tesis edilmiştir. Kasabanın temizliğine özel önem verilmiştir. Daha önce halk belediyenin dikkatsizliğinden çöplerini sokak ortasına atmakta ve bu çöplerin çürümesi sonrasında oluşan kötü kokular etrafı sarmaktadır. Kazanın en önemli ihtiyaçlarından biri de içme ve kullanma suyudur. Sarışaban'a Karasu Nehri'nden getirilen su bir gölden geçmekte ve buradan kazılan hendekler vasıtasıyla kasabaya ulaştırılmaktadır. Fakat kötü kokmasından dolayı halkın bu suyu ne içmede ne de gündelik işlerinde kullanması mümkün değildir. Kaymakam ve halkın yardım ve gayretleriyle kasabaya doğrudan doğruya Karasu'dan su getirilmiş ve kasabanın pazarının kurulduğu yere de mükemmel bir çeşme inşa edilmiştir.³³⁸ Daha önce havası gayet ağır ve sıtma yatağı olan Sarışaban'ın kaza merkezi konumundaki hanlar mevkii bir iki han ve birkaç dükkândan ibaret iken kasabaya suyun getirilmesinden sonra yine kaymakam beyin girişimleriyle yeni birçok han, mağaza ve dükkân inşa edilmiş, 15 arşın mesafesinde geniş bir cadde kurulmuş ve cadde boyuna çeşitli ağaçlar dikilmiştir.³³⁹ Böylece gayet güzel bir kasaba meydana getirilmiştir. Bu durum bir şehrin imarında suyun ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir.

Drama su yönünden çok zengin bir kasaba olmasına karşın, Kavala'da suya olan ihtiyaç, tarihi boyunca şehrin yakasını bırakmayan en önemli problemlerden biri olmuştur. Sorun gittikçe ciddi bir hâl almaya başlayınca Kavala'ya yakın bir yerden su isale hattının döşenmesi gündeme gelmiştir. Mühendislerce yapılan keşfe göre bu iş için 40 bin lira gerekmektedir. Yerli tüccar tarafından bir Osmanlı şirketi kurulması kararı alınmıştır.³⁴⁰ Buna göre 1900 yılında Kavala kasabasının 18 km

337 Uzer, *age*, s. 35.

338 *Asır*, Nu. 83, 20 Haziran 1896.

339 *Asır*, Nu. 88, 8 Temmuz 1896.

340 *Asır*, Nu. 983, 22 Mayıs 1905.

kuzeybatısında yer alan Pınarbaşı menbaından çıkan suyla kasaba civarındaki diğer suları birleştirmek suretiyle kasabanın her yerine su dağıtmak için Osmanlı Devleti tarafından Kavala Belediyesi'ne imtiyaz verilmiştir.³⁴¹

c. Yangınlar

Yangınlar, insanların gündelik hayatında her an karşı karşıya kalabildikleri felaketlerdendir. Bazen birkaç ev, bazen bir bütün deposunun alevler içinde kalması gazetelerin sütunlarında hiç eksik olmayan olağan haberlerdendir. Neredeyse her gün çıkan bu yangınların kurbanlarının yardımına komşuları, yakınları ya da cemaat mercileri koşar. Bu nedenle yangında zarar gören mülklerini onarmakta ve işlerine yeniden dönmekte gecikmezler.³⁴² Kavala'da bir yangın çıktığında silah atarak etraf-takilere yangını haber verme geleneği hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar arasında yaygın bir haberleşme yöntemidir. Bununla birlikte atılan silahlar bazı yaralanma ve kazalara sebep olabilmektedir. 1898 yılında alınan bir kararla şehirde çıkan yangınlar, içinde topçu neferi bulunan bataryalardan ikişer top atmak suretiyle duyurulmaya ve bu iş için harcanan masraf da belediye tarafından karşılanmaya başlanmıştır.³⁴³

Şehirde alevlerin önünün alınamadığı ve kontrolden çıkan yangınlar bazen çok büyük felaketlere ve maddi kayıplara sebep olabilmektedir. *Asır* gazetesinin verdiği bilgilere göre, 1896 Eylül ayı başlarında Hacıoğlu İsmail Ağa'nın Karasu civarında bulunan değirmeni gece yarısı tamamen yanmıştır. Yangından hayatlarını güçlükle kurtarabilen değirmencilerden sadece birinde hafif derecede yanık vardır. Hacıoğlu İsmail Ağa'nın bu değirmeni 1.500 lira masraf yaparak inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.³⁴⁴ 1902 Ağustos'unun on birinci gecesi Kavala'nın Çaylar

341 Kavala'ya su isale hattı çekmek için Devlet-i Aliye namına hareket eden Ticaret ve Nafia Nezareti ile Kavala Belediyesi arasında yapılan mukavelenamenin ve şartnamenin metni için bkz.: *Mukâvelât Mecmuası*, c. 7, Matbaayı Osmaniye, Dersaadet 1315, s. 372-382.

342 Anastassiadou, *age*, s. 73.

343 BOA., *DH. MKT.*, 2123/92, 10 C 1316.

344 *Asır*, Nu. 104, 1 Eylül 1896.

Mahallesi ve İstanbul Çarşısı'nın sahil tarafında çıkan yangınlar söndürüldüğünde mahallede pek çok ev ve çarşıdaki birçok dükkân tamamen yanmış hâledir. Sevindirici olan gelişme ise yanan ev ve dükkânların çoğunun sigortalı olmasıdır.³⁴⁵ 1904 Mayıs'ında Kavala'da başlayan buna benzer bir yangın, Selanik'te çıkan *Asır* gazetesinin sütunlarına şu şekilde yansımıştır: "...Kavala'da geçen pazartesi günü bir yangın çıkmış, derhal yetiştirilerek söndürülünceye kadar sarf-ı himmet (yardım edildiği) olduğu hâlde önü alınamadığı cihetle akşama kadar devam ederek birçok büyük tütün depoları, müteaddit (birçok) mağazalar muhterik olmuştur (yanmıştır)..."³⁴⁶ Gazetenin verdiği bilgiye göre zayıat 30 bin lira dolaylarında olup zararın büyük bir kısmı sigorta şirketleri tarafından karşılanmıştır.³⁴⁷

Kavala merkez karakolu yakınında İngiltere tebaasından Mösyö Mayer'in tütün mağazasının ikinci katında gece saat 8.30 civarında çıkan yangında, mağaza içinde bulunan tütün balyaları tamamen yanmıştır. Yangın sırasında mağazada bulunan bir çocuk kurtarılmıştır. Fakat vücudu kısmen yanmış olarak mağaza balkonundan kendini rıhtıma atan Eleni isimli bir hizmetçi kadın tedavi edilmek üzere hastaneye kaldırılmasına rağmen vücudundaki yanıklar sebebiyle ertesi günü sabah vefat etmiştir.³⁴⁸ 1907 yılı yazında Kavala'nın Hanlar Çarşısı'nda gece saat 07.00 sıralarında Hancı Atanas'ın ahırından başlayan yangında başta ahır olmak üzere çevrede bulunan sekiz kadar dükkân ile 20 bin kıyye³⁴⁹ kömür istif edilmiş olan bir depo tamamen yanmıştır. Zarar gören her bir dükkân sigortalı olduğundan meydana gelen zarar dükkân sahiplerince sigorta şirketlerinden tahsil edilmiştir.³⁵⁰

345 BOA., DH. MKT., 579/58, 13 C 1320.

346 *Asır*, Nu. 880, 23 Mayıs 1904.

347 Yangının meydana geldiğini haber alınmasını müteakip Kavala'da şubesi bulunan Orozdibak (?) ticarethanesinin Selanik şubesi müdürü Mösyö Husserel (?) ile diğer bazı tüccar derhal Kavala'ya gelmiştir. Bkz.: *Asır*, Nu. 880, 23 Mayıs 1904.

348 BOA., TFR. I. SL., 131/13026, 1324 (1906).

349 Kıyye: Yaklaşık 1,3 kg (= 1282 g.) ağırlık ölçüsü birimi, okka.

350 BOA., TFR. I. SL., 159/15828, 1325(1907).

Kavala'nın Hanlar Çarşısı'nda 1909 Ramazan'ının sekizinci günü, salı gecesi saat 05.30 sularında çarşı içinde Meyhaneci Hristo İly'a'nın içki dükkânından başlayan yangında ise, şehirde suyun yetersizliği ve yangına zamanında layıkıyla müdahale edilmemesi yüzünden iki bakkal, bir berber, bir aşçı dükkânı, bir otel, bir kahvehane, bir manav, bir kasap, bir kunduracı dükkânı ve bir de lokanta tamamen yanmıştır. Yangının verdiği zarar toplam 2.000 liradır. Bu maliyetin 1.240 lirasının sigorta şirketleri tarafından karşılanması, yangının başladığı Hristo İly'a'nın dükkânı ile yanan bazı dükkânların da sigortalı olduğunu göstermektedir.³⁵¹ Kavala'nın su sıkıntısı çekmesi sebebiyle şehirde çıkan yangınların kısa sürede söndürülememesi yangının zararlarını arttıran önemli bir faktördür. Kavala'nın su kaynakları, gündelik ihtiyaçlara bile cevap veremeyecek kadar azdır. Bu nedenle Kavala'da su sorunu daimi bir problemdir. Susuzluğun doğal bir sorun olduğu kabul edilmekle birlikte, belediyenin çıkması muhtemel yangınlara karşı hiç olmazsa 150 kova ve bir miktar da kanca tedarik etmemiş olması halkın tepkisine yol açmıştır.³⁵²

Yangınlar bazen de kazara çıkarak dayanıksız olan ahşap evlerden oluşan bir mahalleyi tamamıyla yok edebilmektedir. Sokaklar genellikle dar olduğundan evler arasında alevlerin yayılmasını engelleyecek güvenlik alanı neredeyse hiç yoktur. 1909 Mart'ında Drama'nın Halil Bey Mahallesi'nde belediye müstahdemlerinden birisinin evinden kazaen başlayan bir yangın, kısmen bazı evlerin yanmasına rağmen çevrede bulunan amele ve mahalle sakinlerinin yardımıyla genişlemesine müsaade edilmeden söndürülebilmiştir.³⁵³ Yangın söndürme için gerekli alet edevatın yangın yerine gönderilmesi işi belediyeye ait olduğu hâlde Drama Belediyesi yetkililerinden böyle bir çaba görülmemiştir. Yangın tulumbasının borusunu götürme zahmetinde bulunan bir belediye görevlisi ile bir belediye çavuşu yangın söndükten yarım saat sonra olay mahalline gelebilmiştir.³⁵⁴ Drama'da düzenli bir itfaiye birliğinin yokluğu, belediyenin yangınlara

351 *Zaman*, Nu. 318, 24 Eylül 1909.

352 *Zaman*, Nu. 318, 24 Eylül 1909.

353 *Zaman*, Nu. 126, 14 Mart 1909.

karşı müdahalede yetersiz kalması yangınların yayılmasında etkili sebeplerdendir. Daha önceleri şehirde yangınla mücadele görevi, Selanik'te olduğu gibi, esas olarak tulumbacıların ve bazı esnaf localarındaki gençlerin olmalıdır. Fakat ne tulumbacılar ne de esnaftan kişiler yangın söndürme konusunda özel bir eğitim almışlardır. Belediye yetkililerinin de duyarsızlığı sonucunda yangını söndürmek için gerekli müdahaleyi yapma işi, özellikle tehdit altındaki mahalle halkına düşmektedir. Bazen de bütün işleme atölyelerinde çalışan amelelerin insafı ve iyi niyetleri yangına müdahil olmalarını sağlayabilmektedir.³⁵⁵

Dikkatsizlik sonucu çıkan bir başka yangın da Pravišta'nın Mestiyan Köyü'ndeki kilisede 1869 Ramazan'ında çıkmıştır. Ramazan'ın 26'ncı gecesi çıkan yangını köy halkı söndürmeye çalıştıysa da kiliseyi yanmaktan kurtaramamıştır. Selanik gazetesinin verdiği bilgilere göre, yangın kilisede bulunanların mangalı açık bırakması ve bu mangaldan çıkan kıvılcımdan kaynaklanmıştır.³⁵⁶ Görüldüğü gibi bu tür yangınların büyük bir kısmının çıkış sebebi dikkatsizlikten kaynaklanmaktadır.³⁵⁷

d. Doğal Afetler

Gazetelere yansıdığı kadarıyla Drama ve çevresinde hafif siddette depremleler hiç eksik olmazdı. Can ve mal kaybının görülmediği bu depremleler, insanların gündelik yaşamında sürekli karşılaştıkları alışlagelmiş bir gerçektir.³⁵⁸ Buna karşın Drama

354 *Zaman*, Nu. 126, 14 Mart 1909.

355 Anastassiadou, *age*, s. 75.

356 Yine Ramazan'ın 25. gecesi Hemneya köyü ahalisinden birinin ahırında yangın çıkmış, yanında bulunan diğer iki ahır ve bir de samanlık yanmıştır. Bkz.: *Selanik*, Nu. 81, 25 Ocak 1870.

357 Buna benzer bir yangın da Kavala Yeni Mahalle'de Kadri Efendi'nin hanesinde gece saat 9 sıralarında kazaen gaz lambasının devrilmesi sonucu çıkmış ve sadece tahtaların yanmasından sonra yangın söndürülmüştür. *BOA., TFR. I. SL.*, 20/1939, 5 B 1321.

358 *Asır* gazetesi Sarışaban muhabirinin verdiği bilgilere göre; 1896 Eylül ayı başında salı günü sabah saat 10 sularında Sarışaban kazasında iki defa deprem hissedilmiştir. Depremde herhangi bir can kaybı olmadığı gibi, kasabada maddi hasar da gerçekleşmemiştir. Bkz.: *Asır*, Nu. 104, 1 Eylül 1896.

Sancağı'nda karşılaşılan doğal afetlerin belki de en önemlisi sellerdir. Coğrafi anlamda dağlık bölgeler su akıntılarının olduğu bölgelerdir. Ovalar ise doğal olarak suyun toplandığı yerdir. Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğü bu bölgede yağmurların doğal mevsimi olan kış boyunca, ovaların kaderi su baskınına uğramaktır. Dağ suları yağmur yağar yağmaz çabucak aşağıya indiğinden, yazın kupkuru olan birçok su yatağı, kışın birkaç saat içinde sel hâlindeki sularla dolar. Bu nedenle Balkanlar'da inşa edilen köprüler eşeksırtı biçiminde ve çok yüksektir; bunların nehirlerin ani yükselmelerinden korunmak için su içinde ayakları yoktur.³⁵⁹

Drama ve çevresinde yaz-kış fark etmeksizin her mevsim gerçekleşen şiddetli yağışlar sonrasında meydana gelen sel, dolu, fırtına gibi doğal afetler bölgede ekili alanlara büyük zararlar verebilmektedir. Bu tür doğal afetler sonrasında en büyük zararı tahmin edileceği gibi çiftçiler görmektedir. 1886 Kasım ayı içinde Drama'nın Sarışaban kazasından geçen Karasu Nehri'nin aşırı yağışlar yüzünden taşması sonucu sular altında kalan Toplar ve Kadiobası köyleri sakinleri, muhacirlerin iskânı için düzenlenen Müslimseni denilen yerde iskân edilmiştir.³⁶⁰ 1887 yılının ağustos ayı ortalarında Drama ve çevresinde meydana gelen fırtına ve dolu afetinde, bölgedeki pek çok ekili alan zarar görmüştür.³⁶¹ 1896 Ocak ayında Drama çevresinde ekseriyetle görülen fırtına sonrasında köyler arasında iletişimi sağlayan köprüler hasar görmüş ve harap olmuştur. Bu köprülerden tamiri öncelikli hâlde olan Gornova, Dale ve bunlardan yirmi beş metre uzakta olan iki köprü ile Seneva ve Hamidiye köyleri köprülerinin tamirâtı için yerel idare tarafından 185 bin kuruş keşif bedeli çıkarılmıştır.³⁶²

Drama kazasına sekiz saat mesafede bulunan Buz Dağı'nda 1868 Haziran'ında meydana gelen şiddetli boran sonrasında Drama çarşısı ortasında bulunan kuru dereden taşan sel iki saat

359 Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. I, Çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul: İmge Yayınları, 1993, s. 78.

360 BOA., *DH. MKT.*, 1379/38, 20 S. 1304.

361 BOA., *Y. A. HUS.*, 205/78, 28 Za. 1304.

362 *Asır*, Nu. 43, 25 Ocak 1896.

kadar şiddetli bir şekilde akmıştır. Yaşanan bu sel sonrasında kazada bir Müslüman kadın ve iki Hristiyan erkek ölü bulunmuştur. Üç dükkân, bir su değirmeni ve bir telgrafhanenin bahçe duvarı tamamen yıkıldığı gibi, on kadar dükkân ile 20 kadar bahçe ve kasabaya yarım saat mesafede bulunan bir miri değirmeni tahrip olmuştur. Drama çarşısı esnaf ve tüccarının bir hayli zarara uğramasına sebep olan bu afet, on kadar hayvanı telef ettiği gibi, kazaya yarım saat mesafedeki bir yerde de bir Hristiyanın cesedini geride bırakmıştır.³⁶³ Yine 1896 yılı 22 Haziran Pazartesi günü saat altı sularında yarım saat devam eden emsali görülmemiş bir fırtına ile birlikte Drama kazasına bol miktarda yağmur ve dolu düşmüştür. Dükkânları neredeyse bir metreye kadar su basmış ve sadece çarşıda 7-8 bin lira hasar oluşmuştur. Dereler kasabanın pek çok hayvanını dahi alıp götürmüş, telef etmiştir. Buna karşın kasaba halkından bir can kaybı olmamıştır.³⁶⁴

Asır gazetesi seyyar muhabiri 1896 Aralık ayı ortalarında Pravişta kasabasının Nuh Tufanı'nı andıran fırtına ile birlikte ortaya çıkan şiddetli bir selle karşılaştığını ifade etmektedir. Muhabirin bildirdiğine göre, Pravişta halkı neredeyse yüzyıldır böylesi bir sel felaketiyle karşılaşmamıştır. Sel suları kasabanın büyük bir kısmını istila ederek girmediği bina bırakmadığı gibi kasabaya yakın köyler de bu felaketten etkilenmiştir. Sular kasaba içerisinde 2 metreden daha fazla yükselmiş ve ev, dükkân, mağaza ve hanlarda bulunan pek çok mal ve eşya harap olmuştur. Kırktan fazla sayıda beygir ve katır sel sularıyla telef olurken kasabada bir ev ile iki büyükçe kârgir köprü ve birkaç tane de ahşap köprü tamamen yok olmuştur. Birçok hane, han, dükkân ve mağaza da kısmen harap hâle gelmiştir. Köylerde altı ev, 4 değirmen yıkılmıştır. Tahminlere göre selin verdiği zarar kasaba içinde 10 bin lira ve köylerde 2 bin lira civarındadır. Yetkilileri sevindiren belki de tek şey, insan kaybının yaşanmaması olmuştur. Sel sularının mağaza, dükkân, ev ve hanlardan alıp ova-ya doğru sürüklediği mal ve eşyadan meydana gelen kaymakam tarafından toplatılmıştır. Sel sonrasında çeşitli kimselerin

363 BOA., A. MKT. MHM., 413/54, 23 Ra. 1285.

364 *Asır*, Nu. 85, 27 Haziran 1896.

eline geçerek evlere aşırılan eşyalar dahi toplatılarak sahipleri-ne teslim edilmiştir. Pravišta'nın içinden geçen iki dere de sel-den sonra tamamen kum ve taşla dolmuştur.³⁶⁵

Kavala'dan yazan *Asır* gazetesi seyyar muhabirinin verdiği bilgilere göre, 1898 Temmuz'unda Pürsiçan Nahiyesi'nde dehşetli bir afet meydana gelmiştir. Çarşamba günü saat 05.20 sıralarında havada kara bulutların toplanmaya başlamasının ardından şiddetli bir kasırga rüzgârıyla yağmur ve dolu yağmaya başlamıştır. On dakika sonra her taraftan “Can kurtaran yok mu?” sesleri etrafı çınlatırken kasaba dehşetli yıldırım tufanları içinde Nevrokop Boğazı'ndan tehlikeli bir şekilde gelen sel sularının altında kalmıştır. Muhabirin misafir bulunduğu konağın çevresi ve bahçesi 3 m suyla dolmuştur. Kasabada sel suları bazı dükkânları temellerinden sökmesi ve bunları heybetli sallar gibi sokaklarda birbirine çarparak sürükleyip götürmesi felaketin boyutunun anlaşılmasına yardım edecektir. Çok sayıda ticarî mal ve hayvan sel sularıyla telef olmuştur. Tufan saat 08.30 gibi son bulurken hava açılmaya ve sular çekilmeye başlamıştır. Dehşetin sürdüğü 3 saatlik sürede çeşitli zenginlikler içinde yüzen kasabayı bir matem havası kaplamış ve kasaba halkı bir ekmek parçasına muhtaç hâle gelmiştir. Böyle durumlarda belediyeler kadar kazanın ileri gelenleri ve eşrafı felakete uğramış insanlara çok önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Afetin sancak merkezine haber verilmesinden sonra gece saat 07.00'de Drama Belediye Reisi Hacı Hasan Efendi 500 kıyye ekmek ile yardıma koşmuştur. Ertesi sabah Drama eşrafından Tahir Ömer Paşazade Mahmut Bey ve eşraftan diğerleri afetzedelere yardım için nahiyeye gelmişlerdir. Drama Mutasarrıflığına yeni atanan Reşit Bey ise nahiyeye gerekli miktarda memur ve hademelerle birlikte yanında büyük miktarda ekmekle saat 04.00 sularında ulaşmıştır. Muhtaçlara ekmek sağlanırken evsiz kalanlar da iskân edilmeye çalışılmıştır.³⁶⁶

365 *Asır*, Nu. 134, 16 Aralık 1896.

366 *Asır*, Nu. 295, 18 Temmuz 1898. Pürsiçan Nahiyesi afeti sonrasında *Asır* gazetesinin tahmini zayıat miktarı şöyledir;

Yaşanan sel felaketi sonrasında Pürsican'da yaklaşık on kadar çeşme olduğu halde sel sebebiyle içecek su bulmak mümkün olamamıştır. Genel olarak sular ve su kuyuları selin getirdiği taşla, çamurla dolmuş, çeşmeler harap olmuştur. Kasaba sakinlerinden Mehmet isimli bir şahsın cesedi selle birlikte kasabadan yarım saat mesafedeki bir yere sürüklenmiştir. Kasabanın özellikle batı tarafındaki tarlalarda ekili tütünlerin büyük bir kısmı harap olmuş, diğer taraflardaki tütünler zarar görmemiştir.³⁶⁷

Deprem, sel baskını, fırtına, dolu gibi afetlerden başka Drama Sancağı'nda çekirge istilasına gibi doğal afetler de görülmektedir. 19 Haziran 1912 tarihinde *Rumeli* gazetesinin Pravişta seyyar muhabirinin verdiği bilgilere göre, haziran ayı başlarında Pravişta'ya bağlı dört köy çekirge istilasına maruz kalmıştır. Kaza Kaymakamı Ali Sabri Bey, Jandarma Komutanı Süleyman Efendi ve afete maruz kalan köyler halkının yoğun gayretleri sonrasında birkaç gün içinde çekirge istilasını defedilebilmiştir.³⁶⁸ Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi fırtına, dolu ve sel gibi afetler bölgenin çokça karşılaştığı doğal afetlerdendir.

Lira	Kaybedilenler
2.500	Sellerin götürdüğü 2270 denk tütün
800	400 baş hayvanât-ı ehliye
3.500	Yıkılan ve harap olan binalar
2.500	Harmanlarda mevcut demetler
3.500	Çeşitli ev eşyası
2.500	Çeşitli ticarî mallar
4.500	Tarlalarda mahvolan yeşil tütünler
17.500	Toplam

367 *Asır*, Nu. 295, 18 Temmuz 1898.

368 *Rumeli*, Nu. 762, 19 Haziran 1912.

D. DEĞİŞİMİN SEMBOLLERİ

Drama Sancağı'nda insanların hayatında yeni işlevleri olan ve yeni bir tarzda inşa edilmeye başlanan bir dizi ticarî ve kamusal yapıların ortaya çıkışı 19. yüzyılın ikinci yarısında sancaktaki belirgin değişiklikler arasında gösterilebilir. Sancağın somut görünümünde kendine has üslubuyla bankalar, kafeler, lokantalar, oteller, büyük lüks mağazalar, tren istasyonları ve yeniden inşa edilen hükümet konakları değişimin en çarpıcı izlerini taşımaktadır. Bu dönemde mütevazı yapılarıyla okullar da Drama Sancağı'nın neredeyse pek çok köyünde karşımıza çıkan değişimin yapı taşları konumundadır. Kavala, Drama gibi sancağın önemli kentlerinde "modern" anlayışta kurulan bazı okullar ise değişimin tetikleyici unsurları olmuştur. Saat kulelerinin, okulların ve hükümet binalarının yeniden imar edilmesi, imparatorluğun özellikle de II. Abdülhamit dönemindeki değişimin sembolik göstergelerindendir.

1. Okullar, Bankalar, Kahvehaneler, Oteller ve Saat Kulesi

a. Okullar

Drama Sancağı'nda 20. yüzyıl başlarında neredeyse her kasaba ve köyde gösterişli olmayan okul binalarının varlığı söz konusudur. Bundan başka devletin mali olarak desteklediği okul ağında belirli meslekî eğitim sunan özel okullar da vardır. Ziraat Mektebi ve Öğretmen Okulu (Dârü'l-Muallimîn) bunlar arasındadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında tütün üreticiliğiyle ön plana çıkan sancakta biraz da tütünün ekonomik getirisinin iyi olması sebebiyle eğitime gereken önemin verilmediği anlaşılmaktadır.

Tahsin Bey'in Drama Mutasarrıflığı görevine gelmesiyle birlikte eşrafın ve halkın eğitime bakış açısında önemli bir değişim olmuş ve üç yıl gibi çok kısa bir süre içinde sancakta okullaşma oranında gözle görülür bir artış gerçekleşmiştir. Sadece Tahsin Bey'in başarısı olmayan bu durumun asıl sebebi, sancakta yaşayan servet sahibi ama eğitime hasret insanların yıllık ürettikleri tütünün % 1-2'lik kısmını eğitim için tereddütsüz bağışlayabilme fedakârlığında aranmalıdır.

1890'ların sonunda Çeç nahiye müdürlüğü görevindeyken Tahsin Bey anılarında, nahiyenin eğitim durumu hakkında önemli bilgiler vermiştir. Buna göre, Çeç'e bağlı köylerde camilerin köşesindeki sıbyan mekteplerinde öğretmenler tarafından eğitim verilmeye çalışılmaktadır. Genellikle Pomakların yaşadığı bölgede öğretmenler, imamlar ve imam yardımcıları ancak öğrencilere Kur'an-ı Kerim okutabilmektedirler. Askerden kaçmak için medreseye giren kişiler marifetiyle vaktiyle merkez kazada ve çeşitli köylerde pek çok medrese açılmıştır. Çeç Nahiyesi'nde % 1 oranında bile okuryazar kimse bulunmaması burada eğitimin içler acısı durumunu anlatmaya yetecektir. Ticaret konusunda bölgenin ileri gelen eşraf ve beyleri gibi köy imamları da halkın eğitimsizliğinden menfaat sağlamaktadır. Özellikle Kırcalı taraflarından gelen seyyar imamlar Çeç Nahiyesi'nde köy köy dolaşarak yalan yanlış biraz Kur'an, birkaç sure veyahut ilahi okumakta, Köroğlu, Plevne, Küçük Hasan destanlarını, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda çıkan destanları anlatmakta ve halkın paralarını almaktadırlar. Tahsin Bey, bölgede çok sık tesadüf edilen ve gençlere kadar bulaşmış durumda olan frengi hastalığının gerçek sebebini halkın gerçek dinî bilgi ve ahlaktan yoksun oluşuna ve eğitimsizliğine bağlamaktadır.³⁶⁹

1909 yılında Drama Mutasarrıflığına atanan Tahsin Bey, "doğuştan zeki ve fakat aşırı derecede kanaatkâr" olarak nitelendirdiği Drama halkının, daha önceki dönemlerde zamanında eğitim hizmetlerinin getirilememiş olmasından dolayı Avrupalı tüccarlar ile bölgedeki Yahudi, Rum ve Bulgar simsarlara muhtaç konumda oldukları tespiti yapmaktadır.³⁷⁰ Gerçekten de

369 Tahsin Uzer, *age*, s. 38-39.

370 Uzer, *age*, s. 267.

bölgede geçimini tütün üretiminden sağlayan halkın eğitimsizliği büyük çapta ekonomik kayıplara yol açmıştır. Pek çok köyde çiftçi, ürettiği ve sattığı tütünün karşılığında aldığı paranın, doğru olup olmadığını anlamaya ve hesabını tutmaya yeterli kişileri arayıp bulmaya mecbur kalmaktadır. Bölgenin simsar ve tefecileri bu durumdan korkunç şekilde yararlanmaktadır.³⁷¹ Diğer taraftan tütün ziraatı ve ticaretinin bölgedeki eğitimi olumsuz yönde etkilediği de bir gerçektir. Çünkü tütün üretimi sebebiyle ekonomik durumu çok iyi konumda olan halk çocuklarını okula gönderme konusunda rahat hareket etmektedir. Bu durum gazete sütunlarına da yansımıştır. *Asır* gazetesi seyyar muhabiri tütün ziraatıyla meşgul Sarışaban'da eğitimin günden güne geri gittiği, okullarda yalnız 20 öğrenci kaldığı ve burada eğitimin kadrinin aileler tarafından henüz takdir edilmediğinden şikâyet etmektedir.³⁷² Aynı gazetenin Pravişta'dan yazan bir diğer seyyar muhabiri ise, başlıca serveti tütün ziraatı olan ve 500 hane den oluşan Pravişta kazasında tütün ticaretinin yabancı tüccarların elinde olduğundan ve bu yabancı tüccarların da çiftçilere göz açtırmadıklarından yakınmaktadır. Halkı bu tüccarlara esir eden asıl sebebin ise israf ve cehalet olduğuna vurgu yapan muhabir; “Burada evladını mektebe göndermemekle iftihar eden ne kadar babalar var, hayret! Buranın maari fi cidden acınacak hâldedir.” diyerek hayretini dile getirmektedir.³⁷³

Drama'ya tayin edildikten sonra eğitimin bu içler acısı durumunu gören Tahsin Bey, okul yapımına özellikle de köy okullarına önem vermiştir. Mutasarrıflığa başladığında neredeyse Drama'nın hiçbir köyünde okul bulunmuyor olmasına karşın 1912 yılına gelindiğinde sancakta mektepsiz köy kalmamış gibidir.

371 Uzer, *age*, s. 268.

372 *Asır* gazetesi seyyar muhabiri bu konuda Pravişta için ise; “...Pravişta maari fi elan şayan-ı teessüf bir hâldedir. Burada ahali diğer mahallelere nispeten oldukça ehl-i servet bulundukları hâlde ve beş on para istifade için çocuklarını nimet-i maariften mahrum bırakıyorlar. Kaymakam-ı sabık Ahmet Şükrü ve Mal Müdürü Ziya Efendiler yardımıyla burada mükemmel bir rüştiye mektebi vücut bulmuştur. Fakat ahali iptidai mektebinde bir iki sene bulunarak tütün işleyebilecek bir seviyede olan çocuklarını hemen mektepten çekip çıkarıyor, tütün mağazalarına veriyor. Koca rüştiye mektebinde yalnız 8-10 çocuk bulunuyor...” demektedir. Bkz.: *Asır*, Nu. 203, 22 Ağustos 1897.

373 *Asır*, Nu. 972, 13 Nisan 1905.

Daha da önemlisi bazı köylerde Hristiyanlar bile çocuklarını Müslümanların okullarına gönderir hâle gelmişlerdir.³⁷⁴ Halkın servet yönünden herhangi bir sıkıntısının olmaması, eğitime karşı gösterilen teveccüh ve Tahsin Bey'e olan güven Drama'da her kasaba ve köyde okulların yaygınlaşmasını sağlamıştır.³⁷⁵ Hatta halkın eğitim konusundaki şevk ve heyecanı bir ara Kavalâ'da Dârülfünûn açılmasının bile gündeme gelmesine sebep olmuştur.³⁷⁶ Drama'da eğitim sorununa kökten bir çözüm ancak öğretmen yetiştirmek suretiyle getirilebilirdi. Bu sebeple Drama İdâdîsi'nin orta kısmında 50 öğrencili ve yatılı olmayan bir Öğretmen Okulu (Dârü'l-Muallimîn) kurulmuştur.³⁷⁷ Tahsin Bey, idâdîden okul arkadaşı olan, dönemin İstanbul Öğretmen Okulu Müdürü Mustafa Satı Bey'le³⁷⁸ irtibata geçerek yüksek maaşlarla 12 değerli öğretmeni Drama'ya getirtmiştir. Bu öğretmenlerin çoğunluğu Drama merkez ilkokullarında göreve başlamakla birlikte, birkaç tanesi de büyük köy okullarına başöğretmen olarak gönderilmiştir. Drama Maarif Müdürü Mustafa Bey ile Öğretmen Okulu Müdürü Cevat Bey'in gösterdiği üstün gayret sonucunda Öğretmen Okulu Drama maarifine üç yılda 50 öğretmen yetiştirmiştir.³⁷⁹

Drama ile Serez sancakları arasında 87-100 haneli, yaklaşık 3.500 nüfusun yaşadığı bir Türk köyü olan "Yörükler Köyü" bulunmaktadır. Bu köy II. Murat zamanında Rumeli'ye geçen Yörükler'in torunlarıdır. Drama bölgesinde ördükleri çoraplarla meşhur olan Yörükler, yazın koyunlarıyla mutlaka Doksat yaylasına çıkıp kışın da köylerinde oturarak göçebe yaşamı devam ettirmektedirler. Koyunlarıyla geçinmekte ve yılda 150.000 çorap satmaktadırlar. Okulu bulunmayan bu köye Drama Mutasarrıfı Tahsin Bey, yaptığı girişimler sonrasında kısmen resmî ödenekle

374 Uzer, *age*, s. 285.

375 *Rumeli*, Nu. 224, 30 Aralık 1910.

376 Uzer, *age*, s. 269.

377 *Rumeli*, Nu. 224, 30 Aralık 1910.

378 Türk eğitim tarihinde güzide bir sima olan Mustafa Satı Bey ve eğitim tarihimizdeki yeri hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Fatma Çil, *Satı Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, 173 s.

379 Uzer, *age*, s. 268.

kısmen de köylünün sattıkları çoraplardan toplanan para ile Mağara denilen nehir kenarındaki bir sayfiye yerinde 1911 yılında okul açtırmıştır.³⁸⁰ Bu okul ileriye dönük bir ziraat mektebi olarak düşünüldüğünden Ziraat Nezareti, Ziraat Okulundan mezun bir kişiyi buraya müdür olarak atamış ve mektep için gerekli alet edevatın gönderileceğini vadetmiş olmasına karşın daha sonraki süreçte nezaret tahsisatın yetersizliğini öne sürerek okul için gerekli araç gereci göndermemiştir. Bölgenin eğitim hayatında ve sancağın okullaşmasında çok önemli bir yeri olan Tahsin Bey'in mutasarrıflıktan alınması ve hepsinden önemlisi devam eden Balkan Savaşı, Yörükler Okulunun Ziraat Okuluna dönüşmesini engellemiştir.³⁸¹ Bu dönemde Serez'de de bir Ziraat Okulu bulunmaktadır. Bu okullara çiftçi çocuğu olan, babalarının tarlalarında ziraatla uğraşan, bütün ömrünü çiftçilikle geçirecek 16-20 yaşlarında ve askerlikle ilgisi bulunmayan gençler alınırdı.³⁸² Bu okullar, Osmanlı hükümetinin çiftçiyi bilgi ve uygulama yönünden mümkün olduğunca geliştirerek üretimi artırma ve ziraatı modernleştirmeyi teşvik etme isteğinin somut göstergesidir.

Tablo 11: 1911 Yılında Drama Sancağı'nda Kız Erkek Okul Sayısı.

Okulun Yeri	Erkek (Zükür)						Kız (İnas)	
	Sınıf Adedi						Sınıf Adedi	
	1	2	3	4	Büyük Okul	Sanayi Okulu	1	2
Drama	2				1	1	1	
Pürsiçan	4	4	1			1	3	2
Çeç	4	4	5	6			1	1
Merkez kaza	12	10	15				4	5
Pravišta	16	12	10		Rüştiye		7	5
Sarışaban	15	15	10				5	5
Rapçoz	10	10	12				2	2
Kavala	20				Yüksek Okul			
Toplam	83	55	53	6	3	2	23	20
Genel Toplam	202						43	

Kaynak: Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, s. 276.

380 Uzer, *age*, s. 275; *Rumeli*, Nu. 224, 30 Aralık 1910.

381 *Rumeli*, Nu. 667, 25 Şubat 1912.

382 *Rumeli*, Nu. 754, 10 Haziran 1912.

Drama Sancağı'nda 1910'lu yıllarda adeta toptan bir eğitim seferberliğinden bahsetmek mümkündür. Sadece 1910 yılında bütün Drama Sancağı'nda eğitime yardım ve tahsisat yoluyla yapılan toplam harcama 27 bin lira civarındadır.³⁸³ Yine o yıl içinde Pürsiçan Nahiyesi'ne bağlı Koncan köyünde bir ilkokul (iptidai) inşaatına başlanmıştır. Bundan başka Sarışaban'da 5, Drama merkez kazada 3, Kavala'da 4, Pravişta'da ise 2 ilköğretim okulu inşaatı 300-400 ve 500 lira bedellerle müteahhitlerine teslim edilmiştir. Böylece sancak genelinde sadece bir yıl içinde 40 okul açılmıştır.³⁸⁴ Drama Sancağı'ndaki bu önemli eğitim hamlesine geniş bir perspektiften bakıldığında arkasında yatan gerçeğin, II. Meşrutiyet'le başlayan süreçte bir devlet politikası olarak özellikle ilköğretimin yaygın hâle getirilmesi olduğu görülür.³⁸⁵ 1911 yılında Drama Sancağı'nda kız, erkek toplam okul sayısını gösteren Tablo 11'e baktığımızda ise sancak genelinde erkekler için 197 ilkokul, 3 yüksekokul, 2 sanayi okulu ve kız öğrenciler için ise 43 okulun eğitim verdiği görülmektedir. Bu yıllarda sancak genelinde kız ve erkek okullarının toplam sayısı 245'tir. Bu rakam Drama Sancağı'nda gerçekleşen okullaşmanın ne kadar büyük bir hıza ulaştığının görülmesi açısından da önemlidir.

Yine bu dönemde on yıl boyunca Drama eşrafından Aziz Bey'in harap hanesinde eğitimine devam eden Drama İdâdîsi kârgirden yeni bir binaya kavuşmuştur. 1911 yılı başlarında İstanbul'dan alınan ödenek sayesinde Avusturyalı mühendis Mösyö Milas'a 2.250 lira bedel karşılığında verilen Drama İdâdîsi inşaatı aynı yıl içinde tamamlanmıştır.³⁸⁶ Bölge halkı genellikle çiftçilikle uğraşmaktadır. Bu sebeple Drama kazası ve çevresinde sanatkâr sayısı sınırlıdır. Özellikle doğramacılık, terzilik gibi meslekler Rumlar ya da Bulgarlar gibi belli bir etnik kimliğe mensup kişilerin elindedir. Tahsin Bey, sanatkâr boşluğunu gidermek amacıyla Drama'da bir Sanayi Okulu açılması

383 *Rumeli*, Nu. 228, 5 Ocak 1911.

384 *Rumeli*, Nu. 224, 30 Aralık 1910.

385 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Füsün Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde, II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul: 2005, s. 25-126.

386 *Zaman*, Nu. 327, 3 Ekim 1909.

için girişimlerde bulunmuştur. O güne kadar sancakta açılan okulların mali desteğini sürekli halktan toplanan yardımlar oluşturmaktadır. Sanayi Okulunun inşaatına bölgede hayvan hırsızlığına engel olmak için bastırılan özel suç makbuzlarından toplanan 500 liralık gelirle başlanmış ve okula sancaktaki her kazadan beşer öğrencinin alınması uygun görülmüştür. Çok kısa bir süre içinde tamamlanan Sanayi Okulunun açılış töreni yeni inşa edilen Drama İdâdisi ile birlikte yapılmıştır. Gayretlerinden dolayı halk bu okula "Tahsin Bey Sanayi Okulu" adını vermiştir.³⁸⁷

Drama İdâdisinin yanında kurulan bu okul, Avrupaî bir mi-marî tarzında inşa edilmiş ve çevreye de ayrı bir güzellik katmıştır. Her iki okul için geniş bir arazi satın alınarak oyun bahçesi sağlandığı gibi sadece çevre duvarları için 1.000 liradan fazla bir para harcadığı anlaşılmaktadır. Okul müdürlüğünü eşraftan Küçük Hüsnü Bey yapmaktadır. İstanbul Sanayi Okulundan mezun bir doğramacı ve bir terzi ustasının usta öğretici olarak getirildiği okulda demircilik, doğramacılık, terzilik ve oymacılık sınıfları açılmıştır. Tam da Drama'da okullaşmanın hızlı bir şekilde devam ettiği bir zaman diliminde kurulan bu okul, Rapçoz ormanlarından okul adına ücretsiz sağlanan keresteler ile sancağın köylerinde yeni inşa edilen bütün okulların doğrama işlerini de yapmıştır. Sadece hayırsever kişilerin ve memurların bağış ve yardımlarıyla bu tür okulların devam etmesi mümkün olmadığından Sanayi Okuluna sürekli gelir getirerek ayakta kalmasını sağlayacak İstasyon Caddesi üzerinde Millet Bahçesi tarafındaki arsaya iki büyük tütün deposu ve dükkânlar inşa edilmeye başlanmıştır. Kerestesi bedava sağlanan bu yerler için Sarışaban eşrafından Nailoğlu Hasan Efendi ve kayınpederi çok büyük bağışlarda bulunmuş, Kavala'dan da bir miktar

387 Uzer, *age*, s. 272. *Asır* gazetesi sütunlarına Drama Sanayi Mektebinin açılışı şu şekilde yansımıştır: "Son zamanlarda İttihat ve Terakki Cemiyeti muhteremesinin bir hediyesi olarak Drama'da pek mükemmel bir sanayi mektebi inşa ve te'is olunmuştur. Marangozluk, terzi ve ressamlık mektebin yeniliğine rağmen fevkalade ileri gitmiş ve bilhassa mızıkacı takımı Selanik Sanayi Mızıkası'ndan pek müterakki ve bu terakkinin ancak 8 aylık bir mesainin neticesi olduğunu da serbestçe söyleyebiliriz." Bkz.: *Asır*, Nu. 624, 19 Temmuz 1912.

yardım gelmiştir. Hatta Tahsin Bey, eşinin nişan hediyesi olan bir elmas broşu okul yararına Drama İttihat Terakki Kulübü'nde açık arttırma ile 1.200 liraya satmıştır. Toplamda 4.500 lira ile meydana gelen depo ve dükkânlar yıllık 700 liraya kiraya verilmiştir.³⁸⁸ Bu tesisler şehri güzelleştirdiği gibi okula sürekli bir gelir kaynağı da olmuştur.

Drama köylerinde eğitim konusunda yapılan atılımlara Nusretli, Kobalıste ve Boyran köyleri üç olumlu örneği oluşturmaktadır. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın eşinin köyü olan Nusretli, demiryolu güzergâhında ve değişime açık bir köydür. Tam ortasından geçen demiryolu köyü ikiye ayırmaktadır. Çok kısa bir süre öncesine kadar suyu olmayan köyün halkı, 50.000 altın sarf ederek on iki saat mesafeden demir borularla su getirmiş ve köyün çeşitli kısımlarına sürekli akan çeşmeler yapmışlardır. Burası eğitime destek konusunda da öncü bir köydür. Selanik'te Feyzi Sebat Mektebi gibi önemli bir okulun müdürlüğünü yapmış Sadık Bey'i okul müdürü olarak buraya getirmişlerdir. Erkek çocuklar için görkemli bir okul (iptidaî) yapan köylüler, bununla yetinmeyerek ondan daha büyük bir kız (inas) okulu inşa etmekten de geri kalmamışlardır.³⁸⁹

1910'larda Nusretli gibi Kobalıste köyü de daha önceki yıllara göre çok gelişmiş bir diğer köydür. Kobalıste'nin ileri gelen eşraf çocukları arasında İsmail ve Ali Efendiler gibi İstanbul'da eğitim almış gençler vardır. Okulu fizikî yönden çok da iyi hâlde olmayan köyde ilk önce bir kız (inas) okulu inşaatına başlanmış ve beş ayda da bitirilmiştir. Sekiz sınıf ve iki salondan oluşan bu okul, bir şehirde bile eğitim verecek şekil ve güzellikte yapılmıştır. Açılış töreni geniş bir katılımı yapılan okulun müdireliğine Zehra Hanım adında bir bayan öğretmen atanmıştır. Halkın da çok memnun kaldığı Zehra öğretmen Kobalıste kızlarını sanki şehirde eğitim alırcasına çok iyi yetiştirmiş ve onlara ayrıca dikiş ve el işi dersleri de vermiştir. Zehra Hanım'dan başka okula köylülerce "ateş öğretmen" lakabı verilen bir de İbrahim Hakkı Efendi adında bir öğretmen daha atanmıştır. Her iki

³⁸⁸ Uzer, *age*, s. 273.

³⁸⁹ Uzer, *age*, s. 277-278.

öğretmen sayesinde eğitim noktasında köyde beklenenin üzerinde bir başarı gösterilmiştir.³⁹⁰

200 haneli bir diğer köy olan Boyran'ın gelişmesinde ise iyi eğitilmiş Sefer isimli bir imam etkili olmuştur. Köylüler arasında iş bitirici ve şefkat sembolü olarak görülen Sefer, halk üzerinde kuvvetli bir nüfuza sahip olduğu gibi hükümet üzerinde de etkilidir. Örneğin Kavala-Drama yolu yapılırken yol güzergâhının değiştirilmesini ve yolun Boyran'dan geçirilmesini sağlamıştır. Köylünün desteğini almak suretiyle de köye bir kız (inas) okulu bir de cami inşa ettirmiştir.³⁹¹ Buradan her üç köyde de eğitim konusunda gerçekleştirilenler sancağa bağlı diğer üç yüz köy için de örnek ve teşvik kaynağı olduğu sonucuna varılabilir.³⁹² Diğer yandan kızlar için köylerde bile okul açılıyor olması sancaktaki eğitim seferberliğinin, hepsinden önemlisi halkın eğitime olan isteğinin bir göstergesidir. Aynı zamanda bu durum bölge halkının gözünde çocukların artık tütün üretiminde çalışacak tarım işçileri olarak görülmediğinin ve bu algının yıkılmaya başladığının da bir işaretidir.

Drama Sancağı'nda Müslümanlardan başka diğer cemaatlerin de okulları bulunmaktadır. Kavala'da 1905 yılında Rum Ortodoks cemaatinin lise seviyesine kadar eğitim veren 380 öğrencisi olan bir okulu vardı. Bundan başka muhtemelen aynı çatı altında 150 öğrencisi olan bir de kız okulu yer almaktadır. İç bölgelerden bu okullarda eğitim görmek için gelen cemaat mensubu öğrencilerin barınması için yine cemaatin yönetiminde 250 kişilik bir de yurt bulunmaktadır. Yahudi cemaatinin ise kız erkek karışık eğitim veren bir okulu vardır. Bu dönemde Kavala'daki ekonomik canlılığa eğitim konusunda okul açarak katkıda bulunmak ve bölgede nüfuzunu genişletmek isteyen yabancı güçler de vardır. Bunların en önemlisi Fransız Lazaris

390 Uzer, *age*, s. 274-275.

391 Uzer, *age*, s. 275.

392 Örneğin hükümet nezdinde ve kazada sözü dinlenen ve kaza idare meclisi azalığında da bulunmuş olan Sarışaban eşrafından Kobaklı Hacı Hüseyin Efendi de kendi köyü olan Sarışaban'ın Nedirli köyü Kobaklı Mahallesi'nde bir sıbyan mektebi yaptırmıştır. Bkz.: Kobakizade İsmail Hakkı, *Bir Mübadilin Hatıraları*, YKY, 2. Baskı, İstanbul 2009, s. 17.

misyonunun açtığı Fransızca eğitim veren bir okuldur.³⁹³ 1913 yılı Şark Ticaret Yıllığı'ndan öğrendiğimize göre Drama'da Rum cemaatinin 9 öğretmen ve 7 belletmenin görev yaptığı 8 sınıflı bir karma okulu, özel öğretmenli bir jimnastik okulu, bir okuma salonu ve Drama Garı'nda bir hazırlık sınıfı bulunmaktadır. Drama Yahudi cemaatinin de; bir öğretmen ve bir belletmenin görev yaptığı 3 sınıflı bir karma okulu mevcuttur.³⁹⁴

Genel olarak Drama Sancağı'nda eğitim konusunda gerçekleştirilmeye çalışılan bütün girişimler, Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitime yeni bir form verme çabalarının okullar örneğinde somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Burada dikkatleri çeken asıl konuysa, halkın bu değişim çabasına sahip çıkması ve sağladığı maddi-manevi desteklerle de değişim sürecinin arkasında durmasıdır.

b. Bankalar

Makedonya'ya bankaların ilk gelişi oldukça geç bir zaman dilimine rastlamaktadır. 1856 yılında kurulan Osmanlı Bankası'nın bile Makedonya metropolü Selanik'teki ilk şubesini açması Mayıs 1864 olduğu düşünülürse,³⁹⁵ Selanik'e göre ithalat ve ihracat rakamları daha düşük olan Drama ve Kavala gibi iç kesimlerdeki yerleşim yerlerinde bankacılık kurumlarının açılışının gecikmesi normal karşılanabilir. Bununla birlikte Drama'da Osmanlı Bankası'nın bir şubesinin açılmasına yönelik ilk öneri 1865 yılında Osmanlı Bankası'nın genel müdür yardımcısı Gilbertson'un bir dizi yeni şube açılmasına yönelik raporunda geçmektedir. Bu rapora göre Selanik'in bütün art bölgesini kapsayacak şekilde Manastır, Serez, Larissa ve Drama kazalarında birer Osmanlı Bankası şubesi açılması istenmektedir.³⁹⁶

393 *Annuaire Oriental Commerce* 1905, Constantinopol, s. 1474.

394 *Annuaire Oriental Commerce* 1913, Constantinopol, s. 1825.

395 Meropi Anastassiadou Selanik'te Osmanlı Bankası şubesinin açılış tarihini 1863 olarak vermektedir. Bkz.: Anastassiadou, *age*, s. 168.

396 André Autheman, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmanî-i Şahane*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, s. 56.

Drama Sancağı'nda banka şubelerinin bulunmadığı 1880'li yıllarda bankacılık işleri bankerler tarafından gerçekleştirilmektedir. Buna göre 1883 yılında Kavala'da önde gelen bankerler arasında Alief, M. David, Levi Kardeşler, G. Lulli ve Zoides'i görmekteyiz.³⁹⁷ Bundan on yıl sonra Kavala'daki bankerler arasına Selanik'in ünlü müteşebbislerinden Allatini Kardeşler ile Simha ve Benveniste de katılmıştır.³⁹⁸ 1896 yılında Benveniste, Selanik Commercial Company şirketinin temsilcisi olarak bankerliğe devam ederken Joannis Kardeşler de Herzog şirketinin temsilcisi konumundadır.³⁹⁹ 1903 yılında Manastır ve Üsküp şubelerinden hemen sonra 1904 yılında Kavala'da da Osmanlı Bankası'nın bir şubesi açılmıştır.⁴⁰⁰ 1905 yılına gelindiğinde ise Drama'da Osmanlı Bankası'nın temsilcisi olarak Banker B. Gregoriades'i görmekteyiz. Kavala'da ise yeni bir isim, G. D. Protopappas bankerler arasına katılmıştır. G. D. Protopappas aynı zamanda Kavala'da yeni açılmış olan Selanik Bankası şubesinin de müdürlüğü görevini yürütmektedir. Bu tarihte Kavala'da Osmanlı Bankası şubesinin de tam anlamıyla oturmuş bir şube olduğu, banka müdürü dâhil dört çalışanın bulunmasından anlaşılmaktadır.⁴⁰¹ 1888 yılında 20 milyon frank parayla İstanbul'da kurulan Selanik Bankası'nın şubeleri Edirne, Beyrut, Kavala, Kumanova, Dedeoğaç, Drama, Gümölcine, Selanik, Samsun, İzmir, Üsküp ve İskeçe'ye kadar yayılmıştır.⁴⁰² Selaniklilerin "Allatini Bankası" dediği Selanik Bankası, gerçekte Avusturya sermayesiyle kurulduğundan bir şekilde Viyana iş dünyasının Osmanlı ülkesindeki çıkarlarını savunmaktadır.⁴⁰³

397 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1883, Constantinopol, s. 568.

398 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1893-1894, Constantinopol, s. 870.

399 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1896, Constantinopol, s. 996.

400 Gounaris, *age*, s. 171.

401 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1905, Constantinopol, s. 1473.

402 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1913, Constantinopol, s. 1811.

Şark Ticaret Yıllıkları'na yansıdığı kadarıyla 1909 yılına gelindiğinde Kavala'da Osmanlı Bankası ve Selanik Bankası şubelerinin yanına üç çalışanıyla bir de Atina Bankası eklenmiştir. Osmanlı Bankası çalışan sayısını altıya çıkarmak suretiyle Kavala'nın en etkin banka şubesi olmaya devam etmektedir.⁴⁰⁴ Drama kazasında Osmanlı Bankası'nın şubesinin açılmasına dair 1865 yılında bir teklif sunulmuş olmasına karşın burada bankanın bir şube açmasının ancak 1910'da gerçekleşebildiği anlaşılmaktadır. 1910 Nisan ayında Drama'da bir Osmanlı Bankası şubesinin açılmasına izin verilmiştir.⁴⁰⁵ 1913 yılı ticaret yılığine göre, Drama'da hem Osmanlı Bankası hem de Selanik Bankası birer şube açmıştır. Bu sırada Kavala'da Osmanlı, Selanik ve Atina bankalarının şubeleri varlığını devam ettirmektedir.⁴⁰⁶

Drama Sancağı'nda yabancı sermayeye ait yukarıdaki bankalardan farklı işleyen bir de Ziraat Bankası mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu'nun tek yerli bankası konumundaki Ziraat Bankası 1888'de kurulmuştur.⁴⁰⁷ Kuruluş amacı tarımsal üretimi arttırmak ve geliştirmek için çiftçiye gerekli olan krediyi sağlamaktır. 360 milyon kuruş sermaye ile faaliyet göstermeye başlayan Ziraat Bankası,⁴⁰⁸ Selanik, Bursa gibi imparatorluğun geniş tarım bölgelerindeki vilayetlerde uygulamalı ziraat okulları kurmuş ve finanse etmiştir. Örneğin Selanik'te kurulan model çiftlik buraya 10 km mesafedeki Sedes köyü yakınlarındadır ve yaklaşık 60 gencin eğitimini ücretsiz sağlamaktadır.⁴⁰⁹ Görüldüğü

403 Anastassiadou, *age*, s. 169.

404 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1909, Constantinopol, s. 1823.

405 Belgeden öğrendiğimize göre, aynı tarihte Drama'dan başka Siroz ve Ordu kazalarında da birer Osmanlı Bankası şubesi açılmasına izin verilmiştir. Maliye Hazinesi ile devâir-i merkezîyeye gönderilecek meblağın bu şubeler aracılığıyla gönderilmesi istenmektedir.. Bkz.: *BOA., DH. MUI.*, 82/33, 28 Ra. 1328; *BOA., I. ML.*, Nu. 86, 12 Ra. 1328.

406 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1913, Constantinopol, s. 1811.

407 Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (Çev.) Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s. 120.

408 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1325, s. 633.

409 Anastassiadou, *age*, s. 168.

gibi Ziraat Bankası aracılığıyla yapılanlar devletin tarımsal üretimi mümkün olduğunca geliştirmek ve tarımda modernleşmeyi teşvik etmek isteğinin bir göstergesidir.

Tamamen merkezden atanmış bir idare heyeti tarafından yönetilmekte ve devlet tarafından desteklenmekte olan Ziraat Bankası'nı diğer bankacılık kurumlarından ayıran özellik, yabancı sermaye olmadan işleyen bir kurum olmasıdır. Quataert'e göre kökleri 1844 yılına ve vilayet ziraat meclislerinin tarım, ticaret ve sanayi ile meşgul olan kalifiye adaylara hibe kredi verilmesi emrine dek götürülebilir. Buna karşın çağdaş araştırmacıların bazılarına göre modern zirai kredi kurumlarının 1863 yılında Mithat Paşa'nın Tuna vilayetinde memleket sandıklarının kurmasıyla başladığı iddia edilmektedir.⁴¹⁰

Tütün, Drama Sancağı'nın en önemli gelir kaynakları arasında yer almaktadır. Devlet bu ürünün ekiminin yaygınlaştırılması için tütün ekicilerine Ziraat Bankası aracılığıyla önemli kredi desteği sağlamıştır. Bu sebeple çiftçilere Ziraat Bankası'ndan kefaletle onar bin kuruşa kadar borç verilmektedir.⁴¹¹ Bir süre sonra çiftçilere verilen borç miktarı on dört bin kuruşa çıkarılmıştır.⁴¹² Tütün ziraatıyla uğraşan çiftçilerin durumunu iyileştirmek için 1910 yılında Drama'da bir tütün kongresi toplanmış ve bu kongrede Drama'nın tütün ziraatı gelirlerinden millî bir bankanın tesis edilmesi kararı alınmıştır.⁴¹³ 1911 Şubat'ında Dramalılar tarafından kurulmasına karar verilen bu millî bankanın sermayesi ise kaza halkının yıllık ziraat gelirlerinin % 2'lik kısmına el konulmasıyla gerçekleştirilmiştir.⁴¹⁴ Bankayı kuracak

410 Bu konuda bkz.: Quataert, *age*, s. 120.

411 BOA., MV, 160/27, 17 M. 1330; MV, 163/10, 05 R 1330; DH. İD., 98/32, 02 C 1330.

412 BOA., MV, 166/27, 08 B. 1330.

413 Rumeli, Nu. 408, 1 Nisan 1911. Drama'da tütün kongresinin toplanmasında ve millî bir bankanın kurulmasında dönemin Drama Mutasarrıfı Tahsin (Uzer) Bey'in çok büyük katkısı olmuştur. Çiftçinin, tütüncünün tüccar ve simsarlar karşısında çaresizliğini Pürsiçan, Çeç nahiye müdürlüklerinde birer bir gözlemleme fırsatı bulan Uzer'in Drama mutasarrıflığı görevindeyken tütün meselesi-millî banka ve tütüncülük kongresi hakkında geniş bilgi için bkz.: Uzer, *age*, s. 302-303.

414 Rumeli, Nu. 352, 1 Şubat 1911.

meblağın Ziraat Bankası'na emaneten bırakılması, bu sebeple faiz miktarının tespit edilmesi istenmektedir.⁴¹⁵

Her yerde olduğu gibi Drama'da da Ziraat Bankası'nın bir şubesinin açılması büyük umutlara sebep olduğu ve önemli bir ihtiyaca cevap verdiği tahmin edilebilir. Bölgede sınırlı imkân-lara sahip özel şahıslar ve memleket sandıklarının devamı nite-liğindeki menafi sandıkları dışında Ziraat Bankalarının kurulu-şuna kadar tarımsal üretimdeki gelişmeyi koordine edebilecek güçte hiçbir mali kurum yoktur.⁴¹⁶ Bununla birlikte değişik se-beplerle tarımsal üretimde beklenen sıçramanın yapılamaması bankacılık sistemine de olumsuz şekilde yansıyabilmektedir. Nitekim 1898 Kasım'ında beklenen başarıyı gösteremeyen Dra-ma Sancağı Ziraat Bankası şubesi, kaza şubesine düşürülerek Siroz Ziraat Bankası şubesine ilhak edilmiştir.⁴¹⁷

c. Kahvehaneler

Drama Sancağı'nda şehirlerin dönüşümüne katkıda bulu-nan yeni sivil binalar arasında kahveleri de saymak gerekir. Os-manlı klasik döneminde kahvehane olarak adlandırılan bu me-kânlar, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Avrupaî tarzda bir değişikliğe uğrayarak yerini "kafe"lere bırakmıştır. Toplu-mun sosyalleşmesinde önemli bir yeri olan kahvehanelerin ve buraların işleticisi olan kahvecilerin sayısı oldukça yüksek ol-malıdır. Nitekim bir Selanik Salnamesi'nden öğrendiğimiz ka-darıyla sadece Drama'da 52 kahvehane ve 7 de gazino bulun-maktadır.⁴¹⁸ Güney tarafı baştan başa pek çok su kaynaklarıyla kuşatılmış olan Drama kazasında akmakta olan çayların her iki sahilinde yer alan kahvehaneler, sofalar ve küçük odalar günü-müzde de olduğu gibi, kasaba sakinlerinin başlıca mesire ve dinlenme mekânlarındandır.⁴¹⁹

415 BOA., DH. ID., 14/15, 05 C 1329.

416 Anastassiadou, *age*, s. 169.

417 BOA., MF MKT., 423/45, 02 B 1316.

418 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1324, s. 453.

419 Bu yargılara Mayıs 2007'de bölgede yaptığımız alan araştırmaları sırasında-ki gözlemlerimiz neticesinde ulaşılmıştır. Drama'da mesire yerleri konu-sunda Evliya Çelebi'nin gözlemleri için bkz.: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, s. 64-66.

Kahvehanelerin olmadığı dönemlerde ise şehirlerin dışındaki dere, çay, pınar kenarları veya durumu iyi bir tüccarın kır evi mesire yeri olarak kullanılabilmektedir. Nitekim seyyah Cousinery, 1800'lü yıllarda Kavala'da kahvehane olmadığı için, ileride Mısır valisi olacak olan Mehmet Ali'nin de içlerinde bulunduğu şehrin önde gelen Müslümanlarının ve yabancı tüccarların, Fransız tüccar Lion'un evinde toplanıp müzik eşliğinde satranç oynayarak ve komşu bölgelerde dağlarda yaşayan Yürükler hakkında hikâyeler anlatarak eğlendiklerinden bahsetmektedir. Aynı seyyahtan, Kavalalı varlıklı Müslümanların şehrin kırsal bölgelerinden birine, genellikle de Kalamiça'ya, günübirlik geziler düzenlediklerini öğrenmekteyiz. Hatta kaynaklarda bir Fransız ziyaretçinin şerefine düzenlenen böyle bir gezide, Çingene müzikleri eşliğinde iki yüz şişeyi aşkın Fransız likörü tüketildiği de belirtilmektedir.⁴²⁰

Kahvehaneler, genellikle çok sıradan ve mütevazı yapılar olmasına karşılık çok hareketli yerlerdir. Öyle ki bazen politik konuşmalara bile ev sahipliği yapabilmektedir.⁴²¹ Avrupai tarzda gelişen modern kafelerin yaygınlaşmasından sonra da bu hareketli konumlarını muhafaza etmeye devam etmişlerdir.⁴²²

Balkanlar'da kahvehanelere haftalık pazarların etrafında veya şehirde yerleşimin yoğun olduğu mekânlarda sıklıkla rastlanmaktadır. Bununla birlikte kahvehaneler daha çok su kenarında veya biraz yukarılarında, genellikle de manzaralı yerlerde kurulmuştur. Tercih edilen bir diğer yer ise dört bir yana hâkim manzarasıyla tepe üstleridir. Buralar özellikle yazları, kahve ve

420 Cousinery, *Voyage Dans la Macedoine*, vol. 2, Paris 1831, pp. 71-74'ten naklen Likurinos, *age*, s. 93.

421 Örneğin *Rumeli* gazetesinde 29 Şubat 1912 tarihinde "Kavala Kahvehaneleri Konferansları" başlığıyla verilen habere göre, dün akşam (28 Şubat) İttihat ve Terakki merkez-i umumî Murahhaslarından Doktor Nazım Bey Kavala Hamamı mevkiindeki Köseoğlu Kahvesinde sokaklara kadar yayılan yüzlerce vatandaşa eski devir ile Meşrutiyet devrini karşılaştıran politik bir konuşma yapmıştır. Eski devirden bahsederken hem kendisi ağlamış hem de ahaliyi ağlatmıştır. Haberin başlığından, bu konuşmaların Kavala'da değişik kahvehane ve mekânlarda devam eden bir dizi konferans olduğu anlaşılmaktadır. Bkz.: *Asır*, Nu. 671, 29 Şubat 1912.

422 Anastasiadou, *age*, s. 170-171.

nargileleri eşliğinde doğanın güzelliklerini veya Kavala'da olduğu gibi, denizi seyretmek isteyen daimi müşterilerin akınına uğrar.⁴²³ Kavala'da kalenin eteğinde gümrükten hemen hemen denize paralel olarak uzanan ana caddenin iki tarafında, etrafı bir metre yüksekliğinde duvarla çevrili büyük Türk mezarlığının bittiği yerde Avrupaî tarzda inşa edilmiş çok güzel evlerin hemen yanı başında muhteşem bir teras kahvehanesi vardır. Denizin üzerinde tiyatro ile birlikte kurulmuş olan bu kahvehaneden bütün şehir, körfez ve karşıda Taşoz Adası görülmektedir.⁴²⁴ Bu kahvehane, gün ortasında veya gün batımında sahile toplanan, günün yorgunluğunu atmak ya da şehre tepeden bakarak huzur bulmak isteyen sıradan insanların kahve ve sigara içerek tadını çıkardıkları bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴²⁵

Balkanlar'da genellikle kahvehaneler hasır, kilim ve yastıklarla döşenir. Bu mekânlardaki tek mobilya odanın duvarları boyunca uzanan tahta sedirlerdir. Müşteriler bunların üstünde bağdaş kurarak oturur, nargile içerler. Bir köşede kahvehanenin sürekli müşterisi olan seçkin ağalara ve beylere ayrılmış daha zevkli yüksekçe bir minder olur. Sedirler ve kilimler geceleri yatak olarak kullanılırdı.⁴²⁶ Buralarda geceleme serbesttir. 19. yüzyıla gelindiğinde kahvehanelerin döşemesi ağırlıklı olarak kendine özgülüğünü yitirmeye başlayacaktır. Bazen sedir ve minderlerin yanına masa ve sandalyeler eklenerek böylelikle mekânın görünümünde bir değişime gidildi. Geniş salonlara sahip daha büyük kafelerde ise mermer yuvarlak masalar, Viyana tipi sandalyeler, Avrupa tipi bilyardo masaları ve büyük aynalar vardır. İç dekoru geleneksel kahvehanelerden hissedilir biçimde farklılaşan bu yeni kafeler, 19. yüzyılın son çeyreğinde Balkan

423 Bozider Jezernik, *Vahşi Avrupa Batıda Balkan İmajı*, (Çev.) Haşim Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 190-191.

424 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature 1913*, Constantinopol, s. 1809.

425 Lukirinos, *age*, s. 93.

426 Anastasiadou, Makedonya'da sıradan bir kahvehanenin fiziki yapısını şöyle tarif etmektedir: "...Alçak tavanlı bir odadır, duvarları kireç badanalıdır. Tavan isten simsiyahtır. Dört duvar boyunca tahta bir sedir uzanır. Oda ortasında birkaç alçak tabure vardır. İki ya da üç hasır bir köşeye öylesine atılmıştır..." Anastasiadou, *age*, s. 171.

şehirlerinin yoğun bir şekilde değişime sahne olduğu dönemde yaygınlaşmıştır.⁴²⁷ Bu tür kafelerin bazıları bilardo, tiyatro ve konser salonu olarak da kullanılmaktadır. Örnek olarak Kavala'da Thomas Zissiadès tarafından işletilen Commerce Kafe, tiyatro ve konser salonu olarak da kullanılırken G. Antonara'nın işlettiği Makedonya Kafe ise aynı zamanda bilardo salonudur.⁴²⁸ Bununla birlikte yaygınlaşmaya başlayan bu yeni kafeler, geleneksel kahvehanelerin mevcut durumunu hiç değiştirememiştir. Geleneksel kahvehaneler şehir yaşamında ve özellikle mahalle yaşamında günümüze kadar toplum hayatında önemli bir yer işgal etmeye devam etmiştir. Avrupaî modellerden esinlenen modern yapılı kafelerin geleneksel kahvehaneleri yok edememesinin altında yatan asıl sebep belki de kafelerin şehirde bulundukları coğrafi mekânla alakalıdır. Çünkü kafelerin çoğu liman kenarındaki rıhtım boyunca, bedesten kenarında veya büyük otellerin alt katlarında toplanmış bulunmaktadır.

Balkanlar'ı ziyaret eden seyyahların çoğunun, insanların bir fincan acı kahvede buldukları huzuru seyahatnamelerinde yazdıkları görülmektedir. Bu tip tasvirler 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başlarında yani Avrupa düşüncesi bir "Doğulu" imajını oluşturmakta iken yazılan eserlerde hep tekrarlanmıştır. Çizilen Doğulu imajı genellikle şöyledir: Şehvet düşkünü, tembel, hiçbir şey yapmayan, yapmak da istemeyen, her Allah'ın günü bir kahvehanede kahvesini höpürdeterek, nargilesini içip, tespihini çekerek oturmaktan zevk alan birisidir. Böylelikle Doğulu, kendisini geliştirmeye ve ülkesini kalkındırmaya ayırabileceği vakti boşa geçiren adeta bir "tufeyli" şeklinde tarif edilir.⁴²⁹ Peki, gerçek böyle midir? Batı düşününde Doğu, durağanlığın merkezi olarak kabul edilmiş, sürekli şekillendirilmesi gereken, etkileyen değil etkilenen, etken değil edilgen bir konumda tekrar tekrar inşa edilen, bir durağanlar yığını olarak tasvir edilmiştir. Buna

427 Jezemik, *age*, s. 191-192; Anastasiadou, *age*, s. 172.

428 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature 1896-1897*, Constantinopol, s. 996.

429 Jezernik, *age*, s.203-204. Bu konuda yolu Kavala'dan geçmiş olan seyyah Abbott, "doğulu imajı" algısıyla çizdiği Kavala İmaretini anlattığı sayfalar için bkz.: G. F. Abbott, *age*, s. 303-306.

karşın bir Türk için tarif edilen aynı özellikler bir Hristiyan için daha farklı anlamlara gelebilmektedir. Örneğin Müslümanların kullandığı tespih bu bölgede yaşayan Hristiyanların kullandığı tespihten çok farklı olmasa bile, Batılı yazarlar bunlara zıt anlamlar yüklerler. Tespih, nargile ve bir fincan kahve “Türklerin” müzmin tembelliklerine işaret ederken “Yunanlılar”ın elindeki tespih onların aktifliklerinin bir delili sayılabilmektedir.⁴³⁰ Bu örnekler, araştırmacıların özellikle seyahatnamelerde Doğu’ya ilişkin yazılar istisnasız bütün bilgileri mutlaka müdekkik bir nazarla tekrar gözden geçirmesinin ne kadar elzem olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir.

d. Oteller

Drama Sancağı’nda değişimin somut yapılarından olan otellere gelince; bunlar geleneksel hanlardan daha farklıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar tek otelcilik kurumu olan hanlar, daha iç bölgelerden gelen köylülerin uğrak yeri hâlindeydi. Mesafelerin çok uzak olduğu bu zaman dilimlerinde çeşitli malların ticaretini yapmak için gelen tüccarlar, uzak köylerden katır veya develerle Drama veya Kavala gibi kazaların haftalık pazarına ürünlerini satmak için gelen köylüler pazar toplandığında evlerine dönmeyerek bu hanlarda kalırlardı. Genellikle iki katlı olan bu hanların alt katlarında bulunan ahırlarda hayvanlar, üst katlarında insanlar gecelerdi. Hanların bazılarının bahçelerinde havuzu, misafirler için çay içebilecekleri kahvehanesi ve yolcuların hayvanları için hizmet veren bir nalbantı da bulunur. 19. yüzyılın son çeyreğinde bir Selanik Salnamesi Kavala’da 6, Drama’da ise 12 hanın varlığını haber vermektedir.⁴³¹ Kavala’da hanlar, bugünkü şehir merkezinin hemen yanında bulunmaktadır.⁴³² Oteller ise, İstanbul’dan, İzmir’den, Selanik’ten gelen

430 Jezernik, *age*, s.205-206. 19. yüzyılda Fransız gezginlerin yapıtlarında Türk ve Yunan örneğinde çizdikleri “Doğulu” imgesi hakkında daha fazla örnek için bkz.: Arzu Etensel İldem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*, Boyut Kitapları, İstanbul: 2000.

431 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1291.

432 Likurinos, *age*, s. 90. Yine Sarışaban kazasının merkezi de “hanlar mevkii” adı verilen yerdi. Bkz.: *Asır*, Nu. 145, 24 Ocak 1897.

tüccarlara ya da denizyoluyla Kavala'ya gelip giden seyyahlara ve tütün alımı için gelen Batılı tüccarlara hitap etmektedir. Çünkü Kavala'nın resmi kayıtlardaki nüfusu 6 binden ibaret iken tütün işlemek için etraftan, hatta uzaklardan gelen ameleler ve tütün alım zamanında buraya gelen Avrupalı tüccarlar sayesinde iki buçuk katı artarak 15 bine kadar çıkmaktadır.⁴³³ Demiryolunun açılmasından sonra Drama'dan gelip geçen iş adamları ve tüccarların buradaki geleneksel hanlara nazaran görece lüks otellerde kaldıklarını tahmin edebiliriz.

Temizlik ve rahatlık, otelleri hanlardan ayıran belki de en önemli özellikleriydi. Hemen hepsi müşterilerine tek kişilik odalar, duş, nispeten lüks restoran ya da salon gibi imkânlar sunmaktadır. Kafelerde olduğu gibi yeni otellerin de Kavala Limanı'na yakın denize nazır bir coğrafi konumda olduklarını tahmin etmek güç değildir. Kavala'nın en önemli otelleri arasında Grand Hotel, Kathe, La Liberte, Turquie sayılabilir.⁴³⁴ Bu otellerden bazıları, şehre uğrayanlara hizmet vermenin yanı sıra, yerli müşteriye de hedefleyerek alt katlarını kafe veya lokanta olarak kiralayabilmektedir. Örneğin Kavala'da Commerce Otel'in alt katı Thomas Zissiadès tarafından kafe ve Grand Hotel'in alt katı ise lokanta olarak işletilmektedir.⁴³⁵

Drama, iç bölgelerden Kavala'ya giden yolcuların, seyyahların geceyi geçirdikleri bir yerdir. Bu sebeple kasabada birkaç büyük otel vardır. Central Hotel, Hürriyet, La Turquie, Osmaniye, Serez, Constantinople, Vouyoukly otelleri de Drama'nın en önemli otelleridir.⁴³⁶ 20. yüzyıl başlarında Makedonya'yı gezen seyyah G. Abbott da Drama'dan geçtiği günün gecesinde bu oteller arasında ismi geçmeyen Kyr Photis Otel'inde konaklamıştır. Drama tren istasyonuna indiğinde iki otel temsilcisinin sürekli "Benim

433 *Asır*, Nu. 90, 15 Temmuz 1896.

434 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1913, Constantinopol, s. 1812.

435 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1913, Constantinopol, s. 1811; s. 1814.

436 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1913, Constantinopol, s. 1825; *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1905, Constantinopol, s. 1471.

otelim kasabada en iyi otel!", "Benimki daha iyi" şeklinde bir diğerininkini kötüleyerek müşteri kazanmaya çalışan rekabetçi yüzüyle karşı karşıya kalan seyyah Abbott, Photis Otel temsilcisinin ustaca bir tavırla diğer otel temsilcilerini alt etmesine duyduğu hayranlıkla bu oteli tercih etmiştir. Drama'nın sakin bir sokağında yer alan Photis Otel'in önünde küçük bir bahçesi vardır. Ana girişine uzanan patika ise, hoş bir şekilde salkımlarla bezenmiştir. Yine Abbott'tan öğrendiğimiz kadarıyla bu otel kazadaki Reji şirketinde çalışan görevliler başta olmak üzere Drama'nın elitleri tarafından bir kulüp gibi kullanılmaktadır. Otelin alt katı briç ve poker oynanan bir salondur.⁴³⁷

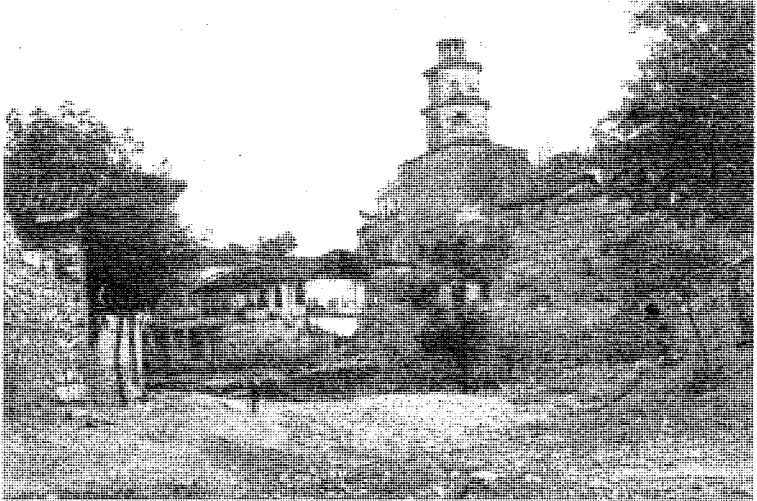
G. Abbott geceyi Photis Otel'inde geçirdikten sonra sabah bir hanın önünde nalbantların Kavala'ya yola çıkacak atların nallarını çıkmasını beklerken hancıyla kısa bir sohbet etmiştir. Diyalog hanın avlusunda ve alt katındaki siyah bir ahırın önünde gerçekleşmiştir. Abbott'un sigara teklifine karşı taburede oturan şişman ve sorumluluk sahibi bir Yunanlı olan hancı, parmaklarıyla küçük, siyah bir kutuyu tıklatarak "Ben enfiye çekerim beyim." diye cevap verir. Hancı konuşmasına şöyle devam eder: "Ben eski kafa bir adamım efendim." Sigara ve trenleri kastederek "Bu yeni moda şeylerin iyi şeyler getireceğini düşünmüyorum." Hancı dünyanın değişen bakış açısından acıyla bahsetmeye devam ederek geçmişle yaşadığı günleri karşılaştırır, sigaranın ve trenin olmadığı, doğru dürüst insanların enfiye çektiği ve hanların yolcularla tıka basa dolu olduğu yılları şöyle anlatır: "Ah! Nerde o eski günler! Hem hancı hem de yolcular için cennet gibiydi." diyerek derin bir iç çeker. "Bu lanetli demiryolu yapıldığından beri köpek gibi koşturuyoruz." diyerek enfiyesinden bir nefes daha çekerek ekler: "Beyim, bu demiryolu sahipleri canavarlar. Onlar fakir hancıların ve yolcuların bedeninden geçinen keneler gibiler. Allah onların cezasını versin" dedikten sonra enfiyesinden bir kez daha çeker.⁴³⁸ Abbott'un hancı ile yaptığı bu kısa fakat anlamlı diyalog, gerçekte Drama Sancağı'nda yaşanan değişimin bir Dramalının gözünden nasıl algılandığının da yansımasıdır.

437 G. Abbott, *age*, s. 278-279.

438 G. Abbott, *age*, s. 283-284.

e. Saat Kulesi

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda mütevazı ya da görkemli bir şekilde caddeleri süsleyen çeşmeler gibi şehir meydanlarının vazgeçilmez anıtları olan saat kuleleri de şehirlerin yeni görünümünün bir parçasıdır. Çoğu zaman camilerin mimarî yapısına dâhil edilen ya da bunların hemen yakınına diki- len saat kuleleri değişimin kaçınılmaz gerçeğidir. Bu yapılar özellikle II. Abdülhamit döneminde padişah egemenliğinin görsel teyidi ve iktidarın sembolleri olarak yeni bir anlam kazanmıştır. Aynı padişah döneminde geleneksel saat olan alaturka saat eski itibarını yitirmeye ve yerini yavaş yavaş alafranga saate bırakmaya başlamıştır. Anadolu ve Rumeli'de imparatorluğun dört bir yanındaki kasaba ve şehirlere dikilen saat kuleleri bu dönemde, şehirleri süslemek amacıyla çok daha farklı bir olguya hizmet etmektedir.⁴³⁹

Fotoğraf 16: Drama Saat Kulesi.

439 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: YKY, 2002, s. 27-52.

Değişim çağında “seküler anıtsal mimarî”nin temsilcisi olarak bir saat kulesinin simgelediği anlam, minarelerde okunan ezanla belirlenen Kur’an’a dayalı zamandan “zamanı emekle birleştirmeye dayanan” yeni bir ekonomik düzene dönüşün ifadesidir.⁴⁴⁰ Çünkü toplumun zaman algısı gelişen dünya ile birlikte değişmeye başlamıştır. Avrupa’da, yaşanan Sanayi Devrimi’nin bir sonucu olarak çalışma saati kavramı benimsenir ve zaman kavramı daha da önem kazanır. Osmanlı toplumu için saat, sadece gerekli olduğu durumlarda dikkat edilen bir olgudur. Avrupa’dakinin tersine zaman burada çok daha ağır aktmaktadır ve günün “nasıl” geçtiği insanlar için çok daha önemlidir. Oysaki Avrupa refahın yolunun sağlam bir zaman anlayışından geçtiğinin farkındadır.⁴⁴¹ Tam da bu noktada yeni inşa olunan saat kuleleri, dinî görevleri tam vaktinde yerine getirip getirmediğinden endişe duyan inançlı Müslümanlara zamanı göstermenin yanında, zamanın kontrol altına alınması, kurallı ve disiplinli bir yaşam gibi yeni değerlerin ortaya çıkışını yansıtmaktadır. Bu bağlamda Evliya Çelebi’nin 17. yüzyıl ortalarında Drama’da geçtiğinde varlığını haber verdiği çarşı içinde tahtadan yapılmış yüksekçe saat kulesi⁴⁴² ile 19. yüzyıl sonlarında şehirde taştan yeniden inşa edilmiş modernleşmenin bir anıtı olan saat kulesinin ifade ettiği anlam farklılaşmaktadır.⁴⁴³ İkincisi artık yeni bir zaman ve iktidar kavramının bir göstergesi olarak işlev görmeye başlamıştır.

Osmanlı toplumu değişim sürecinde alafranga saat sistemiyle, hepsi birer yabancı şirket tarafından işletilen ve ihtiyaç haline gelmeye başlayan demiryolları, denizyolları ve posta işleri sayesinde tanışmıştır. Drama gibi demiryolu veya Kavala gibi limana sahip bir şehir, çevre yerleşim bölgelerinin cazibe merkezi olarak

440 Selim Deringil, *age*, s. 40.

441 Safiye Kıranlar, “Uluslar arası Saatin Kabul Edilmesi ve İleri Saat Uygulaması Kapsamında Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zaman Kavramının Şekillendirilmesi (1919-1946)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 15, İstanbul: 2006, s. 70.

442 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 64.

443 2007 Mayıs’ında Drama’da yaptığımız saha araştırması sırasında bu saat kulesini yıkılmış harap vaziyette sadece alt kısmındaki duvarlarını ayakta bulabildik. Yıkık saat kulesinin karşısındaki kafenin giriş kapısı üzerindeki eski saat kulesinin resmi ise bir “günah çıkarma merasimini” hatırlatmaktaydı.

nüfus artışı bir yana tren istasyonu veya limanın etrafında pek çok mesken, silo, antrepo gibi o şehri ve çevresini kaldıran yapılanmalar meydana getirmektedir. Bundan başka özellikle demiryolları toplum hafızasında saati kullanma, hayatı saate göre planlama konusunda etkin bir rol üstlenmiştir.⁴⁴⁴ Nitekim Selanik-Dedeagaç hattı üzerindeki Gümülcine, Drama, Serez gibi tren istasyonları içinde bulunan büyük saatler, alafranga zamanın tanınması gibi ilginç bir işlevi de yerine getirmiştir. Tren kalkış vakitlerini gösteren bu saatler, güneşin ilk ışıklarıyla başlayıp yine onunla biten on iki saatlik, kısa, hafif, yaşanması kolay bir güne sahip ve bu sebeple hayatını saate göre planlama konusunda pek de duyarlı olmayan Osmanlı toplumundaki zaman algısındaki dönüşümün önemli bir aşamasıdır.⁴⁴⁵

Tren istasyonlarındaki saatler gibi şehir merkezlerinde inşa edilen saat kuleleri de alafranga saatin Osmanlı toplumunda yaygınlaştırılmasını sağlamıştır. İlerleyen süreçte vilayet konağı, kaymakamlık ve belediye binalarının hemen yanına yapılan saat kuleleri, bu kurumlarda çalışan memurların çalışma saatlerini de alafranga saate göre düzenlediği gibi aynı zamanda memurlara çalışma saati kavramını benimsetecektir.⁴⁴⁶

Sonuç

Drama Sancağı, idarî olarak bağlı bulunduğu Selanik vilayeti kadar olmasa da demografik yönden de çeşitlilik göstermektedir. Başta Müslüman Türkler, Ortodoks Yunanlılar, Yahudiler, Eksarhaneye bağlı Bulgarlar, Çingeneler ve Franklar olmak üzere farklı milletlerden oluşan “Osmanlı çoğulculuğu”nu kendi içinde barındırmaktadır. Bununla birlikte seyyahların gözlemlerinden de

444 Bu dönemde İstanbul-Selanik hattında çalışan trenin kalkış ve varış saatlerine Selanik gazetelerinin ilanlarında sık sık rastlamak mümkündür. Bu konuda bir örnek ilan için bkz.: *Asır*, Nu. 84, 24 Haziran 1896.

445 Alaturka saatten alafranga saate geçişin Osmanlı toplumunda meydana getirdiği kırılmayı Ahmet Haşim’in çok iyi betimlediği yazısı için bkz.: Ahmet Haşim, “Müslüman Saati”, *Gurabahane-i Laklakan Diğer Yazıları Bütün Eserleri III*, (Haz. İnci Enginün-Zeynep Kerman), Dergâh Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul: 2004, s. 19-21.

446 Safiye Kıranlar, agm, s. 70.

anlaşıldığı gibi Drama Sancağı, Balkanlar'da Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşama tecrübesine ideal bir örnektir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Drama Sancağı'nın nüfus yapısındaki en önemli değişim demografik yönden olmuştur. Yüzyılın ortalarında sancağın mevcut nüfus yoğunluğu ortalaması, Rumeli'nin toplam nüfus yoğunluğunun ortalamasının üzerindedir. Osmanlı periferinde başlayan çözülme sonrasında çok sayıda Müslüman göçü alması yüzyılın sonunda Drama Sancağı'nda nüfus artışını daha da hızlandırmıştır.

Drama'da şehrin hemen dışında yer alan su kenarları, 17. yüzyıldan beri mesire yeri olarak gündelik yaşam içinde işlevini sürdürmektedir. Hatta bu mesire yerleri tarihsel süreç içinde yüklenmiş oldukları görevi günümüzde de devam ettirmektedir. Hastalık, yangın, su ihtiyacı, yağmur, sel, dolu ve fırtına gibi doğal afetler gündelik yaşamın akışı içinde Drama Sancağı'nda yaşayan insanların karşılaştıkları kronik problemlerdendir.

Değişim çağında Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümet binaları, köprülerin, okulların ve saat kulelerinin yeniden inşa faaliyetleri Tanzimat'tan itibaren Osmanlı şehirlerine yeni bir nizam verme veya modernleştirme çabalarının somut yansımasıdır. Bu şekilde Osmanlı şehrinde kamusal mekânlara mümkün olduğu kadar merkezin yapmak istediği simgesel ifadelere uymak üzere İstanbul'dan Selanik'e hatta Kudüs'e kadar benzer şekilde bir düzen verilmeye çalışılmıştır. Şehirlere bu yeni düzen verme girişiminden Selanik kadar olmasa da Drama ve Kavala da nasibini almış görünmektedir. Tanzimat Fermanı'yla yaşama geçirilen kurumsal reformların yansıması, geniş anlamda kent dokusunda, daha dar anlamda ise mimaride görülürken ülkenin hemen her yerinde şehirlerin dokusunun benzer şekilde düzene sokuluyor olması, merkez adına iktidarın uygulanmasının da bir simgesidir. Bütün dünyada değişim rüzgârlarının estiği bu dönemde imparatorluğun geçmişteki gücü ön plana çıkarılırken bu güç simgesel olarak şehirleri yeniden düzenleme projeleriyle ifade edilir. Tam da bu noktada şehirlerin somut görünümünde kendine has üslubuyla yerini alan bankalar, kafeler, lokantalar, oteller, büyük lüks mağazalar ve tren istasyonları da değişimin en çarpıcı izlerini taşımaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YEREL YÖNETİM ve MODERNLEŞME

A. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YEREL YÖNETİMLER ve DEĞİŞİM

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte yerel yönetimlerde büyük değişiklikler yaşanmıştır. Osmanlı şehirlerindeki sosyal, ekonomik ve kültürel değişimler hâliyle beraberinde Osmanlı yerel yönetim anlayışında da değişiklikler yapılmasına neden olmuş ve Osmanlı yönetimi, değişen şartlara ve yeni taleplere cevap niteliğinde Tanzimat reformlarını yerel yönetimlerde de uygulamaya koymuştur. Tanzimat'la başlayan süreçte Osmanlı modernleşmesinin hâkim anlayışı, yerel yönetimlere ait yeni uygulamaları öncelikle pilot bölgeler seçerek buralarda denemek ve daha sonra imparatorluğun geneline yaygınlaştırmak şeklindedir. Bu değişim örüntüsü içinde pilot bölgeler ilk planda daha çok liman kentleri olmuştur.⁴⁴⁷ Liman kentleri, ticaret sebebiyle dış dünyayla olan sıkı ilişkiler ağı sayesinde 19. yüzyıl itibarıyla bütün dünyada meydana gelen yapısal değişimlerden etkilenmiştir. Ticarî anlayışın değişmesi ve yeni standartlara uyum sağlanması noktasında liman kentleri de kendi hizmet sektörlerini ve imkânlarını bunlara uydurmak zorunda kalmışlardır. Osmanlı

447 Bu dönemdeki liman şehirlerinde meydana gelen değişimi konu alan literatürdeki çalışmalardan bazıları için bkz.: Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, (Çev.) Selim Deringil, 2. Baskı, İstanbul: TVYY, 1998; Bülent Özdemir, *Ottoman Reforms and Social Life: Reflections From Salonica 1830-1850*, The Isis Press, İstanbul: 2003; Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, (Çev.) Işık Ergüden, İstanbul: TVYY, 2001; Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir: 1998; *Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)*, (Ed. Ç. Keyder-E. Özveren-D. Quataert), İstanbul: TVYY, 1994.

İmparatorluğu'nda belediyenin kuruluşu 1858'de Paris'in 6. bölgesinden esinlenmiş görünen ve Pera, Galata ve Tophane semtlerini kapsayan Altıncı Daire ile olurken tüm yerleşimi yöneten İstanbul Belediyesi'nin kuruluşu 1868 tarihli'dir. Osmanlı'da İstanbul'u takiben modern anlamda ilk belediye oluşumları İzmir, Selanik gibi liman kentlerinde kurulmuş ve Tanzimat'la birlikte belediyecilik işleri şehir meclislerinin yönetimine verilmiştir.⁴⁴⁸ Bu dönemde neredeyse bütün Doğu Akdeniz liman şehirleri benzer bir yapısal değişim geçirmişlerdir.⁴⁴⁹

19. yüzyıl bütün dünya için olduğu gibi, Osmanlı dünyası için de bir değişim yüzyılıdır. Değişim, imparatorluğun daha önceki yüzyıllarında da muhakkak kaçınılmaz bir olgu olmasına karşın özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı, dünyadaki gelişmeler düşünüldüğünde değişimin her alanda daha bariz hissedildiği bir zaman dilimidir. Bu dönemde özellikle şehirler önemli bir değişime sahne olmuştur. İmparatorlukta Tanzimat'la başlayan ülkeye yeni den nizam verme hareketi; şehirlere düzen verme, şehirleri düzenli kılma isteği şeklinde yansıdı. Klasik Osmanlı şehir idaresinin eski kurumlarının yerini yeni şehircilik kuralları aldı. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı periferisinde başlayan geri çekilmenin bir sonucu olarak Rumeli'den ve Kafkasya'dan gelen Müslümanlardan oluşan göçmenler, şehirlerdeki dengeleri sarstığı gibi şehirlerin dokusunda değişmelere de yol açtı.⁴⁵⁰

Değişim çağının idarecileri şehirleri daha temiz, daha sağlıklı ve yaşanılır alanlar kılmak istedi. Bu amaçla imparatorlukta

448 Bülent Özdemir, "Selanik: 19. Yüzyılda Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetim Geleneginin Değişmesi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, (Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), TDBB Yayınları, İstanbul: 2008, s. 323.

449 Örneğin Beyrut'ta aydınlatma gazı 1888'de ortaya çıktıktan sonra, liman 1895'de yenilendi. İzmir'de 1884'te tramvay çalışmaya başladı, 1891'de liman açıldı, 1893'te de su şirketi kuruldu. Selanik, su şirketiyle 1890'da, gazla 1891'de, tramvayla 1893'te tanıştı; limanın yenilenmesi ise 1902 yılında gerçekleşti. Bkz.: Anastassiadou, *age*, s. 84, 131, 146, 151, 154. İstanbul'un yaşadığı değişim için bkz.: Zeynep Çelik, *19. yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, (Çev.) Selim Deringil, İstanbul: TVYY, 1998.

450 *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Ed. Paul Dumont-François Georgion), (Çev.) Ali Berkay, İstanbul: TVYY, 1999, s. ix-x.

haberleşme, tıp alanları dâhil her alanda Avrupa'da yapılan yeni buluşlar, yeni metotlar vakit geçirilmeksizin benimsendi.

19. yüzyılda göreli bir nüfus artışı söz konusudur, bunda hiç kuşkusuz sağlık koşullarının önceki yüzyıllara göre daha da iyileşmesi etkili olmuştur. Ayrıca bu dönemde ticaretin gelişmesi ve dış pazara yönelmesiyle birlikte özellikle liman şehirlerinin öne çıkması, ihracata yönelik üretim yapan tarımın sektörlerini limanlara kolay ulaşımına sahip küçük şehirlerin etrafında toplanmasını sağlamıştır. Bu sayede şehirlerin büyümesi, taşımacılık, depolama ve bunlarla alakalı hizmetler çerçevesinde iş imkânı sağlayabilecek liman şehirleri ve onların art bölgesindeki küçük şehirler etrafında gelişti. Liman şehirlerinin neredeyse tamamında eski mahallelerin yanında giderek yükselen, rağbet gören mağazaların ve toptan satış faaliyetinin arttığı modern görünümlü yeni mahalleler oluştu. Belediye teşkilatı ve yerel yönetim anlayışı yüzyılın son çeyreğinde ülkede yaygınlaştı. Tamamında olmamakla birlikte liman şehirlerinin genelinde gaz, tramvay, sağlık hizmetleri gibi modern imkânlar sağlandığı gibi bunların ardından da elektrik tesis edildi.⁴⁵¹

Değişim sürecinde Balkanlar'da Selanik, Kavala, Dedeoğlu gibi limanlar, yeni ekonomik ve toplumsal ilişkilerin giriş noktaları işlevini gördüler. Drama gibi daha iç bölgelerde kalmış şehirler ve bazı kasabalar demiryolunun geçmesiyle yeni imkânlarla kavuştu. Değişim süreci ülke içindeki bazı eski zanaat ve ticaret merkezlerinin sönüşünü getirdiği gibi, demiryolu hattı üzerinde bulunan yeni merkezleri de geliştirdi.⁴⁵² Bu sayede Makedonya bölgesinin merkezi konumundaki Selanik ve art bölgelerindeki Manastır, Serez, Drama gibi şehir sakinleri Orta Avrupa ve İstanbul'a gitmelerini sağlayan yeni ulaşım ağına kavuştular. Bu durum şehirlerarasındaki insan hareketliliğini de hızlandırdı.

Osmanlı klasik sisteminde şehir idaresinde mülki işler ve belediyecilik işleri birbirinden ayrılmadan kadı tarafından

451 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, (Çev.) Akile Zorlu Durukan-Kan Durukan, İmge Yayınları, Ankara: 2002, s. 143-144.

452 Aleksandra Yerolimpos, "Tanzimat Döneminde Kuzey Yunanistan'da Şehircilik ve Modernleşme (1839'dan 19. yüzyıl Sonuna)", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Çev.) Ali Berkay, TVY, İstanbul: 1999, s. 31-32.

gerçekleştirilmekteydi. Kadının bu görevlerinde kendisine subaşı, naib, mimarbaşı, imam, muhtesip ve gayrimüslim cemaatlerin liderleri gibi görevliler yardımcı oluyordu. Muhtesibin belli başlı görevlerinden biri vergi toplamak ve pazardaki fiyatları belirlemektir. Bir diğer yetkili olan şehremini, esas olarak gıda malları tedariki ve inşaatların denetlemesinden sorumluydu. Kamu düzeninin korunması ise subaşı ile yeniçerilerin yetki alanı içindeydi. Bu yönetim anlayışının esası toplumsal huzurun sağlanması, adaletsizliklerin önlenmesi ve vergilerin düzenli toplanması anlayışıydı.

II. Mahmut döneminde yerel yönetim anlayışında bir değişim yaşandı. Aynı dönemde 1826 yılında İhtisap Nezaretinin kurulması ile şehirlerde İhtisap Müdürlüklerinin oluşturulması sonrasında şehirlerin belediye hizmetleri ve mali denetimleri bu müdürlüğün yetkisine verildi. Bu süreçte muhtesibin nüfuz alanı genişleyerek yalnızca zanaat ve ticaret faaliyetlerini denetlemekle kalmayıp şehir yaşamının diğer yanlarının idaresiyle de uğraşan, gerçek anlamda bir belediye görevlisi oldu. Kamu düzenini ilgilendiren sorunlar muhtesibin yetkileri dışında kaldı. 1836'da Vakıf İdarelerinin kurulmasıyla kadılar sadece adli işlerden sorumlu olmaya başladı. İlk muhtar ve kâhyaların atanması ve bu görevlilere yardımcı olmak için yanlarına ihtiyar meclislerinin oluşturulması da II. Mahmut döneminde gerçekleşti.⁴⁵³

Osmanlı şehirlerinin ve dolayısıyla yerel yönetimlerin yeniden biçimlendirilmesinin altında yatan gerçek Tanzimat reformlarıdır. Tanzimat ise, II. Mahmut'un saltanatından itibaren birçok alanı etkileyen reform hareketlerinin bir parçasıydı. Gerçekleşen bu reformların temel hedefi daha etkili ve merkezî bir devlet yönetimi oluşturmaya yönelikti.⁴⁵⁴ İmparatorluğun

453 Bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara: 2000, s. 124-130; Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Seminerleri Bildiriler*, Ankara 13-14 Mart 1985, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara: 1994, s. 97-104; Aynı Yazar, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara: 1991, s. 38-52; Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul: 1991, s. 198-200.

454 Ubicini bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "...imparatorluğun çeşitli bölgeleri (bu) merkezileşmeye doğru ilerlemeye başladılar. Yeni siyasi ve idari

yerel yönetimlerinde daha kontrol edilebilir ve katılımcı bir yapı oluşturulması için yapılmak istenen reformlar aslında Tanzimat'ın da temel gayelerinden biriydi. İmparatorluk tebaasının büyük bir kısmı devlet otoritesini yerel yönetim ile kurduğu ilişki vasıtasıyla bilmekte, tanımakta ve değerlendirmekte olduğundan 19. yüzyılda yerel yönetimlerde yapılan ıslah çabalarının ne kadar büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılabilir. Ayrıca 18. yüzyılda yaşanan âdem-i merkeziyet, imparatorluk için her bakımdan çok kötü tecrübeler oluşturduğundan II. Mahmut'tan itibaren yerel yönetimlerde merkezî yönetimin etkisinin artırılmasını ve özellikle vergi kayıplarının önlenmesi gibi ekonomik tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır.⁴⁵⁵

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yerel yönetimlerde Tanzimat reformları gereği meydana gelen değişimler literatürde daha çok dış nedenlere bağlanarak Batılı örneklerin taklit edilerek tepeden inme bir şekilde merkezî yönetim tarafından uygulanması olarak değerlendirilmiştir.⁴⁵⁶ Örneğin Stefanos Yerasimos, Tanzimat'ın kent reformları üzerine yaptığı değerlendirmede: Osmanlı şehrinin çehresinin değiştirilme sebebinin, devletin kendini Avrupa'ya uydurma isteği olarak görmektedir. Bunun yanında şehirlerin sokaklarını genişletmeyi, çıkmaz sokakları ortadan kaldırmayı, toprak yollara taş döşemeyi, büyük

teşkilatın yerleşmesi için bu merkezileşmenin gerçekleştirilmesi zaruri idi. Bunun temellerini Sultan Mahmut atmıştı ve onun halefi olan şimdiki Sultan ise Tanzimat adı altında bu görüşü bütün imparatorluğa tatbik etmektedir." Bkz.: M. A. Ucinini, *Türkiye 1850*, c. I, Tercüman 1001 Eser, İstanbul: ty, s. 36. Yine aynı şekilde Donald Quateart 1826 Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını 19. yüzyıl Osmanlı tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak görmektedir. Bu konuda bkz.: Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev.) Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 205-206.

⁴⁵⁵ Bkz.: Özdemir, a.g.m., s. 323-324; Stanford Shaw, "Local Administrations in the Tanzimat", *150. Yılında Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara: 1992, s. 33; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara: 2000, s. 32.

⁴⁵⁶ Osmanlı reformları konusunda oluşmuş literatürün genel bir eleştirisi konusunda bkz.: Bülent Özdemir, "Mevcut Literatür ve Bakış Açıları Üzerine Bazı Düşünceler: 19. Yüzyıl Osmanlı Reformlarını Nasıl İncelemeliyiz?", *Türkler*, c. 14, YTY, Ankara: 2002, s. 572-580.

düz geçitler açmayı, kanalizasyon ve içme suyu şebekesi inşa etmeyi tercih eden Osmanlı yöneticilerinin bir Doğu şehrinin sorunları hakkında özgün bir fikre sahip olarak davranmış olmadıklarını ileri süren Yerasimos, Osmanlı yöneticilerinin Avrupa'yı taklit etmekle yetindikleri görüşündedir.⁴⁵⁷ Literatürdeki bu ve benzeri değerlendirmelerde göz ardı edilen ve üzerinde daha az durulan taraf ise Osmanlı toplum yapısının iç dinamiklerinde meydana gelen değişimin bu reformları gerekli kıldığı gerçeğidir. Bu konuda Özdemir şu tespitleri yapmaktadır:

*“Örneğin Tanzimat döneminde yerel meclislerin oluşturulması girişimini, değişmekte olan Osmanlı toplumunun ihtiyaçları neticesinde merkezî yönetimin zorlamasıyla yapıldığını düşünmek yerine, Fransız modelinin taklit edilmesi olarak görmek veya Tanzimat reformlarının bütünü, değişen Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarına merkezî yönetimin verdiği cevaplar olarak değerlendirmek yerine, tamamen Batı'dan alınan ve taklit edilen reform girişimleri olarak bakmak, bizi oryantalist bakış açısının tuzağına götürür.”*⁴⁵⁸

Gerçekte, danışma meclisleri niteliğinde olan yerel divanlar ve istişare toplantıları, Osmanlı yerel yönetim anlayışında daha önceden de var olan uygulamalardır.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Yerasimos, Tanzimat reformlarının Batılı şehirleşme modelini taklit etme isteğinden başka ikinci asıl sebebinin merkezî devlet otoritesini yeniden kurmayı hedeflediğini söyler. Bu yönüyle Tanzimat aracılığıyla yürütülen modernleşmeyi devlet otoritesini sağlamlaştırmanın bir yolu olarak görmektedir. Bu konuda bkz.: Stefan Yerasimos, “Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Ed. Paul Dumont-François Georgeon), İstanbul: TVYY, 1999, s. 1-18; Stefan Yerasimos, “Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalıcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınları, Ankara: 2006, s. 347-362.

⁴⁵⁸ Bkz.: Bülent Özdemir, “Selanik: 19. Yüzyılda Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetim Geleneginin Değişmesi”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, (Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), TDBB Yayınları, İstanbul: 2008, s. 325-326. Oryantalist söyleme Selanik örneğinde eleştirel bir yaklaşım için bkz.: Bülent Özdemir, *Ottoman Reforms and Social Life: Reflections From Salonica 1830-1850*, The Isis Press, İstanbul: 2003.

⁴⁵⁹ Bu konuda daha geniş bir değerlendirme için bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Gelenegi*, Hil Yayınları, İstanbul: 1985.

İmparatorluğun değişen şartlarına ve daha merkezî bir yönetimin oluşturulmasına yönelik atılan en önemli adımlardan biri olan yerel meclislerin oluşturulması sayesinde bu meclislerde yerel halk seçmiş olduğu üyelerle kısıtlı da olsa kendini temsil etme hakkına sahip oldu. Seçilen üyelere devlet tarafından belli bir miktar maaş bağlandı.⁴⁶⁰ Müşirler bölgede güvenliğin sağlanması, ticaret ve vergi toplanması için uygun ortamın oluşmasına gayret ederken muhassıllar da vergilerin toplanması ve idareyle meşgul olacaktardı. Bu yeni uygulama yerel yöneticilerin yanında yetkileri olan bir meclis oluşturmak suretiyle valilerin hem hareketlerine hem de yetkilerine bir denetim getirmektedir.⁴⁶¹ Diğer taraftan eşraf ve ayan bu meclisin üyesi olabilmekte ancak, şehir veya bölgedeki güçleri bundan olumsuz yönde etkilenmektedir.⁴⁶²

Osmanlı Devleti'nin yerel yönetimlerde yapmak istediği değişiklikler hayatın içinde karşı karşıya gelinen reel problemleri çözmeye yönelik ve kuramsal anlamda yerinde ve makul çözüm önerileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın uygulamada çok ciddi sorunlarla karşılaşılmağı değildir. Tanzimat'ın öngördüğü bu önemli yönetsel reformların gerçekleştirilmesi için her şeyden önce reformların yararına inanmış, devlet otoritesini tanıyan ve emirlerine uyan, eğitilmiş ve hepsinden önemlisi güvenilir devlet memurlarına ihtiyaç vardı. Bu bağlamda Tanzimat'ın icat ettiği yeni sivil kadroların doldurulması amacıyla yeterli sayıda yetişmiş sivil bürokratların olması önemli bir sorun teşkil etmiş ve yerel yönetimlerdeki bu kadrolara mevcut askerî yapılardan kişiler tayin edilmek zorunda kalınmıştır.⁴⁶³ Öte yandan halkın yeni oluşturulan meclisler yoluyla taşra yönetimine katılması ve temsil hakkını elde etmesi çok önemli bir değişiklik olarak görülse de uzun bir süre

460 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 20-21.

461 Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz.: Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Yayınları, Ankara: 2008, s. 259-285.

462 Özdemir, agm, s. 324.

463 Özdemir, agm, s. 324. Ayrıca bkz.: Stanford J. Shaw, agm, 150. Yılında Tanzimat, s. 36.

istenilen netice elde edilememiştir. Bu meclislerde temsil konusunda kendilerine yer bulan bölgedeki eski ağa, eşraf ve ayandan kişiler⁴⁶⁴ kısa sürede yeni duruma uyum sağlayarak eskiden olduğu gibi keyfî ve kanunsuz işlemlerini devam ettirmişlerdir. Genellikle nüfuzlu yerel toprak sahiplerinin egemen olduğu bu yerel meclisler, bazen güçlü bölgesel kişilerin kendi aralarındaki güç mücadelesine sahne olurken bazen de bu mücadelede yeni atanan yerel yöneticilerle rekabete dönüşmüştür.⁴⁶⁵ Böylelikle yeni oluşturulan bu meclisler bir taraftan merkezî yönetimin otoritesinin yerel yönetimlerde hissedilmesini sağlarken diğer taraftan bölgenin önde gelen ve zengin ailelerinin temsilcisi konumundaki meclis üyelerinin, mecliste alınan kararları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmalarına ve suiistimal etmelerine ortam hazırlamıştır.

On dokuzuncu yüzyılın büyük bölümü boyunca şehirlerin gerçek yönetici sınıfı beyler olduğu için, onların işbirliği olmadan hiçbir reform çabası başarılı olamadı. Örneğin Selanik'te 18. yüzyılın başından itibaren, valiye tavsiyede bulunmak üzere önde gelen altı toprak sahibinden oluşan bir yerel meclisin Tanzimat'a kadar varlığını koruduğu görülmektedir.⁴⁶⁶ Tanzimat reformlarının bir sonucu olarak taşra şehirlerinde yeni bir danışma kurulu oluşturulduğu zaman beylerden oluşan bu grup yeni kurula da hâkim olmuş ve genel olarak kendi aile üyelerinin, gerçek iktidarın kullandığı alt düzey kazaî, idarî ve ekonomik en kilit makamlara gelmelerini sağlamıştır. Bu koşullar altında, merkezî idarece taşra şehirlerine atanan en sert paşalar bile toprak

464 Kemal H. Karpat, "Osmanlı Devleti'nin Dönüşümü, 1789-1908", *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev.) Dilek Özdemir, İmge Yayınları, Ankara: 2006, s. 40.

465 İnalçık, 1850 Vidin İsyanı'nın nedenleri arasında; meclislere ağaların hâkim olup, memurları kendi etkileri altına almalarını ve eyalet merkezindeki valinin otoritesini sarsmalarını göstermektedir. Bkz.: Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayınları, İstanbul: 1992, s. 76. Ayrıca bu konuda bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 40-42; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, (Çev.) Osman Akinhay, İstanbul: Agora Yayınları, 2005, s. 50; M. A. Ubucini, *Türkiye 1850*, c. I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul: ty, s. 66-68.

466 Bkz.: Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1453-1950)*, (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: YKY, 2007, s. 165.

sahibi beylere karşı gelmeye pek cesaret edemedi. Belki paşa ve beylerin çıkarları birbiriyle örtüşseydi bu durum sorun yaratmayacaktı. Fakat durum tam tersi şekilde gelişti. Osmanlı Devleti'ni 1820'li ve 1830'lu yıllarda meşgul eden Yunan İsyanı, Rus Savaşı ve Mehmet Ali Paşa Sorunu gibi, olaylar sonrasında Tanzimat'la Hristiyan ve Yahudilerin Müslüman tebaa ile eşitliğinin ilanı, köylülerin zorunlu çalıştırılması olan angaryanın kaldırılmaya çalışılması ve düzenli birliklere sahip sabit bir ordunun kurulması gibi gelişmeler bölgedeki toprak sahibi seçkinlerin iktidarına bir meydan okumayı beraberinde getirdi.⁴⁶⁷

Öte yandan, Tanzimat'la birlikte başlayan görece serbestlik ortamında gerek Hristiyan ve gerekse Müslüman köylüler, beylerin kendilerine kötü muamele ettiklerini dillendirmeye başladıklarında, beyler bu duruma tepki gösterdiler. Vali ya da kaymakam, beylerden köylülere nezaketle muamele etmelerini istediğinde, onlar bu durumdan hoşnutsuzluklarını gizlemediler. Hatta devlete olan borcu yüzünden bir beyi hapse attıracak kadar cesur davranabilen paşa ve kaymakamların konumlarını ise ehliyetsiz astlarının devlet merkeziyle olan farklı ilişkileri sayesinde baltalama yoluna gittikleri görülür. Çünkü beylerin, devletin merkeziyle bağlantıları çok güçlüydü. Sarayda, düzenli olarak bal, zeytinyağı ve un tedarikiyle iltimaslarını kazandıkları destekçileri vardı. Bundan başka beylerin yerelde ellerini güçlendiren unsurlardan biri de ortak menfaatler söz konusu olduğunda birlikte hareket edebilme yetileriydi. 1837'de Selanik'te bir gözlemcinin belirttiğine göre, o ana kadar Selanik'te beylerle uğraşacak kadar sınırları sağlam hiçbir paşa iktidarda kalmamıştı. Beyler birlikte hareket ettiklerinden, ellerindeki ortak araçlarla Bâbîâlî'de iktidarda olan taraflardan bazılarına çok büyük rüşvetler sunmaya muktedirdiler. Rüşvetin işe yaramadığı durumlarda da, karalama ve entrikalar genellikle gerekeni yapıyordu. Ayrıca yerel tahıl arzının denetimi, yıl boyunca olası yerel un arzını sağlamak konusunda idarecileri değil de, beyleri en önemli kişiler haline getiriyordu.⁴⁶⁸

467 Mazower, *age*, s. 165.

468 Mazower, *age*, s. 166.

B. DRAMA SANCAĞI'NDA YEREL YÖNETİM ANLAYIŞINDA DEĞİŞİM

Tanzimat'la başlayan süreçte yerel yönetim anlayışı yenilenmeye çalışılırken muhtelif tarihli nizamnamelerle de belediyeler kurulmaya başlandı. 1850'lerin buluşu olan belediye Osmanlı şehrinin yeniden yapılandırılmasında ve şehir halkının yaşam düzeyinin yükseltilmesinde birinci derecede rol oynadı. Çünkü şehirdeki cadde ve sokakların temizlik ve tanzimi, kaldırım, su yolu, kanalizasyon yapım ve onarımı, yoksullara yardım edilmesi, kentin aydınlatılması, pazar kurulması, yangınları önleyici tedbirlerin alınması gibi hizmetler belediyelere bırakılmıştı.⁴⁶⁹ Bu hizmetleri gerçekleştirmek için harekete geçen belediye kurumlarının örgütlenişi de görece hızlı oldu.

Genel olarak Osmanlı hükümetinin ve yerel ileri gelenlerin kararlılığı, Tanzimat sürecinde yerel yönetimlerdeki paradigma değişikliğinin en önemli noktasıdır. Buna karşın yerel yönetimlerde yaşanan sıkıntıların büyük bir kısmı yeteneksiz, bilgisiz ve ehliyetsiz yerel yöneticilerden kaynaklanmaktaydı. Drama Sancağı örneğinde bu durum hiç de farklı değildi. İmparatorluğun diğer şehirlerinde olduğu gibi Drama'ya atanan valiler de genelde asker kökenli kişilerdi.⁴⁷⁰ Drama'nın Makedonya toprakları içinde yer alması sebebiyle bu dönemde bölgede "karınca

469 Musa Çadircı, *age*, s. 275.

470 Drama'da vilayetin teşkilinden beri burada görev yapan vali ve mutasarrıfların tam listesine baktığımızda çoğunluğun asker kökenli olduğu görülür. Bkz.: *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1320, s. 550-551; *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1324, s. 455.

gibi kaynaşan” bir eşkıyalık gerçeği söz konusuydu.⁴⁷¹ Bu sebeple merkezden atanan bu yöneticilerin, incelediğimiz bölgenin ve dönemin doğası gereği daha çok güvenlik işleriyle meşgul olmaları, halkın ekonomik koşullarının iyileştirilmesi ve şehirleşme gibi konuların geride kalmasına sebep olmuştur. Üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise, başta Selanik olmak üzere Drama, Kavala gibi yerlerin İstanbul’da gözden düşen veya gücünü kaybeden devlet adamları için bir sürgün yeri olarak görülmesidir.⁴⁷² Bu nedenle İstanbul’dan genelde politik sebeplerle sürgün olarak gelen yöneticiler, yaşadıkları şehrin sorunlarıyla ilgilenmek yerine daha çok İstanbul’daki eski siyasi ikballerini nasıl kazanacaklarının kaygısını taşımışlardır.⁴⁷³

İngiltere’nin Kavala’da bulunan Konsolos Yardımcısı Maling’in raporunda 1850’lerin sonunda Drama Sancağı’nın idarî yapısı hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Maling raporunda sancağın idarî durumunu şöyle ortaya koymaktadır:

“...Drama Sancağı idarî olarak 6 kazaya ayrılmaktadır. Mülkî amir bir kaymakamdır. Kaymakam denilen idareci küçük bir validir. Kaymakam Drama’da ikamet etmekte olup Selanik Paşalığı’na bağlıdır ve Bâbîâlî tarafından atandığından dolayı

471 Konsolos Yardımcısı Maling, bölgenin doğası gereği içinde bulunduğu eşkıyalık hareketlerinin sancakta yaşayan insanlar üzerindeki etkisini de şöyle dile getirmektedir: “...Bey sınıfı gibi bir grubun şehir meclislerini istedikleri gibi etkilemeleri söz konusu iken arazinin idaresinin uzun ve kısmî olma gerekliliği şaşırtıcı olmaz. Sancağın bazı köyleri yıllarca eşkıya yuvası gibi görüldüğü için kötü şöhret sahibi oldu ve bir ölçüde tüm köy halkının aynı kefedede değerlendirilmesine sebep oldu. Küçük valilerin meşhur eşkıyaları tutuklama teşebbüsleri ve genelde tüm köy halkının aktif ve silahlı direnişi ise başarısız oldu. Polis gücü etkili olamayacak kadar küçük ve adamların alternatifi de yoktur. Hırsızlık ve soygun geçim için yapıliyordu.” Bkz.: TNA; PRO FO 295/2.

472 Tahsin (Uzer) Bey, Sultan II. Abdülhamit döneminde Makedonya’ya sürgün edilen ve bölgenin değişik şehirlerinde nahiye müdürlüğünden mutasarrıflığa kadar farklı görevlerde bulunmuş bir validir. Tahsin Bey’in, Makedonya’da yaşanan eşkıyalık olaylarını ve Osmanlı Devleti’nin bölge üzerindeki yönetim anlayışını konu alan hatıraları için bkz.: Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 3. Baskı, TTK, Ankara: 1999.

473 Anastassiadou, *age*, s. 72-73; Özdemir, *agm*, s. 326.

*üstü olan makam onun yerini değiştirememektedir. Kaymakam şehri bir meclisle birlikte idare etmektedir. Bu meclisin üyeleri ya bölgedeki arazi sahipleri ya da onların belirlediği kimselerdir. Kaymakamlığa bağlı bulunan altı nahiye'nin her birinde nahiye müdürü denilen idareciler vardır. Nahiye'nin kendi meclisleri bulunmaktadır. Nahiye müdürleri de doğrudan Bâbü'lî'den atanmaktadır ve onların da statüsü kaymakamlar gibidir. Şu anda bu 6 nahiye'nin 5 tanesi kaymakamın doğrudan kontrolü altındadır. Kavala kazası birkaç yıl öncesine kadar doğrudan Selanik Paşalığına bağlıydı..."*⁴⁷⁴

Ayrıca Maling'in raporunda, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız yerel yönetimin işleyişi ve yerel meclislerin oluşturulmasıyla ilgili çok çarpıcı örnekler bulmak mümkündür. Örneğin Drama'da arazi sahibi beyler kendi belirledikleri adaylar yoluyla yerel meclisin % 90'ını ellerinde bulundurmaktadırlar. Bu sayede beyler, kendi dar ve bencil çevrelerinde bölgenin ticareti dâhil her şeyi kontrol altında tutabilmektedirler. Çünkü toprak sahibi olan bu beyler aracı veya simsar gibi çalışmaktadır. Böylelikle tüccarlar da malları çiftçiden mecburen bunlar aracılığıyla satın alabilmektedir. Beylerin yereldeki bu güçlerine hiçbir tüccar başkaldıramadığı gibi her malın fiyatını da beyler belirlemeye devam etmektedir.⁴⁷⁵

Tanzimat reformlarının uygulanmaya başlamasıyla karşılaşılan sorunlardan biri de yerel yönetimlere atanan vali, kaymakam ve nahiye müdürlerinin ekonomik olarak maaşları dışında başka bir gelirlerinin olmamasıdır. Bu durum, meclisin aldığı kararlara idarecilerin direnmesinin önünde en büyük engeli

474 TNA; PRO FO 295/2, 24 Şubat 1859. Elimizdeki 1849 tarihli belgede, Kavala kazası, daha önceleri Drama Sancağı dâhilinde iken sonradan Selanik Eyaletine bağlandığı, daha sonra yine Drama'ya ilhak olunduğu ve bu durumun birkaç kez tekrar ettiği belirtilmektedir. Bu tarihten on bir yıl sonra, Kavala kazası, Selanik'e 30-35 saat mesafede olması dolayısıyla; "muhaberat, mukâtebat ve ahalinin dahi hasbe'l-icab" Selanik'e gelip gitmelerinde zorluklar çekmekte olduklarından ve Drama merkez kazaya yakın ve civar bulundundan Kavala kazası 1860 yılında Drama Sancağı'na bağlanmıştır. Bkz.: BOA. İ. MVL., 155/4438, 11 M.1266 (1849); BOA., İ. MVL., 439/19456, 29 R 1277 (1860).

475 TNA; PRO FO 295/2, 24 Şubat 1859.

oluşturur. Ayrıca, yöneticilerin görevde kalma sürelerinin bu meclisler tarafından onaylanıyor olması onların alacakları kararlar üzerinde etkili olmuştur. Öte yandan yerel yöneticilerin aldıkları maaşın geçimlerini sağlamak için yeterli gelmemesi de onları ister istemez eşraf ve toprak sahibi beylerin etkisi altına girmelerine sebep olmuştur. Çünkü bu idareciler için maaş çok önemlidir. Bu konuda yerel bir gözlemci olarak Maling, kaymakam ve nahiye müdürlerinin sorumluluklarındaki meclisin yalnızca birer aracı olduklarını ve bu meclislerin kararının tersine tavır takınamadıklarını ifade etmektedir. Kaymakam ve müdürlerin maaşları dışında gelirleri olsaydı durumun daha farklı olabileceğine ilişkin kanaatlerini dile getiren Maling, nahiye müdürlerinin hiçbirinin yıllık 200 sterlinden (yaklaşık 25.200 kuruş) daha fazla maaş alamadıklarına ve hatta bazılarının yılda sadece 40-50 sterlin (yaklaşık 5.040-6.300 kuruş) ödenmekte olduğuna işaret etmektedir.⁴⁷⁶ Bu durum kaçınılmaz bir şekilde kaymakam ve müdürleri sorumlu meclisin kontrolü altında kalmalarına neden olmaktadır. Maling'in verdiği rakamlara göre, kaymakam görevinden dolayı yılda 700 sterlin (yaklaşık 88.200 kuruş) kazanmakta ve bir o kadar parayı da vergilerden almaktadır. Buna göre vergilerle birlikte bir kaymakamın yıllık kazancı ortalama 1.400 sterlin (yaklaşık 176.400 kuruş) kadardır. Ancak kaymakamın aldığı bu ücret yıl içerisinde yaptığı harcamalar için yeterli gelmez.⁴⁷⁷ Bu durum taşradaki yöneticilerin, toprak sahibi beylere, bölgenin ileri gelen eşraf ve ayana karşı etkili bir tutum takınamayışının en önemli nedenleri arasında gösterilebilir.

Yerel yönetimlerde bey, eşraf ve toprak sahiplerinin bu tutumu bölgesel ticaret üzerinde de etkilidir. Bölgenin ileri gelen bu kişileri, çiftçiyle olan yakın ilişkilerinden dolayı bölgesel ticarette bir monopol (tekeli) oluşturmaktadır. Bu tutum Drama bölgesinin en önemli ihraç ürünü tütün ticaretinde çok etkin bir şekilde görülmektedir. Yabancı tüccarlar, gelecekteki ticaretlerini devam ettirebilmek için hâllerinden memnunmuş gibi bir tavır takınarak sessiz bir şekilde beylerin bölgede kurdukları bu

476 TNA; PRO FO 295/2. Bu yıllardaki kur değeri 1 sterlin= 126 kuruştur.

477 TNA; PRO FO 295/2.

düzenin içinde yer almaktadırlar. Tüccarlarla yapılan anlaşmaya rağmen çiftçi, beyi arkasına alarak tek taraflı bu anlaşmaya uymamaya cesaret edebilmektedir. Bu durumda yabancı tüccarların çiftçiyle yapılan anlaşmalara uymaları hususunda yerel idarelerden yardım istekleri maalesef sonuçsuz kalmaktadır. Çünkü şehir meclislerinde bulunan üyelerin büyük bir kısmı eşraf ve beylerin temsilcileridir. Bununla ilgili olarak Maling raporunda şu gözlemlere yer vermektedir:

“...Bu berbat tutum tütün ticaretini çok kötü bir şekilde etkiliyor. Tütün bu bölgenin ana hammadidesidir. Osmanlı topraklarında doğup büyüyen Avusturyalı ve Fransız tüccarlar böyle bir güçten tehlikeli bir şekilde yararlanıyor, beylerin aracılara ellerinde hareket ediyorlar ve mecburen de hâllerinden memnun gibi görünmektedirler. Ticareti devam ettirebilmek için bunlara katlanmak zorunda kalmaktadırlar. Ticarî düşünce kalıpları farklı olan İngiliz tüccarlar ise bu düzensiz etkilerden bağımsız olmayı arzulamakta fakat beylerin kurduğu düzenin bir parçası olmaktan da kendilerini kurtaramamaktadır.

İngiliz tüccarlar çiftçilerle, ürünleri için ya aracıklarıyla ya da doğrudan kendileri ticaret yapmaktadırlar. Aracılar, Londra'daki ortakları için gemi yükleme konusunda anlaşmalar imzalamaktadırlar. Anlaşma yapılmasına rağmen tüccar ya da aracı ürünün teslimatını beklerken yöredeki beyler yüzünden çiftçiler, anlaşmaya uymamaya cesaret edebilmektedirler. Çünkü bey yükleme konusunda yetkin ve kararlı bir şekilde veto hakkını kullanıyor. Yapılan ticarî anlaşmanın gereğini yerine getirmek için mahallî idarecilerden yardım istemek işe yaramamaktadır. Tamamen olmasa da şehir meclisleri büyük ölçüde beylerin aracılardan oluşmaktadır ve ticareti tek elde tutmayı başarmaktadırlar...”⁴⁷⁸

Drama Sancağı yerelinde karşılaşılan bütün bu olumsuzluklara karşı bölgede iş yapan yabancı tüccarların bazı girişimleri olmuştur. Onlara göre yerel meclislerin nüfuzlarının azaltılması beylerin de bölgedeki etkisini azaltacaktır. Bundan başka sancağın idarî merkezinin Drama'dan Kavala'ya alınması sebebiyle

beylere ses çıkaramayan tüccar kesiminin menfaatlerini, konsolos gibi yabancı otoriteler daha iyi savunabileceklerdir. Çünkü Drama, denizden 32 km (yaklaşık 20 mil) daha içeride ve sancağın batı ucunda yer aldığı için yabancı otoritelerin, yani tüccar ve konsolosların da etki alanının dışında yer almaktadır.⁴⁷⁹ Bu dönemde konsolos ve tüccarlar yaptıkları işin doğası gereği liman şehirlerinde oturmaktadır. Ayrıca Kavala coğrafi olarak da sancağın merkezinde yer aldığı gibi, liman şehri olması dolayısıyla Drama'ya göre bazı avantajlara da sahipti. İmparatorluğun neredeyse her tarafıyla doğrudan buharlı gemi hattının olduğu bir yerde olması sebebiyle bölgenin ticaret merkezi, yabancı tüccar ve konsolosların ikamet yeri ve hepsinden önemlisi de bölgede bağımsız bir ticaret merkezi kurmak için en elverişli yerdi. Sancağın yerel idaresinin buraya aktarılması sayesinde Kavala daha etkili bir konuma geleceği gibi, gümrük binasının buraya getirilmesi sayesinde de gümrük memurları Drama'nın denizden uzak iç kesimlerini kontrol edebileceklerdir. Bunlardan başka 19. yüzyılda buhar teknolojisindeki gelişmelerle birlikte daha hızlı hâle gelen buharlı gemilerle yapılan deniz taşımacılığı; deve, katır veya beygirlerle yapılan kara taşımacılığına göre daha ucuzdur. Çünkü maliyet karadan yapılan ticarete göre neredeyse yarı yarıya düşüyordu. Bu noktada Drama'ya kadar bir karasal kontrol gücünün bulunmayışı Kavala'yı bölgenin tek çıkış kapısı hâline getirmektedir.

1. Drama Sancağı'nda Şehirciliğin Gelişimi

Belli başlı Osmanlı şehirlerinde Tanzimat'ın şehir politikasının etkisi 1850'den çok sonra ortaya çıkmıştır. Örneğin Selanik'te bile şehirleşme ile ilgili ilk değişimler 1860'ların sonuna doğru görülmeye başlandı.⁴⁸⁰ Kuzey Yunanistan üzerine şehir tarihi çalışmalarıyla bilinen Alexandra Yerolympos'un bu konudaki görüşü: "...18. yüzyılın sonundan itibaren Batı âleminde

479 TNA; PRO FO 295/2.

480 Selanik'te belediye dairesi 1869 yılında kurulmuştur. Makedonya metropolü, tüm taşra şehirleri arasında dönemin ihtiyaçlarına uygun idarî yapıları benimsemiş ilk şehirlerden biriydi. Bkz.: Anastassiadou, *age*, s. 128.

ortaya çıkan büyük iktisadî, toplumsal ve siyasî değişiklikler, dünyanın bu köşesini, en azından 1860'lı yılların sonundan önce etkileyememişe benzer..." şeklindedir.⁴⁸¹ Şurası bir gerçektir ki, Balkan Yarımadası'nın güneyinde geniş bir art bölgenin merkezi konumundaki Selanik gibi bir liman şehrinde meydana gelen değişim hızının, Selanik'ten daha iç kesimlerde kalan Drama şehrinde veya sancağın denizyoluyla dışarıya açılan küçük liman şehri Kavala ile eşit olması beklenemezdi.⁴⁸² Nitekim değişimin parametreleri arasında yer alan bazı örnekler baktığımızda da bu gerçeği görürüz. Örneğin Selanik tramvay şirketi 1892 yılında atlı tramvayları hizmete açarken 1907'de bunu elektrikli tramvaylar izleyecektir. 1891 yılında merkezdeki konutların çoğunu içme suyu şebekesine bağlamayı ve böylece kamu sağlığını iyileştirmeyi hedefleyen su şirketi kurulmuştur. Selanik 1893'te gazla tanışırken ticaret hacmi 30 yılda iki katına çıkan limanın yeniden inşası 1902'de tamamlanacaktır.⁴⁸³ Drama şehrinin tarihinde tramvayla tanışmak mümkün olmamıştır. Küçük de olsa liman şehri olmanın avantajıyla Kavala, su isale hattına 1900 yılında, Selanik'ten dokuz yıl sonra kavuşabilmiştir.⁴⁸⁴ Diğer taraftan Selanik 1873'te demiryolu hattıyla ilk defa Mitroviça'ya bağlanmış ve bunu 1888'de Belgrad, 1894'te de Manastır bağlantıları izlemiştir.⁴⁸⁵ Drama'nın tren yoluyla tanışması 1896 Selanik-Dedeağaç-İstanbul hattının açılmasıyla olmuştur. Drama ve çevresi bu sayede bir taraftan Makedonya'nın en büyük limanı Selanik'le, diğer taraftan da başkent İstanbul'la bağlantı kurmuştur.

481 Alexandra Yerolympos, "XIX. Yüzyıl Sonunda Selanik'te Kentlilik Bilinci ve Belediyeye İlgisi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, (Ed. François Geor-geon-Paul Dumont), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul:2000, s. 147.

482 Drama ve Kavala'da belediye dairesinin kuruluş tarihini kesin olarak tespit edemememize karşın örneğin Drama'nın Pursiçan Nahiyesi'nde belediyenin kuruluşu 20. yüzyıl başında 1909 yılında gerçekleşebilmiştir. Bkz.: *BOA., DH. MKT.*, 2805/68, 17 R. 1327; *BOA., DH. MKT.*, 2769/42, 24 S. 1327.

483 Anastassiadou, *age*, s. 83, s. 131; s. 146, s. 150, s. 154.

484 Su isale hattının döşenmesi için Nafia Nezareti ile Kavala Belediyesi arasında yapılan mukavelenamenin metni için bkz.: *Mukavelat Mecmuası*, c. 7, Dersaadet: 1315, s. 372-382.

485 Anastassiadou, *age*, s. 156.

Kavala şehir dokusunda 19. yüzyılın son çeyreği düşünüldüğünde en önemli değişim, şehrin etrafını çevreleyen sur dışına çıkılmasıdır. Kavala, aşağı yukarı iki bin beş yüz yıl geriye giden tarihi boyunca etrafı surlarla çevrili küçük ve tarihi bir yarımada olduğu için savunması görece kolay bir şehir olmuştur. İlk defa 16. yüzyıl başlarında küçük çapta sur dışına çıkmaya başlanmış olmasına rağmen gerçekte 1865-1870 yıllarına kadar insanlar hep sur içinde yaşamaya devam etmiştir.⁴⁸⁶ Selanik'te de deniz kıyısındaki surların yıkılmaya başlanması Kavala ile paralel bir zaman dilimi içinde 1869 yılına rastlamaktadır.⁴⁸⁷ Likurinos'un 1885 yılında Kavala'da görev yapan Yunan konsolos vekilinden aktardığı bilgilere güvenecek olursak, şehrin Müslüman halkı 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar sur içinde yaşamaktayken 1878 yılından sonra sur dışına çıkmaya başlamışlardır. Görülen odur ki 1880'lerden sonra yarımadanın doğu bölümünde yeni iskân alanları oluşmaya başlamıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Balkanlar'da elden çıkan bölgelerden gelen çok sayıda muhacirin buraya yerleştirilmiş olması Kavala'nın gelişiminde etkili olmuştur. Buna göre daha çok yarımadanın doğu kısmına yapılan bu iskân, ilk zamanlar yarımadanın en eski Müslüman mahalleleri olan Halil Bey, Kadı Ahmet Efendi ve Hüseyin Bey mahallerinin devamı şeklinde gerçekleşmiştir. 1885 yılında bugünkü su kemerinin batısında yer alan ve belgelerde Yeni Mahalle adıyla anılan bir mahalle oluşmuştur.⁴⁸⁸ Kayıtlarda bu şekilde geçmesine karşın, Osmanlı klasik döneminde olduğu gibi, buranın gerçek anlamda bir "mahalle" olarak tanımlanabilmesi için belli sayıda haneye ulaşması ve herhangi bir dinin mabedinin yapılması beklenmiştir.⁴⁸⁹ Buna göre surların dışında, şehrin doğu tarafında ayrı

486 Likurinos, *age*, s. 53. Ayrıca, Likurinos şehrin büyümesine 1864 yılında izin verildiği görüşündedir. Bkz.: Likurinos, *age*, s. 91.

487 Anastasiadou, *age*, s. 129.

488 BOA., ŞD., Nu. 2044, 28 Ş. 1319. Yeni Mahalle su kemerinin batısında ve bugünkü Yunan ve Fransız Cumhuriyeti sokaklarının boyunda yer almaktaydı.

489 Örneğin *Asır* gazetesi Kavala muhabininin verdiği bilgilere göre, Kavala Kaymakamı Seyit Bey'in himmet ve gayretleri sayesinde kazaya gelen muhacirler için başarılı bir imar ve iskân gerçekleştirilmiştir. Hicretten sonra kazada bulunan 150 hane kadar muhacir aile viran kulübelerde kalmaktayken

bir mahalle olarak ilk defa 1896 yılında “Hamidiye” Mahallesi ortaya çıkmıştır.⁴⁹⁰ Bu mahallenin sakinleri olan muhacirlerin yardımlarıyla da bir cami inşa edilmiştir.⁴⁹¹ 20. yüzyıl başlarında 1901 yılında ise “Selimiye” adıyla, elli haneye ulaşan ve aynı isimde bir cami inşa edilen bir mahalle daha meydana gelmiştir.⁴⁹² 1897 yılında sur dışında yeni baştan kurulmuş bir Kıptî Mahallesi, yani Çingenelerin oturduğu bir mahallenin varlığı söz konusudur.⁴⁹³ Bunların dışında ilk yerleşim merkezi konumundaki İbrahim Paşa Mahallesi’ne yakın bölgeler buraya eklenilerek şehir batıya doğru rıhtım güzergâhında genişlerken merkeze uzak Çaylar, Kara Orman, Küçük Orman gibi yerleşim alanları da Kavala’nın varoşlarını oluşturmuşlardır. Bu şekilde kayıtlarda önceleri tarihsel yarımadada bulunan mahallelerin parçası olarak görünen ve surların dışında bulunan bu yerleşim yerleri sonraları ayrı mahalleler hâline gelmiştir.

Kavala’da 20. yüzyıl başlarında şehrin Müslümanların yaşadığı mahallelerinin yanında Hristiyanların yaşadığı mahalleler de bir takım değişikliklere sahne olmuştur. Eski Kavala şehrinin güney-batı kesimi Hristiyan cemaatin tarih boyunca yerleşim alanı olagelmıştır. 15. yüzyıldan itibaren şehrin yükselen Müslüman nüfusu karşısında daha yavaş bir nüfus artış seyri izleyen Hristiyan

kaymakamın girişimleriyle kasabanın kuzeydoğu bölgesinde yer alan boş arsalar muhacirlere dağıtıldı. Muhacirler de buralarda başlarını sokacak küçük evler inşa ettiler. Bu sayede kasabanın bu bölgesinde 100’den fazla haneden oluşan bir mahalle teşkil edilmiştir. Bkz.: *Asır*, Nu. 39, 11 Ocak 1896.

490 Kavala kazasında sur arkası veya kemer arkası adıyla anılan yerde iskan olunan muhacirinden teşkil edilen mahalleye padişahın isminin (Hamidiye) verilmesi hususunda bkz.: *BOA.*, *I. DH.*, Nu. 1335, 29 M. 1314; *Asır*, Nu. 99, 14 Ağustos 1896. Hamidiye Mahallesi, günümüz Kavala’sında “Aziz Varvara” adıyla anılmaktadır. Bu bilgiye Mayıs 2007 tarihinde Kavala’da yaptığımız saha araştırmasında ulaşılmıştır.

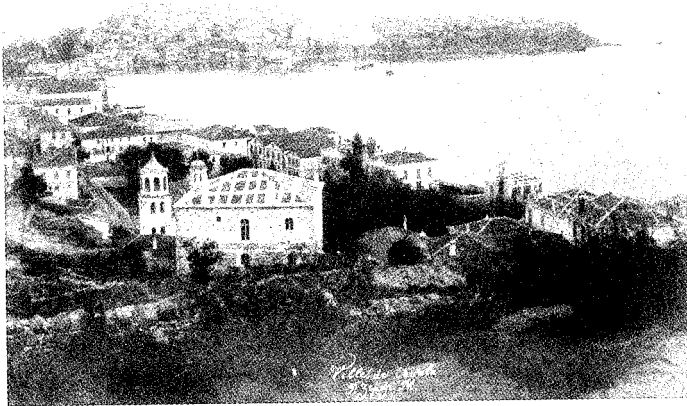
491 *Asır*, Nu. 133, 15 Eylül 1896.

492 *BOA.*, *I. DH.*, Nu. 1392, 05 N. 1319. Günümüz Kavala’sında bu mahalle “Dürüst Haç” ya da “Su Yolu” mahallesi adıyla anılmaktadır. Bu bilgiye Mayıs 2007 tarihinde Kavala’da yaptığımız saha araştırmasında ulaşılmıştır.

493 *BOA.*, *ŞD.*, Nu. 2033, 29 Za. 1316. Bu Çingene mahallesi bugün aşağı yukarı Aziz Georgios bölgesinde yer almaktaydı. Yeni mahallenin bir parçası olan bu Kıptî Mahallesi 1899 yılında buradan ayrılarak Küçük Mahalle ismiyle adlandırılmıştır. *BOA.*, *I. DH.*, Nu. 1363, 16 Z. 1316.

cemaati 20. yüzyılın başına kadar Varoş Mahallesi'nde ikamet etmekteydi. 1902 yılında sur içindeki Hristiyan mahallesinin nüfus yönünden aşırı büyümesinden dolayı bir muhtarla idare edilmesinin mümkün olmadığı sonucuna varılmış ve mahallenin eski adı olan Varoş ismi kaldırılarak bu mahalle Çayır, Ayar, Merkez Varoş ve Yukarı Varoş adıyla dört mahalleye bölünmüştür.⁴⁹⁴

Kavala'da eski şehrin yerleşik bulunduğu yarımada bir yerleşim bölgesi olarak, dinî alanlar dışında halkın toplanıp ortak vakit geçireceği meydanlara sahip değildi. Bu tür meydanlar ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında, sur dışında gelişen şehrin yeni mekânlarında oluşmaya başlamıştır. Bununla birlikte özellikle Müslümanlar için yarımadadan oluşan tarihî şehir bölgesi, surun dışına çıkılarak yeni mahalleler oluşturulmasından sonra bile temel yaşam alanı olmaya devam etti. 1890'lardan Osmanlı egemenliğinin sonlarına kadar genellikle Müslümanlardan oluşan şehir yönetiminin bu bölgede yaşamaya devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁹⁵ Şehir surlarının adım adım dışına çıkan Kavala bundan böyle, 16. yüzyıl gibi çok daha önceki zaman diliminde sur dışına çıkmayı başarmış olan şehrin periferideki kısımlarına

Fotoğraf 17: Kavala Deniz Kenarından Bir Görünüm.
İÜ Nad. Eser. No:779-15-0016.

494 BOA., DH. TMIK. S., 37/58, 29 M 1320.

495 Likurinos, *age*, s. 94; s. 96.

doğru serbestçe uzanma imkânı bulmuştur. Böylelikle sur içi eski şehirle şehir dışında oluşmakta olan ilk mahalleler arasında geçiş imkânı bulunmuş ve kopukluk giderilmiştir. Kavala şehrinin daha yeni sur dışına çıktığı zamanlarda burayı ziyaret eden seyyah Abbott, eski şehrin duvarlarının dışında plajın patikaları boyunca uzanan yeni Kavala hakkında şu gözlemleri yapar:

“İsminden de anlaşılacağı üzere burası oldukça yeni bir yerleşimdi. Aslında henüz çok gelişmemişti. Yeni evler, çoğunlukla taştan ve modern şekilde ve bir günde inşa ediliyordu. Bu mevcut her an değişen ve gelişen görüntü daha önce bahsetmiş olduğum eski kasabaya ve onun kulelerine tezattı. Yeni Kavala gelişimini, içerideki tütün fabrikalarına borçluydu. Limanı, bölgedeki ihracat için temel bir araçtı. Burası hammaddeyi işlendiği ve daha sonra bunun gemilerle Mısır, İngiltere ve Amerika'daki pazarlara gönderildiği yerdi.”⁴⁹⁶

Plaj boyunca uzanan yeni Kavala bölgesi şehrin ileri gelenlerinin gözde mekânı haline geldiği yine Abbott'un, “...eski Kavala savaş surlarının arka tarafında solda yükselirken... yeni Kavala beyaz villarının dağıldığı kıyı boyunca [uzanıyordu]...” şeklindeki gözleminde anlaşılmaktadır.⁴⁹⁷ Abbott'un da

Fotoğraf 18: 19. Yüzyılda Drama Şehrinden Bir Görünüm.

496 Abbott, *age*, s. 296.

497 Abbott, *age*, s. 291.

gözlemlediği gibi, Kavala sahil boyu şehrin gözde evlerinin, vil-lalarının, meydanlarının ve tütün işlenen mağazalarının bulun-duğu en canlı mekânı hâline geliyordu.

Etrafı surlarla çevrili olmayan Drama'da şehirciliğin gelişimi Kavala'nın aksine daha mütevazı bir şekilde gerçekleşmiştir. 1888 yılında Drama'da Kavala'daki gibi muhacirler için "Yeni Mahalle" adıyla bir mahalle kuruldu.⁴⁹⁸ Drama'da şehrin gelişimini tetikleyen en önemli etken tren yolunun buradan geçme-si oldu. Drama, Dedeâğaç-Selanik demiryolunun önemli bir is-tasyon noktası olduğu için 1894 yılından itibaren eskiye oranla daha fazla tüccar ve seyyahın uğrak yeri hâline geldi. Elimizde 20. yüzyıl başlarında Selanik vilayeti dâhilinde seyahat eden kişilerin doğum yeri, nereden gelip nereye gittiklerinin kaydedildiği bir belgeye göre Drama; Üsküp, Prizren, Debre gibi kazalardan gelen-giden pek çok insanın uğradığı bir şehirdir.⁴⁹⁹

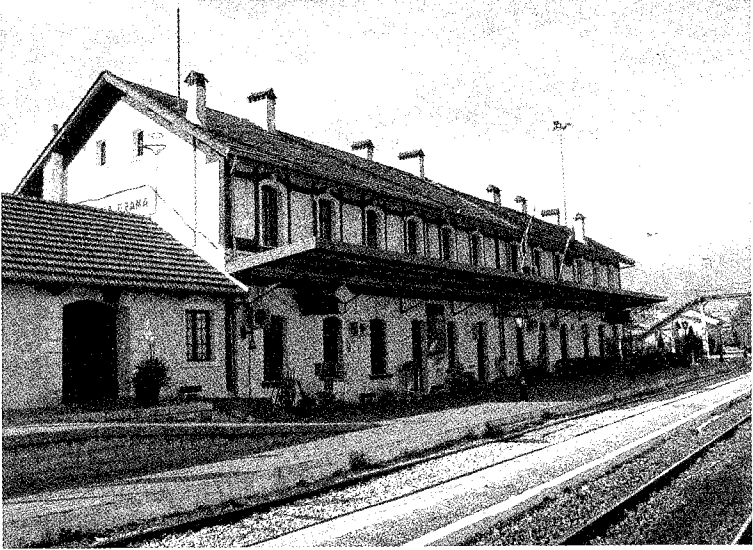
Fotoğraf 19: Drama Tren İstasyonu.

İÜ Nadir Es. No: 90636 -004.

498 BOA., *DH. MKT.*, 1514/51, 10 L. 1305.

499 Bkz.: BOA., *TFR. I. SL.*, 134/13321, 29 Z 1324, 20 varak. Bu defterde gelip-gi-diş yapan bu kişilere daha çok mahalle ve köy muhtarları, imamları ile ka-zada han işleten hancıların kefil olması dikkat çekmektedir. Arşiv vesikala-rı arasında Dedeâğaç-Üsküp-Manastır demiryolu hattında gelen-giden ki-şilerin Selanik Polis Müdürlüğü tarafından tutulan kayıtları için ayrıca bkz.: BOA., *TFR. I. SL.*, 212/21133, 14 C 1327; *TFR. I. SL.*, 212/21147, 16 C 1327; *TFR. I. SL.*, 212/21155, 17 C 1327.

Demiryolunun buraya ulaşmasıyla şehrin idarî ve ticarî merkezlerinin yeniden şekillendiğini tahmin etmek güç değildir. Bu yeni ve hızlı ulaşım sistemi yeni istasyon binalarını, malların naklinde antrepoların ve mağazaların kurulmasını ve yolcuların konaklamaları için de otellerin açılmasını gerektirdi. 1900'lerin başında Drama tren istasyonu civarı için istenen bina inşaat izinleri bu bölgenin şehrin yeni gözde yerleşim yeri olma yolunda ilerlediğini göstermektedir. Örneğin kendisi şehir sakinlerinden olan Selanikli Avram Salhon Levi'nin Drama İstasyonu'nun hemen yakınında Laçeste yolu üzerindeki tarlasına dört bab hane inşa etmek için izin isteği, yetkililerce uygun görülen bu tür taleplerden sadece bir örnektir.⁵⁰⁰ Tarlaların arsa hâline getirilerek⁵⁰¹ ev ya da mağaza yapımı için ruhsat istenmesiyle, yeni kurulmaya başlayan İstasyon Caddesi, Drama'nın kalbinin atmaya başladığı bir bölge hâline gelmiştir. Drama'nın güney istikametine kasabanın merkezinden yaklaşık 1 km mesafedeki İstasyon

Fotoğraf 20: Günümüzde Drama Tren İstasyonu.

500 BOA., I. DFE., Nu. 17, 03 L 1323. Bir diğer örnek ise Drama İstasyon Caddesi'nde Sultan Süleyman Han evkafından beş bin metrekarelik tarlanın üzerine Avusturya Devleti tebaasından Vittoria Fernandez tarafından 4 bab hane ile 2 bab mağaza inşasına dair izin isteğidir. Bkz.: BOA., I. DFE., Nu. 19, 03 S 1325.

Caddesi, Hükümet Caddesi ile birleştirilerek kasabanın doğuya doğru genişlemesi sağlanmıştır.⁵⁰² İstasyon Caddesi, yeni inşa edilen evlerle dolmaya başladıktan bir süre sonra ise İstasyon Mahallesi adıyla anılmaya başlamıştır.⁵⁰³

Drama İstasyon Mahallesi'nde ev, mağaza inşasına izin isteyen tebaanın etnik kökenlerinden yola çıkarak klasik dönem Osmanlı mahalle anlayışından farklı bir mahalle yapısına doğru evrilimin söz konusu olduğu tahmin edilebilir. Eski Drama şehrinde karşılaştığımız aynı din ve mezhepten veya etnik yapıdan birbirini tanıyan geleneksel mahalleli anlayışından toplumsal farklı renkler taşıyan ilk banliyölerin oluşumuna doğru bir geçiş söz konusudur. Bu durum, 20. yüzyıl şafağında mütevazı toplumsal kökenlerden gelen bu insanların aynı mahalleyi paylaşmaya başladığını ve dinî farklılıkların şehrin yeni gelişmekte olan mekânlarının kullanımını da engellemediğini göstermektedir. Nitekim İstasyon Mahallesi'nde inşaat için izin isteyen Ermeni, Rum, Müslüman, Yahudi milletinden tebaanın varlığı da bu gerçeği doğrulamaktadır.⁵⁰⁴

Demiryolu sadece şehirlerin içinde değişime yol açmamıştır. Demiryolu güzergâhında yeni yerleşim yerlerinin canlanmasını da sağlamıştır. Çeç Nahiyesi'ne bağlı küçük ve önemsiz bir yer olan Bük köyü, büyümesini ve gelişimini demiryolunun buradan geçmesine borçludur. Demiryolu hattı geçtikten sonra Bük köyünün bağlı bulunduğu Çeç nahiye merkezi Bük İstasyonu'na

501 BOA., *I. ML.*, Nu. 89, 02 C. 1329.

502 *Astr.*, Nu. 285, 13 Haziran 1898.

503 BOA., *I. DFE.*, Nu. 22, 04 B 1326.

504 Drama İstasyon mevkiinde Konstantin ve Nikola'nın müşterek mutasarrıfı oldukları tarlanın haneler inşasına ruhsat isteği için bkz.: BOA., *I. DFE.*, Nu. 22, 04 S. 1327; Drama Şimendifer İstasyonu civarında tebaa-yı devlet-i ali-yeden Ermeni milletinden Garabet Ovakim ve Artin Hacodorek'in mutasarrıfı oldukları tarlanın tamamına bahçeli sekiz bab hane inşasına ruhsat isteği için bkz.: BOA., *I. DFE.*, Nu. 16, 03 Ca. 1323; Drama Laçeste Çiftliği yolunda istasyon civarında dülger ustalarından Kosta Atanoş'un tarlaya bir hane inşasına dair ruhsat isteğine müsaade edildiğine dair bkz.: BOA., *I. ML.*, Nu. 87, 07 L. 1328; Dramalı Osman adlı kişiye demiryolu mevkii civarında ham arazi üzerine bina inşasına ruhsat verilmesi hakkında bkz.: BOA., *I. DFE.*, Nu. 4, 02 S. 1313.

nakledilmiştir. Ayrıca Üçüncü Ordu'ya bağlı 41. Alay Üçüncü Tabur Üçüncü Bölük merkezi de Balaban köyünden Bük İstasyonu'na getirilmiştir. Bu nakilde, Çeç Nahiyesi'nde mevcut yolların arızalı ve seyahate elverişsiz olmasından dolayı bölüğün, merkezi olan Balaban köyüne gitmekten ise demiryolu güzergâhındaki Bük İstasyonu'na gelmesinin daha kolay olması, ayrıca burada pazar kurulduğundan civar köylerden köylülerin pazar ihtiyacı için buraya geliyor olmaları da Bük İstasyonu'nun merkez nahiye yapılmasında etkili olmuştur.⁵⁰⁵ 20. yüzyıl başlarında küçük bir köy olan Bük, gelişimini demiryoluna borçlu en çarpıcı örnektir. Bununla birlikte buranın hızlı büyümesi kendine özgü bir durum değildir. Bu dönemde Dedeağaç-Selanik hattında bulunan bütün kasaba ve köylerin nüfusunun arttığı ve coğrafi olarak da büyüdüğü öngörülebilir.⁵⁰⁶ Tren yolu istasyonunun bir kasaba ya da köye yeterince yakın olmadığı yerlerde ise istasyonu yeni yerleşimler sarmış ve buralarda yeni köyler oluşmuştur. Bük İstasyonu bu duruma güzel bir örnektir.

Şehirlerin gelişiminde demiryollarından başka haberleşme de yapılan yenilikler ve teknolojinin kullanımı da etkili olmuştur. Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumeli'de telgraf ve telefon hatlarının döşenmesi ekonomik gerekçelerden ve iletişim ihtiyacından ziyade bölgedeki güvenlik sorununu çözmeye yönelik bir girişimdi. Daha 1858 yılında İstanbul'dan başlayarak Tekirdağ-Gelibolu, Gümülcine-Drama daha sonra Serez ve Selanik'e kadar bir telgraf hattı çekme kararı alınmıştır. Bu karar gereği 1860 Temmuz'unda Selanik ile ilk telgraf görüşmesi gerçekleştirildiği gibi Gümülcine ve Serez hatları da tamamlanarak muhabereye başlanmıştır. Aynı yılın temmuz ayının sonlarında da Drama kazası telgraf haberleşmesine açılmıştır.⁵⁰⁷ Drama kazası telgrafla, demiryolu hattından önce tanışmış olmasına karşın telgraf hattının sancağın geneline yayılması 1890'ların sonunu bulmuştur. 1897 yılında İstanbul-Selanik

505 BOA., ŞD. MLK., 2064/23, 16 Ra 1327; *Zaman*, Nu. 264, 2 Ağustos 1909.

506 Bu konuda Selanik-Manastır hattı üzerindeki köy ve kasabalarda meydana gelen benzer gelişmeler için bkz.: Gounaris, *age*, s. 249.

507 Bkz.: Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağını Yakalayan Osmanlı*, IRCICA, İstanbul 1995, s. 45-120.

telgraf hattı üzerindeki İskeçe, Sarışaban, Kavala ve Drama telgraf hattında Kavala'dan Pravišta'ya 18 km'lik bir hat ayrılarak burada bir telgraf haberleşme merkezi kuruldu.⁵⁰⁸ Daha sonrakî süreçte Drama Sancağı'nda kaza merkezleri ile hat güzergâhındaki büyük köyler arasında da telgraf hatlarının çekildiği tahmin edilebilir. 1909 yılına gelindiğinde Drama telgrafhane ve postanesinin aşırı derecede harap hâlde olması sebebiyle kazada yeni bir telgraf ve postane binası bile inşa edilmiştir.⁵⁰⁹

Graham Bell tarafından 1876 yılında icat edilen telefon, telgrafa göre haberleşme alanında daha büyük bir çıkış açmıştır. 1881 yılından beş yıl gibi çok kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu'na gelen bu teknoloji, 20. yüzyılın başlarında da Drama Sancağı'na ulaşmıştır. Drama Belediyesi'nin satın aldığı telefon aletlerinin bedeli konusunda Dâhiliye Nezaretiyle yaptığı yazışmadan öğrendiğimize göre, satın alınan bu telefonların daha çok jandarma karakolları ve bazı mühim köyler ile vilayet merkezi arasında haberleşmeyi tesis etmek için kullanılacaktır.⁵¹⁰ Drama Mutasarrıfı Sırrı Bey kazaya telefon hattının çekilmesinde önemli rol oynamıştır. Sırrı Bey, tütün üretimi sebebiyle büyük öneme sahip Drama kazası dâhilinde emniyet ve asayişî temin etmek, ziraat ve ticareti de geliştirmek amacıyla merkezi Drama olmak üzere en zengin ve en çok tütün üretiminin yapıldığı köylerden olan Doksat, Pürsiçan ve Nusretli'ye birer telefon hattı çekilmesini istemektedir. Üç önemli köye çekilecek telefon hattının toplam uzunluğu 45 km civarındadır. Telefon hattının merkezi Drama Belediyesi olup şehirdeki tren istasyonu, İttihat ve Terakki Kulübü, hükümet dairesi, askerlik dairesi ve reji idaresi arasında döşenecek telefon hattı vasıtasıyla bağlantı kurulacaktır. Hat için gereken meblağ mutasarrıf Sırrı Bey'in gayretleri ile Drama, Pürsiçan, Doksat ve Nusretli'nin yardımsever ahalisinden toplanmıştır. Bu hat tamamlandıktan hemen sonra Kırlar, Kozlu, Boyran ve Bük köyleriyle de bağlantı sağlanacaktır.⁵¹¹ 1909 yılına ait bu projenin çok fazla

508 BOA., I. PT., Nu. 7, 02 Z 1314; BOA., Y. Mtv., 160/225. 19 M. 1315.

509 Zaman, Nu. 198, 26 Mayıs 1909.

510 BOA., DH. MUI., 20-2/34, 22 Za. 1327 (1909).

511 Zaman, Nu. 167, 24 Nisan 1909.

uzatılmadan gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Çünkü 1911 yılına gelindiğinde Kavala ve Drama arasındaki ticarî ilişkilerin yoğunluğu ve önemi sebebiyle yardımsever önde gelen kişilerinin de maddi destekleri sayesinde her iki kazanın birbirine telefon hattıyla bağlantısı sağlanmıştır. Drama ve köylerinde de olduğu gibi, Drama-Kavala telefon hattında da belediye binaları hat merkezi yapılmıştır.⁵¹² 1912 yılına gelindiğinde Rumeli'de durumun nezaketi sebebiyle hükümet daireleri arasında haberleşmenin hızlandırılması için gerçekleştirilen ıslahat çalışmaları arasında belirli merkezlere karakol inşa edilerek bunların telefonla birbirlerine bağlanması çalışmalarına hız verildiği görülmektedir.⁵¹³ Devam eden Balkan Savaşları, biraz da geç kalmış olan bu son ıslahat çalışmalarını neticesiz bırakacaktır.

Drama'da belediyecilik adına hayata geçirilemeyen bir diğer önemli konu da, kazada bol miktarda bulunan sulardan gerektiği gibi istifade edilememesidir. Drama Belediyesi'nin, kazanın çevresinde boşu boşuna akan sulardan üretilecek elektrikle kasabanın aydınlatılmasını sağlayacak bir proje üzerinde çalıştığı anlaşılmaktadır. Hatta bu iş için belediye, daha önce Nusretli ve Edirnecek köylerine başarılı bir şekilde su basma sistemini kuran Avusturyalı mühendis Mösyö Dö Villas'ı görevlendirerek kasabada gerekli tetkikleri yapmasını da sağlamıştır. Ne yazık ki gerçekleştirilebildiğinde kaza sakinleri adına Drama Belediyesi'nin önemli bir başarısı olarak kaydedilecek böylesi bir girişimin sonu getirilememiştir.⁵¹⁴

Tanzimat döneminde belediyelerin karşılaştıkları belki de en önemli sıkıntı şehirlerin temizliğidir. Temizlik bu süreçte şehirleşme politikalarının adeta olmazsa olmazı hâline gelmiştir. Bu konuda gazetelerin sayfalarına çok sayıda şikâyet yansımıştır.⁵¹⁵

512 *Rumeli*, Nu. 425, 9 Nisan 1911.

513 *BOA.*, *DH. MB. HPS.*, 22/41, 29 N. 1330; *DH. ID.*, 121/21, 17 Za. 1331.

514 *Zaman*, Nu. 167, 24 Nisan 1909.

515 Bu konuda Sarışaban Belediyesi ile ilgili *Asır* gazetesi seyyar muhabirinin verdiği bilgilere güvenecek olursak, 30 bin kuruş kadar geliri olan Sarışaban kasabasının sokakları pislikten geçilmemektedir. Muhabire göre belediyenin ismi var cismi yoktur. Sarışaban'da belediye dairesi kurulduğundan beri bir kere dahi olsa seçim yapılmamış, belediye reisi ve azalar hiç değişmemiştir. Bkz.: *Asır*, Nu. 89, 11 Temmuz 1896.

Hatta şehirlerin kötü hava koşulları bazen kaza merkezlerinin başka kasaba ve kazalara taşınmasına sebep olabilmektedir.⁵¹⁶ Bu dönemde belediyeler halkın ortak kullanım alanlarından olan haftalık pazar yerlerinin temizliğine özellikle önem vermektedir. Çevreye duyarlı bir belediye anlayışının bir örneğine 20. yüzyıl başlarında Drama'da rastlamaktayız. Drama Belediyesi kazanın yarım saat kadar dışında ve kahvehanelerin bulunduğu mevkie çok yakın mesafede kasabanın haftalık pazar yeri olarak kullanılan boş araziye Drama Çingenelerinden dört kişi etrafı sazdan ve tepesi tenekeden dört kulübe inşa etmiştir. Çingeneler bu kulübelerde demircilik mesleğini icra ettikleri için çevreyi çok kötü bir duman kaplamakta ve duman bu çevrede kahvehanelere çıkan insanları rahatsız etmektedir. Kahvehane müdavimleri Drama Belediyesi'ne bu durumu şikâyet etmişlerdir. Şikâyet sonrasında kamuya ait olan bu gibi yerlerin başka bir şeye dönüştürülmemesi ve temiz tutulması belediyenin görevleri arasında bulunduğundan kulübeler belediye tarafından yıktırılmıştır.⁵¹⁷

Belediyelerin kamusal alanların temizliğinden başka bu dönemde şehirleşme adına dikkat ettikleri bir diğer konu da şehir içinde kalan kabristanların şehir dışına taşınmasıdır. Nitekim 1906 yılında Drama'nın Varoş Mahallesi'nde Rumlara ait kabristanın şehir içinde kalması toplum sağlığı açısından sakıncalı olduğundan kasabanın Serez yolunda ve reji mağazaları altında Rum cemaatinden Petro Konstantin'e ait boş tarlanın bir kısmı belediye tarafından Rum ahaliye mezarlık olarak tahsis edilmiştir.⁵¹⁸ *Asır* gazetesinin Drama seyyar muhabirinin geçtiği

516 Yenice-Karasu kazasının havasının ağırlığından dolayı kaza merkezi İskeçe'ye nakledilmiş olmakla birlikte, beylik binalar Yenice'de olması ve İskeçe'den kaza idaresinin mümkün olmamasından kaza merkezi tekrar Yenice-Karasu'ya nakledilmiştir. *BOA., C. DH., 79/3913, 16 B. 1282.*

517 *BOA., TFR. I. SL., 122/12138, 21 Ş. 1324 (1906).*

518 *BOA., DH. MKT., 1080/34, 22 Ra. 1324.* *Asır* gazetesi Drama muhabirinin verdiği bilgiye göre, Drama'daki Müslüman kabristanının durumu da çok kötü bir vaziyettedir. Uzun yıllardır tamir edilmemiş ve bakım görmemiş kabristanın duvarları yıkık hâdedir. Kasabadaki ileri gelen yardımsever kimselerin, padişahın cülus töreni sebebiyle Selanik'e gidecek 1.800 kişilik heyet vasıtasıyla kabristanın duvarlarının yapılması için Selanik Mutasarrıflığından yardım istedikleri anlaşılmaktadır. Bkz.: *Asır*, Nu. 295, 18 Temmuz 1898.

bir habere göre, Drama'da toplum sağlığını tehdit eden bir başka gelişme daha yaşanmıştır. Kazanın Çaylar mesire yerinde bulunan kahvehanelerin önüne bir mezbaha inşa edilerek Drama'da halkın rahatça gezip dolaşabildiği bu mesire yeri kelimenin tam ifadesiyle “berbat” edilmiştir. Yaşanan bu gelişme karşısında mesire yerinin müdavimi olan şehir sakinlerinin nasıl bir tepki gösterdiklerini tam olarak bilmek mümkün olmamakla birlikte bu olayın Dramalıların beyninde olumsuz belediyeçilik anlayışının bir örneği olarak yer ettiği muhakkaktır.⁵¹⁹

Çarşı ve pazar temizliğiyle ilgili çok fazla şikâyetin geldiği kazalardan biri de Kavala'dır. Kavala'da belediyenin çarşı ve pazar temizliğine dikkat etmemesi sık karşılaşılan bir durumdu.⁵²⁰ *Asır* gazetesi, Kavala'daki muhabirinin gönderdiği mektuptan yola çıkarak şehrin temizliği ile ilgili şikâyetlere sütunlarında geniş bir yer ayırmıştır. Gazetede ki habere göre, temizliğe hiç dikkat edilmeyen Kavala şehrinde belediyeden ne kadar şikâyet edilse azdır. Belediye dairesi önündeki meydana satılan ham meyveler çürümüş ve haftalarca güneşten yanmıştır. Sararmış sebzeler yerlerde sürünmektedir. Sebze satışı şehirde bazı kişilerin tekeline alınmış olduğundan bunlar istedikleri fiyata ahaliye sebze ve meyve satışı yapmaktadırlar. Bu ham meyveler sair yerlerde olduğu gibi buradaki belediye tabibi tarafından ara sıra kontrol edilerek zararlı olanların ayrılması istenmektedir. Mevsimin yaz olması sebebiyle temizliğe ve yiyeceklerle her zamandan daha fazla itina gösterilmesi gerektiğine vurgu yapan gazete, belediyenin temizlik konusundaki bu derece kayıtsızlığının ileride şehirde bir hastalığın meydana gelmesine yol açabileceğine işaret etmektedir.⁵²¹ Yine *Asır* gazetesinde çıkan bir başka habere göre, sokakları pislikten geçilmeyen Kavala'nın sahilinde toplanan deniz otları da şehirde çok fena bir koku meydana getirmektedir. Yıllık iki bin lira gibi yüksek

519 *Asır*, Nu. 289, 30 Haziran 1898.

520 *Zaman* gazetesi Kavala muhabirinin bildirdiğine göre, tütün ticareti sebebiyle yıllık 4 milyon lira gibi büyük bir servetin girdiği şehir sefil bir hâlde, sokakları çukurlarla dolu, dereciklerin olduğu, dükkanlardan dökülen pisliklerle acınacak bir hâldedir. Bkz.: *Zaman*, Nu. 269, 7 Ağustos 1909.

521 *Asır*, Nu. 95, 1 Ağustos 1896.

bir gelire sahip Kavala Belediyesi bu otları kaldırmaya önem vermediği gibi, kasabada sokağa akmaya devam eden pek çok hanenin gürüzleri için de bir çözüm getirmemektedir. Bunlardan başka unu Kavala'dan giden Taşoz Adası'nda bile ekmeğin kıyyesi 1 kuruşa satılırken burada aynı ekmeğin kıyyesi 60 paraya satılmaktadır. Zahrenin fiyatça düşük olduğu dönemde kasabada ekmeğin 60 paraya satılmasının ahaliyi soymaktan başka bir şey olmadığına işaret eden *Asır* gazetesi seyyar muhabiri, belediyenin ekmekçiler için bir narh belirleyemediğinden yakınmaktadır.⁵²² Kavala'da diğer bir şikâyet konusu da şehir sakinlerinin eczaneler dışında başka yerlerden kimyevî madde satın almasından dolayı ölümlerin meydana gelmesidir.⁵²³ Bu olaylar belediyenin şehir içerisinde yapması gereken denetimi yapmadığına işaret etmektedir.⁵²⁴ Bununla birlikte resmî kayıtlarda 6 bin civarında bir nüfusun yaşadığı Kavala şehri, tütün işleme zamanında çevre köylerden ve hatta Taşoz Adası'ndan gelen 8-10 bin civarındaki tütün işçileri sebebiyle en az 2,5 kat daha fazla bir nüfusu barındırmaktadır.⁵²⁵ Bu nedenle tütün işlendiği dönemde şehirde izdiham olmakta ve temizlik ihtiyacı had safhaya ulaşmaktadır. Bununla birlikte Kavala gibi küçük bir kasabada bu kadar fazla nüfus toplandığında belediyenin temizliğe ne kadar dikkat edebileceği gerçeği de göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur.

522 *Asır*, Nu. 90, 15 Temmuz 1896. Serez ve Kavala'da olduğu gibi Drama'da da ekmek ve etin çok pahalıya satıldığı ve belediyenin de bu durum karşısında bir narh koymaya ehemmiyet vermediği *Asır* gazetesi sütunlarına yansıyan bir başka şikâyet konusudur. Bkz.: *Asır*, Nu. 85, 27 Haziran 1896.

523 BOA., A. MKT. MHM., 493/97, 22 L. 1285.

524 *Asır* gazetesi seyyar muhabiri tarafından bu konuda bir diğer örnek de Pravişta Belediyesi'nden verilmektedir. Kasabada denetimi gerçekleştiremeyecek kadar yaşlı olan Pravişta belediye başkanının elinde belediye hizmetleri günden güne gerilemektedir. Denetimsizliği çok iyi değerlendiren kasapların ahaliye koyun eti yerine at eti yedirdikleri iddiasında bulunan muhabir, fırıncıların çıkardığı ekmeklerin gayet çiğ ve esmer, kasaba sokaklarının bakımsızlık ve hafriyattan geçilmez bir hâlde olduğunu ve zaten Pravişta Gölü sebebiyle havası kötü olan kasabanın denetimsizlikten dolayı havasının daha da bozulduğunu haber vermektedir. Bkz.: *Asır*, Nu. 291, 4 Temmuz 1898.

525 *Asır*, Nu. 90, 15 Temmuz 1896; Abbott, *age*, s. 297.

Tanzimat dönemi şehirciliğinin başarı ya da başarısızlığını sınırlayan ana etmen, vilayet ya da kazalara merkezden atanan kamu görevlilerinin vizyonu olmuştur. Çünkü şehirlerin gelişiminde vali, kaymakam ya da belediye başkanlarının ortaya koyduğu politikaların uygulanabilirliği önemlidir. Örneğin Kavala kazasına yeni atanan Kaymakam Emin Paşa, kendisinden önceki kaymakamlar döneminde teşebbüs edildiği hâlde bir türlü gerçekleştirilememiş işlerde bir dizi başarılarla imza atmıştır. Bu başarılardan en önemlisi yıkılan eski belediye binasının yerine Kavala'ya yaraşır güzellikte bir hükümet konağı inşa ettirmesidir. Bu yeni hükümet konağı inşaatının açılışı Sultan II. Abdülhamit'in 22. cülus töreni olan 31 Ağustos 1897 tarihine yetiştirilmiştir.⁵²⁶ Geceleri bizzat kasabayı devir ve teftişe çıkmakta olan Emin Paşa, usulsüz iş yapan bazı iş yerlerini engellediği gibi kazanın ahlakını bozan fuhuşhâneleri de kapatmıştır. İbrahim Paşa Mahallesi'nde yeni açılan kahvehaneye çıkan tütün işçileri yoldan gelip geçen mahalle halkından Müslüman kadınlara laf attığına dair Kaymakam Emin Paşa'ya yapılan şikâyet sonrasında bu kişilere gereken uyarının yapıldığı ve hak ettikleri cezanın verildiği anlaşılmaktadır.⁵²⁷ Onun zamanında kasabanın güvenliği en üst düzeye çıkarıldığı gibi, yıllarca gazete sütunlarında şikâyet konusu olan kasabanın temizliği sorununa da çözüm getirilmiştir. Bu dönemde belediyenin şehrin temizliği için büyük bir gayret sarf ettiği görülmektedir. Yine Kavala-Sarışaban yolu üzerinde sel sebebiyle yıkılan köprülerin inşaatı Emin Paşa'nın teşvik ve gayretleriyle Sarışaban kazasının yardımsever eşrafından Ahmet Hamdi Efendi tarafından müteahhit Hüsrev Ağa'ya 100 lira bedelle ihale edilmiştir.⁵²⁸ Daha sonraki süreçte karşılaşılan ekonomik kaynak bulma güçlüğü Kavala'nın cadde ve sokaklarını yenileştirmek ve genişletmek isteyen kaza yönetimini kara kara düşündürmektedir.⁵²⁹ Tam da bu noktada artan şehir ihtiyaçlarını maddî olarak karşılayabilmek için belediye adına bir duhuliyeye vergisi konulması

526 *Asır*, Nu. 193, 17 Temmuz 1897.

527 *Asır*, Nu. 203, 22 Ağustos 1897.

528 *Asır*, Nu. 133, 15 Eylül 1896; *Asır*, Nu. 139, 10 Ekim 1896.

529 *BOA*, *TFR*. 1. *SL*., 183/18284, 1326.

gündeme gelmiştir. Buna göre şehre girecek arabalardan 40'ar ve hayvanlardan 30'ar para alınması kararlaştırılmıştır.⁵³⁰ Böylece Makedonya bölgesinde ticarî önem ve imar bakımından Selanik'ten sonra bölgede birinci konumdaki Kavala, şehirleşme ve belediyecilik alanında yapılan hizmetlerle Emin Paşa'nın kaymakamlığı sırasında hızlı bir gelişme göstererek yeni haneler, mağazalar ve dükkânlarla donatılmış ve gayet modern bir görünüm kazanmaya başlamıştır.

Burada Osmanlı yerelindeki değişimin tetikleyicisi olarak liman kentleri bağlamında, Kavala örneğinde konsolos ve konsoloslukların değişime etkisi üzerinde durmak yerinde olacaktır.

2. Kavala'da Konsoloslar ve Değişim

Konsoloslar, bulundukları ülkelerde bağlı oldukları ülkelerin ekonomik, ticarî ve siyasî çıkarlarını koruyan kişilerdi. 1769 yılında Kavala kentinde dünyaya gelen Mehmet Ali Paşa'nın çocukluğunu geçirdiği yıllar, aynı zamanda kentin de dış dünya ile olan bağlantılarını geliştirmeye başladığı bir döneme denk gelmiştir. 18. yüzyılda bölgeden çeşitli tarım ürünleri ve endüstri hammaddeyi sağlamakta olan Fransızların, kentte bir konsolosluk açarak faaliyetlerini daha kalıcı bir zemine oturtma ve genişletme çabaları, Kavala'nın sıradan bir taşra kentinden çıkışının da ilk işareti olmuştur.⁵³¹

16. yüzyılın sonlarında itibaren İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında büyükelçilik ve konsolosluklar açmaya başlamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde İngiltere, imparatorluğun büyük sayılabilecek neredeyse bütün şehirlerinde diplomatik anlamda temsilciler bulundurmaktadır. Genel olarak bu durum, 19. yüzyılda İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik izlediği dış politikanın çıkarları doğrultusunda şekillenmiştir. 19. yüzyılın başlarında bu konsolosluklar daha çok İngiltere'nin gelişen ticarî ilişkileri düşünülmüş Osmanlı İmparatorluğu'nun Selanik gibi belli başlı liman şehirlerinde ve Levant Company bünyesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak 19.

⁵³⁰ Asır, Nu. 265, 11 Nisan 1897.

⁵³¹ Gökaçtı, *age*, s. 287.

yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İngiltere Dışişleri Bakanlığına bağlanan ve diplomatik önemleri artan konsoloslukların sayıları da artmış ve imparatorluğun bütün büyük şehirlerinde İngiltere'yi temsilen varlıklarını göstermeye başlamışlardır.⁵³² Bu noktada İngiltere için önemli olan, “Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgede ne yaptığı ya da nasıl hareket ettiği değil, bunun İngiltere’nin çıkarlarını nasıl etkilediğidir.”⁵³³

İngiltere’nin Kavala’da bir konsolos bulundurmasının tarihi ise 18. yüzyıl sonlarına kadar götürülebilir. Buna göre W. Peter Chasseaud, Bâbıâli’de İngiliz büyükelçisi olarak görev yapan Sir Robert Ainslie tarafından 1794’te Levant Company için Kavala konsolosu olarak atanmıştır. Chasseaud’un görevi, o dönemde veba salgınından dolayı Avrupa’ya denizyoluyla gideceklerimize sağlık raporu vererek büyükelçiye yardımcı olmaktır. Bu görevin sadece 4 yıl sürdürülmüş olması geçici bir görev olduğunu göstermektedir. İngiltere’nin Kavala’da gerçek anlamda bir konsolos yardımcısı görevlendirmesinin 1856’dan sonraki bir tarih olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 1839 yılında Kavala’da İngiltere’nin bir konsolos ya da konsolos yardımcısı bulunmamaktaydı.⁵³⁴ 1856’dan sonraki dönemde Kavala’da İngiltere’nin konsolos yardımcısı yerel halktan birisi olan Maling’dır. Muhtemelen Maling, Kavala’da ticaretle uğraşan bir tüccardır. Genellikle bu dönemde konsolos yardımcıları bu tip insanlardan seçiliyordu. Kavala bu yıllarda Selanik’teki konsolosluğa bağlı bir alt birim konumundadır. Selanik ve hinterlandındaki İngiliz konsolosluk görevlilerinin siyasi işlevlerden ziyade ticarî işlevlerinin daha ağır bastığı anlaşılmaktadır.⁵³⁵ Bundan başka 1900 yılında Drama’da

532 Bkz. Bülent Özdemir, “Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan İngiliz Konsolosları ve Ermeni Sorunu”, (Yay. Haz. M. Metin Hülagu-Şakir Batmaz-Gülbadî Alan), *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, c. 1, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II), 22-24 Mayıs 2008, s. 352.

533 Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, “British Observations Regarding the Ottoman Empire in Nineteenth Century Periodicals”, *Journal of Mediterranean Studies*, Vol. 5, No: 2, 1995, s. 247-258’den naklen Özdemir, agm, s. 353.

534 TNA; PRO FO 195/100.

535 1825 yılında Selanik’te İngiliz Konsolosu Francis Charnaud’un varlığını bilmekteyiz. Bu konsolosun Selanik’e atanma tarihi 1791’dir. Bkz.: Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, İletişim Yayınları, İstanbul: 2004, s. 100.

İngilizlerin bir konsolos yardımcısı bulunmaktaydı. Drama'ya bir konsolosluk görevlisinin atanması noktasında bu kadar geç kalınmasının altında yatan sebep bir liman şehri olan Kavala'ya göre coğrafi olarak daha iç kesimlerde kalması ve ticarî anlamda da daha geri planda bulunmasıdır.⁵³⁶

Kavala'da konsolosluk kuran en eski devletlerden biri Avusturya'dır. Bu devlet Kavala'da daha 1829 yılında bir konsolosluk kurdu ve 1844 yılında da bir Fransız, konsolos yardımcısı unvanıyla buraya atandı. Şehirde Yunanistan ve Prusya'nın konsolosluk açma tarihleri çok daha sonra olmuştur.⁵³⁷ İngiltere'nin Selanik Konsolosu Charles Blunt'ın Kavala'daki yabancı konsolosluklarla ilgili 1839 tarihli raporuna göre, bu tarihte şehirde sadece Avusturya'nın bir konsolos yardımcısı bulunmaktadır. Bunun yanında Yunanistan ise şehirde muhtemelen ticarî işler için bir temsilci bulundurmaktadır.⁵³⁸ Yunanistan'ın bir temsilci bulunduruyor olmasının altında yatan sebep, bağımsızlığını yeni kazanmış bir devlet olmasında aranmalıdır.

Şark Ticaret Yıllıkları'na göre Kavala'daki konsolosluklar hakkında yeterli verilere sahibiz. Buna göre 1881 yılından 1913 yılına kadar olan otuz yıllık dönemde Kavala'da konsolosluğu olan ülke sayısı yedidir. 1881 yılında Kavala'da İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Yunanistan bir konsolos yardımcısıyla temsil edilirken Almanya, Fransa, İtalya ve Rusya ise yerel halktan konsolosluk görevlileriyle temsil edilmektedir. Burada dikkat çeken nokta ise, İngiltere'yi konsolos yardımcısı sıfatıyla temsil eden Stanislas Pecchioli aynı zamanda İtalyan devletini de konsolos görevlisi olarak temsil etmektedir. Yine Yunanistan'ın Konsolos Yardımcısı Aristidi Pappadopoulou'nun Fransa'yı da konsolos görevlisi olarak temsil ettiği görülmektedir.⁵³⁹ 1913 yılına gelindiğinde ise konsolosluğu olan devlet sayısında bir değişiklik olmamakla birlikte, konsolosluklarda görev yapan kişilerin değiştiği görülmektedir. Buna göre 1881 yılında olduğu gibi yine İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Yunanistan bir

536 Kocabaşoğlu, *age*, s. 159.

537 TNA; PRO FO 295/2.

538 TNA; PRO FO 195/100.

539 *Annuaire Oriental Commerce 1881*, Constantinopol, s. 461.

konsolos yardımcısıyla temsil edilirken Almanya, Fransa, İtalya ve Rusya ise yerel halktan konsolosluk görevlileriyle temsil edilmektedir. İlginç olan şudur ki geçen otuz yıllık süre içinde İngiltere konsolos yardımcısı ve aynı zamanda İtalya'nın konsolos görevlisi konumundaki Stanislas Pecchioli her iki devleti temsilen görevini sürdürmektedir. Bir diğer nokta ise Fransa'yı temsil eden konsolosluk görevlisi Constantin Bulgarides ve Rusya'yı temsil eden konsolosluk görevlisi de P. Bulgarides isimli kişilerdir. Muhtemelen bu ikisi aynı ailedendir. Bunlardan başka geçen otuz yıllık sürede Almanya, İngiltere ve Yunanistan, konsolosluklarındaki kadrolarına birer dragoman⁵⁴⁰ eklemişlerdir. Muhtemelen bu dragomanlar da yerel halktan kimselerdi.⁵⁴¹ Çünkü Dragomanlar, Dersaadet'te elçilerin, taşralarda konsolosların "iş bitirici unsurları", adeta gözü, kulağı oluyorlardı. Meydana gelen önemli olaylarda gerek yerel idarecilerin gerekse Müslüman ve Hristiyan kamuoyunun nabzını tutmaları, temayülleri ve konuşulan dili iyi bilmeleri, sağlam istihbarat kaynaklarına sahip olmaları onları kaçınılmaz kılıyordu.⁵⁴²

Bu durumu daha açık ifade etmek gerekirse Osmanlı İmparatorluğu'nun geneli düşünüldüğünde, İngiltere başta olmak üzere diğer yabancı ülkelerin elçileri için de büyük ölçüde geçerli olmak üzere, dragomanlık gibi konsolosluk görevleri, genellikle Katolik, önemlice bir bölümü Venedik ve Ceneviz kökenli eski ailelerle, Rum ve Ermeni gayrimüslimlerin tekelinde idi. O kadar ki, yalnız İngilizlere değil, diğer yabancı ülkelere de hizmet eden, bir dönem bir ülkeye hizmet verirken başka bir dönem diğer bir ülkeye hizmet veren ya da ailenin bir kolu ya da kimi fertleri Ruslara çalışırken, diğer kolu Fransızlara çalışan konsolosluk görevlileri, dragoman veya dragoman hanedanlarından bahsetmek mümkündür. Bununla birlikte 19. yüzyılın

540 Dragomanlar, konsolosların tercümanları olup konsoloslukların kilit adamları konumundadırlar. Konsoloslar, gerek yerli halkla, gerek merkezî ve yerel yönetimle ilişkilerini dragomanlar eliyle yürütmektedirler. Bu nedenle konsoloslar dragomanlarını genellikle gayrimüslim Osmanlı tebaası arasından ya da köklü Levanten ailelerden seçmekteydiler.

541 *Annuaire Oriental Commerce* 1913, Constantinopol, s. 1809.

542 Kocabaşoğlu, *age*, s. 193-194.

ikinci yarısına gelindiğinde dragoman hanedanlar ağırlıklarını yitirirken yabancı elçilik ve konsoloslukların Osmanlı tebaasından konsolosluk görevlisi veya dragomanlar istihdam etme uygulaması yüzyılın sonlarına kadar ağırlıklı olarak devam edecektir.⁵⁴³ Nitekim Kavala'daki konsolosluk ve konsolosluk görevlileri bu duruma iyi bir örnektir.

Hiç şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan konsolosların gücü ve yetkileri, 19. yüzyılda ikili anlaşmalarla Osmanlı tebaası olan Hristiyanlara resmî olarak "himaye" yetkisi verilmesiyle artmıştır. İlk kapitülasyonlardan itibaren tanınan bu yetkiler, 19 yüzyıl şartlarında yabancı konsoloslar tarafından sonuna kadar kullanılarak bulundukları bölgelerde bir çekim gücü oluşturmalarına neden olmuştur. Gerçekte ekonomik çıkarlar için ve genelde ticaretin gelişmesi noktasında tüccarlara tanınmış olan bu himaye yetkisi bir süre sonra konsoloslar tarafından politik ve diplomatik amaçlarla Kavala ve Drama örneğinde olduğu gibi, Osmanlı yerel yönetimi üzerinde bir baskı oluşturmak için kullanılmaya başlanmıştır. Bu durumda akla gelen Osmanlı yerel yöneticilerinin tepkisi ne olmuştur? sorusuna Özdemir şu şekilde bir cevap vermektedir:

*"Osmanlı yerel yöneticileri, bu yetkinin konsoloslar tarafından çok sayıda ve sık sık uygun olmayan kişiler için kullanıldığını görmelerine rağmen, konunun karmaşık olması, kendilerine bir şikâyet gelmemesi ve diplomatik bir kriz çıkarmamak gibi nedenlerle buna göz yummak durumunda kalmışlardır."*⁵⁴⁴

⁵⁴³ Kocabaşoğlu, *age*, s. 191-192.

⁵⁴⁴ Bkz.: Bülent Özdemir, "Being a Part of the Cinderella Service: Consul Charles Blunt at Salonica in the 1840's", (Ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki-Rhoads Murphey), *Frontiers of Ottoman Studies*, Vol. II, s. 252.

C. YEREL YÖNETİMLERDE MEKÂNSAL DEĞİŞİM

1. Hükümet Konakları

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ikinci yarısında yerel yönetimlerde bir dizi değişim olmuştur. Tanzimat'la başlayan süreçte Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği merkezîleşme politikasının izlerini yerel yönetimlerdeki idarî ve kurumsal yapılaşmalarda görmek mümkündür. İdarî yapıda ortaya çıkan bu değişimin sonucu olarak yerel yönetimlerin mekânsal yapılarında da yeni öğeler ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde sayıları artarak imparatorluğun dört bir yanında varlığına rastlanan hükümet konakları, küçük kasabaların bile önemli binalarındandır. Dahası hükümet konağı ve çevresindeki diğer kamu binaları kent alanında bir “devlet sitesi” oluştururken böylece “yönetici merkezi” olarak adlandırılabilir yeni mekânsal bir yapı da ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁵ 19. yüzyıl sonlarında oluşmaya başlayan yönetici merkezin odak noktasını hükümet konakları oluşturmaktadır. Tanzimat'tan önceki dönemde yerelde kamu görevlileri için ayrı binalar tahsis edilmemiş, görevlilerin ikametgâhları aynı zamanda yönetim işleri için kullanılmıştır. Tanzimat döneminde Osmanlı taşrasında inşa edilmeye başlanan devlet binaları, sadece işlevsel olarak değil sembolik anlamda da merkezîleşme politikasının yereldeki örnekleri olmuştur. Osmanlı taşrasında iktidarı simgeleyen kamu binaları, devlet ile halk arasında sıkı bir diyalogun kurulmasına işaret ettikleri gibi

545 Yönetici merkezi olgusuyla, Ziraat Bankası, Posta ve Telgraf İdaresi, Defter-i Hâkânî Kalemî gibi mahallî yönetimle ilgili birçok birimin hükümet konasına bitişik olarak aynı mevkide yer almaları kastedilmektedir. Bu konuda bkz.: Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004, s. 244.

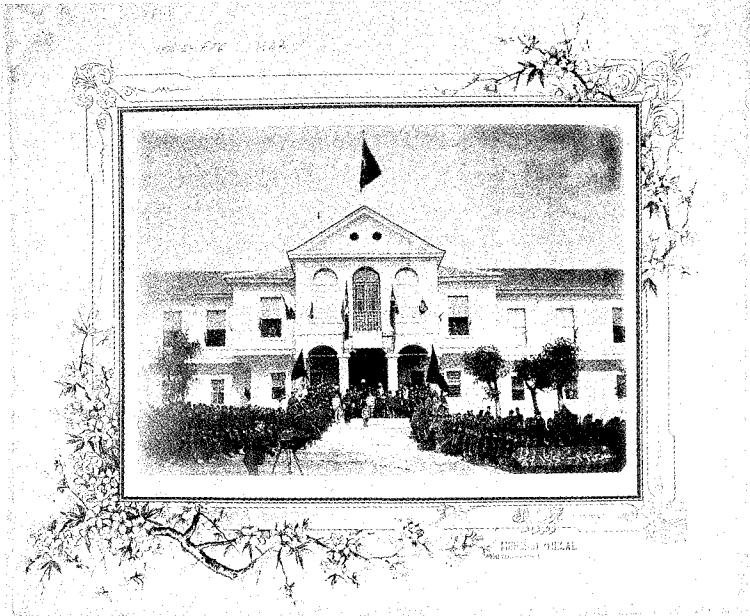
inşa edilen yeni hükümet konakları sayesinde devlet, halkın nazarında çok daha görünür bir olgu hâline de gelmiştir.⁵⁴⁶

1861 tarihli bir iradede Drama kazasında bu yıllarda hükümet merkezi işlevini gören bir hükümet konağının varlığını öğrenmekteyiz. Hükümet konağı olarak kullanılan bina, Drama ileri gelenlerinden olduğu anlaşılan müteveffa Hasan Haydar Paşa'nın hemşiresi ve kerimesinin tasarrufunda olup belgede geçen ifadeyle "hükümet mahalli" olarak kullanılmaktadır. Konağın, zaptiye odaları ve ahırları, hapishaneleri, dâhilî ve haricîsi diğer müstemilatıyla birlikte büyükçe bir bina olduğu anlaşılmaktadır. Binanın yerini tespit etmek mümkün olmamakla birlikte hükümet konağının, tamirat masrafı sahibelerine ait kiralık bir mülk olduğu açıktır. Çünkü bu irade hükümet konağı olarak kullanılmak üzere kiralanmış olan hanenin kira bedeline yapılacak zam hakkındadır. Bina için aylık ödenen 300 kuruş kira bedelinin yeterli gelmediğine dair sahibelerinin istekleri üzerine yerel yönetimce kira bedeli 1.000 kuruşa çıkarıldığı ve bu ücretin altı aydır Drama mal sandığından verilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yerel yönetimce merkez hazineyle yapılan yazışma sonrasında konağın tamirat masrafları mal sandığına karşılanmak koşuluyla kiranın yeniden 300 kuruşa düşürülmesi yönünde bir karar çıkmıştır. Bina için hazinece ödenmesi düşünülen 300 kuruş kira ücreti bina sahiplerince yeterli görülmediği gibi kiranın 1.000 kuruş olarak devam ettirilmesi ya da binanın tahliye edilmesi istenmiştir. Bunun üzerine yerel yönetimce Drama'da hükümet konağı olarak kullanılabilecek yeni bir bina arayışına girilmiş ise de şehirde böyle bir bina bulunamadığından binanın ya tamamen satın alınması ya da istenilen kira bedelinin verilmesi yönünde bir tercihin gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Binanın kiralanmaktansa satın alınmasının daha iyi olacağına dair Meclis-i Vâlâ'da çıkan karara göre, binanın birikmiş olan kira bedelleriyle de birlikte 90 bin kuruşa satın alınması isteği Maliye Nezaretine bildirilmiştir.⁵⁴⁷

546 Daha geniş bilgi için bkz.: Sevgi Aktüre, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1985, s. 891-904; İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1985, s. 878-890.

547 BOA., İ. MVL., 451/20119, 22 M. 1278 (1861).

Hasan Haydar Paşa'nın hükümet konağı olarak kullanılan hanesinin satın alınmasına dair yapılan girişimlerin olumlu sonuçlanıp sonuçlanmadığı kesin olarak bilinmemekle beraber, 1878 tarihli bir belgeden şahıslara ait bazı binaların bir müddet daha Drama Hükümet Konağı merkezi olarak kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre şehir sakinlerinden Agâh Bey'in konağı Drama Hükümet Konağı olarak kullanılmaktadır. Agâh Bey, konak kendisine lazım olduğundan binanın tahliye edilmesini istemiştir. Zaten konak, oturulamayacak derecede harap hâlde olduğu için hükümet memurlarının çalışmalarını sürdürebilecekleri kapasitedeki Dramalı Arif Bey'in haremlik ve selamlıktan müteşekkil hanesi hükümet dairesi olarak kullanılmak üzere aylık 2.500 kuruş bedelle kiralanmıştır.⁵⁴⁸ Buradan Agâh ve Arif Beyler örneğinde olduğu gibi, kazada bazı binaların bir süre daha Drama Hükümet Konağı vazifesi yapmaya devam ettiği görülmektedir.

Fotoğraf 21: Drama Hükümet Konağı, Cülus Töreni.
BOA., TFR. I. FTG., No: 38.

548 BOA., DH. MKT., 1325/54, 15 Z. 1295 (1878).

Drama, müstakil bir hükümet konağına ancak on yıl sonra kavuşabilmiştir. Bir Selanik Salnamesi'nde "...geçen sene sâha-i zibde te'sis olan hükümet konağı..."⁵⁴⁹ şeklinde geçen ifadelerden 1888 yılında şehrin açık bir meydanına, gösterişli ve biraz da süslü bir hükümet konağının inşa edildiğini öğrenmekteyiz. Hükümet konakları bu devirde işlevsel olmanın yanında bir de sembolik bir nitelik kazanmışlardır. Merkezî iktidarın sancaktaki varlığının en somut ifadesi olan Drama'nın bu yeni hükümet binası, bir taraftan güvenlik endişesinden dolayı Yıldız Sarayı'nın yüksek duvarları arkasına çekilen diğer taraftan modern bir monark gibi davranarak tebaasına simgeler aracılığıyla ulaşmak isteyen Sultan II. Abdülhamit'in 27. cülus töreninde, imparatorluğun bütün vilayet ve kazalarındaki hükümet konaklarının gerçekleştirdiği işleve benzer şekilde, görkemli bir kutlamaya da ev sahipliği yapmıştır.⁵⁵⁰ 1880'lerden beri sık sık tamir gören Kavala Hükümet Konağı'nın⁵⁵¹ tamir masraflarının önüne geçilemeyince 1888 yılında yeni bir hükümet konağının inşa edilmesinin istendiği; inşaat keşif defteri ve inşaat için gerekli sair malzemeye ilgili olarak Selanik vilayetine yazılan bir belgeden anlaşılmaktadır.⁵⁵² Bununla birlikte Kavala, şehre yeni atanan Kaymakam Emin Paşa'nın yoğun girişimleri sayesinde eski belediye binasının yerine inşa edilen yeni hükümet binasına ancak dokuz yıl sonra 1897 Ağustos'unda kavuşabilmiştir. Yine Emin Paşa'nın binanın inşaat çalışmalarını hızlandırması sayesinde yeni hükümet konağının açılışı sultanın 22. cülus törenine yetiştirilmiştir.⁵⁵³

Drama ve Kavala'da olduğu gibi bu dönemde sancağın diğer kaza ve nahiyelerinde de hükümet konakları inşa edilecektir. Bununla birlikte mevcut hükümet konaklarının durumu pek de

549 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1307, s. 186.

550 BOA., TFR. 1. FTG., Nu. 38, 1322. Bu bilgilere Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rumeli müfettişliği fotoğraf tasnifi içinde yer alan ve 31 Ağustos 1902 yılında fotoğraftaki ifadesiyle; "Drama'da cülüs-ı hümayûn münasebetiyle icra kılınan" törenin resminden ulaşıyoruz.

551 BOA., DH. MKT., 1572/39, 04 R 1306.

552 BOA., DH. MKT., 1393/96, 25 R. 1304; DH. MKT., 1520/99, 01 Za. 1305.

553 *Asır*, Nu. 193, 17 Temmuz 1897.

iç açıcı değildir. 1897 Ekim'i başlarında Pürsiçan'a nahiye müdürü olarak atanan Tahsin Bey, nahiyenin hükümet konağını Bulgar mahallesi içinde, dere kenarında, pis, harap ve yıkık bir vaziyette olduğunu gözlemlemiştir. Ahşap merdiveni tamamen yıkılmış ve binanın yarısı açık olduğu için tehlikeli bir hâldeki bu binada, Bulgar kadınları pamuk kurutmakta ve sâbık Nahiye Müdürü Cemal Efendi de konağın bahçesine ektirdiği tütünleri pastal yapmaktadır. Tahsin Bey müdür odasını ise tahtaları aralık, perdesiz, örtüsüz, küçük bir hücre olarak tarif etmektedir. Odanın içinde uzunluğuna bir sedir üstünde yastıksız, kılıfsız bir ot minderi, birbiri üstüne konmuş iki gaz sandığı, bunun üzerine gündelik bir Selanik gazetesi yapıştırılmış şeffaf ve beyaz olduğu bilahare yıkandığı zaman görülen kirli, kuru bir hokka, serçe parmağı kadar iri sülüs yazmaya mahsus kareli bir kalem ve kahvehaneden emanet alınmış bir yer iskemlesi bulunmaktadır. Hükümet binasının bu sersefil hâline çok üzülen Tahsin Bey, nahiyenin ileri gelen eşrafından yeni bir hükümet konağı sağlamalarını aksi takdirde burada oturamayacağını bildirmesi üzerine eşraf, nahiyedeki Mehmet Bey'in hanını hükümet konağı olarak kiralamıştır.⁵⁵⁴

Pürsiçan Nahiyesi, müstakil bir hükümet konağına bir süre Çeç nahiye müdürlüğünden sonra tekrar buraya müdür olarak atanan Tahsin Bey'in ikinci kez nahiye müdürlüğü yaptığı zamanda 1899 yılında kavuşabildi.⁵⁵⁵ Nahiye halkı bina inşaatına taş taşıyarak ve 1.000 lira nakit para vererek yardım etmiştir. Oğlak ve Görecek köyleri Hristiyanları da inşaat için gerekli keresteyi karşılamıştır. Vilayetlerde bile bulunamayacak zariflikte ve büyüklükteki hükümet konağının inşaatı beş ayda tamamlanmış ve içi Selanik'ten alınan mefruşatla gayet itina ile döşenmiştir.⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ Uzer, *age*, s. 28-29.

⁵⁵⁵ Biz Tahsin Uzer'in haturatında verdiği tarihi esas almış olmamıza rağmen; Selanik Valiliği'nden Dâhilîye Nezareti'ne yazılan bir belgede Pürsiçan Hükümet Konağı'nın H. 12 Safer 1318 / M. 11 Haziran 1900 tarihinde tamamlandığı bildirilmektedir. Bkz.: BOA., DH. TMIK. S., 30/41, 13 S. 1318.

⁵⁵⁶ Pürsiçan Nahiyesi hükümet konağının inşası ve döşenmesindeki katkıları ve görevindeki hüsn-i hizmeti sebebiyle liva idare meclisi üyesi Hüsnü Bey taltif edilmiştir. Bkz.: BOA., DH. MKT., 574/62, 05 C 1320.

Nahiye muallimlerinden Cudi Bey de inşa edilen yeni hükümet binasına bir tarih düşmüştür.⁵⁵⁷

Bütün bunlar göstermektedir ki, Osmanlı merkezileşmesi- nin somut unsurları ve padişahın gücünü doğrudan yansıtan simgeleri olan hükümet konakları, Osmanlı İmparatorluğu'nda yerel yönetimlerde başlayan mekânsal değişimin karakteristik örneğini oluşturmaktadır.

2. Hapishaneler

18. yüzyıl sonlarına kadar hapis ve hapishaneler hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Avrupa'da çok da yaygın olmayan marjinal bir uygulamadır. İmparatorluğun Avrupa'yla olan temaslarının yoğunlaştığı 19. yüzyıla gelindiğinde ise ceza hukuku ve ceza infaz kurumları, sık sık gündeme gelen reform tasarıları içinde yer almıştır. Bu yüzyılda “medenî olmak” veya “medenî devlet olmak” için hapishanelerin ıslahı vazgeçilmez bir konu olarak görülmüş ve ele alınmıştır. Bu dönemde cezanın amacıyla ilgili dünyadaki genel kanaat suçluyu ıslah etmek üzerine yoğunlaşmıştır.⁵⁵⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıla kadar suçluların hapsedildiği mekânlar olarak genellikle tersane, kale veya zindanlar kullanılmış; bazen de eyalet merkezlerindeki şehir surlarının kuleleri veya herhangi bir korunaklı ve kapalı mekânlar zindan işlevi gören yerlere dönüştürülmüştür. Sultan II. Mahmut'la birlikte hız verilen reform çabaları içinde hapishaneler de önemli bir yeri tutmaktadır. 1831 yılında Sultan Ahmet'te Mehterhane olarak kullanılan İbrahim Paşa Sarayı'nın bir bölümünde “Hapishâne-i Umumî” kurulmakla birlikte İstanbul dışındaki kale burçları zindan olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Buradan Kavala Kalesi'nin de zindan olarak kullanılmaya

557 Muallim Cudi Bey'in Pürsican Nahiyesi hükümet konağı için düştüğü tarih için bkz.: Tahsin Uzer, *age*, s. 53.

558 Değişim sürecinde hapishaneler hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak Avrupailişme Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul: 2007.

devam ettiği sonucunu çıkarabiliriz. 1880'lere kadar suçluların hapsi için kullanılan mekânlar olan zindanlar Drama örneğinde olduğu gibi, tam da Farsçadaki anlamına uygun olarak "karanlık, sıkıntı ve dehşete düşürücü yerler"dir. 1860 yılında yapılan hapishaneler reformunun yürürlüğe girmesiyle birlikte tersane ve zindanlarda bulunan mahkûmlar hapishanelere nakledilmeye başlanmıştır.⁵⁵⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda hapishanelerin ıslah edilmesine dair ilk hükümler Islahat Fermanı'nda yer almaktadır. Hapishanelerin fizikî açıdan iyileştirilmesi ve tek tip olarak inşa edilmesi Osmanlı hapishanelerinin ıslahında önemli bir yere sahiptir. 1880 Hapishaneler Nizamnamesi'nde tutukevi, hapishane ve umumî hapishanelerde kadınlara mahsus ayrıca bir dairenin bulunması istenmesine rağmen, bu dönemde nizamnamenin de ötesine geçilerek sadece kadınlara mahsus hapishaneler de inşa edilmiştir. Bu durum 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda hapishaneler konusunda o güne kadar gerçekleştirilemeyen en önemli değişimdir.⁵⁶⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda hapishanelerin tamiri ve yeniden inşa edilerek fizikî anlamda ıslahı çabalarının genellikle hükümet konaklarının ihtiyaçlarıyla birlikte ele alındığı görülmektedir. Bu durum yerel yönetimin merkezle yaptığı resmî yazışmalara da yansımıştır. Örneğin Kavala'da inşasına karar verilen hapishanenin keşif planıyla Pravişta hükümet konağının inşası bir arada ele alınan konulardır.⁵⁶¹ Yine Sarışaban Hapishanesi'nin genişletilerek tamir ve ıslahı ile yeni baştan inşa edilmekte olan Pravişta Hapishanesi'nin ve hükümet konağının tamir ve ıslahı çabaları birlikte ele alınmıştır.⁵⁶²

⁵⁵⁹ Şen, *age*, s. 6-7; s. 16.

⁵⁶⁰ Hapishanelerde değişim konusunda Aydın Sancağı örneğinde yapılmış bir çalışma için bkz.: Ufuk Adak, *XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Aydın Vilayeti'ndeki Hapishaneler*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.

⁵⁶¹ BOA., TFR. 1. SL., 183/18257, 14. IV. 1326 (1910).

⁵⁶² BOA., DH. TMIK. S., 63/48, 27 Ca 1324.

a. Drama Hapishanesi

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok yerinde olduğu gibi, Drama Sancağı'nda bulunan hapishanelerin de acil olarak iyileştirilmeye ihtiyacı vardır. Çünkü hapishanelere ait koşullar küçük, sağlıksız ve insanın yaşamasına uygunsuz yerlerdir. 1870'lerde Drama Hapishanesi'nin durumunu resmeden bir belgeye göre, hapishane yeraltında, rutubetli, hava ve güneş ışığından uzak üç zindandan oluşmaktadır. Bu zindanların üzerinde iki oda yer almakta; duvarları delik deşik harabe bir hâldedir. Bu odalardan biri zanlılara yani henüz suçu kesinleşmemiş sanıklara mahsus olup döşemesi eski hasırdan ibarettir. Zindan kapılarının dışında yer alan tuvaletlerin ise kullanımı imkânsız bir hâldedir.⁵⁶³ Bu gözlemlerden de anlaşılacağı gibi Drama Hapishanesi bu dönemde bir boş vermişlik ve ilgisizlik içindedir.

Drama Hapishanesi'nde suçlular arasında bir sınıflandırma yapılmadığı gibi suçluların hepsi uygunsuz koşullarda ve toplu olarak aynı koşullarda yatmaktadır. Hatta hapishanede sadece borçlarından dolayı yatan mahkûmlara yönelik ayrı bir bölüm olmadığından ağır suçtan hüküm giymiş mahkûmlarla sadece borçları sebebiyle burada bulunan mahkûmlar aynı yerde tutulmaktadır.⁵⁶⁴ Bununla birlikte hapishanenin dar ve harap bir hâlde bulunması ve uygunsuz sağlık şartları, hapishanenin sık sık ıslah edilmesine veya yeniden inşa edilmesine yönelik yazışmalara konu olmaktadır.⁵⁶⁵ Haddinden fazla dolu olan Drama Hapishanesi'ndeki izdihamın önlenmesi için ise mahkûmiyetleri kesinleşen hükümlülerin kürek mahallerine nakledilerek cezalarını buralarda çekmelerine yönelik bir talep bile dile getirilmiştir.⁵⁶⁶

Drama kazasında 1907 yılına gelindiğinde sadece bir hapishane bulunmaktadır. Hapishane, bu dönemde fizikî olarak yıkılmak üzere perişan bir hâldedir. Bu sebeple yeni bir hapishane inşaatına başlanmıştır. Aynı tarihlerde yazılan bir rapordan

563 BOA., HR. TO., 262/32, 04.05.1885.

564 TNA; PRO FO 295/2.

565 BOA., DH. TMIK. S., 72/38, 29 M 1326; BOA., DH. TMIK. S., 61/42, 27 Za 1323.

566 BOA., DH. TMIK. S., 62/45, 15 S 1324.

öğrendiğimize göre,⁵⁶⁷ bu yeni hapishanenin yaklaşık olarak 8 haftalık zaman diliminde tamamlanması planlanmaktadır. Hapishanenin yapımı için yerel yönetime planlar sunulmuş ve bu planlar kabul görmüştür. Tamamlandığında Drama Hapishanesi'nde 230 mahkûm kalabilecektir.⁵⁶⁸

Yeni hapishanede öngörülen iyileştirmelerin başında Müslüman ve Hristiyan mahkûmların mümkün olduğunca birbirinden ayrılması ve mahkûmların suçlarına göre koğuşlara bölünmesi gelmektedir. Buna göre mahkûmların işledikleri suçun mahiyetine göre ayrılması hapishanelerde meydana gelen değişimi yansıtmaları açısından önemlidir. Hapishanelerde bir taraftan bu gibi yenilikler gerçekleşirken diğer yandan hapishanelerin yönetimiyle ilgili sıkıntıların devam ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Drama Hapishanesi'nde hapishane yöneticileri burada yatan bazı mahkûmların hangi suçlar sebebiyle bulunduklarını bilmemektedirler. Bu sebeple mahkûmlar işledikleri suçun ağırlığına göre değil de hapishane yönetiminin üstünkörü takdir ettiği bir sınıflandırmaya göre koğuşlara ayrılmışlardır. Yani hapishane yönetimi mahkûmların suçları hakkında zayıf bir kanaate sahiptir. Bu durumun Drama Hapishanesi'nde sıkça karşılaşılan bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶⁹

Bütün bu olumsuzluklara karşın Drama'da inşaatı tamamlanacak olan yeni hapishanede geçici tutuklama kararıyla gözaltında tutulan mahkûmlar, cinayet işleme suçundan yatan katillerle aynı koğuşa yerleştirilmemeye özen gösterilecektir. Buna göre yeni yapılacak binada mahkûmları uygun olarak ayırma işlemi büyük oranda kolaylaştırılmış ve ömür boyu hapse mahkûm edilen kişiler, diğer mahkûmlardan tamamen ayrılarak binanın içinde farklı bir yere konulmuştur.⁵⁷⁰

567 Bu rapor 27 Ocak 1907 tarihinde Drama'dan Marley Clark imzasıyla Londra'ya yazılmıştır. Bkz.: *TNA; PRO FO 294/20*.

568 Drama'da yeni inşa olunan bu hapishanenin yanına 1908 Nisan'ında ek bir binanın da ilave olunması için girişimde bulunulmuştur. Bu sebeple ek binanın planı çizildiği gibi; ilave kısmın inşa edilmesinde gerçekleştirilecek harcamalar için de bir keşif defteri çıkarılmıştır. Bu konuda bkz.: *BOA., TFR. I. SL., 188/18800*.

569 *TNA; PRO FO 294/20*.

570 *TNA; PRO FO 294/20*.

Drama'daki eski hapishanenin mahkûm sayısı fazla olduğu gibi, bina şartları ve temizliği de kötü bir hâldedir. Ancak yeni bina kullanıma açılır açılmaz bu durumları önleyici tedbirlerin alınacağı da muhakkaktır. Bu olumsuz şartlara karşın eski hapishanedeki disiplin çok iyi durumdadır. Bunda hapishane görevlilerinin bütün mahkûmları dikkatlice aramaya tâbi tutmalarının yanında hapishane yönetimi tarafından mahkûmlara karşı sık sık yapılan sürpriz baskınların da etkisi olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷¹

b. Kavala, Rapçoz ve Sarışaban Hapishaneleri

Drama'da olduğu gibi Kavala'nın da yeni bir hapishaneye ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Kavala'da yeni bir hapishane yapılması ya da mevcut olan eski hapishanenin genişletilmesi için gerekli paranın sağlanması hususunda Kavala kazası komutanı Yüzbaşı İsmail Bey Kavala Kaymakamlığına 1907 Şubat'ında başvuruda bulunmuş olmakla birlikte, bu girişimin sonucu hakkında elimizdeki belgeler suskun kalmaktadır.⁵⁷²

Kavala Hapishanesi'nde Müslüman ve Hristiyan mahkûmların kendilerine mahsus ayrı bölümlerde tutulması için hapishane yönetimi özel bir çaba sarf etmektedir. Buna karşın mahkûm sayısının fazlalığı ve hapishane alanının dar olması yönetimin bu isteğinin önünde en büyük engelleri oluşturmaktadır. Ayrıca hapishanede toplam iki koğuş bulunması sebebiyle Müslüman ve Hristiyan mahkûmların ayrı ayrı tutulmaları imkânsız görünmektedir. Koğuşlar mahkûm sayısı için yeterli değildir. Bir koğuşta ortalama 30-35 kişi kalmaktadır. Gerçekte ise bu koğuşlar 20'şer kişiliktir. Çok kısa bir süre öncesinde koğuşlarda 50'nin üzerinde mahkûm bulunmaktadır. Bununla birlikte Kavala Hapishanesi'nde sağlık şartları çok da kötü değildir. İki bölümden oluşan hapishanede yaz günlerinde iyi bir hava akımı mevcuttur. Ayrıca hapishane ortamı temiz tutulmaktadır. Hapishane yönetimince mahkûmların ısınması için mangallar temin edilmiştir. Mahkûmların kişisel temizlik alışkanlıkları iyi olduğu gibi, her gün küçük bahçede egzersiz yapmalarına izin

571 TNA; PRO FO 294/20.

572 TNA; PRO FO 294/20.

verilmektedir. Yabancı mahkûmlar hapishanede ayrı bir bölümde yer almakta ve hapishaneye eklenmiş bir duvardaki kapıdan geçilerek bu bölüme ulaşılmaktadır. Hapishanede bu kapı ile birlikte toplam üç kapı bulunmakta ve mahkûmlar bu kapıların her birini kullanabilmektedir. Geceleri ek binaya açılan kapı kilitli bırakılmakta, gerekli olduğunda gardiyan tarafından açılmaktadır. Hapishanede üç kapının bulunuyor olması jandarma ya da gardiyanların mahkûmları kontrol altında tutmasını zorlaştırmaktadır.⁵⁷³

Bazı zamanlarda hapishanede güvenlik bakımından istenmeyen olaylar da yaşanabilmekteydi. Örneğin 1907 Şubat'ından yaklaşık iki ya da üç ay önce dışarıdan mahkûmlara getirilen eşyalar içinde büyük bir bıçak hapishanenin penceresinden içeriye verilmiş ve bir hapishane personeli ile bir Müslüman mahkûm kötü bir şekilde bıçaklanmıştır. Bu olaydan sonra önlem olarak pencere iptal edilmek suretiyle böyle bir güvenlik zafiyetinin tekrarlanmaması sağlanmıştır. Hapishanede mahkûmların sürekli şikâyet ettikleri konularından biri de jandarmaların mahkûmlara küfürlü tehditte bulunmalarıdır. Mahkûmların bu küfür ve tehdit şikâyetlerine rağmen hapishane yetkilileri jandarmalara arka çıkmakta ve kanun gereğine rağmen jandarmaları cezalandıramamaktadır. Buna göre kolluk kuvveti konumundaki jandarmaların hapishane yönetimine rağmen burada kendileri lehinde bir otorite kurdukları anlaşılmaktadır.⁵⁷⁴

Hapishanenin fizikî şartlarının yetersizliği, dar bir alandan oluşması ve mahkûmların sayılarının çokluğu sebebiyle mahkûmlara küçük kimlik kartı verilme yoluna gidilmiştir. Bazı durumlarda da hapishanede yeterli alan oluşturabilmek için mahkûmlar cezaları bitmeden salıverilebilmektedir. Toplamda 30 bin kişinin yaşadığı Kavala kazasında 25 bin kişi bu şehirde ikamet ediyor olmasına karşın, hapishanesinin “küçük bir tavuk kümesini” andırır konumunda olması gerçekten üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Bütün bu sorunların önüne geçebilmenin çözüm yolu ise hapishanenin koşulları tamamen yıkılarak ve beş bölümden oluşan yeni bir hapishane inşa

⁵⁷³ TNA; PRO FO 294/20.

⁵⁷⁴ TNA; PRO FO.294/20.

etme yoluna gidilmesidir. Bu yıkımdan kalan malzeme yeni hapishane inşaatında tekrar kullanıldığı hâlde bile; yeni bir hapishane inşaatı için tahminen 140 sterlin gereklidir.⁵⁷⁵

1912 yılına gelindiğinde de Kavala Hapishanesi'nde problemler devam etmektedir. Buna göre iki küçük odadan ibaret olan Kavala Hapishanesi'nde hapishane yönetimi mahkûm sayısı çok fazla olduğu için mahpuslara söz geçirememektedir. Mahpuslar arasında bulaşıcı hastalıklar ortaya çıktığında kalabalıktan doğacak sıkıntıları önlemek adına hapishane binaları yeniden inşa edilene kadar şehirde ihtiyaca uygun geniş bir yerin hapishane olarak kiralanması ve kira miktarının bildirilmesi istenmektedir.⁵⁷⁶ 1890'ların başında da kalabalık ve izdiham gibi benzer sebeplerle Kavala'da bir hanenin hapishane olarak kiralandığı anlaşılmaktadır.⁵⁷⁷

Rapçoz Hapishanesi'nin durumuna gelince, buradaki hapishane karakolla birlikte 1906 yazında tekrar inşa edilmiştir. Rapçoz Hapishanesi büyükçe bir odadan oluşmaktadır. Batılı otoritelerin çok önem verdikleri hapishanede bulunan mahkûmların dinlerine göre ayrı ayrı bölümlere ayrılması girişimleri, hapishane yönetimince gündeme alınmıştır. Hapishanenin sağlık şartları çok kötü değildir. Bütün mahkûmlar çok sıkı bir şekilde denetlenmektedir. Kazada yaşayan nüfusun çoğunluğu belki de Müslüman olmasından dolayı Rapçoz Hapishanesi'nde mahkûm sayısının fazlalığından bahsetmek söz konusu görünmemektedir.⁵⁷⁸

Sarışaban Hapishanesi ise iki kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan birincisi sıradan suçlular için diğeri de ağır ceza gerektiren nitelikli suçlar için ayrılmış bölümlerdir. Sarışaban Hapishanesi de yeni inşa edilmeye başlanmış bir hapishanedir. Sarışaban

575 TNA; PRO FO 294/20. Arşiv belgeleri arasında Kavala'da 100 kişilik bir hapishanenin inşa edilmesini dair bir plana rastlanmıştır. Bkz.: BOA., TFR. 1. SL., 172/17186, 1325 (1907). Kavala ve Rapçoz hapishaneleri mahkûmların hapsedilmesi için uygun olmadıkları ve çok harap bir durumda olmaları hasebiyle Maliye Nezareti'nden tamiratları için 20 bin lira tahsisat istenmiştir. Bkz.: BOA., DH. MB. HPS., 36/28, 30 B. 1330.

576 BOA., DH. MB. HPS., 41/21, 3 N 1330.

577 BOA., DH. MKT., 107/41, 27 M 1311.

578 TNA; PRO FO 294/20.

Hapishanesi'nde fizikî mekânın darlığı ve ihtiyaca cevap verememesi gibi sebeplerle 1906 yılında Selanik vilayeti bu hapishanenin tamir ve ıslahı için tahsisat ayırmıştır. Fakat bu işleri yapacak dülgler ustaları o sıralarda memleketlerinde bulunduklarından hapishanenin inşaatına ancak ustalar döndükten sonra başlanabildiği anlaşılmaktadır.⁵⁷⁹ İnşa hâlindeki bu hapishanede dinî açıdan Müslümanlar ve Hristiyanlar şeklinde bir ayırım yapılmamasına karşın yine de hapishane iki bölüm olarak inşa edilecektir. Şekil 1'de de görüldüğü gibi inşa edilmekte olan yeni hapishanede sıradan ve nitelikli suçlular için iki bölüm yer alacaktır. Ayrıca her iki bölüm için ayrı ayrı iki banyo ve hapishane görevlileri için de bir oda inşa edilecektir. Hâlihazırda Hristiyan mahkûmların Sarışaban Hapishanesi'nin mevcut durumuyla ilgili bir şikâyetlerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bütün mahkûmlar sıkı bir şekilde korunmaktadır.⁵⁸⁰

Şekil 1: Yeni İnşa Edilen Sarışaban Hapishanesi'nin Planı.

Nitelikli suçlular için ayrılan bölüm	Banyo	Banyo	Adi suçlular için ayrılan bölüm
	Oda		
	Giriş		

Kaynak: TNA; PRO FO 294/20.

Osmanlı dünyasında ilk defa hapishaneler nizamnamesiyle gündeme gelen kadınlara mahsus ayrıca bir hapishane ya da tevkifhanenin bulunmasına dair kararın Drama Sancağı'nda hayata geçirildiği görülmektedir. Kavala ve Sarışaban kazalarında kadın mahkûmlar için şehirdeki birer hane kiralanmak suretiyle kadın hapishanesi oluşturulmuştur. Burada dikkat çeken taraf ise, her iki hapishanenin de hane sahiplerinin aynı zamanda gardiyanlık görevini yerine getiriyor oluşlarıdır. Kavala Kadın Hapishanesi olarak kullanılan hanenin kirası 100 kuruş iken; 1912 yılında hem hanenin kira bedeline hem de gardiyanın aylık ücretine zam

⁵⁷⁹ BOA., DH. TMIK. S., 63/48, 27 Ca 1324.

⁵⁸⁰ TNA; PRO FO 294/20.

yapılması talebi yerel meclis tarafından münasip bulunduğu hâlde Dâhiliye Nezaretince tahsisat yokluğu sebebiyle uygun görülmemiştir.⁵⁸¹ Sarışaban'a gelince, burada hanesinin bir bölümünü kadın tevkifhanesi hâline getiren ve gardiyanlığını da kendisi yapan Mustafa Çavuş'a yıllık 600 kuruş ücret ödenmektedir.⁵⁸²

Bütün bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi sürecinde yerel yönetimlerde gerçekleştirilmeye çalışılan yeni bir form verme girişiminin, özellikle de hapishaneler boyutundaki yansımalarından ibarettir. Bu yönüyle hapishanelerdeki mekânsal değişim, hükümet konaklarında gerçekleşen değişimle at başı gitmiştir.

Sonuç

Özellikle 1840'ların ortasından itibaren, yerelde ileri görüşlü ve siyasal olarak ehliyet sahibi ayan, eşraf ve beylerin yeni reformlara katılmanın avantajlarını fark etmesiyle birlikte, en nüfuzlu beyler yerel meclislerin en güçlü odağı haline gelmişlerdir. Bu beyler yereldeki sorunları anlatmak ve tavsiyelerde bulunmak üzere 1845'te Bâbîâlî'ye bir taşra delegasyonu göndermişlerdir. Özellikle 1860'lardan sonraki süreçte beyler, toprağın kendi artık servetleri için en iyi muhafaza aracı olmadığının bilincine varmışlardır. Kemal Karpat'ın da tespit ettiği gibi, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl içinde gittikçe daha da gelişen bürokraside beylerin daha etkin görev almaya başlamaları rejimle uzlaşmalarının bir aracı olmuştur. Yerel ve ulusal siyasete girerek, belediye başkanı ve bakan olurlarken; 1908'de anayasal bir meclis oluşturmak için parlamenter seçimler yapıldığında, yerel olarak seçilmiş sekiz mebusan üçü toprak sahibi sınıftan gelmiştir. Bu yolla iktidarlarını ve mülklerini korurken, özelde geldikleri şehirlerin, genelde de ülkenin değişimine katkıda bulunmuşlardır.⁵⁸³

Kavala'da konsoloslukların varlığını şehrin dış dünya ile bağlantılarını geliştirmeye başladığı 18. yüzyıldan itibaren görmek

581 BOA., DH. MB. HPS., 87/31, 19 Za. 1330.

582 BOA., DH. MKT., 540/84, 08 R 1320.

583 Karpat'ın bu konudaki değerlendirmesi için bkz.: Kemal H. Karpat, "Osmanlı Devleti'nin Dönüşümü 1789-1908", *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Ulaşma*, (Çev.) Dilek Özdemir, Ankara: İmge Yayınları, 2006, s. 7-69.

mümkündür. 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin ticarî öneminin artmasının etkisiyle Kavala'da açılan konsoloslukların sayısı da artmıştır. Maling örneğinden hareketle bölgede siyasî işlevlerinden ziyade ticarî işlevlerinin daha ağır bastığı anlaşılan konsoloslukların, Kavala'dan daha içerilerdeki Drama gibi şehirlere ulaşabilmesi ancak 20. yüzyılın başlarında mümkün olabilmiştir. Drama Sancağı'ndaki konsolos ve konsoloslukların kendileriyle ilişkisi olan halkın yaşam tarzını, giyim-kuşamını ve şehrin gündelik yaşamını nasıl etkilediğine dair elimizde yeterli veri olmamakla birlikte, şehir hayatına ve halkın yaşam tarzına farklı bir bakış açısı getirdiklerini öngörmek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1864'teki yerel yönetim alanındaki yeni yasaların ardından reform hareketinin ivme kazanmasıyla birlikte, Drama, Kavala gibi taşradaki şehirler gelişmeye ve değişmeye başlamıştır. Bu dönemde sağlık, düzen ve güzelleştirme, Osmanlı belediyeciliğinin şehirlerin yeniden düzenlenmesi konusunda izlediği politikanın üç sloganı olmuştur. Drama ve Kavala belediyeleri de yaptıkları hizmetlerle bu politikaları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Osmanlı periferinde başlayan çözülme sonrasında gerçekleşen iç göç şehirlerin nüfusunun etnik ve demografik yapısında değişime yol açmıştır. Kavala'nın sur dışına çıkışı ve demiryolu ağının Drama'ya kadar ulaşması her iki şehirde de yeni mahallelerin kurulmasına ya da var olan mahallelerin içinden yeni mahallelerin doğmasına neden olduğu gibi, belediyecilik alanında yeni gelişmelerin de tetikleyicisi olmuştur. Bu bağlamda hükümet binalarına ve hapishanelere verilmek istenen yeni yapıyı da yerel yönetimlerdeki modernleşmenin somut yansımaları olarak değerlendirmek gerekir.

Sonuç olarak Osmanlı taşrasındaki değişim, Drama Mutasarrıfı Sırrı Bey ve Kavala Kaymakamı Emin Paşa örneğinde de görüldüğü gibi, merkez tarafından atanan vali ya da kaymakamlarla, yerelde seçimle iş başına gelen belediye başkanlarının inisiyatif kullanıp kullanamaması arasında düğümlenip kalmıştır. Bu durum, Tanzimat'tan beri Osmanlı dünyasında devam eden modernleşme sancısının asıl nirengi noktasının, toplumun iç dinamiklerinden gelen değişimi “zamanın ruhu-na” göre okuyup anlamlandırabilecek seviyede “devlet adamı” yetiştirememesi olgusunda yattığını gözler önüne sermektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TİCARET ve DEĞİŞİM

A. 19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLU'NDA TİCARET

İngiltere'de başlayan ve teknolojik temeli buhar makinesine dayanan Sanayi Devrimi'yle birlikte Avrupa'da gelişen yeni sosyal hayat, yeni üretim ve tüketim biçimlerini ve yeni davranış kalıplarını ortaya çıkardı. Tarım ürünlerinin yanı sıra sanayi ürünleri tüketimine doğru bir değişim yaşanmaya başladı. Avrupa'da ortaya çıkan yeni teknolojiler için hem kaynak hem de yeni pazar arayışı kaçınılmazdı. Bu noktada Avrupa'nın komşusu ve aynı zamanda geniş topraklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu büyük bir pazardı. Osmanlı'nın Balkan toprakları, coğrafi olarak Avrupa ile hem ticari hem de kültürel anlamda eskiden beri bir yakınlığa sahipti. Bu sebeple Avrupa'da üretilen her ürün doğal olarak, Osmanlı'nın Akdeniz ve Ege kıyı şeridinde ve Balkanlar'da kendine pazar bulabiliyordu.

Batı kapitalizminin 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na liman kentleri vasıtasıyla girdiği bir gerçektir. Bu yüzyılda Osmanlı ekonomisinde ortaya çıkan dönüşümler liman kentlerinin yükselişi ve refahına yansdı. Bu kentler kapitalist ekonomiyle bağlantıda olan ayrıcalıklı yerler hâline gelirken yeni ekonomik etkinlikler yeni insan gruplarını doğurdu. Tarımsal alanla sanayi merkezi arasındaki mal taşımacılığını gerçekleştiren yabancılar, tüccarlar, aracılar ve bunların adamları ticarî ağıın her iki tarafındaki üreticilerle tüketicileri bağlayan temel ara durak olan liman kentlerinde yaşıyorlardı. Yıldızı parlayan bu yeni gruplar varlıklarını, gerçekleştirdikleri aracılık işlevlerine borçluydular. Bu gruplar aynı zamanda yerel halkın yüz yüze kaldığı sıkıntılı dönüşümün de sorumluları olarak görüldüler.⁵⁸⁴

584 Osmanlı Liman kentlerinin bazı kuramsal ve tarihsel perspektifler açısından bir değerlendirmesi için bkz.: Ç. Keyder-Y. E. Özveren-D. Quatert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, (Ed. Ç. Keyder-Y.E. Özveren-D. Quatert), İstanbul: TVYY, 1994, s. 121-122; s. 129.

Doğu Akdeniz'de uluslararası ticaretin yapısı ve akışı 19. yüzyılda önemli değişikliklere uğradı. Dış ticaret etkileyici ölçüde büyüdü ve bu ticaret içinde Batı ve Orta Avrupa görece çok daha önemli rol oynamaya başladı. Ticaret hacmi, ithalat ihracattan biraz fazla olacak şekilde, 1840 ve 1914 arasında sabit değerlerle yaklaşık dokuz kat arttı. Bu süreçte Osmanlı ve Doğu Akdeniz ticaretinin büyük bölümü İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya üzerinde odaklandı ve buna paralel olarak, adı geçen devletlerin diplomatik temsilcileri Osmanlı iç işlerinde ekonomik olduğu kadar siyasal anlamda da güçlü roller oynadılar. Ticarette istikrarlı bir artışın gerçekleştiği yüzyıl içinde, gerçek anlamda iki büyük canlılık dönemi yaşandı. İlki 1840'larla 1870'ler arasında ortaya çıktı, ikincisi de 20. yüzyılın başında gerçekleşti. Bu ilk önemli ve sürekli büyüme döneminde, ticaret her on yılda bir iki katına çıktı. 1850'lerde Osmanlı tarımsal üretimini etkileyen etmenler arasında Kırım Savaşı ve Amerikan İç Savaşı gibi dönemlerde tarımsal üretimin düştüğü bu bölgelere yapılan ihracat sayılabilir. Bu yıllar Doğu Akdeniz'deki liman kentlerinin çok önem kazandığı dönemdi. İkinci büyüme ise 1896'dan sonra tarım fiyatlarındaki ani turmanışla başladı. 1840-1912 arasında limanlar daha iyi donatıldı ve genellikle yabancılarca finanse edildi. 1860 ve 1870'lerde Selanik'te iki kilometre ve İzmir'de dört kilometre uzunluğundaki büyük rıhtımlar inşa edildi.⁵⁸⁵

Osmanlı Devleti, yüzyılın ikinci yarısında mamul mallarla sömürge malları satın almaktaydı. Buna karşılık, Osmanlı ekonomisi temel olarak yiyecek ve hammadde arzında bulunuyordu. Yükselen ihracat, öncelikle tütün, pamuk, tahıllar gibi tarımsal ürünler, ikinci olarak madenler ve üçüncü olarak da az miktarda bazı mamul maddelerden oluşuyordu. Tarımda bu dönemin tamamında hem iç hem de uluslararası pazarlarda gittikçe artan bir oranda satışa yönelik ticarileşme gerçekleşti. İç talep, kent nüfusundaki hem görelî hem de mutlak artış sonucu büyüdü. Bu artış, büyük ölçüde liman kentlerindeki büyümenin sonucu olarak ortaya çıktı, dolayısıyla yiyecek ve hammaddeye talep

585 Keyder-Özveren-Quatert, *age*, s. 131-132.

arttı. Balkanlar'da Drama, Kavala gibi kazalarda ihracata yönelik üretimi yapılan tütün, bir süre sonra bu bölgeyle özdeşleşmiştir. Osmanlı topraklarının hemen her yerinde, ihraç çıktısının çoğunu, küçük topraklarda ekim yapan çiftçi aileler sağlıyordu. İçinde bulunulan yılın özel koşullarına göre, çoğu ihracata yönelik olmak üzere buğday, arpa, pamuk, tütün gibi ürünlerin ekimi yapılmakta ya da hayvan yetiştirilmektedir.⁵⁸⁶

Kentlerdeki Osmanlı tüketicilerine ya da yabancı pazarlara göndermek üzere ürünleri satın alanlar, genellikle en ücra kırsal alanlara kadar yakın ilişkileri olan tüccarlardı. Bazı bölgelerde, kimi zaman kendi adlarına, kimi zaman da ya iç bölgelerin ya da liman kentlerinin tüccarları adına hareket eden kervancılar artı ürünü satın almak üzere geziyorlardı. Yetiştiricilere kredi veren kent eşrafı, genellikle ürünün bir kısmını pazarlama hakkını kredinin kısmî karşılığı olarak elde ediyordu. Yani üretici elde ettiği ürünü kredi aldığı kişiye satmak zorundaydı. Vergi olarak verilen tarımsal ürünler (örneğin, tahıllar için öşür, hayvanlar için ağnam vergisi), pazarlanan tarımsal üretimin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Kent eşrafı ayrıca birçok pazarlama işlemi için hayati önemi olan vergi iltizamlarını elde etmek için nüfuzlarını kullanıyorlardı. Bazı zamanlarda, yabancı şirketler ürünü satın almak için doğrudan doğruya çiftçilerle temasa geçebiliyordu. Yüzyılın sonlarında bu tür ilişkiler daha yaygın hâle gelmiş olmakla birlikte, bir bütün olarak tarımdaki yeri görece küçük kalmıştır. Örneğin The American Tobacco Company, Osmanlı topraklarındaki etkinliklerine dönemin çok sonlarında başlamasına karşın, birçok bölgede son derece güçlü piyasa unsuru hâline gelmişti. Bütün bunların yanında Osmanlı ticarî tarımının belirgin özelliği, uzmanlaşmış olmasından çok, çeşitlilik göstermesidir. Yetiştiricilerin büyük bir bölümü geniş bir dizi tahıl, meyve ve sanayi hammaddesi üretiyordu. Bu durum Osmanlı ülkesini, hem coğrafi yakınlık, hem de yetiştirilen ürünlerdeki çeşitlilik bakımından sanayi inkişafını tamamlamış olan Batı ve Orta Avrupa ülkelerindeki kapitalist burjuvazinin talepleri için vazgeçilemez hâle

586 Keyder-Özveren-Quatert, *age*, s. 133.

getirmişti.⁵⁸⁷ Mısır'ın pamuk tarımına ve Beyrut'un iç bölgesinin ipek üretimine dayanması gibi tek ürünlü tarım istisnâ olmakla birlikte, Batı Anadolu'da İzmir, Balkanlar'da Selanik ve Kavala'nın hinterlandını oluşturan bölgelerdeki büyük topraklar göz önüne alındığında Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününde istisnâ olanın, bu liman kentleri için kural olduğu görülmektedir.⁵⁸⁸

Liman kentleri sanayileri oldukça çeşitli ve Doğu Akdeniz standartları içinde görece makineleşmişti. Başlangıçta, liman kentlerinin çoğunda sanayi, ya kentin gereksinimlerini karşılamak ya da tarımsal ürünleri ihracat için işlemek üzerinde yoğunlaşmıştı. Nitekim Kavala'da işçilerin el emeğiyle ihracat için hazırladıkları tütün işleme atölyeleri ve fabrikaları bunun en güzel örnekleridir. 1892-1909 yılları arasında Rumeli'deki Osmanlı topraklarının genelinden yapılan tütün ihracatı tam tamina % 250 oranında artarken bu süreçte tütün sanayii de Selanik dışındaki Kavala bölgesini merkez tuttu. Selanik ise işlenmiş tütünün beşte birini sağlamakta ve imparatorluğun en önemli sigara fabrikalarını barındırmaktaydı.⁵⁸⁹ Selanik'te bu tütün fabrikasından başka bir çivi fabrikası da bulunmaktaydı. Bunlardan başka imparatorluk genelinde buhar gücüyle çalışan un fabrikaları, zeytin ezme evleri ve gıda işleme kuruluşları görece olarak yaygınlaştı. İzmir'de incir ambalajlama fabrikaları, Patras'ta birkaç kuş üzümü işleme fabrikası bulunuyordu. Yine Patras'ta şarap ve alkol fabrikaları, iplik bükme fabrikaları, hatta birkaç ipekli dokuma fabrikası gibi hafif endüstrilerin sayısı 1875'ten sonra gittikçe arttı. Sanayinin çeşitlenmesi, en azından 19. yüzyıl liman kentleri açısından önemli bir gelişmeye işaret etmektedir. Bununla birlikte incelediğimiz dönemin büyük bir bölümünde liman kentlerinin refahı, hasadın başarısına

587 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Bülent Özdemir, *Ottoman Reforms and Social Life: Reflections From Salonica 1830-1850*, The Isis Press, İstanbul: 2003, s. 135.

588 Keyder-Özveren-Quatert, *age*, s. 133-134.

589 1883'te Selanik'teki tütün rejisine ait fabrika, makinalarla günde 100.000 adet sigara üretiyordu; o tarihten sonra fabrikanın yıllık sigara üretimi mütemadiyen artmıştır. Bkz.: *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (Der. D. Quataert-E. J. Zürcher), (Çev.) Cahide Ekiz, İletişim Yayınları, İstanbul: 1995, s. 108.

bağlı kaldı. İyi ürün satışları, yetiştiricilerin ve araçların ithal maddeleri satın almalarına olanak sağlamaktaydı. Satışların kötü gitmesi, ithalatın düşmesi ve işlerin kötü gitmesi anlamına geliyordu.⁵⁹⁰ Osmanlı İmparatorluğu gibi tarım ekonomisine dayanan bir devlet için bu gibi durumlarla karşılaşılması yadsınamaz rasyonel bir gerçektir.

1. Demiryolu Ulaşımı ve Değişim

19. yüzyıl Osmanlı dünyasının en önemli sıkıntılarından biri ulaşım ağının yetersizliğidir. İmparatorluk topraklarının tamamında karayollarının yetersizliği, ulaşımın hâlâ develerin ve katırların kullanıldığı kervanlarla gerçekleştiriliyor olması, dolayısıyla bunun getirdiği yüksek maliyetler devletin demiryolu yapımını desteklemesini kaçınılmaz hâle getirdi. Diğer taraftan 19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Rumeli topraklarında yerli gayrimüslim cemaatler arasında görülebilen anlaşmazlıklar, ulusçuluk hareketlerinin yaygınlaşmaya başlaması, başkaldırı hareketleri, yerli eşkıyaların-çetelerin talanları ve adalardan gelip kıyı bölgelerde bazen de iç bölgelerdeki köyleri yağmalayan Rum çetelerine karşı süratle asker sevkıyatı ihtiyacı da ülkede demiryolu ağının yaygınlaşmasında etkili olmuştur.⁵⁹¹ Ayrıca böylelikle ülkenin mali koşullarının düzelmesine yardımcı olacağı düşüncesini de bunlara eklemek gerekir.⁵⁹²

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la birlikte oluşturulmaya çalışılan yol politikasının bir sonucu olarak özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra demiryolları inşa edilmeye başlanmıştır.⁵⁹³ Bu

590 Bkz.: Keyder-Özveren-Quatert, *age*, s. 136.

591 Selanik'te yayınlanan *Zaman* gazetesinin bir nüshasında "Rumeli'de kuvvetli bulunmak lüzumu" başlığıyla yayınlanan haberde, Rumeli'de Yunan, Sırp ve Bulgarlara karşı askerin hızla sevk edilmesinin gerekli olduğu bu sebeple de tren yollarının yapımına öncelik verilmesi gerektiği Osmanlı hükümetine tavsiye edilmektedir. Bkz.: *Zaman*, Nu. 327, 3 Ekim 1909.

592 Bkz.: Mehmet Murat Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara: 2005, s. 9.

593 Bu konuda Osmanlı Devleti'ndeki ilk demiryolu inşası olan İzmir-Aydın Demiryolu hakkında bkz.: Ali Akyıldız, "Osmanlı Anadolu'sunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın hattı (1856-1866), *Çağını Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, IRCICA Yayınları, İstanbul: 1995, s. 249-270.

dönemde demiryolu işletmeciliği dünyada oldukça ilerleme kaydetmiş, İngiltere'de 16 bin, Almanya'da 11 bin, Fransa'da 9 bin, Amerika Birleşik Devletleri'nde ise 49 bin kilometrelik hatlar döşenmiştir. İmparatorlukta 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde demiryolu inşa süreci çok büyük bir ivme kazanacaktır. Bunda karayollarının yetersizliği de etkili olmuştur. Devlet, öncelikle askerî daha sonra iktisadî kaygılardan ötürü yüzyılın ikinci yarısında demiryolu yapımını teşvik etti. Dünyada taşımacılık sektöründe devrim yapan demiryolları, fabrikalardan sonra sanayi devriminin en büyük simgesidir. Bu sebeple Osmanlı ülkesinin hammadde ve Avrupa malları için pazar potansiyellerini değerlendirmek isteyen Batı kapitalizmi, Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu yatırımlarını finanse edecek sermaye birikimi ve inşaat işlerini yürütecek deneyimli teknik kadroların yokluğu sebebiyle, Hicaz Demiryolu dışında kalan bütün Osmanlı demiryollarının tamamını gerçekleştiren finansör olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁹⁴

19. yüzyıl düşünüldüğünde Osmanlı Devleti'nde mevcut demiryollarının çok geniş toprakları içine alan ülkenin ihtiyaçlarına cevap verecek düzeyde değildi. Devletin ilk büyük demiryolu yatırımı olan Rumeli demiryolları Avrupa hatlarıyla birleştirilmesiyle beraber geniş ve dar olarak tesis edilmiş olan hatların uzunluğu 4.243 km'ye ulaşmaktaydı. Buna karşın ülkenin büyüklüğü sebebiyle o ana kadar yapılan demiryolları ticaret, askerî işler ve yolcu taşımacılığı bakımından devletin ihtiyacını giderecek ölçüde bulunmuyordu. Nitekim Anadolu'da mevcut olan demiryollarına bağlanması gereken şubeler ile hâlen Osmanlı Devleti'nin merkezinden uzak mesafede bulunan vilayetlerin ve Arabistan'ın İstanbul'a irtibatının sağlanmasından sonra sıra Selanik ve havalisinin merkeze bağlanmasının hem

594 1856 İzmir-Aydın demiryolu imtiyazı bir İngiliz grubunun temsilcisi olan E. Price'ye, 1860 Rusçuk-Varna demiryolu imtiyazı yine bir İngiliz şirketine, 1868-69 yıllarında Rumeli demiryollarının imtiyazı Belçikalı banker Baron Hirsch'e, 1890'da Selanik-Manastır hattının imtiyazı Deutsche Bank grubuna ihale olunmuştur. Bkz.: Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara: 1994, s. 96.

askerî hem de siyasî anlamda son derece hayatî nedenleri bulunmaktaydı.⁵⁹⁵

Demiryolu Selanik'e 1870'lerin başında ulaştı; Makedonya'nın bu en büyük limanını Drama, Serez ve Edirne Sancakları üzerinden İstanbul'a bağlayan hatta dâhil olmak üzere, 1888 ve 1896'da diğerleri izledi. Artık üç demiryolunun birleştiği kavşak noktası olan Selanik yüzyılın sonunda önemini arttırdı. Selanik'te gemi tonajları 1880'lerde bir milyon tondan 1912'de iki milyon tona yükseldi. Bu yükseliş Selanik'e göre ikinci derecede kalan bir liman olan Kavala'da 1884'te 290.000 iken 1912'de bu rakam 688.000'lere yükseldi.⁵⁹⁶ Demiryolları ise önce İzmir, sonra Selanik'te limana kadar uzatıldı. Bu süreçte Drama Sancağı'nın dış dünyaya açılan kapısı konumundaki Kavala Limanı, maliyetlerin yüksek oluşu, askerî sebepler, bölgenin coğrafi şartları ve hepsinden önemlisi Makedonya'nın en büyük liman kenti Selanik'teki tüccar sınıfının çıkarlarıyla örtüşmeyen nedenlerle demiryolu ile buluşamadı. Yüzyılın son çeyreğinde birçok defa Kavala demiryolu imtiyazı için Bâbiâli'ye başvurulduğu hâlde hiçbir proje ve imtiyaz kabul görmedi.

a. Selanik-Dedeağaç Demiryolu Hattı

Doğu Makedonya'da en erken demiryolu projesi 1870'lerin sonlarıyla tarihlendirilebilir. Kendisi bir Ermeni olan Nubar Paşa'nın oğlu Bogos Bey, Kavala'daki İngiliz konsolos yardımcısını ziyaret sırasında Drama Sancağı'nın ticaret anlaşmasıyla ilgili istatistikleri istedi. Onun bu ziyaretinin gerçek sebebi, Pravişta Gölü'nün kurutulması ve Kavala-Serez ve Demirhisar arasındaki demiryolu inşaatının imtiyazını almaktı. Aslında Bogos Bey kendi adına hareket etmiyordu. Birkaç ay sonra bir Londra bankerinin oğlu olan Huth, beraberinde bir grup mühendis ile birlikte bölgede incelemelerde bulunmak ve Bogos Bey'in verdiği

595 Arzu Nurdoğan, *Dersaadet-Selanik İltisak Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 12.

596 Basil C. Gounaris, *Stream Over Macedonia, 1870-1912 Socia-Economic Change and The Railway Factor*, Columbia University Press, New York: 1993, s. 211.

istatistikî bilgileri doğrulamak amacıyla konsolos yardımcısına bir ziyaret daha gerçekleştirmiştir.⁵⁹⁷

Bogos Nubar Paşa'nın 1879 tarihli "Pravišta Bataklığı ve Kavala-Serez Demiryolu Şirketi Vekili" unvanıyla yazdığı Fransızca raporundan öğrendiğimize göre, bu dönemde imtiyazı istenen demiryolu hattı Kavala Limanı'ndan başlayacak ve Drama üzerinden Serez'e ulaşacak ve Demirhisar'a bağlı Djuma köyünde son bulacaktır. Nubar Paşa'nın isteği üzerine hiçbir şekilde bir devlet desteği veya garantisi üzerine kurulmayan projenin esası, Pravišta Bataklığı'nın kurutulması ödününden ibarettir. Nubar Paşa raporunda, dönemin Osmanlı Hariciye Nazırı Saffet Paşa'dan ısrarla bu bataklığın Osmanlı Devleti tarafından kurutularak tarafına bağışlanmasını istemektedir. Raporun devamından şirketin demiryolu imtiyazını almak istemesindeki sebepler açıkça ifade edilmektedir:

"...Serez ve Kavala hattı kendi hesabımızdan yaptırılacaktır. Paşanın bize sözü ise bataklığın kurutulmasından ibarettir. Ekselansları imparatorluk hükümetine kıyaslanamayacak kadar avantajlı bir iş yapmakta olduğumu takdir edeceklerdir. Ülke hiçbir fedakârlıkta bulunmadan 195 km uzunluğunda kamu yararına bir demiryolu kazanacaktır. Ki bu yol bölge için çok büyük zenginlik ve dayanışma kaynağı olacaktır. Çünkü bugün ulaşım araçları ve alt yapı eksikliğinden ticarî büyümesi durmuş bir bölgenin zenginleşmesi ve gelişmesi için önemli bir kaynak teşkil edecektir. Eğer gölün kurutulmasına başlanmazsa çok üzüleceğim bir durum ortaya çıkar ve bu durumda demiryolunun inşası gerçekleşmesi mümkün olmaz bir hâl alır."⁵⁹⁸

Buradan hareketle Nubar Paşa'nın asıl amacının Pravišta bataklığının kurutulması işini Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilmesini sağlayarak Kavala-Serez demiryolu işletme imtiyazını yabancı şirket adına almak istediği ortaya çıkmaktadır. Nitekim Bogos Nubar, İstanbul'dan yazdığı 1880 tarihli bir

597 Gounaris, *Stream Over Macedonia*, s. 55.

598 BOA., Y.EE., 42/127, 27 N. 1296.

diğer raporunda, Osmanlı Devleti'nin Pravişta bataklığını kurutarak Kavala-Serez demiryolu hattının işletme hakkını kendisine verdiği takdirde "Kavala-Serez Demiryolu İşletmecî Şirketi" adına 500 dönümlük kaliteli toprağın mülkiyetini ivedilikle terk edeceğini taahhüt etmektedir. Aynı dönemlerde Pravişta bataklığının kurutulması imtiyazı için Osmanlı merkezine bir başka başvurunun yapıldığı hatta devlet konseyinden onay bile aldığı anlaşılmaktadır. Nubar Paşa bu projenin kendisinininkinden farklı olarak sadece bataklığı kurutmayı hedef aldığını ve demiryolu yapımı yükümlülüğünün olmadığını söylemektedir.⁵⁹⁹ Bu olay üzerine Kavala-Serez demiryolu projesinin sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır.

Bu bölgedeki demiryolu imtiyazı için Bâbîâlî'ye sekiz yıl boyunca herhangi bir başvurunun yapılmamış olması, bu süre zarfında bölgeye rayların döşenmesinden vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 1887 yılında Bâbîâlî tarafından bu bölgeyle ilgili yeni bir demiryolu inşa planı gündeme alındı. Bu yeni planın arkasında Batı Makedonya'da inşa edilen demiryolu projesiyle bağlantının sağlanması gerçeği yatmaktaydı. Bu planın içeriğinde Kavala'dan hareketle Manastır'a, oradan da Selanik'e bir hat çekme düşüncesi vardı.⁶⁰⁰

Bütün bu ihtimallerin üzerine ancak iki yıl sonra, yani 1889 yılının baharında gidilebildi. Bölgeye dair yeni incelemeler sonrasında daha istekli bir proje olarak tren yolu bağlantısı, Dedağaç'tan Gümülcine-İskeçe-Drama-Serez ve Doyran istasyonları vasıtasıyla Selanik'e olmak üzere bir tren yolu bağlantısı tasarlanmaktaydı. Bu projede Kavala akla uygun bir istasyon olarak görülmekteydi. Yeni hattın tamamlanması hâlinde bölge için ekonomik avantajlar, askerî kazançlar sağlanacağı gibi özellikle de hattın geçeceği kasabalara hizmetlerin götürülmesi çok daha mühimdi. Bu hat sayesinde bölgenin ithalat ve ihracatının yanında madencilik ve tarımsal üretiminin yükselmesi ümit edilmekte, bölgede yaşayan insanların özellikle de ihracatı gerçekleştiren tüccarların refahının artması beklenmekteydi.

599 BOA., Y.EE., 52/33, 06 Ra. 1297.

600 Gounaris, *age*, s. 55.

Bâbiâli proje için gerekli para bulunması şartıyla projeye sıcak bakıyordu. Gerçekte bir toplantı vesilesiyle bölgenin valisi tarafından hükümete bir proje bile bildirildi. Hükümetin teklifine göre, beş yıl boyunca her yıl çifte vergi toplamak zorunlu olacak ve gerekli görülen topraklar masrafsız olarak temin edilecektir. Bu öneriler yerel otoritelerin önüne konulduğunda demiryolu konusundaki bütün planların sona ermesi sürpriz olmadı.⁶⁰¹

Aradan geçen iki yılın sonunda 1891 yılında yeni fakat çok farklı bir demiryolu güzergâhı planı üzerine yoğunlaşıldı. Buna göre Dedeâğaç'tan başlayarak Kavala'ya giden ve oradan da Selanik'e ulaşan kıyı şeridi boyunca uzanan hattın vazgeçildi. Gündeme alınan yeni projeye göre hat Dimetoka'dan başlayacak ve Selanik'te sona erecek ve kıyı şeridinde Kavala ya da başka bir limana uğramayacaktı. Bu yeni plan ordunun isteği üzerine ortaya çıktı.⁶⁰² Dedeâğaç ile Selanik arasında inşa edilecek bir demiryolu 3. Ordu'yu merkeze bağlayıp konumunu sağlamlaştıracağı gibi, Kosova ve Edirne yönlerindeki harekât noktalarını da birbirine kavuşturacaktı. Bu hat ticarî olarak uygun olmasa da Osmanlı Genelkurmayının aklından geçen, Anadolu'dan Balkanlar'a denizden herhangi bir saldırıya maruz kalmadan askerleri güvenli bir şekilde sevk etmek isteğiydi. Öyle görünüyor ki askerlerin bu fikri Selanik'teki "Selanik Rıhtım Şirketi" tarafından desteklenmiştir. Çünkü bu şirket, Kavala'nın ve bölgenin diğer limanlarının Makedonya'nın en büyük limanı konumundaki Selanik'in aleyhine büyümesine ve gelişmesine pek sıcak bakmıyordu. Devletin Dedeâğaç'tan Selanik'e uzanacak bir hattın yapılması zaruretinin kabul etmesinden sonra, bu hattın inşası için 1891'in sonuna kadar Nafia Nezaretine iki düzineden fazla başvuru yapıldı. Bunların bir kısmı ilk teşebbüslerinin arkasını getirememiş, bir kısmı mali gücünü ispat edememiş, bazıları ise kabul edilmeyecek teklifler ileri sürmüşlerdi.⁶⁰³ İmtiyaz talebinde bulunanlardan Galata bankerlerinden

601 Gounaris, *age*, s. 55.

602 Gounaris, *age*, s. 57.

603 Bunlar arasında, İngiltere'nin birkaç heyet-i sarrâfiyesi namına Mösyö Kerpiy, Paris'ten Mösyö Halfin, mali şirket kurucularından Mösyö Logar, Londra'daki

bir Fransız banker René Boudouy'in, Osmanlı Bankası'ndan mali gücünü ispatlayan bir dilekçe ile başvurması, dikkatleri bu isim üzerinde yoğunlaştırdı. 1892 baharıyla birlikte bu hattın inşası için imtiyazın Fransız Banker René Boudouy'e verileceği aşikârdı. Gerçekten de 1892 Eylül'ünde Boudouy için gerekli ferman çıktı ve anlaşma bir ay sonra imzalandı.⁶⁰⁴

Anlaşmanın uygulaması Boudouy tarafından "Selanik-Dersaadet İltisak Demiryolu Osmanlı Anonim Şirketi" (Companie de Chemin de fer Otoman, Jonction Salonique-Constantinople)ne havale edilmiştir. Makedonya'daki Fransız çıkarlarını temsil eden bu şirket, Fransız ve Belçikalı çeşitli finans gruplarının bir konsorsiyumuydu.⁶⁰⁵

Yapılan anlaşma sonrasında 99 yıl için kilometre başına 15.500 frank olarak yıllık gelir garanti edilmiştir. Bu fiyat şimdiye kadar bu şartlarda inşa edilecek bir demiryolu için verilmiş en yüksek rakamdır. İmtiyaz sahibi toplam 508 km (yaklaşık 317 mil) demiryolu döşeyecekti. Hat Edirne Ferecik'ten başlayacak ve daha sonra Dedeoğaç-Gümölcine-Drama ve Serez üzerinden Selanik-Mitroviça hattına bağlanacaktır. Kilometre garantisi olan 15.500 frank, hattın geçeceği sancaklardan alınan aşar ve Selanik-Manastır demiryolu teminatına tahsis edilen aşar fazlalıklarıyla karşılanacaktı.⁶⁰⁶

Proje aynı zamanda Selanik-Dedeoğaç arasındaki bağlantı yollarını da kapsıyordu. Serez-Urfani, Drama-Kavala ve Gümölcine-Karaoğaç (Portolagos) yan hatlarının inşası mecbur olmakla beraber isteğe bağlıydı. Hattın döşenmesine 22 Haziran

iki bankanın temsilcisi olan Mr. Berat, Fransız sermaye sahiplerinden Baron Oppenheim adına Mösyö Derinkos ile Galata bankerlerinden Mösyö René Boudouy bulunmaktadır. Bkz.: Nurdoğan, *agt*, s. 15.

604 Gounaris, *age*, s. 57.

605 Şirketin yönetim kurulunun kompozisyonuna bakıldığında "Banque Impériale Ottomane", "Kinen et Cie" ve "Banque de Paris et des Pays-Bas" adlı finans gruplarından oluştuğu görülmektedir. Bkz.: Vedat Eldem, *age*, s.98; Gounaris, *age*, s. 57; Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, (Çev.) Işık Ergüden, İstanbul: TVYY, 1998, s. 157.

606 Gounaris, *age*, s. 57. Selanik-İstanbul İltisak ve Selanik-Manastır Hatları hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz.: Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayınları, İstanbul: 1993, s. 207-217.

1893'te başlandı ve bütün hat Nisan 1896'da açıldı.⁶⁰⁷ Bu Makedonya'da o güne kadar yapılan en hızlı demiryolu inşasıydı. Bunda hattın geçtiği arazinin düz olması, bölgede yaşayan halkın inşaat sürecinde Makedonya'nın diğer yerlerinde demiryolu inşaat bölgelerindekilere nazaran daha barışçıl davranışı, demiryolu işçilerinin çokluğu ve yapılan işin kalitesinin düşük olmasıyla açıklanabilir. Bununla birlikte, bölgede yaşayan yerli halkın hattın geçişinden meydana gelen sıkıntılardan rahatsız olduğunu söylemeye gerek bile yoktur. Netice itibarıyla hat güzergâhındaki yerel halkın köyleriyle 32 tren istasyonu arasında çok mühim bir mesafeyi geçmeleri gerekmektedir. Şirket arazinin satın alınımını daha ucuza getirmek için Serez tren istasyonunu ovanın ortasında inşa etmişti. Bununla birlikte Doyran kasabası istasyondan kayıkla 2 saat, at arabasıyla 1 saat mesafedeydi. Bağlantı hatlarına gelince Kavala dâhil hiçbirini gerçekleştirilemeden öylece kaldı.⁶⁰⁸

1900'lerin başında Drama bölgesinden geçen seyyah Abbott, buranın en önemli sıkıntısının ulaşım araçları olduğuna işaret etmektedir. Bu sorunun yaklaşık 40 km (yaklaşık 25 mil) mesafedeki Drama-Kavala arasında bir demiryolu hattı inşa etmek suretiyle çözülebileceğini söylemektedir. Hatta bütün tüccarlarının yapılacak böyle bir girişimin bedelini kendi ceplerinden ödemeyi teklif etmelerine rağmen valinin Selanik-Dedeoğlu tarafından gelebilecek bir saldırı korkusuyla bu öneriyi kabul etmediğini ve bölgeye yıllık getirisinin 770 bin Osmanlı lirası (yaklaşık 700 bin pound) civarındaki tütünün öküz ve at arabaları gibi geleneksel ulaşım araçlarıyla Kavala Limanı'na taşınmaya devam ettiğini haber vermektedir.⁶⁰⁹

Ticarî bakımdan çok daha önemli hâle gelen Kavala'nın bir demiryolu hattıyla Drama'ya bağlanmasına dair⁶¹⁰ 1912 yılında

607 Vedat Eldem hattın 1894 yılında işletmeye açıldığını belirtmektedir. Bkz.:

Vedat Eldem, *age*, s. 98.

608 Gounaris, *age*, s. 57-58.

609 Abbott, *age*, s. 300-301.

610 Drama'dan Kavala'ya kadar bir demiryolu hattı döşenmesi ve hattın teminat akçesinin bile kendileri tarafından karşılanacağına dair Kavala ahalisi tarafından devlet merkezine yapılan müteaddit müracaatlar bulunmaktadır. Bu müracaatlardan biri için bkz.: *Asır*, Nu. 90, 15 Temmuz 1896.

başta Kavala Belediye Reisi İmamzade Adil Bey olmak üzere tüm Kavalalıların Nafia Nezareti nezdinde yaptığı rutin girişimlerden bir diğeri de olumlu şekilde sonuçlanmadığı gibi,⁶¹¹ aynı yılda başlayan Balkan Savaşı ise Drama-Kavala demiryolu bağlantısının gerçekleşmemesinin önündeki en büyük engel oldu.

2. Denizyolu Ulaşımı ve Değişim

19. yüzyılda bütün dünyada meydana gelen teknolojik gelişmeler karayolu ve demiryolunda olduğu gibi denizyolu ulaşımında da bir değişim meydana getirdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar'da demiryolu ağının yaygınlaşması Manastır, Serez, Drama gibi iç bölgelerde kalmış yerleşim yerlerinin Selanik gibi büyük bir liman şehrine eklemlenmesinde önemli rol oynadı. Buna karşın Kavala gibi 19. yüzyılın sonlarında bile demiryolu ağının ulaşamadığı Selanik'e göre daha küçük liman şehirlerinde deniz ticareti her zaman önemini korumaya devam etmiştir. Nitekim Drama Sancağı'nın dışa açılan kapısı konumundaki Kavala Limanı'nın 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ticaret potansiyeline ait veriler de bu görüşü desteklemektedir.⁶¹²

Osmanlı'da demiryollarında olduğu gibi denizyollarında da yabancı sermaye eliyle bazı girişimler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde demiryollarının gelişimiyle rıhtımların gelişimi arasında anlamlı bir beraberlik göze çarpmaktadır. 1860'lara kadar yeterli rıhtımların bulunmadığı Osmanlı limanları, ancak sahil şehirlerinin art bölgeleriyle bağlantıları sağlandıktan sonra

⁶¹¹ *Rumeli*, Nu. 642, 29 Ocak 1912. Ayrıca bir başka Rumeli gazetesi nüshasına yansıdığı kadarıyla, Kavala Limanı inşasını üstlenen Fransız şirketi Drama-Kavala demiryolu hattını yapmak istemesine rağmen, Selanik-Dersaadet İltisak-ı Osmanlı Demiryolu İşletme İdaresi bu hattın yapımına itiraz etmiştir. Teminatlı olan iltisak hattının itirazı hükümet tarafından göz önünde bulundurulmak zorunda olduğundan hükümet, bu şirketin karşısına Drama-Kavala arasına bir elektrikli tramvay hattı inşa ettirme isteğiyle çıkmıştır. Bu hatla sadece insanlar değil aynı zamanda eşya ve mahallî emtia da nakledileceği için Kavala'nın iç bölge ile bağlantısı sağlanacağı gibi bu sayede Drama-Kavala arasında demiryolu yapılmasından gerek iltisak hattına gerek Selanik şehrine ait olabileceğine ihtimal verilen ziyanlara hiç mahal kalmayacaktı. Bkz.: *Rumeli*, Nu. 702, 7 Mayıs 1912.

⁶¹² Bkz.: Kavala Limanı'nda Ticaret.

gelişmiştir. İzmir, Varna, Selanik ve Beyrut şehirleri hep iç kıyımlarla bağlantıları geliştirildikten sonra rıhtımlara kavuşmuşlardır. Bu bağlamda örneğin Selanik rıhtımının yapımına, İstanbul-Selanik ve İstanbul-Mitroviçe demiryollarının yapımları sırasında girilmiş olması hiç de tesadüfî değildir. Rıhtımların yapılış amacının iç bölgelerden veya iç bölgelere demiryollarının taşıdığı mal trafiklerine cevap vermektir.⁶¹³ Bununla birlikte Kavala rıhtım inşaatı, en hararetli şekilde tartışıldığı 1910 yılı ve sonrasında bile gerçekleşemedi.⁶¹⁴

Gerek Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli limanlar arasında, gerekse bu limanlarla Avrupa limanları arasında posta ve ticaret malı taşımacılığında hizmet gören buharlı gemicilik 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok büyük bir gelişme göstermiştir.⁶¹⁵ Bu süreçte imparatorluğun içe yönelik kıyı taşımacılığında ve İngiltere'den kömür getiren teknelerde yelkenli ulaşım teknolojisi varlığını sürdürürken dışa yönelik diğer bütün

613 Mübahat Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı ve İşletme İmtiyazı", *İÜEF Tarih Dergisi*, Ord. Prof. Dr. İ.Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, İstanbul: 1979, s. 495-96; Muhteşem Kaynak, "Osmanlı Devletinde Ulaştırma Sistemleri ve Demiryolları", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, 21-23 Kasım 1985 Tebliğler, s. 37.

614 *Jön Türk* gazetesinde çıkan bir habere atıf yapan *Rumeli* gazetesinin verdiği bilgilere göre; Kavala Liman inşaatının bir türlü gerçekleşmemesinin altında yatan belki de en önemli sebep Dedeoğlu Limanı'nın inşasıyla beraber İstanbul'dan Selanik'e kadar hiçbir limanın inşasına müsaade edilmemesi hakkında Şark Demiryolları Kumpanyası ile Nafia Nezareti arasında akdedilen bir mukaveledir. Haberde, hükümet tarafından Dedeoğlu Limanı'ndan bin defa daha ehemmiyetli olan Kavala Limanı'nın inşasına müsaade edilmemesinin bütün Osmanlı ülkesinin bütün ticaretinin nakliye merkezi konumundaki Kavala şehri sakinlerinin hükümeti protesto etmesine sebep olacağına işaret edilmektedir. Hükümet Kavala Belediyesi'ne limanın mümkün olduğu kadar az bir zaman zarfında inşa edileceğini ve bu durumun bir komisyona havale edildiğini bildiren birbiri ardına dört mektup göndermiş ve Maliye Nazırı Cavit Bey son defa buradan geçerken limanın mümkün olduğu kadar az bir zamanda inşa edileceğini resmen vaat etmiş olması sebebiyle belediyece İstanbul'a çekilen telgrafa cevaben bu vaat tekrar edilmiş olmasına rağmen Kavala rıhtım inşaatı Drama-Kavala demiryolu hattı inşaatı gibi gerçekleştirilememiştir. Bkz.: *Rumeli*, Nu. 425, 8 Haziran 1911.

615 H. A. Ubucini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev.) Cemal Aydın, İstanbul: Timaş Yayınları, 1998, s. 292.

taşımacılıkta özellikle 1870'lerden itibaren buharlı ulaşım teknolojisi hâkim bir duruma geçmiştir.⁶¹⁶ 1870'lerden sonra deniz taşımacılığında görülen bu değişimin ticarete olan yansımalarını Fransız konsolosluk raporları ışığında, Kavala Limanı'ndaki ticarî hareketlilikte gözlemek mümkündür.⁶¹⁷

O yıllarda Kavala'dan ve Kavala'ya yapılan taşımacılık işleri; Osmanlı, Mısır, Avusturya-Macaristan ve Fransa bandıralı gemilerle gerçekleştirilmekteydi. Kavala'da düzenli olarak gemi kaldıran şirketlere sahip olan bu ülkelerin her biri orada üstünlük sağlamak için rekabet hâlindeydiler. Mısır şirketi "Hidiv" bu süreçte güçlü bir şirket oldu. Bu şirketin iyi yapılmış, her türlü konforu ve lüksü olan ve aynı zamanda düzenlilik ve güç bakımından gerekli bütün donanıma sahip büyük gemileri vardı. Bu gemiler hem yolcu hem yük taşıması için çok iyi donatılmıştı. Akdeniz'i çok iyi bilen Avusturya Lloyd şirketinden gelen Dalmaçyalı kaptanları vardı.⁶¹⁸ Avusturya Lloyd şirketine gelince, merkezi Trieste olan ve yöneticileri arasında Avusturya Maliye Bakanı M. de Bruck'un da bulunduğu bu kumpanya, muhtemelen 1830'lu yıllarda Trieste ile Venedik arasında haftada bir sefer yapan tek bir gemi ile işe başlamıştır. Daha sonra Tuna İmparatorluk Kumpanyası ile birleşerek 1849'da büyük bir filo hâline gelmiştir.⁶¹⁹ 1836'da kurulan Fransız Messageries Maritimes şirketi (Fransız Posta Gemileri Servisi), Fransız bahriye subayları tarafından kumanda edilen ve bütün harp gemileri

616 1860'lı yıllarda Osmanlı ile Avrupa limanları arasında Avusturian Lloyd, Tuna Deniz Taşımacılığı Avusturya Şirketi, Fransız Messageries Maritimes Denizyolları, İngiliz Yarımada ve Doğu Şirketi, İngiliz Liverpool Şirketi, Rus Buharlı Gemicilik Şirketi ve Belçikalı bir şirket faaliyet göstermekteydi. Bu yılların ön plana çıkan en önemli şirketi Avusturian Lloyd'dur. Şirket Avusturya ile Osmanlı limanları arasında 1850'de 210.000 yolcu, 417.000 mektup ve 24.484.000 kg yük taşıırken, bu faaliyetini 1856'da 364.167 yolcu, 1.168.336 mektup ve 125.385.792 kg yüke ulaştırmıştır. Bkz: M. Kaynak, a.g.m., s. 38.

617 Bu konuda kitabın sonuna bkz.: Tablo 36-1873'te Kavala Limanı'nın Durumu, Tablo 37-1875 Yılında Kavala Limanı'ndaki Hareketlilik.

618 Bkz.: Constantin Ap. Vacalopoulos, "Le Commerce Des Ports De Thessalonique Et Cavala (1870-1875)", *Balkan Studies*, Vol. 22, 1981, Number:1, s.100.

619 Bkz.: H. A. Ubucini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev.) Cemal Aydın, İstanbul: Timaş Yayınları, 1998, s. 293.

imtiyazlarından yararlanan 160 ile 220 beygir gücünde, 12 tane büyük buharlı gemi Marsilya'dan İstanbul'a ve Marsilya'dan Iskenderiye yoluyla Beyrut'a olmak üzere iki hat üzerinde çalışmaktaydı.⁶²⁰

Kavala Limanı'nda 1873 yılındaki gemi hareketleri incelendiğinde 166.977 tonluk yükle limana toplam 1286 geminin giriş çıkış yaptığı anlaşılmaktadır.⁶²¹ Bunlardan Avusturya-Macaristan'ın 136 gemisi 99.892 ton kapasiteyle ilk sırada yer almaktadır. Bundan başka Fransız-Alman Savaşı yüzünden iptal edilmiş olan Kavala-Marsilya arasındaki direkt vapur seferleri, 1868'den itibaren 1873'te ilk defa Fransız Messageries Maritimes şirketi, Kavala ile Marsilya arasında haftalık bir sefer koymasıyla yeniden başlamıştır. Böylece yıllar sonra da olsa Marsilya tekrar Kavala'nın ihracat yaptığı temel liman olmuştur.⁶²² İngiltere'ye gönderilen pamuk ve tütün büyük ölçüde Marsilya aracılığıyla yapılmıştır. Oysa daha önce bu sevkiyat Avusturya Lloyd şirketince daha pahalıya yapılmaktaydı. 1873 yılına kadar Kavala'dan ihraç edilen pamuğun büyük kısmı Fransa ile direkt ulaşım olmadığı için Avusturya-Macaristan'a gönderilmişti. Fransa'ya gönderilecek olan pamuk Çanakkale Boğazı'ndan geçen gemilerle Marsilya'ya gitmesi gerekirken ihracatçıların karşılaştıkları büyük güçlükler ve masraflar nedeniyle onları Marsilya'dan vazgeçirmiş ve Lloyd gemilerinin onlara sağladıkları kolaylıktan dolayı Trieste'yi tercih etmişlerdir. Selanik için de durum aynıydı. Önceki yıllarda kahve, şeker, ispiroto, alkol ve hatta pirinç bile Avusturya Lloyd şirketi tarafından taşınmaktaydı.⁶²³ 1884'ten 1912 yılına kadar tonaj olarak büyük bir kısmı Kavala Limanı'nda gerçekleşen gemi trafiği, Tablo 12'den de izleneceği gibi, önceki yıllara oranla bazı dönemlerde düşüş gösterse de genellikle artış sergilemektedir. 1884'te 290.000 ton

620 H. A. Ubucini, *age*, s. 294.

621 Bkz.: Tablo 36-Tablo 37.

622 Fransız-Alman Savaşı sebebiyle Fransa, 1868-1873 yılları arasında Kavala-Marsilya vapur seferlerini askıya almıştır.

623 Constantin Ap. Vacalopoulos, "Le Commerce Des Ports De Thessalonique Et Cavala (1870-1875)", *Balkan Studies*, Vol. 22, 1981, Number:1, s. 102.

civarında olan gemi trafiği 1912’de 688.106 tona ulaşmıştır. Buna göre 1884’ten 1912 yılına kadar limandaki gemi trafiği iki kattan biraz daha fazla artış göstermiştir.⁶²⁴

Tablo 12: 1884-1912 Yılları Arasında Kavala Limanı’nda Gemi Trafiği (Ton).

Yıllar	Ton	Yıllar	Ton
1884	290.000	1901	420.412
1885	303.580	1902	499.768
1887	339.576	1903	456.012
1888	339.952	1904	439.152
1889	382.906	1905	457.612
1890	247.000	1906	530.646
1892	343.584	1907	611.583
1895	410.978	1908	572.570
1896	482.230	1909	586.956
1897	414.664	1910	656.654
1899	493.050	1911	762.512
1900	418.714	1912	688.106

Kaynak: Gounaris, *Steam Over Macedonia*, s. 211.

İlk başlarda sadece posta işleri ve yolcuların nakli için kurulmuş olan Akdeniz posta gemileri, kendilerine müsaade edilen çok az miktarda ticaret malı yükleyebilirlerken altın ve gümüş eşya, kıymetli inciler, esanslar ve pelesenkler, çivit ve kırmızı boya, ham ipekler, kaşmirler, sarısabır, çay ve vanilya, mücevher, eldiven ve tuhafiyeler, kadın tuvalet eşyaları, sanatsal anlamda ilgi çeken maddeler gibi “yükte hafif pahada ağır” mallardan büyük paralar kazanabilmekteydiler. Bu durum bu gemilerin devlete senelik olarak nasıl üç ila dört milyon frank masrafa mal olduğunu izah eder. Yalnızca ticarî gaye güden Lloyd kumpanyası, 19. yüzyıl ortalarında Trieste-İstanbul hattı üzerinde yıllık sadece 300.000 frank net gelir sağlayabilmekteydi.⁶²⁵

624 Bkz.: Tablo 12. 1884-1912 Yılları Arasında Kavala Limanı’nda Gemi Trafiği (Ton).

625 Ubucini, *age*, s. 294.

19. yüzyılın ikinci yarısında Kavala, özellikle de tütün ticareti açısından artan ticaret hacmi sebebiyle pek çok buharlı gemi şirketinin uğradığı ve temsilciliklerini bulundurduğu bir liman şehridir. Bu dönemde Kavala'da temsilcilikleri bulunan şirketler arasında G. O. Jolly Victorya, Lloyd Avusturya-Macaristan, Messageries Maritimes, Hacı Davut, Navigazione Generale Italiana, P. Pantaleon, Mahsousse ve Royale Néerlandaise bulunmaktadır.⁶²⁶ Bu şirketlerin temsilcileri genellikle Kavala'da ikamet eden yerli ya da yabancı gayrimüslimlerdir. Örnek vermek gerekirse, 1905 yılında Hacı Davut Kumpanyasının Kavala Limanı'ndaki temsilcisi D. Grégoriadés, Lloyd Avusturya şirketinin temsilcisi Sponty Frères, Messageries Maritimes şirketinin temsilcisi Bulgaridés ve Navigazione Generale Italiana şirketinin temsilcisi ise Pecchioli'dir.⁶²⁷

Şark Ticaret Yıllıkları'ndan öğrendiğimize göre; 1880'li yıllarda Kavala'dan Karaağaç (Porto-Lagos), Dedeağaç, Çanakkale ve Selanik gibi yakınlardaki limanlara; Zanta, Korfu, Kefalonya, Limni gibi adalara ve Pire, Trieste, İzmir ve İstanbul'a gemi seferleri yoğun olarak yapılmaktadır. G. O. Jolly Victorya buharlı gemi şirketinin haftanın her çarşamba günü Limni, Karaağaç, Dedeağaç ve İzmir'e seferi vardır. Buralardan dönüş aynı gündür. Lloyd şirketinin ise her on beş günde bir pazartesi günleri Selanik, Volo, Pire, Kalamati, Zanta, Kefalonya, Korfu, Trieste, Karaağaç, Dedeağaç, Çanakkale, Gelibolu ve İstanbul'a seferleri bulunmaktadır. Lloyd'un bu limanlardan Kavala'ya her on beş günde bir de dönüş seferi bulunmaktadır. Messageries Maritimes şirketinin ise haftanın her pazar günü Kavala'dan Selanik'e ve her cuma günü de Dedeağaç, Çanakkale ve İstanbul'a seferi bulunmaktadır.⁶²⁸ 1883 yılına gelindiğinde Messageries

626 Bkz.: *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature*, 1881-1883-1893-1894-1896-1897-1905, Constantinopol, s. 461, 567, 870, 996, 1474.

627 Bkz.: *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature*, 1905, Constantinopol, s. 1474.

628 Bkz.: *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature*, 1881, Constantinopol, s. 461.

Maritimes haftanın her pazar günü Selanik'e gerçekleştirdiği seferlerini on beş günde bir pazar günleri ve her cuma günü Dedeağaç, Çanakkale ve İstanbul'a düzenlediği seferleri de her on beş günde bir cuma günleri yapmaya başlamıştır. Ayrıca bu şirket Selanik'ten her on beş günde bir cuma günleri Kavala'ya bir sefer düzenlemeye başlamıştır.⁶²⁹ Messageries Maritimes şirketinin Selanik, Dedeağaç, Çanakkale ve İstanbul'a düzenlediği seferleri on beş günde bir yapma kararı almasının altında yatan sebep seyahat eden yolcu sayısındaki düşüş olabileceği gibi buralara taşınan posta ve eşya miktarının şirketi maddi olarak tatmin etmemesi de olabilir.

629 Bkz.: *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature*, 1883, Constantinopol, s. 567.

B. İHRACAT

Drama Sancağı'nın denize açılan kapısı konumundaki Kavalalı Limanı, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca İngiltere-Fransa-Avusturya-Macaristan gibi Avrupalı devletler ile genelde sıkı ticarî işbirliği içerisinde oldu. Dünyanın ekonomik koşulları düştüğünde 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde dünya ekonomisinin uç bölgelerinde yetiştirilip ihraç edilen tarımsal gıdalar ve hammaddeler açısından olumlu bir seyir takip etmiştir. Gerçekten de Makedonya bu dönemde ziraat ürünleri ve hammadde üreten bir merkez durumundaydı. Bu dönemde Makedonya bol miktarda tahıl ihracatıyla uluslararası pazarın önemli bölümünü oluşturmakta ve Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmekteydi. Bölge, özellikle 19. yüzyıl ikinci yarısında uluslararası ekonomik ve politik konjonktüre adapte oldu. Yeni Avrupa endüstrilerinin artan talebi ve teknolojik gelişmeler sayesinde merkez bölge ürünlerinin maliyetlerinde ve fiyatlarında görece bir düşüşün yaşanması 19. yüzyılın ortasında Batı ekonomilerinin aşırı üretim krizine rağmen Kırım Savaşı'nın ve Amerikan İç Savaşı'nın olumsuz etkilerinden bağımsız olarak uluslararası talep bu çevre içerisinde üretim artışını teşvik etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu yıllardaki hem bölgesel hem de dış ticaretteki canlanma, ayrıca emtia, sermaye ve işgücünün giderek hızlanan dolaşımı üretimdeki bu artış kanıtları niteliktedir. Bu sırada Avrupa sermayesinin Makedonya bölgesine girişi söz konusudur. Fakat bu giriş, Batı Avrupa'nın ticaretini tamamlamak durumunda olan yeni pazarların oluşturulmasını da hedef almaktaydı.⁶³⁰

630 Bkz.: Reşat Kasaba, "19. Yüzyıl Ortalarında Komprador Burjuvazi Var mıdır?", *Dünya İmparatorluk ve Toplum*, (Çev.) Banu Büyükkal, İstanbul: Kitap Yayınları, 2005, s. 12.

Selanik ile Marsilya arasında 1862'den sonra sıkı bir ticaret ilişkileri ağı kuruldu. Venedik'in çöküşünden sonra Marsilya Limanı, Selanik ve Selanik'in art alanını oluşturan Serez ve Drama bölgelerinin pamuk üretimleri için bir çıkış limanı oldu. Yine Marsilya Limanı aynı zamanda Makedonya'nın belli başlı yabancı ürün tedarikçisi konumundaydı. O zamanlar pamuk ve tahıllar Selanik Limanı'nın ihracatında büyük yer tutan iki önemli üründü. Selanik'in Amerikan İç Savaşı ve Kırım Savaşı sırasında gerçekleştirdiği büyük ticarî atılım 1860-1870'li yıllar arasında devam etti. Özellikle 1865-69 yılları arasında Selanik'in Fransa ve İngiltere ile ticarî ithalat-ihracat ilişkilerinde büyük bir artış gözlemlendi.⁶³¹ Bu artışın altında yatan nedenler arasında özellikle mevcut uluslararası konjonktür ve üretilen ürünlere Avrupa piyasalarında artan talep gösterilebilir. Bundan başka iklim şartlarının olumlu olması, tarımda makine kullanımının yaygınlaşmaya başlaması, yol ağlarının iyileştirilmesi, çiftçilerin teknik bilgilerindeki artış sayesinde bol hasat meydana gelmiştir.

Elimizde Kavala Limanı'nda ticaretin durumuna ilişkin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden istatistiksel veriler mevcut olmakla birlikte, İngiliz Millî Arşivi'nden 19. yüzyılın ikinci yarısında Kavala Limanı'nda ticaretin durumuna ait kısa dönemler hâlinde de olsa veriler mevcuttur. Burada mevcut veriler ışığında özelde Kavala Limanı, genelde ise limanın hinterlandını oluşturan Drama Sancağı'nın ticarî durumuna, Gounaris ve Vacalopoulos'un çalışmaları⁶³² ile Şark Ticaret Yıllıkları'ndan da yararlanarak genel bir bakış yapılacaktır.⁶³³

631 Vacalopoulos, agm, s. 86.

632 Her iki araştırmacının çalışmaları, 1871-1912 yılları arasında Kavala Limanı'nın ihracat ve ithalatına ilişkin verileri kapsamaktadır. Constantin Ap. Vacalopoulos, Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinden yararlanarak 1870-75 arasında Selanik ve Kavala limanlarının ticarî faaliyetlerini incelemiştir. Bkz.: Basil C. Gounaris, *Steam Over Macedonia, 1870-1912 Socio-Economic Change and The Railway Factor*, Columbia University Press, New York: 1993; Constantin Ap. Vacalopoulos, "Le Commerce Des Ports De Thessalonique Et Cavala (1870-1875)", *Balkan Studies*, Vol. 22, No:1, 1981, s. 85-108.

633 Şark Ticaret yıllıkları hakkında daha geniş bilgi ve bu yıllıklar kullanılarak yapılmış örnek bir çalışma için bkz.: Ayhan Aktar, "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'Sarı Sayfalar': İstanbul'da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938", *Toplum ve Bilim*, sy. 76, Bahar 1998, s. 105-143.

1. Kavala Limanı

19. yüzyılda Kavala şehrinin Müslüman ve gayrimüslim sakinleri daha çok tütün ticaretiyle meşguldü.⁶³⁴ Şehirde yaşayan insanların bazıları yetiştirici, bazıları aracı, bazıları da tüccar konumundaydı. Kavala, yerli tüccarlardan başka yabancı tüccarların da çok yoğun uğradığı hatta ikamet ettiği bir Akdeniz sahil kasabasıydı. Sayıları iki bini bulan ve genellikle İngiliz, Fransız ve Avusturya tebaasından olan bu yabancıların sayısı, özellikle tütün ticaretinin yoğun olduğu dönemlerde üç bine kadar çıkmaktaydı. Bunların bazıları nakliye işiyle de uğraşmaktaydı. Bu dönemde iç bölgelerdeki Drama ve Pravišta kazalarının yanı sıra Serez bölgesinde bulunan Zihne kazası da ürünlerini ihraç etmek için Kavala Limanı'nı kullanmaktaydı. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa hanedanının hassı konumundaki Taşoz Adası da ticaretini Kavala Limanı üzerinden gerçekleştirmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere Kavala Limanı, hinterlandında yetiştirilen tütün, pamuk ve tahıllar gibi tarımsal ürünler için bir antrepo görevi gördüğü gibi, aynı zamanda iç bölgelerdeki bu şehirleri dünya ticaret ağına bir şekilde dâhil eden çıkış kapısıydı. Bu yıllarda Sofya vilayetinin tütünleri ile Pravišta'nın pamukları ise çoğunlukla Serez'in Urfani Limanı'ndan gemilere yüklenirdi.⁶³⁵ Bu durum Balkanlar'da, en azından kuzey Yunanistan sahillerinde, Avrupa'ya ya da Osmanlı iç pazarına ihraç edilen ürünlere göre limanların belirlenmesi yoluna gidildiğini göstermektedir. Nitekim Drama Sancağı'nda yetiştirilen tütünün Avrupa'ya ihracatının tamamı Kavala Limanı'ndan gerçekleştirilirken Osmanlı iç pazarı için yetiştirilen tütünün tamamı ise Karaağaç Limanı'ndan sevk edilmektedir. Kiremitli ise, sadece hububat ihracında kullanılan bir limandır.

634 1859 yılında İngiliz Konsolos Yardımcısı Maling'in raporuna göre Kavala'nın toplam nüfusu 12.000'dir ve sadece 120 Hristiyan aile yaşamaktadır. Bkz.: TNA; PRO FO 295/2.

635 TNA; PRO FO 78/1683.

Tablo 13: Kavalâ'dan Yabancı Ülkelere Yapılan İhracatın Ortalama Miktar ve Değerleri.

İhraç Edilen Ürünler	Miktar (Libre)
Yabancı ülkelere gönderilen tütün	4.200.000
Sahil yoluyla denizden gönderilen tütün	4.800.000
Hububat, yabancı ülkelere gönderilen	12.000
Pamuk, yabancı ülkelere gönderilen	250.000
Yün, yabancı ülkelere gönderilen	60.000
İpek, yabancı ülkelere gönderilen	20.000
Toplamı	9.342.000
İhraç Edilen Ürünler	Değer (Sterlin)
Yabancı ülkelere gönderilen tütün	105.000
Sahil yoluyla denizden gönderilen tütün	115.000
Hububat	18.000
Pamuk, yün, ipek	20.000
Toplam	258.000

Kaynak: TNA; PRO FO. 295/2.

İngiltere Konsolosu Maling'in yıllar içerisinde Kavalâ'dan yabancı ülkelere yapılan ihracatın ortalama değerlerini verdiği 1859 tarihli raporuna göre tütün bölgenin en önemli ürünü konumundadır.⁶³⁶ Yabancı ülkelere gönderilen tütünün miktarı yıllar içerisinde bir artış göstermiştir. Bölgede uzun süreden beri ekilmekte olan tütünün sancağın tamamına yayılmasının tarihi, 1840'lara kadar uzanmaktadır. Bölgenin tütün üretimine ait 1844-1859 yılları arası veriler incelendiğinde, bazı yıllar küçük dalgalanmalar meydana gelse de genellikle her yıl artış gösterdiği görülmektedir.⁶³⁷ Yirmi yıllık bir süre zarfında bütün bölgenin belki de en önemli geçim kaynağı hâline gelen tütünün bu yükselişinde, zenginleşen Batı toplumunun ürüne olan talebi hiç şüphesiz etkili olmuştur. Kavalâ, Drama bölgesinde yetiştirilen tütünün, üretiminin yapıldığı toprağın özelliğinden dolayı ayrı bir koku ve aromaya sahip oluşu bu ürünün kısa bir

636 Bkz.: Tablo 13. Kavalâ'dan Yabancı Ülkelere Yapılan İhracatın Ortalama Miktar ve Değerleri.

637 Bkz.: Tablo 14. Kavalâ Bölgesinde 1844-1859 Yılları Arasında Yıllık Tütün Üretim Miktarı.

zaman sürecinde Avrupalıların vazgeçilmez tüketim ürünleri arasında yer almasını sağlamıştır. Bu bağlamda Osmanlı iç pazarında tüketilen kısmı hariç tutulursa Drama bölgesinde yetiştirilen tütünün en önemli alıcısı konumundaki ülkeler Avusturya, Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkeleridir.

Tablo 14: Kavala Bölgesinde 1844-1859 Yılları Arasında Yıllık Tütün Üretim Miktarı.

Yıllar	Ton	Yıllar	Ton
1844	4223	1852	5103
1845	3892	1853	6237
1846	3905	1854	7258
1847	4722	1855	8278
1848	4287	1856	8845
1849	4445	1857	9979
1850	4649	1858	8618
1851	4400	1859	8392

Kaynak: TNA; PRO FO. 78/1683.

Tablo 15: Kavala Limanı'ndan Farklı Bandıralarla Ticaret Yapan Devletlerin Ticaret Kapasitelerinin Yıllık Ortalaması.

Ülkeler	Ton
İngiltere ve Koloniler	4,000
Avusturya	30,000
Fransa	5,500
Yunanistan	6,000
Osmanlı İç Pazarı	26,000
Toplam	71,500

Kaynak: TNA; PRO FO 295/2.

Yine Maling'in 1859 yılında Kavala Limanı'ndan farklı bandıralarla ticaret yapan devletlerin ticaret kapasitelerinin yıllık ortalamasını verdiği Tablo 15'i incelediğimizde, 30.000 tonluk ticaret kapasitesiyle Avusturya, Kavala ticaretinde öne çıkmaktadır. Onu Osmanlı iç pazarının izlediği gözlenmektedir. Bunları daha küçük miktarlarla sırasıyla Yunanistan, Fransa ve İngiltere takip etmektedir.

Bu dönemde Kavala Limanı, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa hanedanının hassı konumundaki Taşoz Adası'nın da ihracatında önemli rol oynamaktaydı. Kavala ile Taşoz Adası arasında gemilerin demir atmaları için yaklaşık 19 km gibi uygun bir mesafe bulunmaktaydı. Taşoz'un kuzeydoğu ucunda bulunan ve derinliği ise 9-12 m dolaylarında olan Panagia Limanı büyük gemilerin demirlemesi için adanın en emniyetli limanıydı. Çevresiyle irtibatı kolay olan Taşoz Adası'nın Kavala ile de ticarî anlamda önemli bağlantıları vardır. Ayrıca Mısır'dan atanan ve Taşoz Adası'nın idaresini sağlayan görevliler, yine Mısır valisi, aile efradı ve Mısır'ın ileri gelenleri alışkanlık gereği zaman zaman Kavala'da ikamet etmekteydi. Kavala'nın önde gelen tüccarları da bu adanın trafiğini büyük ölçüde kontrol altında tutmaktaydı. Taşoz Adası'nın çevresinde bulunan sık çam ormanlarından elde edilen zift ve petrol yağının yanı sıra adanın temel üretimi zeytinyağı, bal ve balmumu idi. Bu ürünler Kavala Limanı aracılığıyla daha çok Avrupa ve Doğu Akdeniz ülkelerine gönderilmekteydi.⁶³⁸

Tablo 16: Taşoz Adası'nda Üretilen Ürünler ve Maddi Değerleri.

Ürün	Galon	Değeri (Sterlin)
Zeytinyağı	200.000	35.000
Sarı balmumu	40.000	2.500
Bal	650.000	6.500
Zift, petrol yağı	—	1.200
Taşoz'un Yıllık İhracatı Toplamı		45.200

Kaynak: TNA; PRO FO 295/2.

Kavala daha 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren önemli ticaret merkezi konumundadır. Kavala'daki ticarî kuruluşlarla ilgili 1839 tarihli istatistikten edindiğimiz bilgiler de bu gerçeği doğrular niteliktedir. Buna göre 1839 yılında şehirde Osmanlı tebaasından Rumlara ait 3, Avusturyalıların ve Fransızların da 2'ser olmak üzere toplam 7 adet ticarî kuruluş olduğundan bahsedilmektedir. Bu ticarethanelerin içeriği hakkında detaylı bilgi olmamakla birlikte Avusturya ve Fransa'ya ait ticarethaneler için belgede

⁶³⁸ TNA; PRO FO 295/2.

“yaz ve sonbahar aylarında açık” olduklarına dair bir not düşülmüştür.⁶³⁹ Buradan anlaşıldığına göre muhtemelen belirtilen ticarethanelerin tütün alım-satımı, işlenmesi, depolanması ve ihracı ile ilgili ticarî kuruluşlar olduğu anlaşılmaktadır.

Kavala'da 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde şehirde artan ticaret hacmi, özellikle tütün ticaretinin son yıllarda istikrarlı bir yükselme kaydetmesi sonucunda, 1859 yılında burada bir ticaret meclisinin açılması sonucunu doğurdu.⁶⁴⁰ İlk başta kazada mevcut bulunan kaza meclisine ticaret meclisi görevinin de ilave edilmek suretiyle şehrin artan ticaret potansiyeli ve karşılaştığı problemler çözülmek istendiyse de, bu görüş kabul görmeyerek Kavala'nın “işlek bir iskele ve ticaret mevkii”⁶⁴¹ olması sebebiyle müstakil bir ticaret meclisi kurulması yoluna gidildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴²

Tablo 17: Kavala Limanı'ndan Yapılan İhracatın Rakamsal (Libre) Olarak Miktarı.

Ülkeler	Tütün (Lib.)*	Hububat (Lib.)	Pamuk (Lib.)	Yün (Lib.)
İngiltere	1,200,000	3,000		
Avusturya	1,400,000	2,500		25,000
Fransa	1,600,000	2,000		15,000
İç Pazar	4,800,000	4,500	250,000	40,000
Toplam	9,000,000	12,000	250,000	80,000

Kaynak: TNA; PRO FO. 295/2.

* 1 Libre= 0,4536 kg olarak hesaplanmıştır.

Kavala'da ticaret bu dönemde dolaylı olarak Avusturya ve Osmanlı menşeli buharlı gemiler aracılığıyla yapılmaktadır. Yükler İstanbul ve Selanik'ten getirilmektedir. Tütünün büyük bir bölümü sahilinden buharlı gemilere yüklenerek taşınmaktaydı. İhracatın rakamsal olarak miktarının dağılımı Tablo 17'de ve sterlin olarak değeri de Tablo 18'de verilmiştir. Buna göre Kavala

639 TNA; PRO FO 195/100.

640 BOA., A. MKT. MVL., 106/72, 06 N 1275.

641 BOA., İ. MVL., 415/18125, 19. Ş. 1275.

642 Bkz.: BOA., A. MKT. MVL., 106/72, 06 N 1275; BOA., İ. MVL., 415/18125, 19 Ş 1275.

Limanı'ndan 1859 yılında tütünün en büyük alıcısı Osmanlı iç pazarıdır. Onu sırasıyla Fransa, Avusturya ve İngiltere takip etmektedir. Tütün dışında limandan ihraç olunan ürünler arasında hububat, yün ve pamuk bulunmaktadır. Geri kalan her üç ürünün de en büyük alıcısı tütünde olduğu gibi Osmanlı iç pazarıdır. Konsolos Maling, Kavala'dan yapılan ihracatın sterlin olarak tahminî değerlerini 1854-55 yıllarında tütüne ödenen fiyatlara göre hesaplamıştır. Takip eden yıllarda tütünün balya başı fiyatının 50 ile 70 sterlin arasında ürünün kalitesine göre değişmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴³

Tablo 18: Kavala Limanı'ndan Yapılan İhracatın Sterlin Olarak Değeri.

Ülkeler	Tütün	Hububat	Pamuk	Yün
İngiltere	30,000	4,500		
Avusturya	35,000	3,750		4,300
Fransa	40,000	3,000		2,650
İç Pazar	115,000	6,750	6,250	6,800
Toplam	220,000	18,000	6,250	13,750

Kaynak: TNA; PRO FO. 295/2.

Kavala'dan tütünün ihracatında, son yıllardaki göreceli büyüme sonrasında çeşitli problemlerle karşılaşmıştır. Bu konudaki en önemli güçlüklerden biri dikkat gerektiren bu ürünün depolanması meselesidir. Kavala'daki hanlar, otellerin boş odaları ve bahçeleri uzun yıllar buradan ihraç edilen tütünlerin depoları olarak kullanıldılar. Yani uzun yıllar boyunca limanın çevresinde tütünleri koymak için mağazalar ve tütünü muhafaza etmek için büyük depolar, antrepolar olmadı. Bu kadar narin bir ürünün saklanması ve korunması için uygun ortamların kuru ve yağmurun engellendiği yerler olması gerekiyordu. İhtiyaça cevap vermek amacıyla 1860'larda depolar ve mağazalar inşa edilmeye başlandı. Fakat bunların kiralari da son derece yüksekti. Bu yeni yapılan, çok geniş ve güzel olan depolardan bir tanesi de Selanik'te İngiltere'ye ihracat yapan büyük bir tüccar ailesi olan "Selanikli Abbott Kardeşler"e aittir. Onların inşa

643 Bkz.: TNA; PRO FO 295/2.

ettirdiği depo yaklaşık 3065,7 m² (33,000 ayakkare)lik⁶⁴⁴ bir alanı kaplamaktadır. Bu da 36,000 balya tütünün fermantasyonu, preslenmesi ve paketlenmesi için gerekli alan ve ekipmanı sağlayarak depolanmasını mümkün kılmaktaydı. Abbott Kardeşler'in bu depo için yaklaşık 15,000 sterlin harcadıkları tahmin edilmektedir.⁶⁴⁵

Abbott Kardeşler'den başka Kavala'da, yerli ve yabancı birçok tüccar bulunduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde büyük işler yapan ticarî kuruluşların temsilcilerini bulmak da mümkündür. Bunlar arasında Selanik'in önde gelen tüccar ailelerinden Alatini Kardeşler'in ve muhtemelen ünlü Galata bankerlerinden George Zarifi'nin Zafiropulas ve Zarifi ticarethanelerinin ve merkezi Odessa'da bulunan P. Rodocanacchi ticarethanesinin temsilcileri bulunmaktadır.⁶⁴⁶ 1881 yılı Şark Ticaret Yıllığı'nda adına Kavala tüccarları temsilcisi olarak rastladığımız ve Alman Konsolosluğu temsilcisi olan tüccar M. Marco Foscolo, ithalat, ihracat, temsilcilik, nakliye, emanete verme ve simsarlık işleriyle ilgilenmektedir.⁶⁴⁷ Yine Kiriaco Pirlogou, tütün ticaretiyle meşgul olan İtalya'nın Kavala Konsolosluğu görevlilerinden biridir. Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi Kavala tüccarları 19. yüzyılın ikinci yarısında ticaretin yanında şehirdeki Almanya, İtalya gibi ülkelerin konsolosluk temsilcilikleri görevini de yürütmektedirler. 1883 yılına gelindiğinde Almanya Kavala'da "Berlin Ticaret Evi" adıyla bir ticaret evi açtı. Bu evin açılışı bölgede üretilen tütün ve tütün mamullerinin ticaretiyle yakından ilgili görünmektedir. Çünkü Berlin Ticaret Evi, sigara imalinde hakiki Kavala ve Yenice tütünlerini işlemekte ve bu tütünlerin ticaretini yapmaktadır.⁶⁴⁸ Bu ticarî kuruluşların dışında

644 1 ayakkare= 0,0929 m² olarak hesaplanmıştır.

645 TNA; PRO FO 78/1683; TNA; PRO FO 295/2.

646 George Zarifi ve ticarî faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi 1806-1884*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul: 2003.

647 Bkz.: *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature*, 1881, Constantinopol, s. 462.

648 Bkz.: *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature*, 1883, Constantinopol, s. 567-568.

şehirde pek çok bölgesel anlamda ticaretle ilgilenen tüccar, ticarî kuruluş ve bu kuruluşların temsilcileri bulunmaktadır.

Bölgede Kavala'dan başka, onun kadar öne çıkmamış olsa da iki önemli liman daha bulunmaktadır. Bu limanlardan biri Kiremitli, diğeri ise Karaağaç limanlarıdır. Burada kısaca her iki limanda gerçekleşen ticaretin durumuna değinilecektir.

2. Kiremitli Limanı

Kiremitli Limanı, Kavala'nın yaklaşık 19 km doğusunda küçük bir kara parçası ile kuşatılmış konumdadır. Bu limandan genellikle Sarışaban ve çevresinde yetiştirilen hububat taşınmaktadır. Kiremitli Limanı'nda bir yerleşim birimi bulunmamakta, sadece depolar yer almaktadır. Limana en yakın yerleşim yeri yaklaşık 16 km mesafededir. Konsolos Yardımcısı Malıng'e göre bu liman, Selanik'ten Çanakkale'ye uzanan sahil şeridinin kuşkusuz en uygun ve korunaklı yeridir. Gemiler sahile yakın bir şekilde adeta bir havza içinde yatarlar ve bot ve mavnalara yükleme, yardıma ihtiyaç duyulmadan sahil boyunca yapılır. Bu limanda 300-500 tonluk 25-30 gemiye aynı anda yükleme yapılabilmektedir. Burada yüklemesi yapılan tek madde hububattır. Hububat ihracatı yapılan yıllarda başta İngiltere olmak üzere pek çok yabancı ülke gemileri Kiremitli'ye yük için gelmektedir. Liman ithalatta genellikle zeytin, sabun, tuz gibi ürünlerin dışında pek önemli bir konumda değildir. Kiremitli Limanı'ndan gerçekleşen ithalatın yıllık değeri ortalama 10.000 sterlin civarındadır.⁶⁴⁹

3. Karaağaç Limanı

Bir yükleme limanı konumundaki Karaağaç, Kiremitli'nin doğusuna doğru yaklaşık 48 km mesafededir. Liman küçük bir nehrin denize açıldığı geniş bir yerde kurulmuş bir dizi lagün (denizkulağı)den oluşmaktadır. Çoğu yerinde sığ kumsallar vardır ve gemilerin kanallardan dönüş yapması zordur. Gemilerin yükleri mecburen kıyıda 3-4 km mesafeden getirilir. En

fazla 3-4 kanal vardır. Yükleme ve boşaltma rüzgârın durumuna göre yapılmaktadır. Bu nedenle yükleme her zaman zordur ve çoğu zaman da pratik değildir. Bu dezavantajlara rağmen Yenice'nin denize en yakın açılma yeri olduğu için bu liman kullanılmaya devam edilmiştir.⁶⁵⁰

Tablo 19: Karaağaç'tan Yapılan İhracatın Miktar Olarak Envanteri (1859).

Ülkeler	Tütün (Lib.)	Hububat (Lib.)
Osmanlı İç Pazarı	8.500.000	10.000
İngiltere	-	15.000
Fransa	-	6.000
Avusturya	-	20.000
Rusya	500.000	-
Toplam	9.000.000	51.000

Kaynak: TNA; PRO FO. 78/1683.

Tablo 20: Karaağaç'tan Yapılan İhracatın Değer Olarak Envanteri (1859).

Ülkeler	Tütün (Ster.)	Hububat (Ster.)
Osmanlı İç Pazarı	340.000	15.000
İngiltere	-	22.000
Fransa	-	9.000
Avusturya	-	30.000
Rusya	30.000	-
Toplam	370.000	76.000

Kaynak: TNA; PRO FO. 78/1683.

Karaağaç'ın hinterlandında bulunan Yenice, zengin tarımsal kaynaklara sahiptir. Bu yüzden Karaağaç Limanı, zaman zaman trafik yoğunluğu bakımından Kavala'yı bile geride bırakabilmektedir. Kiremitli gibi Karaağaç da ürün ihracatı için benzer özelliklere sahip bir limandır. Gümölcine, Yenice ve İskeçe bu limana göre birkaç mil içerilerde kalmaktadır. Avrupa'ya tütün ihracatının tamamı Kavala Limanı'ndan nakledilirken tütünün

⁶⁵⁰ TNA; PRO FO 78/1683.

Osmanlı iç pazarına tamamı Karaağaç Limanı'ndan sevk edilmektedir.⁶⁵¹ Karaağaç'tan yüklenen tütün miktarı, Kavala'dan yüklenenden daha fazla olmamasına karşın, altın sarısı yapraklara sahip ve yüksek fiyatlardan alıcı bulan Yenice tütününün tamamı buradan gerçekleştiği için ihracat çok yüksek meblağdadır. Karaağaç Limanı'ndan yüklenen tütünün neredeyse tamamı İstanbul başta olmak üzere Osmanlı iç pazarını oluşturan diğer kentlere gönderilmektedir. Sadece çok küçük bir miktarı Rusya'nın Odessa Limanı'na sevk edilmektedir. Yukarıda Tablo 19 ve Tablo 20'de 1859 yılında Karaağaç Limanı'ndan yapılan tütün ve hububat ihracatının miktar ve değer olarak bir envanteri (dökümü) verilmiştir.

4. 1848-1859 Yılları Arasında Kavala'da Tütün İhracatı

Kavala Limanı'ndan ihraç edilen tütün miktarı ve değerleri (kuruş-sterlin) bağlamında Maling'in raporuna eklediği on beş yıllık bir dönemi kapsayan veriler bize bölgenin tütün ticaretinin ve bu ticaretin bölge üzerindeki etkilerinin aydınlatılması noktasında önemli ipuçları vermektedir.

Kavala'dan 1848-59 yılları arasında ihraç edilen tütün miktarlarını gösteren Tablo 21'e baktığımızda bu yıllarda 53,880 ton ile Osmanlı iç pazarının en büyük alıcı konumunda olduğu

Tablo 21: 1848-59 Yılları Arasında Kavala Limanı'ndan İhraç Edilen Tütünün Ülkelere Göre Toplamdaki Dağılımı.

Ülkeler	İhraç Edilen Tütün Miktarları (Ton)
Osmanlı İç Pazarı	53,880
Fransa	6219
İngiltere	4,649.4
Avusturya	4,015.4
Rusya	1,692
Yunanistan	1,186
Sardunya	689
Toplam	72330,8

Kaynak: TNA; PRO FO. 78/1683.

651 TNA; PRO FO 78/1683.

görülmektedir. Dış pazar açısından ülkeler arasında bir sıralama yapıldığında ilk sırada 6219 ton ile Fransa, daha sonrasında 4,649.4 ton ile İngiltere ve 4,015.4 ton ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gelmektedir. 1,692 ton ile Rusya, 1,186 ton ile Yunanistan ve 689 ton ile Sardunya tütün ihraç edilen ülkeler sıralamasında son üçü oluşturmaktadır.

Tablo 22'deki verileri takip ettiğimizde Kavala'dan gönderilen tütünün en önemli alıcısının Osmanlı iç pazarı, yani İstanbul başta olmak üzere İzmir ve diğer Anadolu kentleri olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Bu ticaretin dış pazar açısından ülkelere göre dağılımı ise sırasıyla Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Yunanistan ve Sardunya şeklindedir. Tütün ekiminin bölgede çok daha yeni oluşu ve iç piyasadan gelen taleplerin karşılanması önceliği ürünün dış pazardaki konumuna da yansımıştır. Bu anlamda sancağın her tarafında üretimi yaygınlaşmaya başlayan tütünün, bu yıllarda dış piyasalarda kendine pazar oluşturma yolunda ilerlemekte olduğu gözlenmektedir.

Tablo 22: 1848-59 Yılları Arasında Kavala Limanı'ndan Gönderilen Tütünün Kuruş Olarak Ükelere Göre Toplamdaki Dağılımı.

Ülkeler	İhraç Edilen Tütünün Değeri (Kuruş)
İngiltere	22,297,646
Avusturya	18,510,010
Fransa	20,464,216
Yunanistan	3,354,294
Rusya	23,899,200
Sardunya	2,356,570
Osmanlı İç Pazarı	622,650,000
Toplam	713,531,886

Kaynak: TNA; PRO FO. 78/1683.

Konsolos Maling'in özel kaynaklardan bir araya getirdiği ve raporuna eklediği Tablo 23'te İngiltere ile yapılan ticaretin ayrıntılı detaylarını görmek mümkündür. Buna göre, 1849 yılında İngiltere 50 balya tütün satın almıştır; bu balyaların ağırlıkları 2300 okka (6440 libre)dir. Bu bilgilerden hareketle her bir balyanın ağırlığı ortalama 46 okka ya da kilogram olarak yaklaşık

59,018 kilogramdır. Balyaların gemiye girişlerinde alınan duhuliye ücreti ise her bir okka için 3 kuruş ve her bir libre için de 2 1/4 penidir. Balyaların fatura değerlerine gelince 50 balya 6.900 kuruş (63 sterlin)tur. Bu bilgiye göre 1849 yılında her bir tütün balyası İngiltere'ye 138 kuruşa ihraç edilmektedir. Sterlin olarak bir balyanın fatura değeri 1,26 sterline denk gelmektedir. Buna göre para değişim kurları açısından 1852 yılına kadar 1 sterlin, yaklaşık 110 kuruşa karşılık gelmektedir.

Tablo 23: Konsolos Yardımcısı Maling'in Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Tütün Ticaretinin Ayrıntılarını Gösteren ve Raporuna Eklediği Bir Tablo.

Yıllar	Tütün Miktarı			Gemiye Girişte Alınan Ort. (Duhuliye) Ücreti		Her Bir Sterlin	Fatura Değeri	
	Balya	Ağırlık		Her Bir Okka Fiyatı (Kuruş)	Her Bir Okka Fiyatı (Kuruş)	Değişim Oranı (Kur)	Kuruş	Sterlin
		Okka	Libre					
1849	50	2300	6440	3	2 1/4	110	6900	63
1850	3800	174800	489440	3	2 1/4	110	510000	4636
1851	3900	179400	502320	3	2 1/4	110	528000	4800
1852	5610	258060	722568	3 1/2	2 1/2	115	893600	7762
1853	10192	466500	1304570	4 3/4	3 1/2	115	2189200	19036
1854	21340	985270	2731520	3 3/4	2 3/4	120	3814790	31789
1855	1300	59800	167120	4	2 3/4	120	239200	1993
1856	8971	412666	1155465	6 3/4	5	120	2882760	24023
1857	15285	773110	2164708	11 1/2	8	120	8827920	73566
1858	4074	242850	679480	7	4 3/4	125	1700000	13600
1859	1056	106086	297040	6 3/4	4 1/2	126	707616	5616

Kaynak: TNA; PRO FO 78/1683; PRO FO 295/2.

Tabloyu incelemeye devam edersek, 1849 yılından hemen bir yıl sonra İngiltere'nin tütün alımında dikkatlerden kaçmayan bir yükselme göze çarpmaktadır. Buna göre önceki yıldaki alımının 76 katı fazlası bir miktar olan 3.800 balya tütün alımı yaptığı görülmektedir. Elimizde bu yükselişin sebebini açıklamamıza yardımcı olabilecek veri bulunmamakla birlikte, 1849 yılında sadece 63 sterlinlik bir ödemeye 50 balya gibi numune sayılabilecek oranda tütün alımının İngiliz pazarlarında çok büyük talep gördüğü ve ertesi yıl piyasadaki bu talebe karşılık

büyük bir alım yaptığı söylenebilir. Nitekim 1850'deki alımla başlayan bu yükselişin istikrarlı bir şekilde belli oranlarda katlanarak 1854 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. 1854 yılında yapılan alım, 1850'deki alımın 5 katı oranındadır. Kırım Savaşı'nın devam ettiği 1855 yılında ise ciddi bir düşüş yaşanırken sonraki iki yılda nispeten bir artış söz konusu olmuşsa da asla 1854 alımındaki balya sayısına yetişememiştir.

5. 1870-1875 Yılları Arasında Kavala'da İhracatın Genel Durumu

Bu yıllara kadar Kavala Limanı'nda ihracat her yıl artış kaydetmesine karşın, 1870'te ihracatta oldukça önemli bir düşüş gerçekleşti. Bu düşüşün altında yatan ana sebep Fransa ile ticareti felç eden Fransız-Alman Savaşı'dır. Bununla birlikte Kavala Limanı yoluyla Avrupa'dan gelen ithal malların rakam olarak değeri 1.500.000 kilograma kadar yükseldi. Bu süreçte Kavala, Balkanlar'ın gitgide daha büyük bir ihracat limanı hâline geldi.⁶⁵²

Tablo 24: 1871-1875 Tarihleri Arasındaki Kavala'nın İthalat ve İhracat Değerleri (Frank Olarak).

Yıllar	İthalat	İhracat
1871	1.919.800	5.153.000
1872	-	-
1873	1.478.000	7.255.000
1874	2.468.000	7.663.500
1875	2.978.000	6.549.000

Kaynak: Vacalopoulos, agm, s. 105.

Tütün bölgenin en önemli ihracat kalemini oluşturmaktaydı ve Kavala Limanı'ndan ihraç edilen tütün sürekli artış gösterdi. Böylece 1869'da 3.150.000 frank tutarındaki 1.600.000 kilogramlık ihracat rakamı, Tablo 25'ten de takip edilebileceği gibi 1870'deki 1.450.000 kilogramlık ihracat rakamına düştü, bu da değer olarak 3.070.000 franka karşılık geliyordu. Tütünün değerindeki bu

⁶⁵² Vacalopoulos, agm, s. 98.

azalma 1870 mahsulünün kalite olarak biraz düşük olmasından kaynaklanıyordu. Tütündeki bu kalite düşüklüğünden ticaret çok az etkilendi. Çünkü Kavala tütünü Avrupa piyasalarında her yerde aranan ve vazgeçilmez bir üründü. Bu sebeple düşük kalitesi bile satılıyordu. Kavala tütününe karşı Avrupa pazarlarında yaşanan talep patlaması, 1869'dan sonra İngiliz, Alman ve Rus birçok yabancı tüccarın tütün satın almak için Kavala'ya bizzat kendilerinin gelmesini sağladı. Bu durum Kavala tütün piyasasında % 5'lik bir artışa neden oldu. Aynı dönemde Kavala tütününün en gözde taliplisi Avusturya-Macaristan, çok miktarda satın aldığı tütünleri yelkenli gemilerle Trieste ve Fiume limanlarına taşımaktaydı. İhracat rakamları arasında ikinci sıradaki İngiltere'nin yeri 1869'da 550.000 kg iken 1870'te bu rakam 420.000 kilograma gerilemiştir. İngiltere'yi son yıllarda alımları yükselen Rusya takip etmekteydi. Rusya'dan hemen sonra Osmanlı iç pazarı gelmekteydi. Bununla birlikte Osmanlı iç pazarının alımlarında bir azalma görülmektedir. Çünkü 1869'da 480.000 kilogram iken 1870'te 200.000 kilograma düştü. Fransa ve İtalya, Kavala tütününün alıcıları arasında son sırayı oluşturmuyordu. Şunu belirtmek gerekir ki, bu dönemde sancakta tütün üretimi bölgenin en önemli geçim kaynağı olup tütün üretiminden kazanmayan neredeyse hiçbir ev yok gibiydi.⁶⁵³

Tablo 25: 1870-75 Tarihleri Arasında Kavala Bölgesinin Tütün İhracatı.

Yıllar	Kilogram (Kg)	Frank (Fr.)
1870	1.450.000 kg	3.070.000 fr.
1871	1.800.000 kg	5.500.000 fr.
1872	2.310.000 kg.	4.186.000 fr.
1873	3.120.000 kg.	6.900.000 fr.
1874	2.200.000 kg.	-
1875	2.776.000 kg.	5.556.000 fr.

Kaynak: Vacalopoulos, agm, s. 103.

653 Vacalopoulos, agm, s. 98-99. Bu bilgiyi Kavala'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Maling'in, "Kavala bölgesi nüfusu içinde geçimini tütün ticareti ve yetiştiriciliğinden sağlamayan aile neredeyse yok gibidir." şeklindeki ifadeleri de desteklemektedir. Bkz.: TNA; PRO FO 78/1683.

Kavala ve Marsilya arasındaki düzenli ticarî ilişkiler sebebiyle 1868 yılına kadar bölgede üretilen pamuğun en büyük kısmı Kavala Limanı üzerinden Fransa'ya gönderildi. Bu tarihten itibaren bu iki liman arasında direkt vapur seferlerinin olmayışı Fransa'ya olan ihracatı baltalamış gibi görünmektedir. Aynı dönemde pamuk Avusturya Lloyd denizcilik şirketinin gemileriyle Avusturya-Macaristan yani Trieste Limanı üzerinden gönderildi. Şunu da belirtmek gerekir ki, Kavala bölgesinin pamuk üreticileri ihracattaki bu değişiklikten dolayı şikâyet etmekteydi. Oysa Marsilya ile ticarî ilişkiler daha kolaydı ve borçlar hemen ödenmekteydi. Buna karşın Trieste'de pazarlar ve pazarlıklar belli bir fiyat dayatılmaksızın yapıyordu. Marsilya ile olan iletişim eksikliği üreticileri mallarının depolarda kalıp bozulmasını önlemek için yeni pazar arayışına zorladı. Zaten başta Trieste olmak üzere tüm Avrupa piyasalarını felç eden Kavala pamuğunun ihracatında görülen azalmanın asıl sebebi Fransa-Almanya Savaşı'ydı. Savaş sebebiyle Kavala'dan alınan pamuğu Trieste üzerinden Almanya'ya götürme imkânı bulamayan Avusturya-Macaristan, Kavala Limanı ile yaptığı ticaretini sınırlandırmak zorunda kaldı. Bütün bunların yanında başta mısır, buğday ve arpa gibi tahıllar o yıllarda Kavala Limanı'ndan sevk edilen ürünler arasında önemli kalemleri oluşturuyordu. Avrupa'da yaşanan savaş nedeniyle bu ürünler daha çok Yunanistan'a ve Osmanlı iç pazarının değişik bölgelerine yönlendirilmek durumunda kaldı.⁶⁵⁴

Kavala Limanı'nın ihracatı 1871'de tütün, buğday, arpa ve mısır üretimindeki azalmadan dolayı belirgin ölçüde düştü. Bu durumun bilhassa o devirde bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda gözlenen deniz ulaşımındaki iletişim yetersizliğinden ileri geldiğini söylemek mümkündür. Böylece Kavala hinterlandında büyük bir üretim potansiyeline sahip geniş ve verimli ovalar olmasına rağmen üretici, toprakları nadasa bırakmak zorunda kalıyordu. Çünkü ürünlerin alıcıları yoktu ve hepsinden önemlisi bir pazar bulmada güçlük vardı. Ayrıca 1871'de ihracatı önemli bir şekilde artan bir ürün göze çarpmaktaydı. Bu ürün

654 Bkz.: Vacalopoulos, agm, s. 99.

1870 yılında 3.070.000 frank değerindeki 1.450.000 kilogramdan 1871'de 5.500.000 frank değerinde 1.800.000 kilografa yükselen tütündür. Aynı dönemde Kavala ve Drama tütününün özellikle Avrupa piyasalarındaki şöhreti ve fiyatının sürekli artması, çiftçilerin üretimde bu ürüne daha fazla yönelmesine sebep oldu. Böylece tütün, Kavala bölgesinin ihracatında neredeyse tek ürün olma eğilimine girdi. Yunan Konsolosu Vardas'ın gözlemlerine göre 1867-1871 döneminde tütün fiyatı belli kategorilerde ortalama % 30-40 oranında artış kaydetmiştir. Bu dönemde Avusturya-Macaristan Kavala'dan daha çok Selanik ticaretine yön veren önemli şirketler aracılığıyla gerçekleştirdiği tütün alımını arttırarak 800.000 kilografa çıkardı. Tütün alımında Avusturya-Macaristan'ı İngiltere izledi. Kavala tüccarları ihraç ettikleri belli başlı ürünleri Londra'ya; az miktarda da Manchester ve Liverpool'a gönderdi.⁶⁵⁵

Kavala Limanı'ndan 1872 yılında yapılan ihracatlar bir önceki yıla oranla oldukça azaldı. Azalma daha çok pamukta görülmüyordu. Pamuk ekimi, Amerikan pamuğuyla mukayese edilince yerli ürünün kalitesinin düşüklüğünden dolayı yavaşladı. Tahıla gelince buradaki azalma sadece düşük hasattan değil aynı zamanda Batı'da birdenbire ortaya çıkan fiyat düşüşünden de kaynaklanmaktaydı. Fiyatlar üreticiyi çok az tatmin eder hale gelmişti. Kavala'da yün ve diğer maddelerin ihracatı da aynı zamanda azalmıştı. Yaşanan bütün bu olumsuzluklar üreticilerin ilgisini fiyatı gitgide artan tütüne döndürdü. Tütün üretimi 1872'de 4.186.000 frank değeriyle 2.130.000 kilografa yükseldi. İhraç edilen ülkelerin başında sırasıyla Avusturya-Macaristan ve Almanya (840.000 kg), İngiltere (600.000 kg), Osmanlı iç pazarı (315.000 kg), Rusya (270.000 kg) ve İtalya (105.000 kg) gelmektedir. Tütün alımında Avusturya-Macaristan'ın ilk sırada yer almasının altında yatan sebep ise Avusturya Lloyd denizcilik şirketi gemilerinin düzenli olarak Kavala'ya olan ulaşımıdır. Aynı yıllarda İngiltere tütün satışlarını daha iyi kontrol altına almak için giderek talebini arttırdı. Bazı İngiliz ticaret şirketleri Kavala'da adeta tezgâh kurarak daha büyük alımlar yaptı. Tütün

655 Bkz.: Vacalopoulos, agm, s. 100-101.

alış fiyatlarına gelince Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Moldova rejilerinin gerçekleştirdiği alımlar sonucunda fiyatlarda % 40 civarında bir artış gözlemlendi. Bu nedenle tütün alımı ihtiyacında olan tüccarlar ve aracılar, taleplerini karşılamak için daha fazla fiyat ödemek zorunda kaldı.⁶⁵⁶

Kavala'da 1873 yılına gelindiğinde genel anlamda ithalat ve ihracatta bir artış göze çarpmaktadır. Buna göre ithalat 1.478.000 franka, ihracat ise 7.255.000 franka yükseldi. Bu dönemde tütün dışında Kavala'nın belli başlı ihracat kalemleri pamuk ve yün oldu. Tütün ihracatı 1872 yılında 2.310.000 kilogram iken 1873'te 810.000 kilogram artarak 3.120.000 kilograma yükseldi. Bu dönemde Avusturya-Macaristan tütün tekeli, Kavala tüccarlarıyla yapmış olduğu anlaşma gereğince 1.300.000 kilogram tütün satın alırken Osmanlı iç pazarı 900.000 kilogram, Fransa 400.000 kilogram ve İngiltere 390.000 kilogram tütün satın aldı. 1874'te Kavala Limanı'ndan yapılan ithalat 2.468.000 franklık bir rakama ulaşırken bu durum 1873'e göre 990.000 franklık bir artışa karşılık gelmektedir. 1874 yılı tütün ihracatı önceki yıla göre 920.000 kilogramlık bir azalma ile 2.200.000 kilograma geriledi. Bunun 1.600.000 kilogramı Avusturya-Macaristan, 18.000 kilogramı Fransa tarafından satın alındı.⁶⁵⁷

Tütün ihracatındaki bu düşüşte öncelikle yetersiz bir hasadı ve sonrasında da Osmanlı hükümetinin fiyatları kırmak için tütün üretimini çok sıkı kurallara bağladığı tedbirleri saymak mümkündür. Hükümetin uyguladığı bu tedbirler 1874 yılı tütün üretimini sekteye uğratmıştır.⁶⁵⁸

Kavala liman ticaretinde çok önemli bir yere sahip olan Messageries Maritimes şirketinin gemilerinin limana gelişini askıya aldığına ve gemilerinin bundan sonra Kavala'ya gelmeyeceğine dair 1875 Ekim'inde bir dedikodunun yayılması Kavala tüccarları arasında büyük bir sıkıntıya yol açtı. Çünkü Porto-Lagos Limanı'na da bu gemiler hizmet vermekteydi. Bu süreçte tüccarların büyük çoğunluğu Marsilya ile direkt olarak ulaşım sağlayamadıkları için İstanbul, Trieste ve Venedik gibi birtakım

656 Vacalopoulos, agm, s. 101.

657 Bkz.: Tablo 24 ve Tablo 25.

658 Vacalopoulos, agm, s. 102.

yerlere müracaat etmek durumunda kaldılar. Çünkü Kavala tüccarları, kolonilerden gelen ürünleri ve ülkenin tükettiği diğer malları ithal etmek için ve diğer taraftan ülkenin pamuk, tahıl, üzüm, tütün, ipek kozası, koyun ve keçi derisi gibi ürünlerini ihraç etmek için sıkıntıya girdiler.⁶⁵⁹

Tablo 26: 1875 Yılında Kavala Limanı'nda İhracatın Durumu.

Ürünler	Kg Olarak Miktar	Frank Olarak Değer	Ürünlerin İhraç Edildiği Yerler	Kg Olarak Miktar
Tütün	2.776.000	5.552.000	Avusturya	1.215.000
			Fransa	12.000
			Osmanlı İç Pazarı	750.000
			İngiltere	30.000
			Rusya	100.000
			Moldova	69.000
Mısır	1.640.000	246.000	Avusturya-İtalya	1.200.000
			Fransa	300.000
			İngiltere	140.000
Narenciye	900.000	135.000	İngiltere	900.000
Buğday	450.000	50.000	Fransa	250.000
Pamuk	350.000	225.000	Fransa	350.000
İpek	90.000	157.000	Fransa	90.000
İpek Kozası	8.000	160.000	Fransa	8.000
Fasulye	120.000	24.000	Fransa-Osmanlı İç Pazarı	120.000
Toplam	6.334.000	6.549.000		6.334.000

Kaynak: Vacalopoulos, agm, s. 106.

Kavala ticareti Tablo 26'dan de izleneceği gibi 1875'te istenilen düzeyde değildi. Özellikle tahıl üretimi olumsuz bir seyir gösterdi. Kalite olarak iyi olan tütün, miktar olarak istenilen seviyenin altındaydı. Diğer ürünlere gelince bunlar da aynı ölçüde kaldı. Vacalopoulos'a göre, 1875 yılında Bosna-Hersek'te çıkan ayaklanma hem Selanik hem de Kavala limanlarından yapılan ihracattaki gözle görülür düşüşte etkili olmuştur.⁶⁶⁰ Bununla

⁶⁵⁹ Vacalopoulos, s. 103.

⁶⁶⁰ Bkz.: Vacalopoulos; s. 87.

beraber Kavala her zaman için önemli bir liman olmaya devam ettiği gibi, Marsilya Limanı da Kavala ile sıkı ilişkilerini muhafaza ediyordu. Böylece 1875'te Kavala Limanı'ndaki ithalat ve ihracat olarak toplam işlem hacmi 9.257.000 franka ulaştı. Toplam ihracat hacmi 6.549.000 franka çıkarken, tütün ihracatı ise 5.556.000 franklık bir değerle 2.776.000 kilograma ulaştı. Bunun 1.515.000 kilogramını Avusturya-Macaristan, 750.000 kilogramını Osmanlı iç pazarı, 700.000 kilogramını Rusya, 69.000 kilogramını Romanya, 30.000 kilogramını İngiltere ve 12.000 kilogramını da Fransa aldı. Diğer ihraç ürünleri arasında 1.640.000 kilogramla mısırı saymak gerekir ki bu da Fransa, İngiltere ve Avusturya-Macaristan arasında paylaşıldı. Ayrıca 135.000 frank değerindeki 900.000 kg arpa, 225.000 frank değerinde 350.000 kg pamuk İngiltere'ye ve son olarak da 60.000 frank değerinde 800.000 kg ipek kozası Fransa'ya ihraç edildi. Vacalopoulos'un ortaya koyduğu verilere göre, kuraklık sebebiyle 1875 yılının Drama Sancağı'nın geneli için verimsiz bir yıl olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶¹ Buna göre bölgede yaşanan kuraklık 10 ay sürmüş ve bu süre zarfında bütün ürünleri harap etmiştir. Hayvanlar yem kıtlığı sebebiyle telef olurken bu durum çiftçilerin ümitsizliğini arttırdı. Böylece Kavala bölgesi dışardan 4.000.000 kg mısır ihraç etmek zorunda kaldı. Bu durum Drama Sancağı genelinde mısır fiyatlarını önemli ölçüde arttırmasına karşın parası olmayan, sefalet içinde bulunan ve açlık çeken köylüler kendilerine kredi- li mısır satılması için her türlü fiyatı kabul etmekteydi. Böylece mısırın okkası 2,5-3 kuruşa satıldı. Yine gelecek ürün dönemi için 6 aylık bir süre ile sıkı bir düzenleme mecburiyeti getirildi. Bu anlaşma çiftçilere çok büyük zarar verdi. Çünkü hasat toplanınca mısır artık para etmiyordu ve okkası 25-30 paradan satılıyordu. Böylece borcunu ödemek için 100 okka mısır almış olan köylü bunun tam dört katı miktarda olan 400 okka mısır satmak zorundaydı. Arada kazanan her zaman olduğu gibi spekülâtörlerdi. Kavala Limanı'ndaki fiyatlarda 1875'ten önceki 3 yıla göre hemen hemen hiçbir değişiklik olmadı. Messageries Maritimes ve Avusturya Lloyd denizcilik şirketleri buharlı gemileriyle düzenli

661 Vacalopoulos, s. 103.

olarak her biri ayda 4 gemi ile hizmet verdiler. Bu dönemde Kavala bölgesi neredeyse bütün ihracatını bu iki şirket vasıtasıyla gerçekleştirdi. Yine bu süreçte çeşitli tütün tercihlerini özellikle Avusturya-Macaristan tekeli yüklendi.⁶⁶²

Tablo 27'de Kavala Limanı'ndan ihraç edilen tütünün ton olarak miktarı ve sterlin olarak değeri verilmiştir. Tabloda da görüldüğü gibi, 1872-1880, 1882-1883 ve 1901 yıllarına ait verilere ulaşılamamıştır. 1871'den 1912'ye kadar devam eden süreçte Kavala Limanı'ndan tütün ihracatı bazı yıllar dalgalanmalar gösterse de miktar olarak istikrarlı bir yükseliş kaydettiği gözlenmektedir. Bu yükseliş değer olarak da paralellik göstermektedir. 1870'lerden itibaren tütün Doğu Makedonya'da ve doğal olarak Drama Sancağı'nın genelinde daha fazla üretilmekteydi. Tablodan izlediğimiz kadarıyla bölgede tütün üretiminin 1871'den 1890'ların ortasına kadar belli bir oranı geçmediği gözlenmektedir. Bu süre içinde Kavala Limanı'ndan gönderilen tütün miktarı yıllık ortalama 4.700 ton civarındadır. Buna karşın aynı yıllarda Selanik Limanı'ndan gönderilen yıllık ortalama tütün miktarı 345 tonu geçmemektedir. Selanik için bu rakam hiç şüphesiz Kavala'dan yapılan ihracatın 1/5'ine karşılık gelmektedir.⁶⁶³ 1897'den itibaren Drama Sancağı'nda tütün üretimindeki istikrarlı artışın sancaktaki üreticilerin buğday, mısır gibi tahıl ekim alanlarını tütün ekimine ayırması sayesinde olduğunu tahmin etmek hiç de zor değildir. Nitekim 1895'ten sonra artan talepleri karşılamak için Makedonya'nın diğer bölgelerindeki tahıl üreticilerinin tütüne geçişi de bu tespiti doğrular niteliktedir.⁶⁶⁴ Çünkü tütüne talebin artışı çiftçilerin daha fazla gelir getiren tütün ekimine yoğunlaşmalarını sağladı. Bu konuda Drama Sancağı'nda tütün ekicilerinin sayısı ve tütün ekimine ayrılan toprakların oranını gösteren elimizde bir veri olmamakla birlikte, Gounaris'e göre Selanik Sancağı için bu oran % 125 artmış ve bununla birlikte tütün üretimi de üçe katlanmıştır.⁶⁶⁵

662 Vacalopoulos, s. 105.

663 Bu konuda bir karşılaştırma için bkz.: Gounaris, *age*, s. 94-95, s. 116, (Tablo 2-5), s. 126.

664 Gounaris, *age*, s. 126.

665 Bkz.: Gounaris, *age*, s. 126.

Tablo 27: 1871-1912 Yılları Arasında Kavala Limanı'ndan Tütün İhracatı.

Yıllar	Miktarı (Ton)	Değeri (£)	Yıllar	Miktarı (Ton)	Değeri (£)
1871	3.393	37.875	1897	7.300	817.000
1881	4.920	431.881	1898	7.411	830.000
1884	4.223	360.000	1899	9.001	1.190.440
1885	5.022	420.000	1900	9.834	1.193.224
1886	4.910	410.000	1902	12.000	-
1887	5.357	425.000	1903	11.208	1.793.250
1888	-	374.000	1904	9.334	1.026.000
1889	3.571	320.000	1905	8.665	867.000
1890	4.017	360.000	1906	11.009	1.101.000
1891	3.247	323.508	1907	9.479	985.863
1892	5.373	440.000	1908	9.016	1.007.700
1893	6.900	-	1909	12.955	1.848.000
1894	5.165	578.422	1910	9.153	1.674.000
1895	4.889	547.255	1911	11.982	2.440.000
1896	6.124	682.154	1912	13.094	2.400.000

Kaynak: B.C.Gounaris, *Steam Over Macedonia*, s. 116.

Drama Sancağı'nda 1897'den itibaren tütün üretiminde izlenen yükselişi Tablo 28'de verilen Kavala'nın ihracat değerleri de desteklemektedir.⁶⁶⁶ Tabloya göre 1898 ve 1905 yılları istisna Kavala'dan yapılan ihracatta istikrarlı bir artış göze çarpmaktadır. Elimizde 1905 yılında ihracatta yaşanan düşüşü açıklayabilecek herhangi bir veri olmamakla birlikte, 1898 yılında yaşanan düşüşte 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın etkili olduğu tahmin edilebilir. Bununla birlikte Kavala Limanı'ndan gerçekleşen ihracattaki bu artış, özellikle 1895 sonrasında Drama Sancağı'nın en önemli gelir kaynağı hâline gelen tütünün bölgedeki ekim alanının genişlemesiyle doğrudan ilgilidir.

666 Bkz.: Tablo 28.

Tablo 28: 1871-1912 Yılları Arasında Kavala'da Sterlin Olarak
İthalat ve İhracat Değerleri (£).

Yıllar	İthalat	İhracat	Yıllar	İthalat	İhracat
1871	51.000	53.000	1896	217.700	736.234
1878	126.360	478.000	1897	226.400	852.280
1879	157.120	400.000	1898	232.780	840.500
1881	100.864	379.270	1899	262.200	1.200.000
1884	187.950	429.300	1900	248.640	1.216.262
1885	201.000	507.800	1903	649.988	1.802.636
1886	191.000	457.000	1904	420.540	1.034.620
1887	225.000	500.400	1905	504.040	877.760
1888	226.000	463.000	1906	366.334	1.123.440
1889	159.800	446.700	1907	372.076	1.000.065
1890	224.990	500.200	1908	390.840	1.024.380
1891	174.445	418.538	1909	447.860	1.867.200
1892	176.500	546.142	1910	499.620	1.687.960
1894	238.928	624.950	1911	463.600	2.450.000
1895	225.700	585.840	1912	446.719	2.500.000

Kaynak: Gounaris, *Steam Over Macedonia*, s. 174-175.

C. TÜTÜN TİCARETİ ve YEREL İLİŞKİLER AĞI

Tütün ticaretinin doğası gereği üretici, bir tüccarla anlaşıp ürününü kısa zamanda satamazsa, ürünün elde kalma tehlikesi vardır. Bölgedeki üreticiler bu konuda çoğunlukla aracı kullanmaktadır. Bazen de satışlar ihracatçı tüccara doğrudan çiftçi tarafından yapılmaktadır. Genellikle alıcılar ağustos ayına kadar ya doğrudan ya da yerel bir aracı vasıtasıyla çiftçiden bu alımları yapmaktadır. Fakat tütün miktarları için üretici ile tüccar arasında genel itibarıyla yapılması gereken kontratlar kışın gerçekleşmektedir. Öngörülen ödemenin % 5'i avans olarak tüccar tarafından çiftçiye verilmektedir. En iyi kaliteli tütünler genellikle tüccar ya da aracı tarafından şansa bırakılmayarak sezonun erken zamanlarında kontrata bağlanırdı. Dağ tarafında yetişen ürünler genellikle nisan ayına kadar bekletilirdi. Doğrudan alımlar sadece sezonun ilk zamanlarında gerçekleşirdi. Daha geç alımlarda hep bir yardım gerekli olurdu. Bu yardım da aracılardan gelirdi. Mart ve nisana doğru ihracatçı ya da aracısı çiftçilerin elindeki ürünün kalitesini kontrol ederdi. Bu işlem daha ürün balya hâline getirilmeden yapılır ve kontrolden sonra ödenecek ücret belirlenirdi. Genelde aracılar erken dönemlerde satıcıyla fiyat anlaşması yaparlardı. Daha sonra bu aracı, ihracatçı alıcı ile kendi arasındaki fiyatı belirlerdi. Aracıya ödenen komisyon miktarları da şöyledir; bir libre ağırlık için Drama tütününde 1 peninin⁶⁶⁷ (İngiliz kuruşu) 1/6'sı ödenir. Yenice tütününde ise, 1 peninin yarısı 1/2 ya da 1/3, 1/4'ü komisyon olarak ödenirdi.

667 1 sterlin 100 peni değerindedir. 1859 yılı verilerine göre 1 pound (sterlin) 126 kuruştur. 1 sterlin: 100 peni olduğundan 1 peni: 1,26 Osmanlı kuruşuna karşılık gelmektedir. 1852 yılından itibaren İngiliz sterlini (pound)'nin

Kalan taksitler ürün limanda gemilere yüklenirken ödenirdi. Taşıma ücreti ise alıcı tarafından karşılanırdı.⁶⁶⁸

Yenice tütününün en kalitelipleri birkaç yıl önceden alım için kontrata bağlanır fakat fiyat, ürün satışa hazır duruma geldiğinde belirlenirdi. Buna göre özellikle Yenice tütününü gibi pazar talebi yüksek olan ürünün satış garantisinin var olduğu görülür. Bu da, çiftçinin elinde kontratı olduğunda, ona olağandışı bir durumda bile devlete, ürününü vermeyeceğini söyleyebilme hakkı vermektedir.⁶⁶⁹

Genelde bu bölgede aracılık yapan kişilerin bölgenin küçük tüccar sınıfına mensup oldukları görülmektedir. Diğer taraftan yabancı ihracatçı alıcıların bölgede bulunan acenteleri konumundaki aracıları çok etkili kişilerdir. Bu aracı kişiler de genelde Kavala ve Yenice bölgelerindeki yerel küçük Müslüman tüccar sınıfıdır. Anlaşılan bölge genelinde faaliyet gösteren bu yerli tüccarlar, üretici ile Kavala veya Selanik'teki yabancı tüccarlar ve büyük ticaret evleri arasında daha çok aracılık yapmaktadır. Bölgede aracılık yapan bu Müslüman tüccarların ne kendi ürettikleri ürünleri için ne de aracılık yaptıkları ürünler için yeni bir pazar arayışı içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü yaptıkları bu satışlardan amaçladıkları parayı kazanabilmekteydiler.⁶⁷⁰

Burada Osmanlı sosyo-ekonomik tarih yazıcılığının üzerinde durulması gereken tartışmalı noktalarından birine değinmek gerekmektedir. Bugüne kadar literatürde kıyı kentlerinde yaşayan ve metropol şirketlerin temsilcileri olarak gelmiş veya onlarla yakın temas hâlindeki yabancı tüccarlar ve hem iç kesimlerde hem de kıyılarda iş gören ve yabancı tüccarlar ile art alandaki üretim bölgeleri arasındaki bağlantıyı kuran aracıları konumundaki

Osmanlı kuruşu karşısında değeri şu şekilde seyretmiştir: 1852 yılından itibaren 1 sterlin: 115 kuruş'a, 1854'te 120 kuruş'a, 1858'de 125 kuruş'a ve 1859 yılında 126 kuruş'a yükselmiştir. Bu tablodan da anlaşılabacağı gibi bu yıllarda kuruş İngiliz sterlini karşısında değer kaybetmektedir. Bu bilgileri Konsolos Yardımcısı Maling'in 1859 tarihli raporundan öğreniyoruz. Bkz.: *TNA; PRO FO 78/1683*.

668 *TNA; PRO FO 78/1683*.

669 *TNA; PRO FO 78/1683*.

670 *TNA; PRO FO 78/1683*.

gayrimüslim Rum ve Ermeni tüccarların servet ve ünlerinin altında yabancı kapitalistlerle doğrudan bir işbirliği olduğu ve bu durumun da beraberinde çıkar birliğine yol açtığı vurgulanmaktaydı. Bu çıkarımların temelinde gayrimüslim aracılardan yabancı sermayenin aşılması ve yeniden üretilmesinde bir ara menzile işlevi gördükleri –komprador sınıf oluşturdıkları– düşüncesi yatar. Gerçekte yerli gayrimüslim aracılardan yabancı sermayenin çıkarlarına böyle bir hizmet verip vermediği tartışmalı bir durumdur.⁶⁷¹ Nitekim Balkanlar'da en azından Drama örneğinde yerli gayrimüslim aracılardan yabancı kapitalistlerle doğrudan bir işbirliğinden söz edilemez. Aksine bu gruplar arasında bir rekabet söz konusudur.

Literatürde bu konudaki tartışmalardan hareketle Osmanlı ekonomisinin yabancı tüccarların baskısı ve onların aracılardan konumundaki yerli tüccarlarla kapitalist dünya sistemi içine çekildiğini iddia etmek pek de doğru görünmemektedir. Yabancı tüccarların bu yıllardaki belki de en önemli rakiplerinin güçlü toprak sahiplerinden başka, Müslüman ve gayrimüslim yerli tüccarlar olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle Müslüman, bazen de gayrimüslim olabilen aracı tüccarlar, üretici ile bire bir ilişkiye giremeyen yabancı tüccarların işlerini yürütmektedir. Aracının, çok fazla bir sermayeye sahip olmadığından büyük paralar kazanabilmek esas hedefidir. Bu sebeple hayal ettiği rantı gerçekleştirme için yereldeki üreticiyi kullanmaktadır. Bu noktada mesela Drama bölgesinde bulunan büyük toprak sahipleri, beyler ve eşraf yerel yönetimle olan yakın ilişkilerinden dolayı çiftçinin ürününü yıllardan beri geliştirdikleri keyfi fiyatlarla alıp yabancı tüccarlara büyük kârlarla satabilmekteydi. Yerel yönetim ve çiftçiyle olan ilişkileri sayesinde aracı konumundaki bu kişiler bölgede adeta bir “monopol (tekelle)” oluşturdıkları gibi, bu sayede yabancı tüccarın ürününü tek başına üreticiden doğrudan almasına da engel olabiliyorlardı. Bölgede sıklıkla

671 Batı Anadolu örneğinde bu konudaki tartışma için bkz.: Reşat Kasaba, “19. Yüzyıl Ortalarına Komprador Burjuvazi Var mıdır?”, *Dünya İmparatorluk ve Toplum*, (Çev.) Banu Büyükkal, Kitap Yayınları, İstanbul: 2005, s. 12-23.

karşılaşılan bu durum yabancı tüccarlarla aracılar arasında işbirliğinden çok rekabetin etkili olduğuna işaret etmektedir.⁶⁷²

Toprak sahibi bey ve eşraf, çiftçinin ürününü satın alırken değişik yöntemler kullanmaktadır. Bunlardan biri de selemdir. Selemler, henüz ortada herhangi bir ürün yokken ya da ürün tarlayken tüccarın verdiği fiyat üzerinden satışır. Bu yöntemde üretici ve tüccar arasında genellikle yazıya dökülmeyen bir anlaşma söz konusudur.⁶⁷³ Üretici açısından büyük riskler taşıyan bu tarzın 19. yüzyıl ortalarında Drama Sancağı'nda geçerliğini koruduğu görülmektedir. Aracı, çok küçük toprak parçalarında tarım yapan üreticiye tohum ve tarım makinesini sağlamakta, karşılığında da hasat zamanı ürünü belli bir fiyat üzerinden satın almaktadır. Üretim sürecinde sel gibi bölgede sık karşılaşılan tabii afetleri yüzünden ürüne herhangi bir zarar gelmese bile hasat zamanı ortaya çıkabilecek spekülasyonlar üreticiyi zarara uğratabilmekteydi. Bununla birlikte tüccarla üretici arasında yazılı olarak selemler anlaşması çok nadir yapılır. Bunun yerine tüccar, herhangi bir yazılı belge olmadan anlaşığı üreticiyi bir senetle kendisine adeta kul ederek eğer mahsul zamanı borçlarını ödeyemezse faiz işleterek ve bu işlere birtakım hileler karıştırarak zarara uğratmaktadır. Her şeyin iyi gittiği bir üretim ve hasat mevsiminden sonra da üreticinin bu işten karlı çıkması her zaman mümkün değildir. Piyasadaki mahsul azlığı veya başka spekülasyonlar, fiyatları yükseltebilir ancak üretici yaptığı anlaşmaya sadık kalarak ürünü tüccara daha önceden belirlenen fiyattan vermek zorundadır.⁶⁷⁴ Sonunda üretici iflas edebileceği gibi, mültezim veya tüccar da oluşan bu spekülatif durumdan güç ve servetini arttırır. Nitekim Drama bölgesinde toprak sahibi eşrafın bölgedeki bütün üreticisiyle kurduğu geleneksel ilişkiye bakacak olursak; toprak sahipleri ve onlarla ortak çalışan yereldeki bütün tüccarları üreticilere borç para vererek, bu alacaklarını ya doğrudan hasadın belli bir bölümüne el koyarak

672 TNA; PRO FO 78/1683.

673 Bkz: Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul: 2007, s. 74.

674 Bu konuda Batı Anadolu'da Aydın örneği için bkz.: Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *age*, s. 74-75.

ya da üreticinin elindeki ürünü piyasa fiyatının altında satın alarak tahsil etme yoluna gittikleri anlaşılmaktadır.⁶⁷⁵

Yabancı tüccarlar içerisinde, Fransız ve Avusturya devletleri monopollerini için alım yapanlar vardı. Bu alıcılar, genellikle Selanik'te yaşayan Yahudi tüccarlardı. Bilindiği gibi kapitülasyonlar sebebiyle dış ticaretle uğraşan gayrimüslim Osmanlı vatandaşları uzun zamandan beri Avrupalı tüccarlar gibi himaye edilmekte, vergilerde fayda ve imtiyazlar sağlayan beratlardan istifade edebilmektedirler.⁶⁷⁶ Aracılar, sağladıkları bu yabancı himayesinden dolayı geniş bir özgürlüğe de sahiptiler. Buna karşın ekonominin genel seyrine dair herhangi bir ilgileri yoktu. Sadece kendi işleriyle ve kazançlarıyla ilgileniyorlardı. Bu Yahudi acenteler, yabancı alıcıların kendilerine sağladıkları finansal destek sayesinde de bölgede bulunan eşraf ve beylerle sıkı ilişkiler kurmuşlar ve onlar üzerinde ciddi bir etkiye sahip olmuşlardır. Bu durum, Yahudi acentelerin dışında bağımsız bir tüccarın bölgeden doğrudan alım yapmasını neredeyse imkânsız hâle getirmiştir. Yahudi acenteler beylerle olan ilişkileri sayesinde yabancı alıcılara alımlar noktasında başka bir şans bırakmamaktaydı. Sonuç olarak Fransız ve Avusturyalı ithalatçılar bazen çok kötü ya da düşük kalitede tütünü pazardaki fiyata oranla gereğinden fazla bir fiyatla almak zorunda kalabiliyorlardı. Bu durumu şikâyet edebilecekleri bir mercileri olmadığından yabancı tüccarlar ürünü mecburen alıyorlardı. Aynı şekilde bu dönemde İngiliz tüccarlar da, beylerle aracılar arasında kurulmuş olan bu ilişki ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan fiyat farklarına razı olmaktan başka bir seçeneğe sahip değillerdi.⁶⁷⁷

İngiltere'yle yapılan ticarete tütün balyaları, ortalama 57-58 kilogram (127 libre) ağırlığında ve yaklaşık 1,82-2,13 m (6-7 kübik adım) büyüklüğünde olmaktadır. Bazen balyaların ağırlığı 204-205 kiloyu (450 libre) bulabilmektedir. Fransa ve Avusturya'ya gönderilen tütün balyalarının ağırlıkları ise 49-50 kiloyu

675 TNA; PRO FO 78/1683.

676 Geniş bilgi için bkz.: Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara:1998.

677 TNA; PRO FO 78/1683.

(110 libre) geçmezdi. Osmanlı iç pazarına yapılan sevkியatta ise balyaların ağırlıkları 45-90 kilo (100-200 libre) arasındadır. İyi kalite Yenice tütününü ise 13-22,5 kilo (30-50 libre) ağırlığındaki bohçalarla gönderilmektedir.⁶⁷⁸ Bu bilgilere göre Osmanlı iç pazarı başta olmak üzere tütünün ihraç edildiği her ülke için balyaların ayrı ağırlıklarda olduğu anlaşılmaktadır. Elimizde bunun sebebini açıklayıcı bir veri bulunmamaktadır. İhraç edilen tütünün kalitesi ve ürünün gönderildiği ülke tütün balyalarının ağırlığında etkili nedenler arasında görülebilir.

İngiltere'yle yapılan ticaretin ilk yıllarında tütünün paketlenişi Batı Hindistan ya da Amerikan tarzında ve tahtalar arasında minimum ağırlığı yaklaşık 136 kilogram (300 libre) olacak şekilde yapılmaktaydı. Bu paketleme işi o günün İngiltere gümrüklerine uygun tarzıdır. 1851'de İngiliz hükümeti ve hazine bakanlığının çıkardığı yeni bir kararla bu paketleme tarzı sona ermiştir. Alınan kararın içeriği, Türkiye'den gelen tütünün Batı Hindistan tütünleri gibi paketlenmemesi yönündedir. Amerikan tütünündeki kalın damarlı yapraklar, Drama bölgesinde yetişen tütünde görülmediği gibi, Amerikan tütün yaprağında olduğu gibi damarları çıkarılmaya da çalışılmaz. Tütünün üreticinin elinden gemiye yüklenme zamanına kadar geçirdiği evreler şöyledir: üretildiği yerden taşınma - aracılık - hamallık - sıkıştırma ücreti - paketleme - tartılma - gümrükleme - depolama - komisyon. Bütün bu işlemler için Drama tütününün her bir libresinden 1,5-3 peni (yaklaşık 1,89-3,78 kuruş), Yenice tütününden ise 4 ile 6 peni (yaklaşık 5,04-7,5 kuruş) arasında bir ücret alınmaktadır. Bu hesaplama kilo kaybı gözetilmeden yapılmıştır. Özellikle kurutma sırasında % 2 ile % 5 arasında bir kilo kaybı söz konusudur. Sınıflandırma ve sıralama sırasında ise bazı yıllarda % 10 ile % 20, özellikle de geri gönderilen tütünde % 30-40 ağırlık kaybı görülür. Avrupa'da kabul görmeyen ve geri gönderilen tütünler büyük oranda Mısır'da tüketilmektedir.⁶⁷⁹

Tütünden alınan 1/10 oranındaki öşrün dışında ürünün tüm mali giderleri daha çok üreticinin üzerine yükleniyordu.

678 TNA; PRO FO 78/1683.

679 TNA; PRO FO 78/1683.

Bu ücretler o günün şartlarında bazen mal bazen de para olarak o günün geçerli kurunda alınmaktaydı. Bundan başka devlet dışarıya giden üründen % 5 ve iç piyasada tüketilen üründen de % 12 oranında vergi almaktaydı.⁶⁸⁰

Osmanlı Devleti 1853'te tütün için her bir okkaya bir kuruş şeklinde yeni bir vergi getirmek istedi. Bu yeni vergi "ruhsatçık" olarak ya da "tüketim vergisi" adıyla alınmaya başlandı. Ruhsatçık vergisi tütünün her bir libresi için 1 peninin 7/10'u oranında ödenmekteydi. Getirilen bu vergi düzenlemesine göre, Drama tütünü için 1 librede 1/7 ya da 1/10 pens, Yenice tütünü için ise her bir libre için 3 kuruş ya da 2 peni ruhsatçık alınmaya başlandı. Osmanlı hükümeti bu vergiyi uygulamaya çalışmışsa da imzalanan ticaret anlaşmaları sebebiyle imparatorluktaki yabancı temsilciler bu uygulamalara karşı çıkmışlardır. Yürürlükteki anlaşmalar dolayısıyla uygulama sadece Osmanlı iç pazarında tüketilen ürünü kapsıyordu. Yani bu demek oluyordu ki, yabancı bir tüccar ülke içerisinde yapılacak olan mal sevkياتında Osmanlı topraklarında yaptığı ticarete alınan % 12'ye ruhsatçık oranını da eklemiş oldu. Bundan başka tüccar, perakende ticaret için % 2 oranında vergi ödemekteydi ki buna da "ihtisap" deniliyordu.⁶⁸¹

680 TNA; PRO FO 78/1683.

681 TNA; PRO FO 78/1683.

D. TÜKETİM ALIŞKANLIKLARINDA DEĞİŞİM

Makedonya'da demiryolu ağının genişlemesi ve denizyolu ulaşımının gelişme göstermesi bölgenin ticarî faaliyetleri ve dolayısıyla da tüketim alışkanlıkları üzerinde etkili olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında ihracat açısından Makedonya bölgesinin ticarî durumu güçlü bir seviyede devam etme başarısını gösterememesine karşın, önemli bir büyüme seyrine girdiği söylenebilir. Gounaris, bunun sebebini tüketimin artması ve bölgeye yeni ürünlerin girişiyle açıklamaktadır.⁶⁸² Şunu belirtmek gerekir ki, ithalatla devam eden trent basit mallar şeklinde değildir. Gounaris'in ortaya koyduğu verilerden hareketle ithalatla yakından bağlantı içinde olan tarımsal ihracat, hâlâ bölge için ithalatın belirleyici aktörü olmaya devam ediyordu. Savaş ve iç karışıklıkların tüketim alışkanlıklarını sık sık değiştirdiği muhakkaktı. Bunda sadece savaşın sebep olduğu genel güvensizliklerin yanında, büyük ordu gücünün fiziksel varlığı da etkili olmaktaydı. Öte yandan Makedonya bölgesinde yapılan ithalat ve ihracatta bir limandan diğerine ürünler gemiyle taşınmaktaydı ki, ticaret için bu göz önünde bulundurulması gereken bir durumdu. Örneğin tütün Kavala'dan Selanik Limanı'na böyle taşınıyordu. Bununla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında Kavala Limanı'na ithal edilen mallar hakkında sınırlı da olsa birtakım verilerin olması sancakta yaşayan insanların tüketim alışkanlıklarının değişimi üzerine genel de olsa bir tablo çizmemizi sağlamaktadır.

Demiryolu ağının dışında kaldığı hâlde gelişimi yakından takip eden Kavala ve hinterlandında, pamuk, tütün gibi Avrupa pazarlarının aranan ürünlerinin üretimindeki yükseliş, bölgede

682 Gounaris, *age*, s. 172.

yaşayan insanların daha müreffeh bir hayat sürmeleri için ortam hazırladı. Daha önceleri geçimlik gündelik ihtiyaçları için üretim yapan bölge çiftçileri, yetiştirdikleri ürünlere karşı talebin artmasıyla daha fazla üretme yoluna gittiler. Ürettikleri ürünlerden daha fazla kazanmaya başlamaları, bölge insanının gündelik hayatında ve tüketim alışkanlıklarında değişimi de beraberinde getirdi. İnsanların eskiden olduğundan daha fazla kazanmaya başladıklarında gelişen yeni sosyal hayatlarında tüketim alışkanlıklarında da otomatik olarak bir değişime gittikleri bilinen bir durumdur. Örneğin daha önce aba pantolon giyen Drama köylüsü daha fazla kazanmaya başlayınca İngiliz kumaşından dikilen pantolon veya gömlek giymeye başlamıştır. Ticaretin gelişmesiyle yabancı tüccarların ve bu tüccarlar için Kavala'da açılan konsoloslukların sancaktaki tüketim alışkanlıkları, gündelik yaşam ve giyim-kuşam alışkanlıklarının değişimi üzerinde göreceli bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Drama Sancağı'nda örneğin köylülerin ekonomik durumunun genellikle iyi olduğu görülmektedir. Bu durum onların giyim-kuşamlarına da yansımıştır. Nitekim 1870'lerde İngiltere'nin Selanik Konsolosu Wilkinson, Londra'ya yazdığı raporunun önemli bir bölümünü Makedonya'da köylülerin giyim-kuşamına ayırmıştır. Wilkinson'a göre bu dönemde borçlu tarım emekçileri dışında, emekçi sınıfın önemli bir kısmını oluşturan köylülerin dikkat çeken en bariz özelliği, kadın-erkek iyi giyimli olmalarıdır. Kadınların mintan ve şalvarı, İngiltere'den gelen pamuk ipliğiyle evlerinde dokudukları kalın kumaştan yapılmıştır. Dış giyimleri, siyah veya kahverengi yünlü kumaştandır ve bunlar da kalın yün çoraplar gibi ev dokumasıdır. Baş, kırmızı yünden bir başlık ile korunur ve erkekler bunun üzerine beyaz ya da siyah bir sarık sarmaktadır. Kadınların da başlıkları sıcak tutmakta ve kadınlar bunun üzerine, boyun etrafına bağlanan beyaz pamukludan bir örtü örtmektedir. Kadınların pamuklu elbiseleri, evde kökboyasıyla boyanmış yünlerle rengârenk işlenmektedir. İşe giderken işlenmemiş sığır derisinden yapılmış çarıklar giyilmekte, bayramlarda ise, biraz daha bir lükse sahip olabilenler, kırmızı kösele pabuç

giymektedir. Ömür boyu kullandıkları bayramlık bir elbiseye sahip olmayan pek az kişi vardır. Kışın erkekler, yapağısı içe dönük koyun derisi gocuk giymektedir.⁶⁸³

Yine Kavala Limanı vasıtasıyla bölgeye cam, süs eşyaları, Avrupa'da üretilen el yapımı bazı ev içi eşyalar, manifaktür kumaşlarla bazı fabrikasyon ürünler, kahve, şeker, kolonilerden gelen avokado, Hindistan cevizi, muz, baharat gibi ürünlerle dikiş makinesi gibi çeşitli sanayi ürünlerinin girişi Drama Sancağı'nda yaşayan insanların tüketim alışkanlıklarının değişimine işaret eden bir diğer gelişmedir. Öte taraftan Şark ticaret yıllıklarına yansıyan veriler de göstermektedir ki, 1880'ler sonrasında Kavala ve Drama'da kafe, kuaför, terzi, sigorta şirketleri, eczane, telgraf istasyonu, züccaciye, buharlı gemi şirketleri ve bu şirketlere ait şubeler, bankalar ve bu bankalara ait şubeler, manifatura, kuyumcu, konfeksiyon, ayakkabı ve fotoğrafçı dükkânlarının sayısında hızla bir artış göze çarpmaktadır.⁶⁸⁴ Dükkân sayısındaki bu artış sancaktaki gündelik yaşama ait alışkanlıklardaki değişimin çok açık göstergesidir. Daha önce evinde giyim kuşamıyla ilgili dikiş işlerini halledebilen insanlar, ekonomik durumlarında meydana gelen iyileşmeler sonrasında kendi zevklerine göre elbiseleri terzilere diktirmekte ya da İngiltere gibi Avrupa ülkelerinden ithal edilen hazır giyim ürünlerini satın almak için konfeksiyon dükkânlarının yolunu tutmaktaydı. Aynı şekilde sancakta yaşayan insanların gelir seviyelerindeki artış yaşam alanında bir değişimi ve yeni tüketim alışkanlıklarını da beraberinde getirdi. Böylece sancağın Drama ve Kavala gibi önemli şehirlerinde yaşayan insanların hayatında önceleri bir ihtiyaç olarak algılanmayan ve yer bulamayan kuaför, terzi, züccaciye, manifatura ve ayakkabıcı ve fotoğrafçı gibi dükkânlar yer almaya başladı.

683 "Report on the Condition of Industrial Classes (in Turkey)", *Accounts and Papers*, 1870, Vol. 66, s. 244'ten naklen Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinin Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, 3. Basım TVYY, İstanbul: 2005, s. 188.

684 Bkz.: *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature, 1881-1883-1893-1894-1896-1897-1913*, Constantinopol, s. 461-462; s. 566-568; s. 869-871; s. 995-996; s. 1809.

Tablo 29: 1859 Yılında Kavala Limanında Gerçekleşen İthalat.

İthal Edilen Mallar	Değeri (Sterlin)	
İngiliz pamuklu mamulleri	5.000	
Demir, kurşun, çinko vs.	7.650	
Demir sülfat, amonyak tuzu	350	13.000
Kolonilerden gelen şeker	12.000	
Kahve	12.150	
İçki, baharat	2100	
Boya, kereste	600	26.850
Almanya, Fransa başta olmak üzere yabancı ülkelerden gelen manifaktür, çivi, cam, el yapımı ürünler, deri vs.	4.800	4.800
Ülke içinden gelen sabun	5.850	
Taşoz'dan gelen zeytinyağı	4.500	
Tuz	6.500	
Taşoz'dan gelen bal	1.000	
Kereste	3.000	20.850
Toplam İhracat Değeri		65.500

Kaynak: TNA; PRO FO 295/2.

Elimizde 1859 yılında Kavala Limanı'nda gerçekleşen ithalata ait veriler bulunmaktadır.⁶⁸⁵ Tablo 29'da yer alan ihracat rakamlarına Kavala Limanı hinterlandında yer alan Serez ve Nevrokop panayırından getirilen 10.000 sterlinlik mal ve o zamana kadar merkezî bir konumda olan Taşoz Adası'nın ticareti bu tabloya dâhil edilmemiştir. Tabloda da görüleceği gibi bu dönemde İngiltere'den pamuklu mamuller, demir, kurşun, çinko, demir sülfat, amonyak tuzu gibi mallar ithal edilmektedir. Muhtemeldir ki bu listede toplamda 13.000 sterlin olarak gösterilen İngiliz malları, Kavala Limanı'na gelir gelmez hemen alıcı bulabilmekteydi. Kolonilerden gelen şeker, kahve, içki, baharat, boya ve keresteden oluşan bir dizi mal Kavala Limanı'ndaki

⁶⁸⁵ Bu verilerin kaynağı 27 Ocak 1859 tarihinde İngiltere'nin Kavala Konsolos Yardımcısı J. F. Maling tarafından İngiltere'nin Selanik Başkonsolosluğuna yazılan bir rapordur. Rapor, Kavala ve hinterlandında ticarî durum hakkındadır. Bkz.: TNA; PRO FO 295/2.

ithalatın en yüksek kalemini oluşturmaktadır. Tablodan anlaşıldığına göre Almanya-Fransa başta olmak üzere yabancı ülkelerden gelen sanayi ürünleri, çivi, cam, deri ve el yapımı ürünler Kavala'da pazarı olan mallar arasındadır. Tabloda gösterilen ithal mallar arasında kereste, çivi, cam, boya gibi kalemlerinin varlığı bölgede inşaat sektöründe yaşanan gelişmelere işaret etmektedir. Diğer taraftan eskiden Kavala'ya barut imalatında kullanılan bol miktarda sülfür ve nitrat ithal edilmekteyken son yıllarda iç kesimlerde barut imalatçılarının baskısı sebebiyle bu ticaretin bir duraklama yaşadığı anlaşılmaktadır.⁶⁸⁶ Bunlardan başka ülke içinden gelen sabun, tuz ve Taşoz Adası'ndan gelen zeytinyağı, bal ve kereste Kavala Limanı'ndaki ithal malları arasında ikinci önemli yekûnu tutmaktadır.

Karaağaç'a yapılan ithalat 1859 yılında Kavala'ya yapılan ithalata göre daha yüksektir. Ancak ithalat dolaylı olarak yapıldığı için bir istatistiğini çıkarmak zordur. Bununla birlikte elimizde 1859 yılında Karaağaç'a yapılan ithalata ait bazı rakamlar bulunmaktadır. Buna göre Tablo 30'u incelediğimizde bu limanda İngiltere ve kolonilerden gelen ürünler ithalatın en önemli kalemini oluştururken bunu Doğu Akdeniz ülkelerinden gelen zeytinyağı, sabun, tuz, yün gibi mamuller ve son olarak da Almanya ve Fransa'dan gelen yabancı mallar izlemektedir.

Tablo 30: 1859 Yılında Karaağaç Limanı'nda Gerçekleşen İthalat.

İthal Edilen Ürünler	Sterlin
İngiliz ve kolonilerden gelen mamul ve ürünler	73.000
Özellikle Almanya ve Fransa'dan gelen yabancı mallar	9.500
Doğu Akdeniz ülkelerinden gelen zeytinyağı, sabun, tuz, yün gibi mamuller	49.500
Yıllık İthalatın Toplamı	132.000

Kaynak: TNA; PRO FO 295/2.

1870'lere gelindiğinde ise Kavala'ya ithal edilen belli başlı mallar arasında İtalya'dan şeker, kahve, pirinç; Osmanlı iç pazarından tuz, buğday ve mısır; Almanya'dan cam eşya; Fransa ve

686 TNA; PRO FO 295/2.

Avusturya-Macaristan'dan ise ispiroto bulunmaktaydı.⁶⁸⁷ Ortaya çıkan bu tablodan da anlaşılacağı gibi belki on-yirmi yıl önce ithal edilmeyen bu ürünler 19. yüzyılın ikinci yarısında Kavala Limanı'nın ithalat kaleminde yer almakta ve talep gördüğü için de istikrarlı bir şekilde ithal edilmeye devam etmektedir. Burada dikkat çeken konu Kavala'da ithal edilen ürün kalemlerinin neler olduğudur. Çünkü ithal edilen mal kalemlerinin niteliği, Kavala ve hinterlandında tüketim alışkanlıklarındaki değişime dair bazı ipuçları vermektedir. O günün şartlarında hangilerinin lüks tüketim maddeleri olduğu ve bu mallara talebin hangi oranda gerçekleştiği bölgedeki zenginleşmeyi gösterdiği gibi dolayısıyla da tüketim alışkanlıklarının ne yönde değiştiğini ortaya koymaktadır.

Avrupa'da Fransa-Almanya Savaşı sebebiyle yaşanan kriz bittiği zaman, 1871'de Kavala'nın dış ticaretinde belirgin bir artış gözlemlendi. Vacalopoulos, ithalatla gözle görülür bu artışın 625.000 franklık bir artış olduğunu belirtmektedir. İthalattaki büyüme özellikle şekerde görüldü. Şeker ithalatı bu yıllarda 250.000 franktan 330.000 franka çıktı. Sabun, tuz ve kahve de ithal edilen ürünler arasındaydı. Pamukta ise 240.000'den 275.000 franka yükselen küçük bir artış oldu. Dışardan Kavala Limanı'na mal getiren araçlar ve gelen ürünler açısından bir sıralama ve sınıflandırma yaptığımızda başta kahve, şeker, porsele, bardak, hırdavat ile Fransa; sabun ve tuz ile Osmanlı iç pazarı; narenciye, ispiroto, kurşun, alkolle Avusturya; ilaç ve kimyasal maddelerle Almanya; pamuk, yün, dokuma ve demir için İngiltere ve son olarak da küçük orandaki ürünler ile Fransa ve İtalya'nın varlığını görmek mümkündür.⁶⁸⁸

Kavala Limanı'nda 1875 yılında ithal edilen malları Tablo 31'den takip edebiliriz. Bu tablodan hareketle ithalatla bir artış göze çarpmaktadır. İthalattaki bu artışı açıklayabilmek için her şeyden önce hangi ürün kalemlerinde bir artışın olduğuna bakmak gerekir. Şeker, kahve, petrol, hazır giyim, pamuklu, ipekli ve yünlü ürünler, her türlü hırdavat, cam eşyalar, kâğıt, bira, şarap

687 Vacalopoulos, agm, s. 102.

688 Vacalopoulos, agm, s. 100.

Tablo 31: 1875 Yılında Kavala Limanı'nda İthalatın Durumu.

Ürünler	Ürünlerin İthal Edildiği Yerler	Kg Olarak Miktar	Frank Olarak Değer
Pamuk, ipek, kumaş	İngiltere-Avusturya	-	450.000
Şeker	Fransa-Mısır	430.000	410.000
Kahve	Fransa-Mısır	130.000	280.000
Tuz	Osmanlı İç Pazarı	2.200.000	200.000
Bakır, çinko	İngiltere	5.000	15.000
Hırdavat	Almanya	-	34.000
Cam	Avusturya-Fransa	-	8.000
Tütün mamulleri	Almanya	-	22.000
Demir	İngiltere	-	14.000
Sabun	Osmanlı İç Pazarı	250.000	250.000
Kurşun	Fransa	12.000	10.000
Un	Osmanlı İç Pazarı	500.000	200.000
Mısır	Osmanlı İç Pazarı	3.800.000	760.000
Şarap	Yunanistan	120.000	45.000
İspirto	Fransa-Avusturya	150.000	65.000
Petrol	Amerika	100.000	40.000
Zeytinyağı	Osmanlı İç Pazarı	250.000	100.000
Pirinç	İtalya	120.000	50.000
Haşhaş	İngiltere-Fransa	-	25.000
Toplam		8.670.000	2.978.000

Kaynak: Vacalopoulos, agm, s. 106.

ve diğer alkollü içecekler yerel halk arasında artan bir ilgiyle karşılaşmıştır. Bunda buharlı gemi teknolojisindeki gelişmeler ve ürünlerin ithal edildiği ülkelerle Kavala Limanı'nın yakın ticarî ilişkisi de etkili olmuştur. Bu ürünlerin tüketimindeki ani yükselişe rağmen bunların ithal ürünler içerisindeki toplam değer yüzdesinde ciddi ölçüde düşüş gözlenmektedir. Hatta 1890-1900 yılları arasında bu ürünlerin değerleri % 50 oranında düşmüştür.⁶⁸⁹ Diğer bir ifadeyle ithalattaki bu artış lüks tüketim mallarının ithaline bağlanamaz. Sanayi sektörünün gelişmesi de makine ve diğer tarımsal olmayan ürünlerin ithalini arttırmaktaydı. Örneğin Selanik'teki *Rumeli, Asır, Zaman* gibi gazetelerin

689 Gounaris, *age*, s. 187.

ilan sayfalarını reklamlarıyla süsleyen “Singer” dikiş makineleri, sadece profesyonel terziiler arasında değil Hristiyan ve Müslüman ev hanımları arasında da çokça rağbet görüyordu.⁶⁹⁰ 1890’lardan sonra Singer dikiş makinelerini Kavala gibi liman şehirlerinden başka iç bölgelerdeki Drama’da da görmek mümkündür.⁶⁹¹ Yine de bazı kimyevî maddeler ve makineler ithalat-taki bu artışı kısmen izah edebilir. Lüks tüketim mallarının ve sanayi mamullerinin tüketiminin artışına paralel olarak tarım ürünlerinin de ithal edilmesi gerekmiştir. Çünkü düşen tarım üretimini karşılamak için ihtiyaç hâline gelen buğday, un, mısır, pirinç ve zeytinyağı ithal edilmiştir ki asıl ithalattaki artış burada gizlidir. Tablo 31’den örnek vermek gerekirse 1875 yılında un, mısır, zeytinyağı ve pirincin Kavala’da ithal edilen toplam ürünler içindeki yeri % 37 gibi yüksek bir orandır. Satın alınan ürünlerin tüketiminde görülen artış, sancakta bu ürünlerin gündelik hayatın bir parçası hâline geldiğini göstermektedir. Bölgede belli başlı yeni gelir kaynakları gelişmiş olmasına karşın ekonomik durumun artık tamamen tarımsal üretime dayanamadığını söylemek yanlış bir yargı olacaktır. Çünkü sancağın geçim kaynağının 19. yüzyılın son çeyreğinde bile hâlâ tarımsal üretime dayandığı bir gerçektir.

Drama Sancağı, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında savaşın cereyan ettiği bölgeye olan yakınlığı sebebiyle bu savaşın olumsuz sonuçlarından bire bir etkilenmiştir. Bu durumun sancakta yaşayan insanların tüketim alışkanlıklarına da etki ettiği bir gerçektir. Savaş sonrasında bir süreliğine oluşan barış ortamı, bölgede halkın güvenliğinin sağlanmasını ve düzenin yeniden kurulmasını sağladı. 1880’lerin başlarında yerleşik hayatın hüküm sürdüğü şehirlerde ve kazalarda insanların arasında daha rahat bir hayat sürme eğilimi oluşmaya başladı. 1883’te Selanik’te görev yapan İngiliz Konsolosu John Blunt’ın gözlemlerine göre iletişim ağının genişlemesi insanların daha fazla toprağı işlemesine, evlerindeki mobilya ve eşyaları daha kaliteli

690 Dikiş makineleriyle ilgili reklam ilanı örneğı için bkz.: *Zaman*, 4 Kasım 1908, Nu. 29; *Zaman*, 26 Aralık 1908, Nu. 51.

691 Bkz.: *Annuaire Oriental Commerce De l’Industrie de l’administration et de la magistrature*, 1896-1897, Constantinopol, s. 995.

ve yeni inşaatları daha iyi yapmalarına ve bu durum gittikçe konforun ve sağlıklı bir yaşamın gelişmesine sebep oldu.⁶⁹²

Tablo 32: 1871-1912 Yılları Arasında Kavala'da Gerçekleşen Şeker ve Kahve İthalatı.

Yıllar	Şeker		Kahve		Yıllar	Şeker		Kahve	
	Pound (£)	Ton	Pound (£)	Ton		Pound (£)	Ton	Pound (£)	Ton
1871	16.800	43	9.000	113	1898	22.000	1.339	12.600	170
1884	34.000	759	28.000	179	1899	24.500	1.786	14.000	179
1885	36.000	804	30.000	216	1900	23.800	1.465	9.800	126
1886	38.000	804	30.000	219	1902	24.800	-	31.920	-
1887	40.000	-	33.000	-	1903	30.000	-	36.000	-
1888	40.000	-	33.000	-	1904	21.500	2.384	19.000	326
1889	16.000	-	12.000	-	1905	52.000	3.260	22.000	360
1890	26.000	1.074	8.500	80	1906	18.000	1.500	12.960	270
1891	23.000	-	9.350	-	1907	25.600	1.600	14.400	300
1892	26.000	-	10.600	-	1908	26.400	1.700	14.000	300
1894	20.400	1.339	17.250	182	1909	28.800	1.800	13.600	300
1895	19.080	1.077	14.800	156	1910	32.000	2.000	10.240	320
1896	17.600	991	13.600	134	1911	35.200	2.157	11.200	343
1897	18.000	1.288	13.000	214	1912	32.000	1.600	25.000	300

Kaynak: Gounaris, *Steam Over Macedonia*, s.182-83.

Kavala'da 1880'lerin ortalarına kadar ithalat yeniden savaş öncesi dönemin seviyesine ulaştı. Tablo 32'deki istatistiklerden de anlaşılacağı gibi; Drama Sancağı'nda tüketimin esasını kahve ve şeker gibi yiyecek maddeleri belirlemektedir. Kavala Limanı'ndan kahve ve şeker ithalatını gösteren bu veriler, san-cakta yaşayan insanların alım gücünü göstermesi açısından önemlidir. 1872-83, 1893 ve 1901 yıllarına ait şeker ve kahve ithalatına ilişkin istatistikî bilgiler mevcut değildir. 1900'lerden itibaren şeker ve kahve tüketiminde istikrarlı olmasa da bir yükseliş görülmektedir. 1907 yılında Drama'dan gelen bir mektuptan öğrendiğimize göre, özellikle şehirlerde Yahudi nüfusun sayısının artmasıyla birlikte buralarda şeker tüketimi de artmıştır.

Özellikle 1908 İhtilali'ni takip eden grevler sonrasında ücretlerde beklenmedik bir iyileşme yapılmasıyla birlikte şehirlerde değişik iş kollarında ücretli işçi olarak çalışan Yahudilerin daha serbestçe harcamalar yaptıkları görünmektedir.⁶⁹³ Kahve ve şeker tüketimindeki bu artışı açıklayan asıl önemli mesele ise Kavala Limanı'nda artan ticarî faaliyetlerdir. Özellikle de 1890'lardan sonra tütün ihracatındaki gözle görülür artışın bölge insanının alım gücüne de yansıdığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Kavala'yla kıyaslandığında Makedonya'nın metropolü Selanik'in tüketiminin esas kalemlerini yiyecek maddeleri kadar, ev içinde kullanılan ev döşeme malzemeleri, pamuklu, yünlü ve ipekli eşyalar oluşturmaktadır.⁶⁹⁴

Drama Sancağı'nda 1893-94 yıllarından 1913'e kadar Şark Ticaret Yıllıkları'ndan ithalatın genel seyrini takip etmek mümkündür. Bu veriler ışığında 1893 ve 1894 yıllarında Drama'da ithal edilen mallar arasında un, alkollü maddeler, pamuklular ve yiyecek konserve bulunmaktadır.⁶⁹⁵ 1896-1897 yıllarında da Drama'ya ithal edilen ürünlerde bir farklılaşma söz konusu değildir. 1905'lerde ithal edilen ürünler arasında bakliyat, manifaktür mamüller ve tahıllar da eklenmiştir. 1913 yılına gelindiğinde ise kolonilerden gelen avokado, Hindistan cevizi, muz, baharat gibi yiyecek maddeleri bulunmaktadır.⁶⁹⁶ Bu veriler, Drama Sancağı'nın genelinde halkın alım gücünde bir artışa işaret etmektedir.

Sonuç

1870-75 yılları arası dönemde Selanik, liman ticaretinin % 40'ı Fransa, % 17'si Avusturya-Macaristan, % 15'i İngiltere ve % 9'u da İtalya ile gerçekleştirilmiştir. Bu veriler ışığında Fransa, belirtilen yıllar arasında Selanik liman ticaretinde birinci derecede rol

693 Gounaris, *age*, s. 190.

694 Selanik Limanı'ndan ithal edilen çeşitli tüketim maddelerine ilişkin istatistikler için bkz.: Gounaris, *age*, s. 180-181.

695 Bkz.: *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature 1893-1894*, Constantinopol, s. 869.

696 *Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature 1913*, Constantinopol, s. 1824.

oynayan hâkim unsurdur. Aynı dönemde Kavala liman ticaretinin durumu ise tablolastırılan verilerden de izlendiği gibi, ihracat dikkate değer ölçüde gelişmiş, özellikle tütün ve pamuk gözle görülür bir artış kaydetmiştir. Bu durum üretimdeki artışı göstermesinin yanı sıra pamukta belirgin olmamakla birlikte, özellikle bölgede tütün üretiminde bir yaygınlaşmanın varlığı çok açıktır. Diğer taraftan önceden sadece geçimlik gündelik ihtiyacını karşılamak için üreten çiftçilerin, ürünlere ülke dışından taleplerin artması sonrasında satmak ve daha fazla kazanmak için üretmeye başladıkları sonucuna ulaşılabilir. Kavala Limanı'nda İngiltere'nin arkasından Avusturya-Macaristan tütün ticaretinde büyük bir paya sahip olmuştur. Kavala'daki gemi hareketliliği içerisinde Fransız Messageries Maritimes ve Avusturya Lloyd denizcilik şirketleri ilk sırayı tutmaktadır. 1870-75 yılları arasında Selenik ve Kavala Limanlarından gerçekleşen dış ticaretin karakteristik eğilimini Fransız-Alman Savaşı'nın ve Bosna-Hersek İsyanı'nın olumsuz yönde etkilediği bir gerçektir.

Tütün ticareti 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biridir. Çok küçük tarım arazilerinde bile üreticiye önemli kazanç sağlayacak kadar tütün yetiştirilebildiği için de çok kârlı bir üründür. Bölgede yapılan tütün yetiştiriciliği sayesinde altı ile sekiz ay boyunca on beş binden fazla emekçinin istihdamı sağlanmaktadır. Tütün üretimine gündelikçi, baskıcı, taşıyıcı gibi iş kollarında katılımı gerçekleşen bu insanların günlük kazançları da 5 ile 25 kuruş arasında değişen bir ücrete karşılık gelmekteydi. Bu ücret o dönem için iyi bir kazanç sayılabilir. Bununla birlikte tütün, üretici çiftçiden ziyade, bir anlamda bağlantılarını pazarlayan aracı ve simsar taifesinin kârlı çıktığı bir üründü. Üretiminden pazara ulaşana değin çok uzun bir zaman ve emek isteyen tütünün Drama Sancağı'nda yaşayan halkın gözünde gelir getiren bir ürün olarak keşfedilmesi çok uzun sürmemiştir. Geniş toprakların sahibi konumundaki bölge eşrafı ve onlarla ortak çalışan yereldeki tütün tüccarları tütün üreticisi üzerinde borç para vererek ekonomik baskı kurarken, alacaklarını da doğrudan hasadın belli bir bölümüne el koymak ya da üreticinin elindeki ürünü piyasa fiyatının altında satın almak suretiyle tahsil ediyorlardı.

Bu üretim-tüketim ilişkisi içerisinde zarar gören taraf her seferinde üretici olmaktadır. Devlet ise bu sürece hazinenin gelirlerini arttırmak amacıyla tütüne yeni ek vergiler koymak suretiyle katılmaktadır.

Bütün bunlardan başka, Drama Sancağı'nda tütün üretimi bölgede yaşayan insanların yadsınamaz en önemli geçim kaynağıdır. Üretim açısından 1840'lı yıllara kadar bir geçmişe sahip olan ve yeni yeni yaygınlaşmaya başlayan tütünle birlikte, bölgede yaşayan insanların refah durumlarında da gözle görülür bir iyileşmenin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu tespiti İngiliz konsolos yardımcılarında Gregoriadis'in gözlemleri de doğrulamaktadır. Gregoriadis, bölgede yaşayan insanların gelir seviyesinin ortalamanın üzerinde olduğuna dikkat çekmektedir. Bu durumun sebepleri arasında, bölgeye tütün üretiminin girmesini ve yabancı tütün tüccarlarının sancakta yaşayan halkın "modernleşmesi"ndeki tesirlerini göstermektedir. Gerçekten de Drama Sancağı'na gelen tütün tüccarları özellikle Kavala gibi deniz kıyısında kalan şehirlerdeki insanların yaşam şekli üzerinde etkili olmuşlardır. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu tüccarların, Drama Sancağı'nda tütün üretimiyle uğraşan köyleri düzenli olarak ziyaret etmelerine rağmen, "modernleştirici" tesirlerinin bölgenin her tarafına, özellikle de iç kesimlerine kadar ulaşmadığı da bir gerçektir.⁶⁹⁷ Bu durum bizim çalışmamızın da esas problemini oluşturan değişim olgusunun her yerde eşit zamanlı yaşanmadığının, hatta Balkanlar'da Selanik ve Kavala gibi liman şehirlerine nazaran Drama gibi daha içerilerde kalmış şehirlerde çok da etkili olamadığının, insanların geleneksel yaşam seyri içinde çok büyük kırılmalara yol açmadığının göstergesidir.

BEŞİNCİ BÖLÜM
TARIMSAL ÜRETİM ve KÖYLÜLER

A. 19. YÜZYILDA BALKANLAR'DA TARIMSAL ÜRETİM ve KÖYLÜLER

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda hâlâ bir tarım ülkesidir ve nüfusunun % 80'inden fazlası da köylerde yaşamaktadır.⁶⁹⁸ İmparatorluğun nüfusunun genel yoğunluğu içerisinde küçük aile işletmelerinin yapısı ile Anadolu ve Rumeli'de boylu boyunca uzanan bereketli geniş tarım topraklarının varlığı 19. yüzyıl Osmanlı tarımsal yapısının iki ana figürü olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁹⁹ Tarımsal üretimin temeli küçük aile işletmelerine dayanmaktadır. 19. yüzyıl ortalarında her ne kadar bölgeler itibarıyla farklılıklar varsa da Osmanlı İmparatorluğu'nda belirgin olarak tarıma elverişli toprakların genişliği göze çarpmaktadır. İmparatorluğun geniş toprakları üzerinde yaşayan nüfus 17. yüzyıldan sonra siyasî ve ekonomik nedenlerle azalmıştır. Köyler küçülmüş, "hâlî ve harap" olanların sayısı artmıştır. 19. yüzyıla ait belgelerden, bu yüzyıl ortalarında imparatorluğun, nüfus yoğunluğu oldukça düşük bir ülke konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Eldeki istatistiklere göre nüfus yoğunluğu, Doğu Anadolu vilayetlerinde km²'ye 1-10 kişi, Orta Anadolu'da 10-20 kişi, Batı Anadolu'da ise 20-30 kişi arasında değişmektedir. 1897 yılı için düzenlenen bir istatistiğe göre, Rumeli'de nüfus yoğunluğu 23,5 kişi/km², Anadolu'da ise 11,0 kişi/km²'dir.⁷⁰⁰

698 Donald Quataert, *Sanayileşme Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev.) Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul: 1999, s. 15.

699 Tefik Güran, "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876", *150. Yılında Tanzimat*, (Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 228.

700 Bkz.: Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Eren Yayınları, 1998, s. 65-66.

Ekili toprakların imparatorluk topraklarının çok sınırlı bir bölümünü meydana getiriyor olması da düşük nüfus yoğunluğunun bir sonucudur. Osmanlı tarımının 19. yüzyıl ortalarında ki genel durumunu yansıtan belgeler, imparatorluğun geniş ve verimli topraklarının ancak çok sınırlı bir bölümünde tarım yapıldığını göstermektedir.⁷⁰¹ Bu durum, yüzyıl içerisinde Osmanlı ülkesinde seyahat etme fırsatı bulmuş seyyahların da dikkatinden kaçmamıştır. Hemen bütün Avrupalı seyyahlar imparatorluğun zengin tarımsal potansiyelinden bahsetmişlerdir.⁷⁰²

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakların nispi bolluğuna karşılık emek kıt bir faktördür. İmparatorluğun birçok önemli tarım bölgesinde, özellikle tarımda işgücü ihtiyacının arttığı hasat mevsimi gibi zamanlarda, işgücü açığı üretimi aksatacak ölçülere ulaşıyordu. Bu işgücü açığı da ekilebilir toprakları az olan ya da iklim şartları nedeniyle hasat dönemi daha ileri tarihlere rastlayan bölgelerden işgücü transferi ile kapatılıyordu. Fakat bölgeler arası işgücü mobilitesinin azlığından dolayı, yaygın tarım yapılan bölgelerin işgücü açığı ancak idari düzenlemelerle sınırlı bir ölçüde kapatılabiliyordu. 19. yüzyıl boyunca özellikle gelişmiş tarım bölgelerinin çiftçileri, yüksek ücretlerden yakınıyordu.⁷⁰³

Osmanlı toplumundaki ziraat uygulamalarının şeklini biçimlendiren en temel faktör ise toprakların verimliliği olmuştur. İnsanların çoğu yaşam olarak göçebeliği seçmişlerdi ve imparatorluğun muazzam topraklarında sığır ve koyun yetiştiriciliğiyle meşgul olmaktaydılar. Bu verimli toprakların üretimini arttırarak

701 Ekili toprakların oranını Anadolu'da % 6.7, Rumeli'de % 8.3 iken; Selanik vilayetinde ise bu oran % 6.2'dir. Bu konuda bkz.: Tevfik Güran, *age*, s. 65-67.

702 Örneğin bu konuda Ubucini'nin gözlemleri şu şekildedir: "...Mahsuller için umumiyetle sürüm vasıtalarının bulunmaması yüzünden, köylü toprağın en zarurî olan yanını kullanır ve geri kalanını terk eder. Deniz kıyısına yakın olan yerler çok daha iyi işlenirler ve tarım buralara hasredilir. Fakat geri kırsımlara gelince, buralarda, güv ve kuvvetli oluşlarıyla toprağın ne kadar zengin ve verimli olduğunu gösteren, çalılıklar ve kötü otlarla dolu, işlenmemiş geniş araziler üzerinde ekseriya saatlerce yürünebilir." Bkz.: M. A. Ubucini, *Türkiye 1850*, c. 2, (Çev.) Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser Nu. 64, İstanbul: t.y., s. 334-335.

703 Güran, *age*, s. 67-68.

ekip biçme konusunda bir o kadar da isteksizlerdi. Rumeli’de toprakların boşluğunun muhtemel sebepleri arasında, tarımda ticarileşmenin hâlâ imparatorluğun iç bölgelerine kadar girememesi etkili olduğu gibi, köylünün “azıcık aşım, ağrısız başım” şeklindeki düşüncesi de etkili olmuştur.⁷⁰⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nda toprakların verim yönünden zenginliği, coğrafi açıdan farklı bölgelerin varlığı ve bu bölgelerde görülen iklim yapısındaki farklılaşmalar imparatorluğun genelinde tarımsal üretimin çeşitliliği açısından çok önemli imtiyaz noktalarını oluşturmaktaydı. Bu yönüyle imparatorluğun geneli düşünüldüğünde tek bir bölgede bu kadar farklı tarımsal kaynak ve ürün varlığına başka hiçbir ülke sahip değildi. Üretimde tütün, pamuk, ipek gibi endüstriyel ürünlerden; yün, peynir, iplik gibi hayvansal ürünlere kadar geniş bir yelpazede farklılık göstermekteydi. İşte yalnızca toplumun tarıma yönelik eğilimini bu faktörlerin içine yerleştirirsek Osmanlı İmparatorluğu’nun bir tarım ülkesi olarak başarı hikâyesi kolay bir şekilde anlaşılabilir.⁷⁰⁵

704 Bu konuda Ubucini şunları söylemektedir: “...Türkiye’de çiftçi fakirdir, çünkü elinde nakit parası bulunmaz; fakat aynı zamanda zengindir, çünkü yaşaması için gerekli şeylere bol bol sahiptir ve zaten o az ile yetinmesini bilir...” Bkz.: Ubucini, *age*, c. 2, s. 348.

705 Bkz.: Bülent Özdemir, *Ottoman Reforms and Social Life: Reflections From Salonica 1830-1850*, The Isis Press, İstanbul: 2003, s. 135; M. A. Ubucini, *Türkiye 1850*, c. 2, s. 332.

B. DRAMA SANCAĞI'NDA TARIMSAL ÜRETİM

Coğrafi olarak geçilmesi zor dağlardan, Selanik, Kavala, Yenice ovalarının eklendiği Ohrid, Prespa, Kastoria, Vergoritis göllerinin çevresindeki bölgelerden ya da nehirler boyunca kapanmış alanlardan oluşan Makedonya bölgesi, geneli düşünüldüğünde ekonomik bakımdan çok da zengin sayılmazdı. Verimli Makedonya topraklarının doğu sınırları içerisinde kalan Drama Sancağı'nın tarımsal kaynakları sıklıkla 1850-1860'lı yıllarda dikkatleri çekmeye başladı. Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar buranın doğal zenginliklerinden şaşırtıcı bir şekilde bahsetmekteydiler.⁷⁰⁶ Toprakların verimliliği, geniş ormanları, zengin otlakları, yetiştirilen yüksek kalitedeki tarımsal ürünleri, bereketli su kaynaklarıyla beslenen müsait iklimi tarımsal üretimle uğraşan çiftçilerin zenginleşmesine, tarımsal ekonominin gelişmesine ve refah seviyesinin artmasına vesile olmuştur. Bölgede üretilen ürün çeşitliliği, iklim şartlarının uygunluğu ve hepsinden önemlisi coğrafi bakımdan Avrupa pazarlarına olan yakınlığının sağladığı avantajlar Drama Sancağı'nın önemini bir kat daha arttırmıştır. Sancağın bu avantajlarının yanında insanların beklentileri sınırlıydı ya da bölgeye bahsedilen bu zenginliklerden sadece küçük bir oranda faydalananıyordu oldukları da bir gerçektir. Çünkü uçsuz bucaksız bomboş arazilerin tarımsal potansiyelinin sadece 1/10'u sistematik anlamda kullanılabiliyordu.

706 Bu konuda bir seyyahın gözlemleri şöyledir: "...Hayranlık uyandıran bir verime sahip bu toprakların ancak üçte ikisi ziraata ayrılmış olmasına ve buralarda tarım yapılmamasına rağmen topraktan elde edilen gelir ve verim hemen hemen arazinin genişliğiyle hiçbir orana sahip bulunmamaktadır." Bkz.: M.A. Ubucini, *Türkiye 1850*, c. 2, s. 334-335.

Buğday, arpa, mısır, pirinç gibi tahıllar bölgede yetiştirilen ana ürünü oluşturuyordu. Örneğin 1860'lı yılların başlarında buğday, mısır, arpa, çavdar ve darının ekildiği alanlar neredeyse Selanik bölgesinde tarım yapılan toprakların % 90'ını kapsıyorken pamuk ekili alanlar sadece % 3'lük bir yeri işgal ediyordu. Hatta Drama bölgesi gibi tütün yetiştiriciliğiyle şöhret yapmış olan Serez Ovası'nda bile toprakların % 70'i tahılla kaplıyken sadece % 15'i tütün tarlalarıyla ve % 10'u da pamuk ekili arazilerden oluşmaktaydı.⁷⁰⁷

Makedonya bölgesinde 1860'lı yılların başında, büyük oranda bölgedeki tek mülk sahipleri Müslüman ileri gelenlerdir. 1858 toprak reformu ile herkesin miri toprağa sahip olma hakkı garanti altına alındığı gibi, kanun 10 yıldır bir toprağı işleyen insanlara bu garantiyi veriyordu.⁷⁰⁸ Bununla birlikte Hristiyan ve Müslüman tebaa benzer bir şekilde eşit koşullarda toprak mülkiyetini elinde tutabiliyordu. 1867 yılında kanunda yapılan değişiklikle o zamana kadar toprak çocuklar yokken miras olarak bırakıldığında devlete geri dönerken bu düzenlemeyle toprağın uzaktaki akrabalara bile miras olarak bırakılma hakkı getirildi. Buna ek olarak yabancılar da toprak edinme hakkı kazandılar. Açıkça ifade etmek gerekirse her iki düzenlemede de büyük ve küçük toprak sahiplerine irsî olarak miras bırakma hakkı tanınmıştır. Bu şekilde devlet tarafından hem Osmanlı tebaasına hem de yabancılar mal mülk edinme hakkı tanınarak vergilerin düzenli toplanabilmesi ve üretimin geliştirilmesi için yatırımların desteklenmesi ümit ediliyordu.⁷⁰⁹

707 Bkz.: Basil C. Gounaris, *Steam Over Macedonia 1870-1912*, Columbia University Press, New York: 1993, s. 16-17; M. A. Ubucini, *Türkiye 1850*, c. 2, s. 331.

708 1858 Arazi Kanunnamesi'nin tam metni için bkz.: *Düstur*, 1. Tertip, c. I, s. 165 vd. Ayrıca 1858 Arazi Kanunnamesi'nin değerlendirmesi için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 321-421.

709 Gounaris, *age*, s. 17. 1858 Arazi Kanunnamesi sonrasında miri topraklar, tüm işletilebilir toprakların % 5'ine inmişti. İşlenebilir toprakların geriye kalan % 70'i özel mülkiyet altındadır. Bkz.: Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağcılık ve Büyüme 1820-1913*, 3. Basım, TVYY, İstanbul: 2005, s. 104.

Tütün ekimi ve ihracatı sayesinde çiftçilerin kârları ile tarım işçilerinin ücretleri artmıştır. Konsolos Maling'in gözlemlerine göre özellikle 1857 yılı, Drama bölgesi için tarımsal refahın başlangıç noktası oldu.⁷¹⁰ Kırım Savaşı'nın devam ettiği yıllarda savaş sebebiyle tütünün diğer bazı yerlerden temin edilememesi gibi durumlar ihracatı arzu edilenin altında tuttu. Tütünün Osmanlı İmparatorluğu'ndaki maliyetinin düşük olmasına karşılık daha sonraki süreçte İngiltere'nin bu ürünün alım fiyatını yüksek tutması tütün ihracatında artışa neden oldu. Tütün ticaretinin hızla gelişmesiyle birlikte arazi sahiplerinin ve yerel yöneticilerin beklenmedik müdahaleleri sonrasında tütün maliyetini doğal seyrine göre daha da arttırmış olmasına rağmen bu ürünün getirisi üreticilerin beklentilerini karşılayabilecek düzeydeydi. Bu bağlamda arazi sahipleri ile yerel yöneticiler tütün fiyatlarının daha önceki düşük rakamlara gelmeden önce daha mantıklı ve pratik ticarî tedbirler alınmasını istiyorlardı. Bu durumda üretici ise önünü görememekte ve ürünün yüksek fiyatlarda kalmasını arzulamaktaydı. Ayrıca toprak, iklim şartları ve birçok sebeplerden tarım sektöründe her zaman karşılaşılabilecek bir umutsuzluk durumu da söz konusuydu. Üreticiler umutsuzluğun verdiği baskıdan ve ekilen arazilerin azalmasından dolayı gün geçtikçe sıkıntılarını daha yüksek sesle dile getiriyorlardı. Bu durumda yerel yetkililer çiftçilerin dikkatini başka ziraî alanlara çekmeye ve bu alanları cazip göstermeye çalışıyorlardı. Üreticilerin önündeki sayısız seçenek arasında pamuk ekimi başı çekmektedir. Bölgenin iklim ve toprak yapısı da bu ürünü üretmeye çok elverişlidir. Bölgede yapılan denemeler sonrasında Amerikan tohumundan mükemmel pamuk üretimi yapılabileceği anlaşılmaktadır. Pamuk üretimi bölge için şüphesiz hem başarılı hem de kârlı bir tarımsal uğraşı alanıydı. Ancak pamuk üretimine başlamadan önce toprağın sürülmesi, ürünün hasadı ve toplanması engeli ortadan kaldırılmalıydı. Bütün bu işlerin gerçekleştirilebilmesi için çok fazla işgücüne ihtiyaç vardı.⁷¹¹

710 TNA; PRO FO 295/2.

711 TNA; PRO FO 295/2.

Hayvancılık genelde geleneksel metotlarla ve daha çok sancağın doğu kesiminde yapılmaktadır. Sınırlı bir alan dışında sulama yapılmamaktadır. Çiftçilik ve yük dışında boynuzlu sığır yetiştirilmemektedir. Koyunlar eti için değil daha çok yününden yararlanmak için beslenmektedir. Büyük keçi sürüleri çoğunlukla tepelik alanlarda yetiştirilmektedir. Keçi eti de bölgede tüketilen önemli bir hayvanî gıdadır.⁷¹² İnşaat işlerinde kereste nadiren kullanılmaktadır. Muhtemelen ismini de aynı isimli ağaçtan alan Karaağaç'ın yakınlarında kesif bir karaağaç ormanı bulunmaktadır. Çam kerestesi Taşoz Adası'ndan meşe gibi kerestesi sert bazı ağaçlar ise Atos Adası'ndan getirilmektedir.⁷¹³

Drama ve Yenice ovalarının sulaması amacıyla açılan kanallar, ürünlerin nakliyesi bakımından da önemlidir. Sancağın doğu bölgelerinin ürünleri ise at arabalarıyla Karaağaç ve Kiremitli limanlarına taşınmaktadır. Fakat Drama bölgesinin Kavala'dan Symbolum Dağı gibi doğal engellerle ayrılmış olması nakliye maliyetlerini yükseltmektedir. Dolayısıyla bu bölgede nakliye ancak hayvanlarla yapılabilir.⁷¹⁴

1. Pravişta Bataklığı'nın Kurutulması

Osmanlı İmparatorluğu'nda doğal kirlilik alanları hâlinde bulunan bataklıkların kurutulması yönünde özellikle 19. yüzyılda planlı ve ciddi çalışmalar vardır. Bu çabaların altında yatan esas neden, bataklık arazileri kurutarak tarım alanına dönüştürmek ve buralarda ekim-biçim yapılmasını sağlayarak tarımsal üretimi arttırmaktır.⁷¹⁵

Pravişta Gölü'nün bulunduğu yer tamamen boş bir arazi olarak durmaktadır. Daha önce temizlenmesi için birçok defa ihaleye

712 Keçi yetiştiriciliği genellikle Drama Sancağı'nın Rodop Dağları kesiminde Pomaklar arasında yaygın görülen uğraşı alanlarından. Pomaklar arasında keçi etine "erkene" veya "erfene" denilmektedir. Bu bilgilere 2007 Mayıs'ında bölgede yapılan saha araştırması sırasında ulaşılmıştır.

713 TNA; PRO FO 295/2.

714 TNA; PRO FO 295/2.

715 Bataklıkların ıslahı konusunda bir değerlendirme için bkz.: Cihan Özgün, "Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Politikası Üzerine Bir Tetkik: Bataklıkların ıslahı Sorunu", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı*, İzmir 2008, s. 421-440.

çıkarıldığı hâlde taliplisi çıkmamış ve en sonunda imtiyazı Mösyö Zarifi'ye verilmiştir.⁷¹⁶ Daha sonra bataklığın bulunduğu arazinin o civarda bulunan Bulgar eşkıyanın gezip dolaştığı yer olması sebebiyle Zarifi'ye verilmekten vazgeçilmiştir.⁷¹⁷ Burası sazlık olması sebebiyle ayrıca sıtma gibi ateşli hastalıkların kaynağı konumundadır. Bataklık toprakları kurutularak elde edilecek tarım arazisi bataklığın çevresinde bulunan köylülere satılması ve onlar tarafından işlenmesi hâlinde devlet için aşar başta olmak üzere önemli bir vergi kaynağı olacaktır.⁷¹⁸

Kavala Limanı'nın hinterlandı içerisinde yer alan Pravişta bölgesi verimli arazilere sahiptir. Avrupa pazarları için kaliteli ürünler yetiştirmek maksadıyla bu verimli toprakların özellikle de Pravişta bataklığı etrafındaki ziraî alanların kurutulması için yabancı sermaye 1870'lerin sonunda Bogos Nubar Paşa aracılığıyla bir başvuru bile yapmıştır. Bu imtiyaz isteğinin iki amacı vardır. Birincisi Pravişta bataklığını Osmanlı Devleti'nin kendi imkânlarıyla kurutulmasını sağlamak ve diğer asıl hedef ise Kavala-Serez demiryolu ağını bu verimli topraklardan geçirmektir. Bu sayede Pravişta'nın mümbit topraklarında yetiştirilecek ürünlerin bölgenin çok yakınında bulunan Kavala Limanı aracılığıyla Avrupa pazarlarına sevki çok kolay gerçekleştirilebilecektir. Bu şekilde bir taşla iki kuş vurmayı hedefleyen Avrupalı sermayedarların bu tutumu karşısında Osmanlı Devleti, bataklığı kurutma imtiyazını yabancı şirket yerine yerli bir kişiye vermiştir. Bu durumdan Osmanlı Devleti'nin yabancı sermayeye karşı yerli girişimciyi destekleyerek bir direniş gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

Daha sonraki süreçte Pravişta bataklığının ziraata uygun hâle getirilmesi maksadıyla Basra hanedanından Zehirzade Ahmet

716 BOA., *I. MMS.*, 51/2217, 08 Z. 1291. İmtiyazın şartları hakkında bkz.: BOA., *Y. A. Res.*, 5/64, 10 C 1297 (1880).

717 BOA., *I. DH.*, Nu. 64902, 22 B 1297.

718 BOA., *Y. EE.*, 42/127, 27 N 1296; *Y. PRK. AZJ.*, 13/27, 27 Ş. 1305. Pravişta bataklığının temizlenmesiyle elde edilecek arazinin köy ahalisine verilmesi devlet merkezince uygun görülmüşken bu arazi buradaki başka bir köy ahalisine verilmekte olduğundan Pravişta ahalisinden Muharrem ve Mehmet Rüştü Şûrâ-yı Devlete durumun düzeltilmesi hakkında bir telgraf göndermiştir. Telgraf için bkz.: BOA., *ŞD.*, 2006/43, 01 Ca. 1293.

Bey bataklığının temizlenmesi için bir imtiyaz talep etmiş ve 30 yıllığına kendisine imtiyaz verilmiştir.⁷¹⁹ Zehirzade'ye 30 yıllığına verilen bu imtiyazdan sadece on yıl sonra aynı bataklığın kurutulması ve ziraata uygun hâle getirilmesi için Dramalı Mehmet Beyzade Ağâh ve Selanikli Hıfzı Beylere 40 yıl müddetle imtiyaz verildiğini görmekteyiz.⁷²⁰ Buradan hareketle Zehirzade Ahmet Bey'in imtiyaz süresini doldurmadan Mehmet Beyzade Ağâh ve Hıfzı Beylere yeni imtiyaz verilmesi, Zehirzade'nin imtiyaz şartnamesinde belirtilen şartları yerine getiremediği ya da bataklığın kurutulma işini tamamlayamadan vefat etmiş olduğu akla gelmektedir.

Verimli Drama Sancağı topraklarında buğday, arpa, çavdar gibi ürünlerden başka fasulye, susam, pamuk ve tütün de tarımı yapılan önemli ürünlerdendir. Burada sancakta tarımsal üretimin değişim sürecinde özellikle pamuk ve tütün tarımı üzerinde duracağız.

2. Pamuk Tarımı

Tütün ve pamuk 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na ilk giren sanayi ürünlerindendir. Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen bir tarım ihraç maddesiydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında pazara bağlı olarak yapılan pamuk ihracatı, Amerikan İç Savaşı ve yirminci yüzyıl başlarında yaşanan pamuk krizi sırasında sıçrama gösterdi. Amerika İç Savaşı (1861-65) sırasında güney eyaletlerinden Avrupa'ya ham pamuk arzı kesildi ve dünya pamuk fiyatları o güne dek görülmemiş oranlarda yükseldi.⁷²¹ Bu noktada Avrupalı ülkelerin öngördüğü pamuk

719 BOA., *İmtiyaz Defteri*, c. II, 07 M 1307, s. 152. Bu konuda yapılan mukavele-name ve şartnamesi için bkz.: *İmtiyazat ve Mukavelat Mecmuası*, c. 5, Der-saadet 1310, s. 912-925.

720 BOA., *I. İMT*, Nu. 8, 5 Za. 1327. Ayrıca bkz.: BOA., *İmtiyaz Defteri*, c. IV, t.y., s. 53; *Zaman*, Nu. 330, 06 Ekim 1909.

721 Amerikan iç savaşı ve bunun sonucunda Amerikan pamuk ihracatının düşmesi, pamuğun fiyatını yükseltmiştir. Bu fiyat artışından olumlu etkilenen Türkiye pamuk üretimi 1861'de 9.500 ton iken 1863'te 50.000 tona çıktı. Bkz.: André Autheman, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmanî-i Şahane*, s. 54.

kıtlığı bütün dünyada yeni pamuk üretim merkezlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Avrupalı imalatçılar değişik tedarik kaynakları bulmak için yaptıkları arayışta yüzlerini Osmanlı İmparatorluğu'na döndüler ve Ortadoğu pamuğunun geliştirilmesini faal biçimde teşvik ettiler.⁷²² Bu süreçte Makedonya önemli bir yere sahip oldu ve 1857 yılından itibaren Makedonya pamuk üretimini yoğun bir şekilde geliştirme gayreti içerisine girdi. Gerçekten de 1857'den sonra İngiltere ekonomi politikasında belirli bir değişim ortaya çıktı. Bu sırada İngiltere ekonomik çıkarları gereğince Makedonya halkının pamuk üretimini geliştirmesini ve arttırmasını teşvik etti. Aynı zamanda Makedonya'ya büyük miktarda Amerikan pamuk tohumu getirildi ve bunlar çiftçilere bedava dağıtıldı. Quataert'e göre bu dönemde Sultan Abdülaziz'in hükümeti, sadece Balkanlar'da değil Anadolu'da da birçok yörede bedava pamuk tohumları dağıttı, pamuk işleme makineleri için gümrük muafiyeti verdi, ziraî makineler satın aldı ve pamuk üretim potansiyelini arttırmak için yollar ve köprüler inşa etti. Böylece iki yıllık bir dönem içinde Osmanlı İmparatorluğu genelinde İngiliz fabrikalarının ham pamuk talebini karşılamak için 140 ton Amerikan tohumu dağıtılmıştır.⁷²³ Bu dönemde ziraatı teşvik tedbirlerinden biri de pamuk gibi ticarî değeri yüksek piyasaya dönük ürünlere öşür muafiyeti sağlamak ve pamuk üretiminin yaygınlık kazandığı bölgelerde sergiler düzenlemek ve en kaliteli pamuğu yetiştiren üreticiyi ödüllendirmektir.⁷²⁴ 1900 yılı öncesi dönemde pamuk tarımını yükseltmeye yönelik çabaların çoğu imparatorluğun Rumeli kesimlerinde, bilhassa Selanik ve hinterlandında ve ticarî açıdan cazip hâle gelen bu bölgenin pamuğu üzerine yoğunlaştı. Bu süreçte İngiltere'nin Rumeli'deki diplomat ve konsolosluk

722 1860'lardan sonra Anadolu'da pamuk üretimi bir patlama yapmıştır. Mısır tecrübesi daha iyi bilinen pamuk üretimi için bkz.: E. R. J. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, Oxford, 1969.

723 Bkz.: Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (Çev.) Nilay Özak Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul: 2008, s. 229-230.

724 Bkz.: Tevfik Güren, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul: 1998, s. 52.

temsilciliklerine bölgede yeni pamuk tohumlarının tanıtımında bazı pamuk eksperlerine yardım etme görevi verdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Avrupası'ndaki İngiliz diplomat ve konsolosluk temsilcileri pamuk üretimiyle ilgili durum hakkında dışişlerine bilgi vermek ve Osmanlı makamlarını da bu sürece katmak için kendilerini adeta bu işte görevli saydılar.⁷²⁵

İngiltere'nin Kavala'daki Konsolos Yardımcısı Maling 1859 Ocak tarihli raporunda, bir zamanlar bu bölgede oldukça geniş alanda üretilen pamuğun yerini bu yıllarda tütün, mısır, darı gibi ürünlerin aldığını bildirmektedir. Daha önceki dönemlerde bölgede yılda 1 milyon paund (libre) seviyelerinde gerçekleşen pamuk üretiminin 1850'lerin sonunda bu rakamın 1/10'una kadar düştüğü tahmin edilmektedir. Buna göre 1859 yılı için bölgede üretilmesi beklenen yıllık temiz pamuk 100 ile 120 bin paund (libre) dolaylarındadır. Bu yıllarda Kavala bölgesinde gün geçtikçe ekim alanları daralan yerli pamuğa karşı deneme amaçlı New-Orleans pamuk tohumları ekilmiştir. Manchester Pamuk Tedarik Birliği tarafından deneme amaçlı gönderilen 5 torba New-Orleans pamuk çekirdeği gelir gelmez bölgede 15 Mayıs'tan itibaren dağıtılmış ve 20 Mayıs'tan sonra ekilmiştir. Yeni ürünün denendiği yerler arasında Drama bölgesinden bazı köyler, Pravišta bölgesinden Kınalı, Podocori, Dede-balı, Boblen, Karian ve Pravišta (Elefterepolis) ve Kavala bölgesinden Karpanti bulunmaktadır.⁷²⁶

Bölgede New-Orleans pamuk çekirdekleri her bir bitki arasında 22 cm (yaklaşık 9 inç)'lik aralar olacak şekilde dikilmiştir. Bu ekim için her bir dönüme yaklaşık 15-18 kg (35-40 pound) arasında tohum atılmıştır. Ürün kuraklıktan çok nemden etkilendiği için özellikle ürünün bir yıllık büyüme süresinde sulamaya ihtiyaç yoktu. Pravišta bölgesi gibi hafif kumlu toprağa sahip yerler, yağmur suyunu aşağıya geçirdiğinden bitkinin yetişmesi için uygun alanları oluşturmaktaydı.

725 Bkz.: Constantin Ap. Vacalopoulos, "Le Commerce Des Ports De Thessalonique Et Cavala (1870-1875)", *Balkan Studies*, Vol. 22, No:1,1981, s. 85-86; Quataert, *age*, s. 230.

726 TNA; PRO FO 295/2.

Deneme amaçlı yeni ürünün ekilmeye başlandığı sırada bölgede üretimi yapılan yerli pamuğun ekimi çoktan yapılmıştı. Konsolos Yardımcısı Maling'in, bölgede deneme amaçlı ekilen New-Orleans pamuk tohumlarından elde edilen sonuçlar hakkında yaptığı değerlendirmeye göre, yeni ürün yerli ürünün çok daha üzerinde bir kaliteye sahiptir ve yerli ürüne oranla % 20-30 seviyesinde daha fazla ürün elde edilmiştir. Buna karşın New-Orleans pamuğunun kârlı olabilmesi için daha dikkatli bakım gerektirmesi ve bu bakım yapılamazsa daha az kâr getirmesi sebebiyle çiftçilerin arasında bu yeni ürünün tercih edilmesinin zor olduğu kanaatleri yaygındır.⁷²⁷ Uzun yıllardır yerli pamuk türünün tarımının yapıldığı bölgeye yeni bir ürün olarak Amerikan pamuğunun girişi, Maling'in raporunda konu ettiği çiftçilerin kanaatlerinden de anlaşılacağı gibi çok da kolay olmamıştır.

Bu yıllarda şiddetli geçen kışın bölgede ekilen yerli ürünü mahvettiği anlaşılmaktadır. Örneğin kış mısırının ekimi bölgeye kasım-aralıkta yağın şiddetli yağmurlardan dolayı duraklamış, aralık ayı sonundan itibaren çiftçiler tarafından mısır ekimine yeniden hız verilmiştir. Bölgede şiddetli yağmurlar sebebiyle tarım arazilerinde selden kaynaklanan bazı zararların oluşması çiftçinin sürekli karşılaştığı durumlardandı. Aşırı yağışlar sonunda görülen sel, çiftlik binalarını, tarım için gerekli alet ve edevatı alıp götürmekteydi. Yine bölgede görülen seller tarlaları kum, çakıl, toprak ve alüvyonla kapladığından ve böylelikle de ekili alanların verimli toprağını sürüklediğinden tarım arazilerinde büyük zararlara yol açmaktaydı. İşte 1859 kışında Kavala bölgesinde yine böyle bir şiddetli yağmur sonrasında meydana gelen sel pamuk, mısır gibi ürünlerin ekili olduğu alanlara her zaman olduğu gibi büyük zararlar vermiştir.⁷²⁸

Bölgede tarımsal ürünlerin ekimi rotasyona tâbiydi. Verim yönünden daha düşük topraklarda çavdar, arpa, yulaf gibi tahıllar veya bir yıl tahıl bir yıl pamuk ekilmektedir. Az killi topraklarda ikişer yıl arayla pamuk ve tahıl ekimi dönüşümlü olarak yapılmaktaydı. Buna göre iki yıl pamuk ekilen toprağa sonraki iki

727 TNA; PRO FO 295/2.

728 TNA; PRO FO 295/2.

yılda tahıl ekilmekteydi. Kil yönünden zengin topraklarda art arda gelen bitkiler pamuk ya da tahıl ürünlerinden biri olabilmekteydi. Bu tür yerlerde toprak üç veya dört kez havalandırılır ve genellikle bu durum toprağı ekmek için yeterli olur. Modern anlamda tarım aletlerinin yaygın olmadığı bu yıllarda geleneksel yöntemlerle yüzeyden sürülen tarlalarda çekirdekleri kötü durumda olan pamuk tohumlarının patlayıp çıkma olasılığı da azalıyordu.⁷²⁹ Bu sebeple bölgede yerli pamuk yerine yeni pamuğun tercih edilir hâle geldiğı anlaşılmaktadır.

New-Orleans'tan getirilen pamuğun yerli ürüne nazaran veriminin daha iyi olduğu anlaşılmaktadır. Yerli pamuk çok nadir durumlarda 30,48 cm-45,72 cm (1-1,5 feet)⁷³⁰ büyürken, bölgede deneme aşamasındaki yeni ürün 76,2 cm-91,44 cm (2,5-3 feet)'ye kadar, bazı özel durumlarda ise 121,92 cm ya da 152,4 cm (4 veya 5 feet) yüksekliğe ulaşabilmektedir. Her bir acrede (yaklaşık 0,5 dönüm), koçanlı olan pamuktan ortalama 1.145 kg (2.525 libre) kadar ürün elde edilmektedir. Bu ürün koçanlarından arındırıldığında 253 kg (yaklaşık 565 libre) temiz pamuk elde edilmektedir. Yine yeni ürün çiçek açtığında yağmurdan dolayı çiçeğı düşmediğı gibi yağıştan da etkilenmemektedir. Buna karşın yerli ürünün yağmurdan dolayı çiçeklerinin büyük bir kısmının dökölme tehlikesi her zaman vardır.⁷³¹ Bunların dışında Amerikan pamuğı, yerlininkinin aksine hep birden büyümediğı için pamuğun, bir kerede değil birkaç defada toplanması gerekmektedir. Yerli ürün ortalama her bitkide 10 ile 30 arasında pamuk yumrusu yaparken, yeni ürün 50 ile 80 arasında yumru yapmaktadır.⁷³² Buna göre yeni ürünün bölgede zaten kıt olan işgücüne ek talepler yüklediğı anlaşılmaktadır.

Bölgede pamuğun hasadına gelince, yerli pamuk genellikle 15 eylülünden başlayarak ekimin sonuna kadar toplanır, bazen de toplama işlemi kasıma sarkabilmektedir. Yeni ürün ise yerli ürüne nazaran 10-15 gün daha önce olgunlaşmakta ve toplanmaktadır.

⁷²⁹ TNA; PRO FO 295/2.

⁷³⁰ 1 feet= 30,48 cm.

⁷³¹ Quataert, *age*, s. 241.

⁷³² TNA; PRO FO 295/2.

İşgücü yönünden ise New-Orleans'tan getirilen pamuk türü daha fazla işçilik gerektirmemektedir. Yerli ürüne göre bu yeni ürünün daha rahat toplanabilmesinden dolayı az da olsa bir işçilik kârı da söz konusudur. Yerli olanın bitkisi toplanırken daha fazla sallanmakta ve dolayısıyla toplarken daha fazla sarsıldığı için zaman kaybı olmaktadır. Yeni ürün toplanırken böyle bir zaman kaybı söz konusu değildir.⁷³³

Makedonya bölgesi ve dolayısıyla da Drama Sancağı sınırlarındaki topraklar 1860'lardan sonra Amerikan İç Savaşı sebebiyle Avrupa'da artan pamuk ihtiyacını karşılama noktasında alternatif bir bölge olarak görünmektedir. Bunda bölgenin iklim ve toprak şartlarının pamuk üretimi için uygun oluşundan başka, gelişmiş dokuma sanayileri için ham pamuk arayışına giren İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerine coğrafi olarak yakın oluşu da etkili olmuştur.

3. Tütün Tarımı

Tütün ziraatı, Drama ve Kavala bölgesinde çok büyük öneme sahip bir tarımsal faaliyettir. Bölgenin en önemli ihracat ürünü tütündür. Mevcut literatürde, tütün tarımının Osmanlı coğrafyasında ilk defa Balkanlar'da, Yenice ve İskeçe yöresinde başladığı görüşü hâkimdir.⁷³⁴ Bundan başka Salih Zeki'nin ilk tütün ekiminin Rumeli'de Kırcaali ve Yenice bölgelerinde yapıldığını belirtmesi de bu durumu teyit etmektedir.⁷³⁵ Sadece bu bölge için değil imparatorluğun geneli için düşünüldüğünde 19. yüzyılın sonunda Osmanlı ihracatına damgasını vuran tek ürün neredeyse "Türk tütünü" olmuştur. Hatta Drama kazasında tütün yetiştiriciliğine bağlı olarak bazı iş kollarının geliştiği görülmektedir. Bu iş kolları arasında, toplanan tütünleri koymak için kıldan çuval dokumacılığı, balyalayabilmek için de urgan örücülüğü ve imali bunlar arasında sayılabilir.⁷³⁶

733 TNA; PRO FO 295/2.

734 Metin Ünal, "Tütünün Dört Yüz Yılı", *Tütün Kitabı*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2003, s. 17.

735 Salih Zeki, *Türkiye'de Tütün*, İstanbul 1928, s. 15.

736 *Selanik Vilayeti Salnamesi*, 1324, s.104, s.455.

Drama Sancağı'nda 1860'larda ekilebilir toprakların tamamı 215 bin dönüm (yaklaşık 500 bin acre) civarında tahmin edilmektedir. Bunun 1.500 dönümlük (yaklaşık 3.500 acre) kısmı tütün yetiştiriciliğine ayrılmıştır.⁷³⁷ Bölgede en çok tütün yetiştirilen yerler; Sarışaban, Drama, Kavala, Pravišta yöreleridir. Bunlar içinde ise özellikle Drama tütünü kıymet ve kalite açısından diğerlerinden üstündür. Özellikle "Nusretli mahallâtı" adı verilen köylerde yetiştirilen tütün kıymet yönünden İskeçe'de yetiştirilen mahsule eşittir.⁷³⁸ Drama bölgesi hem ova hem de tepelik bölgenin her ikisini de içine alır. Toprak oldukça bereketlidir. 1860'larda Drama'nın ova bölgesinde 2.041 ton-2.268 ton (4.500.000 libre ile 5.000.000 libre)⁷³⁹ arasında tütün üretimi yapılabilmektedir.⁷⁴⁰

Bölgede yetiştirilen tütünün büyük bir kısmı Kavala Limanı üzerinden dışarıya sevk olunmaktadır. Kâmûsu'l-A'lâm'da Kavala hakkında, "Kavala civarlarının tütünü meşhur olmakla kasabanın en birinci sanatı tütün istihzarı olup senede beş altı ay, dört beş bin amele bu işle iştigal ederler." denilmektedir.⁷⁴¹

Kavala'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Maling'in bölgedeki tütün yetiştiriciliği ve ticareti üzerine Londra'ya gönderdiği Mart 1860 tarihli raporunda belirttiğine göre tütün, Kavala art bölgesinin ve özellikle de Drama'nın endüstri ve üretiminin temel ürünü konumundadır. Uzun süreden beri ekilmekte olan tütünün bölgenin tamamına yayılmasının tarihi ise, yirmi yıldan daha geriye gitmemektedir. Drama'daki tütünün ekilebildiği bütün alanlar aşağı yukarı 215 bin dönümü (yaklaşık 500 bin acre)⁷⁴² bulmaktadır. Bunun yaklaşık 15 bin dönümlük (yaklaşık 35 bin acre) kısmı şahsî tütün yetiştiriciliğine ayrılmış olan mülk arazidir.⁷⁴³

737 TNA; PRO FO 295/2.

738 *Selanik Vilayeti Salnamesi*, 1324, s.104, s.455.

739 1 libre= 0,453 kilogramdır.

740 TNA; PRO FO 78/1683.

741 Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 5, Tıpkıbasım/Faksimile, Kaşgar Neşriyat, Ankara: 1996, s. 3704.

742 1 acre= 0,430 dönümdür.

743 TNA; PRO FO 78/1683.

Kavala bölgesinin o sıralarda 250 bini bulan nüfusu içinde geçimini tütün ticareti ve yetiştiriciliğinden sağlamayan aile neredeyse yok gibidir. Bölgede yaşayan insanların bazıları tütün yetiştiriciliğiyle bazıları da tütün ticaretiyle uğraşmaktadır. Kavala nefsi-i kazasının resmî kayıtlara göre nüfusu 6 binden ibaret iken tütün işlemek için etraftaki köylerden hatta uzaklardan gelen 8-10 bin amele ile 15 bine kadar çıkmaktadır. Nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Drama bölgesinin topraklarının büyük bir kısmı verimsiz arazilerden meydana gelmektedir.⁷⁴⁴ Bölgenin yıllık tütün üretimi yaklaşık 272.160 kg (600.000 libre) kadardır. En ucuz ürün çeşidi “başı bağlı”dır. Kalitesi düşük ve çoğunlukla yerel pazarlarda tüketilmektedir. Bu ürünün libresi 2 ile 4 pens⁷⁴⁵ arasında, bazen de 7 pense satılmaktadır.⁷⁴⁶

Pravişta Vadisi’nde yetiştirilen tütün türü “Demirli” olarak bilinir. Pravişta yakınlarındaki Demirci köyü bu tütünü bölgede ilk defa ektiği için bu isimle anılmaktadır. Vadinin sadece yüksek kısımlarında tütün ekimi yapılabilir. Buradaki toprak, demir yönünden Drama’nın toprağından daha az zengindir. Yıllık üretim 771.120 kg (1.700.000 libre) kadardır. Buranın ürünleri “başı bağlı” şekilde Avrupa’ya ihraç edilir. Kalitesi düşük, daha az dayanıklı ve koyu yapraklıdır. Bu tütünün her libresi 2 ile 3,5 pens arasında bir fiyata satılmaktadır. Kavala bölgesinin hinterlandındaki Sarışaban’ın yıllık üretimi ise, 1.020 ton (2.250.000 libre) olup bunun % 7-8’i “başı bağlı” şeklindedir. Bölgenin ova, dağ ve tepelerinde benzer şekilde tütün yetiştirilmektedir. Tepe ve ovada yetiştirilen ürünler “göbek” olarak adlandırılır ve her biri bohça⁷⁴⁷ adı verilen 13,6-22,68 kg (30 ile 50 libre) arasında değişen küçük çıkınlar hâlinde paketlenir. Burada yetiştirilen tütün “Sarışaban” adıyla anılır.⁷⁴⁸

744 TNA; PRO FO 78/1683; *Asır*, Nu. 265, 31 Mart 1898.

745 Pens= İngiliz kuruşu (Sterlinin 1/100’üdür).

746 TNA; PRO FO 78/1683.

747 Bohçalar iki sınıfa ayrılırlar. Biri beyaz olup dokunurken etrafı pamuklu kumaşla sarıldığı için bu ismi alırken diğeri kenevirle kaplandığı için kenevir adıyla anılır. Bkz.: TNA; PRO FO 78/1683.

748 TNA; PRO FO 78/1683.

Sarışaban bölgesinde üretilen tütünün 13.608-18.144 kg (30 ile 40.000 libre)'nin haricindekiler her yıl Avusturya'ya gönderilir, en iyi kalitedekilerin tamamı İstanbul'a ve ikinci kalitedekiler İzmir başta olmak üzere Osmanlı iç pazarına gönderilmektedir. Bu tütünün değeri ise, her libresi 1 ile 4 pens arasında değişmektedir. Dağlık bölgelerde yetiştirilen 226.800 kg (500,000 libre)'lık tütünün neredeyse tamamı Avusturya ve Fransa'ya gönderilir. Bu tütün türü daha koyu renkte ve değer olarak libresi 2,5 ile 4 pens arasında satılmaktadır.⁷⁴⁹

Yenice'ye gelince bu bölgede tütünün ova, tepe (yaka) ve dağ türlerinin tamamı yetiştirilmektedir.⁷⁵⁰ Bölgedeki ismiyle "başı bağlı", dağlık alanda yetiştirilen tütünün sadece bir bölümüyken "basma" adı verilen tipi daha büyük miktarda yetiştirilmektedir. Tütün kalitesini etkileyen etkenler arasında tütünün fiyatı ve paketleme işlemi başta gelmektedir. Burada yetiştirilen tütün, "Sarışaban" olarak sınıflandırılan tütün cinsindendir. "Yenice" ismi ise, bu bölgede "altın yaprak" olarak üretilen tütün cinsinin geneline verilen bir addır. Ovalık alanda üretilen yıllık tütün miktarı 1.905.120 kilogram (4.200.000 libre) iken yüksek dağlık alanlarda üretim miktarı 680.400 kilogramlarda (1.500.000 libre) kalmaktadır.⁷⁵¹ Bölgede yaptığımız saha araştırmalarından edindiğimiz gözlemlere göre bunun en önemli sebebi, dağlık alanda tütün tarımı yapılabilecek arazinin kısıtlı olmasıdır.⁷⁵² Yenice Ovası'nda yetişen ince mahsul, İstanbul ve Rusya'ya ve iç piyasada çeşitli yerlere ve özellikle Tuna vilayetine gönderilirken dağlık alanlarda yetiştirilen mahsulün yaklaşık 226.800 kilogramı (yaklaşık 500.000 libre) Avusturya'ya sevk edilmektedir.⁷⁵³

Bölgenin Gümölcine ve Sultanyeri taraflarındaki tütün yetiştiriciliğinin geçmişi, Maling'in raporunun yazılışından sadece

749 TNA; PRO FO 78/1683.

750 19. yüzyılda tütün türünün bölgenin coğrafi şekillerine göre yapılan bu sınıflandırma işlemi Mayıs 2007 tarihinde bölgede yaptığımız saha araştırması sırasında bölge halkı arasında İskeçe köylerinin sınıflandırılmasında da bir asır önce olduğu gibi "ova, yaka ve dağ" şeklinde yapıldığı gözlemlenmiştir.

751 TNA; PRO FO 78/1683.

752 Bu yargıya Mayıs 2007'de bölgede yaptığımız saha araştırması sırasındaki gözlemlerle varılmıştır.

753 TNA; PRO FO 78/1683.

beş ya da altı yıl öncesine dayanmaktadır. Bu bölgede Drama tipi tütünün yaygın bir üretimi yapılmaktadır. Gümölcine'nin yıllık üretimi yaklaşık 190.512 kg (yaklaşık 420.000 libre) civarında olup libresi 2,5 ile 4 pens arasında fiyatlandırılır. Koyu renkli "basma" tütün olarak nitelendirilen bu tütün genellikle iç piyasada tüketilir.⁷⁵⁴ Sultanyeri'nin 254.016 kg (yaklaşık 560.000 libre) dolaylarında gerçekleşen yıllık tütün üretiminin her libresi 2 ile 4 pens arasında fiyatlandırılır. "Başı bağlı" şeklinde ve renk olarak daha koyu tonlardaki bu ürünün en iyileri İstanbul'a ve özellikle de saray çevresine gönderilmektedir. Bu ürün de, Yenice tütünlerinin tamamıyla birlikte, Karaağaç Limanı'ndan ihraç edilir.⁷⁵⁵

Kavala'da tütün alımları genellikle şubatta başlar ve temmuz kadar sürerdi. Bu dönem geçince bir miktar daha alım yapılır fakat satılan miktar düşüktür. Satın alanların daha fazla ödeme riskleri vardır ve fazla bir seçenekleri de yoktur. Fiyatlar her bir kilogram başına 3 ile 30 kuruş arasında değişmektedir.⁷⁵⁶

Ürün genellikle nisan ile eylül ayları arasında en yakın limana götürülmektedir. Kavala Limanı'ndan ihraç edilen tütün, dağ yollarından at ve katır sırtlarında balyalar hâlinde paketlenmiş olarak getirilmektedir. Ürün bu at ve katırlara genellikle 100 kilo ya da 150 kiloluk ağırlıklar hâlinde yüklenmektedir. Ovada, denize yakın olan yerlerde yetiştirilen Yenice tütünü ise; coğrafyanın müsait olması sebebiyle Karaağaç Limanı'na at arabalarıyla çok daha kolay ulaştırılabilmektedir.⁷⁵⁷

Balyalar, gönderilecekleri limandaki depolara getirildiğinde belli bir düzen içerisinde tahta bir zemine yerleştirilirler ve bir ay içerisinde belli aralıklarla ters-yüz edilerek çevrilirler. Genellikle 4-5 gün süren bu işlem tütüne zarar gelmesini önlemek ve tütünü nemden korumak için yapılmaktadır. Depoların çok kuru olduğu bazı zamanlar da tahta zemin su ile ıslatılır. Daha sonra kıl bezlerle balyaların dışı sarılarak paketlenir ki bu işlem yapırların kenarlarının kırılmasını engeller ve böylece balyalar

754 TNA; PRO FO 78/1683.

755 TNA; PRO FO 78/1683.

756 Vacalopoulos, agm, s. 101.

757 TNA; PRO FO 78/1683.

gönderilmeye hazır hâle gelir. Gönderme işleminde önce alttakiler alınır yeni gelenler onların yerine konulur. Bu işleme “terletme” denir. Terletme işi başta olmak üzere “dizme, sıralama ve bastırma” aşağı yukarı temmuza kadar tüccarları meşgul eder. Tütünün ihraç edilebilecek hâle gelebilmesi için tütünlerin ekim zamanı olan mart ayından gelecek yılın temmuz ayına kadar yani toplam 18 ay gereklidir. Bu süreye ihracatın gecikmesi de eklenirse bu zaman dilimi 18-19 ayı bulabilir. Ancak bu tarihten sonra tütün İngiltere’deki pazarda görüciye çıkabilir.⁷⁵⁸

Konsolos Maling’in gözlemlerinden yola çıkarsak, 1860’lı yıllarda sancakta yaşayan insanlar tarafından tütünün kıymeti yeni yeni bilinmeye başlanmaktadır. Bunda, bölgenin tütün üretimiyle tanışmasının henüz yeni oluşu, bir ihraç ürünü olarak göreceli değerinin daha yeni yeni anlaşılmaya başlanması da etkili olmuştur. Gelişen tütün ticareti ve ekonomik getirisinin yüksekliği, gerek iç gerekse dış pazarlarda tütün çeşidine olan talebi doğrudan etkilediği için, bu durum bölgede her yıl yeni toprakların tütün ekimine açılmasına neden olmaktadır. Buna bağlı olarak buğday ve pamuk üretimleri ikincil konumda kaldığı gibi, iş ve para yatırımları da daha kârlı olması sebebiyle bu alana doğru kaymaktadır. Ayrıca tütün ekimi diğer ürünler için gerekli olan toprakları kısıtlamadan genişletilebilir konumdadır. Çünkü bölgenin mûmbit arazisi içerisinde ekilebilir boş ve geniş alanlar mevcuttur.⁷⁵⁹

Tablo 33: Kavala Bölgesinde 1844-1859 Yılları Arasında Yıllık Tütün Üretim Miktarı.

Yıllar	Ton	Yıllar	Ton
1844	4223	1852	5103
1845	3892	1853	6237
1846	3905	1854	7258
1847	4722	1855	8278
1848	4287	1856	8845
1849	4445	1857	9979
1850	4649	1858	8618
1851	4400	1859	8392

Kaynak: TNA; PRO FO 78/1683.

⁷⁵⁸ TNA; PRO FO 78/1683.

⁷⁵⁹ TNA; PRO FO 78/1683.

Yukarıdaki Tablo 33'te Kavala bölgesinde 1844-1859 yılları arasındaki 15 yıllık dönemi kapsayan tütün üretim miktarı ve-
rilmektedir. Bölgenin tarımsal arazisinden yıllık ortalama üretilen tütün yaklaşık 8.165 ton civarındadır.⁷⁶⁰ Tablodan da izleneceği gibi, 1844'ten 1859 yılına gelene kadar on beş yıllık dönem içinde tütün üretim oranı bazı yıllardaki dalgalanmalar bir tarafa bırakılırsa her yıl artış göstermiştir. 1844 yılında 4.223 ton olan yıllık üretim bir yıl sonra 331 tonluk bir düşüşle 3.892 tona gerilemiştir. 1846 yılında ise, 13 kilogram gibi çok küçük de olsa önceki yıla nazaran bir yükselişten bahsetmek mümkündür. 1847 yılına gelindiğinde tütün üretiminin 817 tonluk bir sıçrayışla 1844 yılı üretimini bile geride bıraktığı gözlenmektedir. 1847 yılında başlayan bu yükselişten sonra üretimdeki ikinci önemli yükselme 5.103 ton ile 1852 yılında gerçekleşmiştir. Daha sonraki yıllarda 1857'de 9.979 ton ile tabloda pigme yapan seviyeye kadar istikrarlı bir yükseliş söz konusudur. Sonraki iki yılda ise üretimde bir düşüşün başladığı görülmektedir. Bölgenin 1844-59 yılları arasındaki tütün üretiminde gerçekleşen bu dalgalanmaların nedenleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, tütün üretiminin sancağın tamamına yayılışının tarihinin henüz yirmi yılı geçmemiş olması, dolayısıyla bölgede tütünün deneme aşamasında olan bazı yerlerinde kalitesinde meydana gelen düşme, kuraklık ve kuraklıktan dolayı üreticilerin topraklarını boş bırakmaları bu durumu açıklayıcı sebepler olabilir. Bununla birlikte bölgede tütün üretim miktarında 1844'ten 1859'a kadar yaklaşık iki kat bir artış görülmektedir. Bu durum Kavala başta olmak üzere hinterlandını oluşturan Drama bölgesinde tütün ekim kültürünün halk arasında yerleşmiş olduğuna işaret etmektedir. Nitekim bölgede tütün üretiminin bundan sonraki seyri de bu tespiti doğrular niteliktedir.

Selanik gazetesinin 1 Haziran 1870 tarihli haberine göre, Drama çevresinde yağmurların sıklıkla yağması o yılki mahsulün hem en iyi kalitede hem de bol miktarda gerçekleşmesine vesile olmuştur.⁷⁶¹ Drama'dan gelen bir mektuba atıfla verilen bu haber, bölgede tarımsal geçmişi ancak 1840'lı yıllara kadar

⁷⁶⁰ TNA; PRO FO 78/1683.

⁷⁶¹ *Selanik*, Nu. 117, 1 Haziran 1870.

giden tütün ekiminde otuz yıllık bir zaman diliminde, tütün kültüründe sancakta yaşayan halkın almış olduğu mesafeyi göstermesi açısından önemlidir.

1905-1912 yılları arasında Kavala bölgesinde tütün üretimi, ekici sayısı, ekili alanlar ve elde edilen ürün miktarındaki değişim Tablo 34'te verilmiştir. Tabloya göre yedi yıllık bir süreçte Kavala bölgesinde 1909'a kadar tütün eken çiftçi sayısında bir artış olmamış, asıl artış bu yıldan sonra gerçekleşmiştir. Tablodan da izleneceği gibi tütün eken çiftçi sayısına paralel olarak tütün ekim alanları da aynı yıllarda genişlemiştir. Bu yıldan sonra tütün ekici sayısında gözle görülür bir artış dikkatleri çekmektedir.

Tablo 34: 1905-1912 Yılları Arasında Kavala Bölgesinde Tütün Üretimi.

Yıllar	Ekici Sayısı	Ekilmiş Alanlar (Acre)	Elde Edilen Ürün (Ton)
1904-05	23.856	16.833	8.676
1905-06	23.760	16.847	10.819
1906-07	22.350	15.843	1.025
1907-08	23.929	17.051	13.518
1908-09	23.605	15.989	7.952
1909-10	25.016	17.624	10.413
1910-11	30.760	22.460	10.943
1911-12	34.691	24.082	11.357

Kaynak: B.C.Gounaris, *Steam Over Macedonia*, s. 124.

Elimizde Kavala bölgesinde 1860 sonrasında tütün üretimine ait veriler bulunmamakla birlikte sancakta tütün üretimindeki asıl artışın 1900'den sonraki süreçte gerçekleştiğini tahmin etmek mümkündür. Bu konuda Selanik'te Fransızca olarak her on beş günde bir yayınlanan *Journal de Salonique* gazetesinde tütün üzerine çıkan bir makalede, "Tütünümüzün ulaşmış olduğu yüksek fiyatların sonucunda biliyoruz ki bu sene bu ürünün ekimine köylülerimizde yoğun bir gayret vardır..." denilmektedir.⁷⁶² Resmî rakamlara göre 1902'de Selanik Sancağı'nın 12 kazasında toplamda 4.822 dönüm arazide ekilen tütüne 1903

⁷⁶² *Journal de Salonique*, Nu. 773, 20 Ağustos 1903.

yılında, 40.188 dönüm ayrılmıştır. Bu rakam bir önceki yılın neredeyse on katına karşılık gelmektedir. Selanik vilayetine bağlı diğer iki sancağı (Drama ve Serez) da kapsayan Kavala kazası ve art bölgesindeki durum ise, bir önceki yıl 74.864 dönümlük arazide yapılan tütün ekimi 1903'te 105.835 dönüme ulaşmıştır. Bu rakamlardan yola çıkarak Drama ve Serez dâhil bütün Selanik vilayetinde 1903 yılında toplamda 146.023 dönümlük arazide tütün ekimi gerçekleştirilmiştir.⁷⁶³ Bir yıl önceki rakamlarla kıyaslandığında 1903'te 66.337 dönüm daha fazla alanda tütün ekimi yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Tablo 34'te verilen değerleri Selanik vilayeti geneli içinde değerlendirdiğimizde, vilayetin genelinde olduğu gibi Kavala'da da tütün üretiminde ve tütün ekim alanlarında bir önceki on yıla oranla dikkate değer bir artışın olduğu görülür. Bunda tütünün Avrupa pazarında ulaştığı yüksek fiyatlar da etkili olmuştur.

Bölgede 1906-1907 ile 1908-1909 yılları, tütün üretimi açısından diğer yıllara göre çok düşük bir dönem olmuştur. Elimizde bu durumu açıklayabilecek kesin veriler olmamakla birlikte akla ilk gelen, bu yıllarda bölgede bir kuraklığın yaşanmış olabileceğidir. Bundan başka tütün fideleri dikildikten sonra uzun süren yağmurlar da tütün üretimini olumsuz yönde etkileyen diğer bir faktördür. Örneğin 1905 Temmuz'unda Kavala'da birkaç gün hiç aralıksız devam eden yağmurlar, bölgede tütün ekili alanlarda ciddi hasara sebep olmuştur.⁷⁶⁴ 1905 yazında yaşanan bu durumun 1906-1907 ve 1908-1909 yıllarında da gerçekleşmiş olabileceği tahmin edilebilir.

Sonuç olarak tütün tarımı, 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında Drama Sancağı'nda yaşayan insanların tartışmasız en önemli uğraşı alanıdır. Drama Sancağı'nda üretilen tütün, dağ, ova ve tepe gibi yetiştirildiği coğrafi mekâna bağlı isimlendirmelerle anılmaktadır. Ayrıca tütünün "basma", "başı bağı", "altın yaprak" gibi bölgesel ve daha dar anlamda yöresel isimlendirmeleri de görülmektedir. Bununla birlikte bölgede tütünün asıl Drama ve Yenice adlarıyla iki türünün yaygın şekilde ziraatı yapılmaktadır.

⁷⁶³ *Journal de Salonique*, No: 773, 20 Ağustos 1903.

⁷⁶⁴ *Asır*, Nu. 996, 06 Temmuz 1905.

4. Yerel Pazar Ağı ve Panayırlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımın ticarileşmesi bağlamında önemli tartışmalardan biri para kullanımı ve yerel pazarların var olup olmadığı konusudur. Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca şehirler, yerel pazarlar, kısa mesafeli ve bölgesel ticaret hiçbir zaman önemini kaybetmedi. Şehir pazarlarının uzağında kalan boş topraklar büyük ölçekli tarım açısından cazip değildi. Yeni yerleşimlerdeki uzak pazarlara yönelik ticarî tarıma sadece Balkanlar'da rastlandığı söylenebilir. Bu yerleşimler hem topraklarının verimliliği, hem de uzak mesafelerdeki pazarlara daha kolay ulaşabiliyor olmalarıyla ayrıcalıklı bir konumdaydı.⁷⁶⁵ Bu sayede şehirler, kasaba ve köyler arasındaki bağlantı ağı sürüp gitti. Bu süreçte pazar yerleri kır ve şehir yerleşmelerinde yaşayan insanların önemli bir bağlantı merkezini oluşturmaktaydı. Pazar ağı aynı zamanda şehirlerin gelişim temelinde yapılandırıcı bir etkiye sahiptir. Pazarlar Osmanlı coğrafyasında farklı dönemlerde, pazar ve panayır olmak üzere değişik şekillerde adlandırılır ve bu durum karışıklıklara neden olabilir. Pazar yerleri yerel ticarî metanın el değiştirdiği, panayırlar ise çok çeşitli metanın pazarlandığı ve yabancı tüccarların da geldiği yerler olarak tanımlanabilir.⁷⁶⁶ 19. yüzyıl Osmanlı ticarî tarihine ışık tutan arşiv belgelerinde daha çok "pazar" sözü yerine "haftalık pazar" ifadesi kullanılmaktadır.⁷⁶⁷ Buradan hareketle pazar,⁷⁶⁸ haftada bir gün kurulan birkaç saat ya da en fazla bir gün içinde sona eren daha yerel kaynaklı bir organizasyondur. Panayır⁷⁶⁹ ise yılın belli zamanlarında bir veya

765 Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev.) Zeynep Altok, TVY, İstanbul: 1998, s. 8.

766 Pazar ve panayır arasındaki ayrım hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz.: Suraiya Faroqhi, "The Early History of the Balkan Fairs", *Südost Forschungen*, XXXVII, (1978), s. 50-68.

767 Bkz.: M. Akif Erdoğan, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler-I-II", *OTAM*, sy. 5, (Ocak 1994), s. 49-129; sy. 7, (1996), s. 339-384.

768 Satıcıların belirli günlerde mallarını satmak için sergiledikleri belirli geçici yer. Bkz.: *Türkçe Sözlük*, TDK, 10. Baskı, Ankara: 2005, s. 1588.

769 Belli zamanlarda ve genellikle küçük yerleşme birimlerinde kurulan, sergi niteliğini de taşıyan büyük pazardır. Bkz.: *Türkçe Sözlük*, TDK, 10. Baskı, Ankara: 2005, s. 1566.

birkaç kez kurulan sergi niteliği de taşıyan bir gün ile birkaç hafta arasında değişen bir sürede sona eren daha büyük ve daha çok ticarî kapasiteye sahip pazarlardır.⁷⁷⁰

Avrupalı Osmanlı tarih araştırmacıları 17 ve 18. yüzyıllarda Balkan panayırlarının ağırlıklı olarak dış ticaretle olan ilişkileri bağlamında taşıdıkları önemden sıkça bahsetmişlerdir.⁷⁷¹ Buna göre tüccarlar, Selanik'e indirdikleri mallarını Teselya, Makedonya ve Güney Bulgaristan yoluyla dağıtırlardı.⁷⁷² Literatürde şehirleşme ve ticarileşme arasındaki bağlantı kısmen araştırılmış bir konudur. Yerel ticaretin gelişimi ve şehirleşmede pazarların oldukça önemli bir role sahip olduğu Ortaçağ Avrupa'sı örneğinde açıkça ortaya konmuştur.⁷⁷³ Osmanlı arşiv kaynakları arasından bulunan çok sayıda belgeden Balkanlar'da pazarların 16-17. yüzyılda bile iyi örgütlendiği, çevredeki ahalinin ihtiyaçlarını karşıladığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Faruqi, Balkanlar'da panayırların şehirlerden ziyade köy ya da en çok da sessiz bir kır kasabası olan yerlerde kurulduğu görüşündedir. Tüccarın depolama imkânı, panayırdaki harcamaya zamanın sınırlı olması hepsinden önemlisi bir panayırın avantajının riskine eşit olması sebebiyle panayırlar büyük şehirlerin hâkim olduğu alanların dışında kurulmaktadır.⁷⁷⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda cirolarına göre orta büyüklükte kurulan panayırlar genellikle şehir-içi ticarete ve küçük ölçekteki panayırlar ise yerel ihtiyaçlara hizmet etmekteydi. Gerek

770 Osmanlı belgelerinde panayıra, "yılada bir defa ikame olunan panayır tabiri olunur pazar" denmektedir. Bkz.: Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıl)*, Eren Yayınları, İstanbul: 1996, s. 11.

771 Örnek bir çalışma için bkz.: N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVI-II siecle*, Paris 1956, s. 209-212; s. 395-397.

772 Bkz.: Virginia Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *IÜİFM*, c. 27, sy. 1-2, (1967-1968), s. 47-56.

773 Avrupa'daki gelişim için bkz.: Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. I-II, (Çev.) M. Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara: 1993-1994.

774 Bkz.: Suraiya Faruqi, "Balkan Panayırlarının Eski Tarihi", *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayat*, Doğu-Batı Yayınları, (Çev.) Emine Sonnur Özcan, Ankara 2006, s. 157-186.

Balkanlar'da gerekse Anadolu'da birbirine yakın bölgelerde kurulan panayırların açılış ve kapanış tarihleri birbiriyle çakışmayacak şekilde organize edilmekteydi. Özellikle Balkanlar'da kurulan panayırlar arasında da düzenli bir organizasyon bulunuyordu. Panayırların açılması belgelerde geçen ifadelerle "kadimden beru" âdet olduğu hâlde, bazı panayırlar zamanın şartlarının değişmesi sonucu terk edilebiliyordu. Bu durum, panayır kurulan bölgenin halkı ve tüccarı arasında hoşnutsuzluk yaratıyordu. Devlet, kapanan bu panayırlara alternatif oluşturacak şekilde, uygun yer ve tarihlerde yeni bir panayır açılmasını hedeflemekteydi. Örneğin Drama kazasında eskiden beri kurulan panayırın kapanmasından sonra, geçimlerini bu yoldan sağlayan tüccar ve bölge halkı ortada kaldığı için bölge müteşebbislerinin de girişimleriyle yeni bir panayırın kurulması hedeflenmiştir. Yeni panayırın, Serez ile Nevrekop panayırlarının açılış tarihleri arasında uygun bir tarihte kurulmasına karar verildiği görülmektedir. Drama Panayırı'nın açılış tarihi, her yılın kasım ayının on beşinde Serez'de açılan kervan panayırlarından Nevrekop Panayırı'nın açılışına kadar geçen altı aylık süre içinde uygun bir tarihte olacaktır. Bu yönüyle yeni kurulan Drama Panayırı'nın Rumeli'de açılan diğer panayırlara zararı dokunmayacaktır.⁷⁷⁵ Bu panayırın 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca devam edip etmediğini bilemiyoruz. Bununla birlikte 20. yüzyıl başlarında Drama Sancağı'nda dört önemli panayır kurulmaya devam etmektedir. Bunlar, Kavala'da 1 nisan ve Pravişta'da 1 mart tarihlerinde başlayan ve 3'er gün süren kesim panayırı; yine 1 nisan tarihinde sadece bir gün süren Sarışaban'ın Karamanlık köyünde Çal Dağı ve Sarışaban'ın merkezindeki Teke Panayırı'dır.⁷⁷⁶

İdarî yapılanmada 19. yüzyılın ikinci yarısında bir süre Drama Sancağı kazaları arasında yer alan Gümülcine'de de Hristiyanların Paskalya Bayramı'na yakın zamanlarda yıllık büyükbaş hayvan panayırı düzenlenirdi. Bu panayır Fransız tüccarların da sıkça katıldığı uluslararası bir panayır organizasyonuydu.

775 Bkz.: Ömer Şen, *age*, s. 19.

776 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1318, s. 513; Selanik: 1320, s. 571.

Bu panayırda katır, beygir, öküz gibi büyükbaş hayvanlar en çok satışı yapılan metalar arasındaydı. Panayırda satılan ortalama sığır sayısı Tablo 35'te verilmiştir. 1850'li yılların sonuna gelindiğinde Gümülcine Panayırı'na rağbetin azaldığı görülmektedir. Çünkü sığırların çokça yetiştirildiği Osmanlı ülkesinde, Kırım Savaşı kıtlığa neden olmuştur. Bu süreçte sığırları beslemek yerel ekonomide çiftçiliğin ikincil durumu haline gelmiştir.⁷⁷⁷

Tablo 35: Gümülcine Panayırı'nda Satılan Büyükbaş Hayvan Sayısı ve Fiyatı.

Büyükbaşın Adı	Sayısı (Baş)	Birim Fiyatı	Toplam Fiyatı (Sterlin)
Katır	1.000	15-25	20.000
Beygir	500	10	5.000
Öküz	500	12	6.000
Toplam	2.000	-	31.000

Kaynak: TNA; PRO FO 295/2.

Kavala ve Karaağaç limanları arasında düzenli olarak haftalık veya çoğunlukla da iki haftada bir Avusturya, Fransa ve Osmanlı buharlı gemileri aracılığıyla seferler yapıldığı gibi bu limanlardan İstanbul, Selanik ve İzmir şehirlerine de seferler düzenlenmektedir. İngiliz buharlı gemileri (Liverpool hatları) ara sıra İngiltere'ye gidecek malları taşımak üzere Kavala'ya gelmektedir. Bu dönemde buharlı gemiler sahil ticaretinin en yüksek payını almaktadırlar. Bu bağlamda Konsolos Yardımcısı Maling bile, ileriki dönemlerde Rus ve Yunan buharlı gemi şirketlerinin Kavala gibi şehirlerde acenteler kurmak istemesinin kaçınılmaz bir gerçek olduğu görüşündedir.⁷⁷⁸ Nitekim çok uzun bir süre geçmeden 19. yüzyılın ikinci yarısında Kavala'da pek çok ülkenin denizcilik şirketlerinin acenteleri kurulmuştur. Kavala Limanı'ndaki bu hareketliliğin daha iç bölgelerde kurulan panayır ve pazarları ve buralarda satılan metanın çeşitliliğini bir şekilde etkilediğini tahmin etmek mümkündür.

⁷⁷⁷ TNA; PRO FO 295/2.

⁷⁷⁸ TNA; PRO FO 295/2.

Drama kazasında pazar günleri haftalık mutat pazar kuruldu. Pazar gününün Hristiyan toplumunun ibadet ve yortu günü olması sebebiyle kasabada yaşayan Hristiyan ahali haftalık pazarın salı günü kurulması için bir dilekçe vermiştir. Pazar gününün burada “kadim”den beri haftalık pazarın kurulduğu gün olması sebebiyle Drama’da salı günü ikinci bir pazarın kurulmasına karar verilmiştir.⁷⁷⁹ 1863 yılı başında alınan bu karar, devletin Müslüman veya gayrimüslim tebaanın isteklerine du-yarsız kalmayarak ama aynı zamanda “kadim”den beri devam ettirdiği geleneği de muhafaza ederek karşılaşılan problemlere bir çözüm arayışı içinde olduğunun da göstergesidir.

Drama Sancağı’nda pazarlarda bu çevrede üretilen hububat, mısır, pirinç, bakliyat, patates, tütün, susam, bal, sebze ve meyveyi görmek mümkündür.⁷⁸⁰ Ayrıca Selanik vilayeti genelinde en çok küçük ve büyükbaş hayvanın yetiştirildiği yerlerden birinin de Drama ve çevresi olduğu göz önünde bulundurulursa⁷⁸¹ bu pazarların bir köşesinde çok yakınlardaki köylerden gelen, kendi ürettikleri peynir, çökelek, tereyağı, kaymak, kese yoğurdu ve yumurta satan köylüler de olmalıdır. Günümüzdeki örneklerden yola çıkarak düşünersek, kendi üretimi olan nakış, dantel ve iğne oylarını satan kadınlara da bu kasaba pazarlarının bir köşesinde rastlamak mümkündür. Yine Kavala’nın çok yakınındaki Taşoz Adası’nda üretilen zeytin ve zeytinyağı ile katran, çıra, odun, çam kobağı gibi ürünlerin de haftalık pazarlarda satıldığı tahmin edilebilir. Bunlardan başka Drama’dan dokuma kıl heybe, torba, çuval ve urgan, reji idaresi kurulmadan önceki dönemlerde Nusretli, Doyran gibi tütünüyle ün yapmış köylerden kıyılmış tütün alınıp gezici pazarcı ve çerçiler tarafından köy ve kasaba sakinlerine satıldığını tahmin etmek hiç de güç değildir. Pravišta veya Sarışaban’dan Kavala’ya ya da Nusretli, Doyran gibi köylerden Drama’ya pazara gitmek isteyen bir köylü için sabah namazıyla başlayan gün çok da kısa

779 BOA., İ. MVL., 486/22026, 02 M. 1280.

780 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1324, s. 100-106.

781 *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1324, s. 114-115.

olmasa gerekti. Ayrıca Drama Sancağı'nın bazı yerleşimlerinde oralarda yetiştirilen ürünlerin satıldığı zahire pazarı gibi sınırlı çeşitte ürünün satıldığı daha küçük boyuttaki pazarların varlığını tahmin etmek de mümkündür.

5. Drama Sancağı'nda Çiftlikler

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarındaki değişimin görünümü, toprağın kullanım sistemini de etkilemiştir. Balkanlar'daki büyük mülk arazi biçimleri yani "çiftlikler" in ortaya çıkışı sorunu literatürde bugün bile tarihçiler arasında heyecanla tartışılan konular arasındadır.⁷⁸² Bunda çiftliklerin dikkate değer bir biçimde en erken Balkanlar'da görülmeye başlaması da etkilidir. Temelde büyük çiftliklerle ilgili dört ana yorum söz konusudur.⁷⁸³ İlk yorum Marksist teorinin ileri sürdüğü, tımar sisteminin bir çeşit kapitalist üretim sistemine dönüşümü çiftliklerin oluşmasını sağlamıştır ve köylüyü toprağa bağlı, ücretli işçiler (serf) hâline getirmiştir, görüşüdür. Bu görüşe göre köylü, devlete ait miri topraklarda kendi adına toprağı çalıştırırken tımar sisteminin evrimiyle birlikte tarlada çalışan yevmiyeli işçiler haline dönüşmüştür. Bu yönüyle bazı tarihçiler Balkanlar'daki tımarın çiftliğe dönüşümünü Doğu Avrupa'daki geniş çiftlik oluşumlarıyla ilişkilendirdiler ve bu durumu serflerin tekrar ortaya çıktığı şeklinde yorumladılar. Çünkü geniş toprakların şahısların elinde kalmış olması sonucunda Batı ve Orta Avrupa'nın artan taleplerinden kaynaklanan geniş ölçekli mono-kültür (tek ürün endüstri bitkileri) ve pazar endeksli pamuk, tütün gibi ürünlerin büyük çiftliklerde üretiminin gerçekleşmesinde işçiye ihtiyaç duyulacağı için serflikin varlığına vurgu yapmaktadırlar. Diğerlerinin görüşü ise, büyük

782 Bu konuda toplu tartışmalar için bkz.: *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev.) Zeynep Altok, TVY, İstanbul: 1998.

783 Çiftlik konusunda bkz.: Halil İnalcık, "Çiftlik", *Encyclopedia of Islam*, 2nd edition, vol. II, pp. 32-33; Aynı yazar, "Çiftlik", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 313-314; Ö. Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İA*, c. 3, İstanbul 1945, s. 392-97.

mülklerin meydana gelişi pratiğini Balkanlar'daki Osmanlı idaresinin temel yapısal örneği olarak açıklamaktadırlar.⁷⁸⁴

Doğu Avrupa modelini Balkanlar'a uyarlayan ilk araştırmacılar olan Stoianovich, bağımlı köylü emeğinin kullanıldığı büyük çiftliklerin Balkanlar'da ortaya çıkmasının sebebinin, ihracat piyasalarının yerel ekonomideki önemli rolü olduğunu iddia etmekle birlikte,⁷⁸⁵ sonraki araştırmalar bu tespitin doğru olmadığını ortaya çıkarmıştır. Çünkü Balkanlar'da ticarileşmenin etkisinin en kuvvetli hissedildiği zamanlarda bile büyük toprak sahiplerinin çoğu "çitlemeyi" başaramadılar ve vergi toplayan kişiler olarak kalmaya devam ettiler. Balkan çiftliklerinin önceliğinde köylülerin serfleştirilmesi değil, onlardan daha fazla vergi alma çabaları vardır.

Wallerstein'in "periferilizasyon (çevreleşme) teorisi"ni⁷⁸⁶ benimseyen bazı tarihçilerin iddiaları ise şu yöndedir: 18. yüzyıl ortaları ve 19. yüzyıl başlarında dünya ekonomik sisteminin etkisiyle Avrupa ticaretinin genişlemesiyle bütün dünyada toprak sisteminde meydana gelen değişimden Osmanlı İmparatorluğu da etkilendi. Tarımın ticarileşme pratiklerinin genişlemesiyle büyük çiftlik oluşumları da artmış ve 16. yüzyılda başlayan bu süreç 17 ve 18. yüzyıllarda daha da artarak devam etmiştir. Dünyanın birçok yerinde ticaret olanakları gelişince pazara yönelik büyük ölçekli tarım yapan, serfleştirilen ya da toprağa bağımlı köylüleri istihdam eden tarım işletmeleri olarak çiftlikler

784 Bkz.: Traian Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, v. XII, (1953), s. 398-411; Aynı yazar, "The Conquering Balkan Orthodox Merchants", *Journal of Economic History*, v. XX, No: 2, (1960), s. 234-313; Deena R. Sadat, "Rumeli Ayanları: Eighteenth Century", *The Journal of Modern History*, v. 44, No: 3, (September 1972), pp. 346-363.

785 Traian Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, v. XII, (1953), pp. 398-411.

786 Wallerstein'in teorisi tamamen ticarî taleplere dayalı, üretim-tüketim ilişkileri eksenli ve ticaret endeksli bir ekonomistik model tasarımıdır. Burada zorlama olarak tepeden inme, indirgemeci bir yaklaşım söz konusudur. Bu yönüyle mevcut teori literatürde ciddi eleştiriler almıştır. Derli toplu bir eleştiri için bkz.: Ebubekir Ceylan, "Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları", *TALİD*, c. I, sy. 1, 2003, s. 81-95.

ortaya çıkmıştır. “Bey”lerin büyük çiftliklerinde yapılan yoğun ticarî tarım ürünlerinin üretimi, ihracata yönelik bir ticarete yol verdi. Bu görüşü savunan tarihçiler, Avrupa’nın ticarî tarım ürünlerine olan talebinin artması sayesinde büyük çiftliklerin yayılarak geliştiğini iddia etmektedirler.⁷⁸⁷

Wallerstein, Doğu Avrupa’nın dünya ticaret ağlarıyla bütünleşen ilk bölge olmasını büyük ölçekli ticarî tarımın oluşmasına yol açtığını iddia eden geleneksel bir yaklaşıma sahiptir. Doğu Avrupa modelinin bütün çevre ülkeleri için genellendiği bu yaklaşıma göre, toprak sahipleri kazançlı pazarlarla ve büyük kârlar etme fırsatıyla karşılaşınca feodal toprak sahipleri hem köylülere daha ağır yükümlülükler bindirmeye hem de mülklerini ekonomik bakımdan verimli işletmeler olarak düzenlemeye çalışmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu’nda büyük ölçekli çiftlikler meselesi ilk olarak bu Doğu Avrupa modelinde ele alınmıştır. Ne var ki yapılan araştırmalar, köylü hanelerinin sadece vergiyi ödemekle yükümlü olduğu küçük mülkiyete dayalı tarımdan, köylülük üzerine gittikçe artan yükümlülüklerin bindirildiği büyük ölçekli işletmelere böylesi bir geçişin, Osmanlı İmparatorluğu’nun kapitalist pazarlarla bütünleşmesinin önemli bir unsuru olmadığını göstermektedir.⁷⁸⁸

Bu görüşlerin aksine Ömer Lütfü Barkan’ın Osmanlı Balkanları’nda çiftlik yapılarına ilişkin tezi ise, bu çiftliklerin Doğu

787 Bu tezi savunan bazı tarihçiler ve çalışmaları için bkz.: Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi*, c. I-II, (Çev.) Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul 2004-2005; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, (Çev.) Kudret Emiroğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1993. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, 3. Baskı, TVYY, İstanbul: 2005; Huricihan İslamoğlu-İnan, “State and the Peasants in the Otoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the Sixteenth Century”, *Otoman Empire and the World-Economy*, (Ed. Huricihan İslamoğlu-İnan), Cambridge: 1987, Cambridge University Press, s. 101-159.

788 Bkz.: Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev.) Zeynep Altok, TVYY, İstanbul: 1998, s. 17-35; Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev.) Zeynep Altok, TVYY, İstanbul: 1998, s. 36-56.

Avrupa örneklerinden farklı olduğu ve çiftliklerin onlara göre daha küçük olduğu yönündedir.⁷⁸⁹ Bundan başka Halil İncalcık, bahsedilen teorilere katılmamakla birlikte, Osmanlı'daki çiftlik oluşumlarıyla Avrupa'daki pazar şartları arasında yakın ilişkilerin olduğunu iddia etmektedir. İncalcık'ın üzerinde durduğu, daha çok devlete ait miri arazilerin özel mülke dönüşüm süreci ve modelidir. Çoğu tarıma açılmamış olan ve belli hizmetler karşılığında belli kişilere has, zeamet, tımar şeklinde verilen miri arazilerin mülk araziye dönüşüm sürecinde ilişkiler karışmış ve bu sayede büyük çiftlikler oluşmuştur.⁷⁹⁰

Halil İncalcık'ın ileri sürdüğü bu görüşe Gilles Veinstein de katılmaktadır. Buna göre Osmanlı tarım yapısı içinde "özelleştirilmiş büyük mülkiyetler" olarak tarif edilen çiftliklerin varlığı yadsınamaz bir gerçektir fakat bu toprak parçalarının büyük toprak sahiplerinin yönettiği işletmelere doğru giden bir dönüşümün yaygın olmadığı, mevcudiyetinin tali yani ikincil konumda kaldığıdır. İncalcık ve Veinstein'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin gelişmesi, üretim ilişkilerinin değişmesine yol açmamış, ancak ayan, tüccar ve vergi toplama işini yürüten uygun mevkideki çeşitli görevliler ürünlerin ve paranın dolaşımındaki yeni fırsatları değerlendirmişlerdir.⁷⁹¹

789 Bkz.: Ö. Lütü Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1980, s. 291-375; Aynı yazar, "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri, Balkan Memleketlerinin Toprak Meseleleri Tarihine Bir Bakış", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1980, s. 377-448.

790 Bkz.: Halil İncalcık, *The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants*, J. L. Bacque-Grammont and Paul Dumont (Edts.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, (Leuven: Editions Peters, 1995), s. 114-119. Ayrıca bkz.: Halil İncalcık, "Çift-Hane Sistemi: Osmanlı Kırsal Toplumunun Örgütlenmesi Teoride ve Tarihsel Perspektif İçinde Çift-Hane (Köylü Aile Çiftliği)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi c. I 1300-1600*, (Çev.) Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul: 2000, s. 187-199.

791 Bkz.: Gilles Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev.) Zeynep Altok, TVYY, İstanbul: 1998, s. 36-56.

İnalcık'a göre, Osmanlıların Nil Vadisi ve Bereketli Hilal'de kendilerinden önce var olan büyük toprak sahipliği sistemini sürdürdükleri Arap topraklarının tersine Balkanlar, küçük köylülüğe dayanan kırsal bir toplum yapısına sahipti.⁷⁹² Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da belki de en önemli mirası tarih boyunca koruduğu özgül tarımsal toplumsal yapıydı. Küçük aile çiftliğine (çift-hane sistemi) dayanan bir tarımsal sistemin sürdürülmesi,⁷⁹³ bütün Osmanlı toplumsal-siyasal yapısı için hayati önemdeydi. Çift-hane, bir köylü hanesi ve bir çift öküzle işlenebilecek, o hanenin geçimini sağlamaya ve üretimi sürdürüp vergi yükümlülüklerini yerine getirmeye yetecek büyüklükte bir topraktan oluşan ekonomik ve mali bir birimdi. Osmanlı bürokrasisi, bu türlü tarımsal-mali birimleri korumak için gereken önlemleri aldı ve çiftlikleri büyük toprak sahipliğine dönüştürmeyi amaçlayan her türlü eğilimi ortadan kaldırmak konusunda temelde başarılı oldu. Bunu gerçekleştirmek için benimsenen siyaset, bütün işlenebilir toprakları devlet mülkiyetine (miri topraklar) almaktan ibaretti. Böylelikle Balkanlar ve Anadolu'da yaşayan, sonradan kendi bağımsız ulusal devletlerini kuracak olan çok sayıdaki toplumun hepsi temelde küçük toprak çiftliğinden oluşan bir toplumsal yapıyı tevarüs ettiler.⁷⁹⁴

792 L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirası Balkanlarda ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, (Der. L. Carl Brown), (Çev.) Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 29.

793 Tarihsel sırasıyla Roma, Bizans ve Osmanlı egemenliğine girmiş topraklarda görülen tarımsal örgütlenmenin temeli; aile çiftliği birimlerinin hür köylü hanelerince ekilip biçilmesi ve işletilmesi esasına dayanmaktadır. Rusya dışındaki köylü toplumları için geçerli olup olmadığı tartışma konusu olsa da köylü ekonomisi teorisini A. V. Chayanov'a göre de bu üç imparatorluğun hâkim olduğu coğrafi kuşakta ekonomik bakımdan en etkin üretim sistemi geleneksel köylü aile çiftliğiydi ve binlerce yıl boyunca kırsal toplumun "temel hücre" olarak kalmıştır. Chayanov'un Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu dâhil bütün geleneksel tarım rejimlerinin uygulanabilir olduğunu ileri sürdüğü teorisi hakkında geniş bilgi için bkz.: A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, (Der. D. Thorner-B. Kerblay-R.E.F. Smith), Homewood, Illinois: 1966.

794 Halil İnalcık, "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", *İmparatorluk Mirası*, (Der. L. Carl Brown), (Çev.) Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, İstanbul: 2000, s. 36.

Osmanlı Balkanları'nda toprak sahipliğine dayalı bir soyluluk gelişmemiştir. İmparatorluğun izlediği toprak rejimi böyle bir sınıfın oluşumuna müsaade etmemiştir. Bu, eski yerel Hristiyan aristokrasinin Osmanlı ile bütünleşmiş olmasının yanında, güçlü bir merkeziyetçi devletten bağımsız biçimde gelişebilecek toprak sahibi bir sınıf oluşumunun engellenmiş olmasından kaynaklanmaktaydı.⁷⁹⁵ Devletin toprak üzerindeki bu mutlak denetimi, "özel büyük çiftlik sahipleri yönetici elite mensup olsalar bile, tarımsal üretimde hâkim duruma ulaşamazlardı. Bunun temel nedeni, hem işgücünün görece özgür bir köylülükten oluşması, hem de ürünlerin narh sistemiyle saptanan düşük fiyatlarla satılması gereğiydi."⁷⁹⁶ Görece özgür bir köylülüğün varlığı Balkanlar'ı serfliğin ikinci kez doğuşundan kurtardığı bir gerçektir. Bununla birlikte Todorova, bu durumun uzun vadede Adanır'ın "tarımsal verimlilikte önemli çapta artışlar için bir engel oluşturduğu ve kapitalist üretim tarzına geçişi güçleştirdiği"⁷⁹⁷ iddiasını kabul etmemektedir.⁷⁹⁸

Gounaris'in tespit ettiği bilgileri doğru kabul edersek, 1863'te Selanik bölgesinde küçük çiftliklerin % 40'ı 50 acreden daha küçük ve diğer % 40'ı ise 500 acreden daha büyük çiftliklerdir. 1869'a kadar bu durum değişmemiştir. Makedonya'nın büyük bir bölümünde büyük toprak sahiplerinin küçük toprak sahiplerine oranı, dönüm bakımından kabaca 2/3 idi. Yani büyük toprak sahiplerinin oranı daha fazlaydı. Gounaris'e göre küçük toprak sahipleri, genellikle kendileri şehirde yaşayan ve kırsalda toprağa sahip olan hünerli işçiler ile zanaat erbabından oluşmaktaydı.⁷⁹⁹ Bununla birlikte Makedonya'nın tamamı için yapılan bu genelleme daha küçük yönetim bölgeleri için uygun değildir. Nitekim eldeki bazı veriler farklı bölgeler arasında bu oranın değiştiğini göstermektedir. Örneğin Drama bölgesinde köylüler neredeyse toprağın yarısından daha fazlasına

795 Maria Todorova, "Balkanlar'daki Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası*, (Der. L. Carl Brown), (Çev.) Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, İstanbul: 2000, s. 92.

796 Fikret Adanır, "Osmanlı Hakimiyeti Boyunca Güneydoğu Avrupa'da Gelenek ve Kırsal Değişim", *Toplum ve Bilim*, sy. 46/47, (Yaz 1989-Güz 1989), s. 19-25.

797 Adanır, agm, s. 25

798 M. Todorova, agm, *İmparatorluk Mirası*, s. 93.

799 Gounaris, *age*, s. 17.

sahiptirler. Küçük mülk sahiplerinin oranları Müslümanlarla Hristiyanlar arasında eşit şekilde dağılırken, bunların sahip oldukları toprak 5 ile 40 acre arasında değişmekle birlikte ortalama 10 acre dolaylarındaydı.⁸⁰⁰ Yine Makedonya genelinde büyük çiftliklerin önemli bir kısmına Müslümanlar sahip olmakla birlikte, 1850'lerden sonra gayrimüslimler de toprak sahibi olarak ön plana çıkmaya başlamıştır.⁸⁰¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında olduğu gibi Drama Sancağı'nda da toprak büyük oranda onu işleyenlere aitti. Her ne kadar birkaç bin dönümden oluşan büyük çiftlikler varsa da Drama Sancağı'nda toprağın büyük çoğunluğu küçük toprak sahipleri tarafından işlenmekteydi. Sancakta serbest mülkiyete sahip olan köylüler toprağın küçük bir parçasını daha çok ailenin yardımıyla işlemektedirler, nadiren de kiraladığı işgücünün yardımına yani yevmiyeciye, mevsimlik geçici işçilere başvururlardı.⁸⁰² Mevsimlik geçici işgücü, imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi genellikle göçer işçilerden oluşmaktaydı.⁸⁰³ Bununla birlikte bölgede toprağın çok daha fazla bir bölümünü elinde tutan büyük toprak sahipleri de vardı ki, bu toprak sahipleri 50-60 hatta 100 acrelik toprakları işlemektedir.⁸⁰⁴ Bu tür "çiftlik" tabir olunan büyük topraklar daha çok kasaba ve şehirlerin çevrelerinde bulunmaktaydı. Bu kadar geniş toprakların

800 1 acre= 0,430 dönümdür.

801 Gounaris, *age*, s. 17-18.

802 Rumeli'de belli bir işi olmayan, gündelik çalışan yevmiyeci rençperlere "aylakçıyan" denmektedir. Bkz.: Hamiyet Sezer, "Tepedelenli Ali Paşa'nın Çiftlikleri Üzerine Bir Araştırma", *Belleten*, c. LXII, sy. 233, (Nisan 1998), s. 77.

803 Sözgelimi 1860'ta İngiliz konsolosu, Aydın vilayetinde yaşayan 991.700 kişinin yaklaşık 110.000'inin "göçer" olduğunu tahmin etmişti. 1869'da başka bir konsolos Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki topraklarında çalışan mevsimlik işçi sayısının yaklaşık 200.000 olduğunu belirtmiştir. Göçer işçiler konusunda Batı Anadolu örneğinde geniş bilgi için bkz.: Reşat Kasaba, "Batı Anadolu'da Göçer İşçiler", *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, (Çev.) Banu Büyükkal, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s. 24-32.

804 1859 yılında Kavala'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Maling Drama Sancağı'nda tarımsal üretimle ilgili Selanik'e gönderdiği raporda bu durumdan; "...Her bir köylü kesinlikle 5 acre (yaklaşık 2 dönüm) ya da daha az miktarda serbestçe ekim yapabildiği mülk toprağa sahiptir. Böyle serbest mülkiyeti olan köylü toprağın küçük bir parçasını ailesinin yardımıyla ve nadiren de

işlenebilmesi için işgücünün kiralanmasına ihtiyaç vardı. Toprak sahibi ağa, eşraf ve ayanlar ise arazilerini ortakçılık sistemiy-le işlerdi. Çiftliklerin ekilip biçilme işini yarıcılar yani ortakçılar veya kiracılar gerçekleştirirdi. Topraksız tarım işçileri olan yarıcılar, genellikle 6 ile 7 acre, Drama gibi yerlerde ise 5 acrelik eşit parçaya bölünmüş tarım alanlarını işlerdi.⁸⁰⁵

Makedonya'da toprağı işleyen kiracılar, ortakçılar (yarıcı) ve kesimciler (belirlenmiş oranda pay alıcılar) şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. İlk grup olan ortakçı (yarıcı), tarımsal üretim için alet-edevat ve bir de emek sağlamak zorundaydı. Toprak sahibi bey ise çiftliği sürmek için öküz, ihtiyaç nispetinde tohum ve ortakçıların barınabilmesi için küçük bir ev ya da kulübe sağlardı.⁸⁰⁶ Bu durumda ürün, aşar verildikten ve gelecek yıl ekim için gerekli tohum ayrıldıktan sonra ortakçı ve toprak sahibi arasında eşit şekilde paylaşıldı.⁸⁰⁷ Ayrıca ortakçılar, toprak sahibinin

kiraladığı işgücünün yani gündelikçilerin yardımına başvurmak suretiyle işleyebilmektedir. Bununla birlikte toprağın çok daha fazlasını elinde tutan geniş arazilere sahip köylülerin ellerinde 50-100 acre (yaklaşık 20 ile 40 dönüm) kadar toprak bulunabilmektedir. Bu toprakların ekilebilmesi için hâliyle işgücünün kiralanmasına yani yevmiyecilere, gündelikçilere ihtiyaç vardır..." şeklinde bahsetmektedir. Bkz.: *TNA; PRO FO. 78/1683*.

805 *TNA; PRO FO 78/1683; TNA; PRO FO 295/2; Gounaris, age, s. 18.*

806 Örneğin Drama Sancağı'nda yer alan emlak-i hümayûn çiftliklerinde Pürsi-çan Çiftliği'nde sürdürülen tarımsal faaliyetler için demirbaş olarak kayıtlı hayvan, tohum ve binaları şöyle sıralayabiliriz: 18 öküz (6 edna, 6 evsat ve 6 âlâ), 3 inek, 9 hergele (2 âlâ, 4 evsat, 2 edna ve 1 tay); hinta (144 kile), şair (144 kile), burçak (20 kile), 4 araba, 6 araba demiri, 5 çift aleti, 1 saman kayışı, 5 tas, 2 köhne minder, 1 yastık, 30 döğen bıçağı; 4 köhne konak odası, 1 tahtani ahır, 2 yer odası, 12 ambar gözü, 1 kozak mahzeni, 1 pembe mahzeni, 1 işçi fırını, 1 öküz ahır, 1 samanhanesi, 28 ortakçı kulübesi ve 7 fırın. Bkz.: *BOA., ML. VRD. d., Nu. 493, Sene 1257- 1259 (1841-1843).*

807 Konsolos Yardımcısı Maling toprak sahibi ile ortakçı arasındaki bu ilişkiyi şöyle tarif etmiştir: "...Toprak sahibi çiftliği kiraya verir, tohum ekimi için toprağın hazırlanması gibi zirai uygulamalar ile tohum ücreti gibi kendi harcamalarını ilk olarak toplam maliyetten düşerdi. Kiracı konumundaki her bir köylünün, ürünü emniyet altına alma ve korumada kullanılmak üzere kendisinin ve ailesinin emeği ya da kiralanan işgücü için belirli bir gider ihtiyacı olabilmekteydi. Kanunî olarak bütün bu kesintilerden sonra geri kalan ürün toprak sahibi ile ortakçı (yarıcı) arasında eşit miktarlarda bölünmektedir..." Bkz.: *TNA; PRO FO 78/1683*.

payını antrepo veya ambarlarına taşımak ve toprak sahibinin özel mahsulünü biçmek ve ona yakacak odun temin etmek zorundaydılar. Toprak sahibi tarafından ortakçılara, verdiği hizmetler karşılığında yarım dönüm kadar kendilerinin ekip biçeceği kadar bir toprak verilir ve verilen bu toprak parçası Makedonya bölgesinde yerel dilde “paraspora” olarak adlandırılırdı. İkinci grup olan kesimciler ise, toprak sahibiyle ortakçılara benzer şekilde yaptıkları bir anlaşma ile çalışır fakat onlardan farklı olarak üretimde eşit oranlarda pay alamazdı. Bunlardaki pay kiracı ve toprak sahibinin arasında belirlenen diğer özel ayarlamalara göre belirlenirdi. Bu sebeple kesimcilerde eşit bir paylaşım yoktu. Üretimden aldıkları hisselerle göre ortakçıların kesimcilere oranı 3/1'di. Yani ortakçılar üretimden üç pay alırken kesimciler sadece bir pay alabilmekteydiler.⁸⁰⁸

Genellikle ortakçıların toprak sahipleriyle anlaşmaları yıllık ve geleneksel anlamda sözlü olarak yapılırdı. Anlaşma yenileneceği zaman güç toprak sahibindeydi. Çünkü bu sistemde toprak sahibinin dezavantajlı konumdaki yarıcılarla anlaşması söz konusu olmadığında kendi isteği doğrultusunda onlara yol verebiliyor ya da onları çalışmaya zorluyordu. Bununla birlikte bu durum bütün toprak sahiplerinin anlaşmalarına etki eden bir olasılıktı. Aksi takdirde yol verilen kiracılar daha kazançlı bir şekilde başka bir yere taşınabiliyordu. İşlenmeye açık mümbit toprakların varlığı düşünülürse kiracılar bu durumu bir taktik olarak kullanabiliyordu ki bu taktik, toprak sahipleri arasında toprak işleyicilerinin işe alımı açısından zarar veren bir çekişmeye neden oluyordu. Öte yandan toprak sahipleri ile kiracılar arasında yapılan bu anlaşma kiracılar için memnuniyet verici bir anlaşma olduğunda tatmin edici bazı sosyal sonuçlar meydana getirebilmekteydi. Bunun zıddı hâlinde ise hükümetin müdahalesini gerekli kılan durumlar söz konusu olabilmekteydi.⁸⁰⁹ Böyle bir sistem kiracı ya da ortakçılara bir gayret vermediği gibi, toprak sahibine ortakçı ya da kiracılar üzerinde baskı kurma gücü tanımaktaydı. Ayrıca toprak sahibi bey, sorumsuz ve art niyetli

808 Gounaris, *age*, s. 18.

809 Gounaris, *age*, s. 18.

birisi olması hâlinde köylü bu sistemde yılsonunda borçlu çıkabiliyordu. Tarımsal işgücü kıtlığı arazi ve çiftlik sahipleri için da-imi bir şikâyet konusu olsa da toprak sahipleri ortakçı köylüleri kendilerine bağımlı kılmak için onları borçlandırıyorlardı. Toprak sahibi borç miktarını üst üste ekleyerek bir aile için yıllık gelirin 16,5 Osmanlı lirasını (15 sterlin) geçmediği yerlerde bile bu rakam 55-110 Osmanlı lirasına (50-100 sterlin) kadar çıkarabilmekteydi.⁸¹⁰ Mevcut şartlar altında ortakçı tarafından borç kapatılamamakta ve ortakçı toprağa bağlı kalmaktadır. Böylece ortakçı kelimenin tam anlamıyla “bonozede” konumuna düşmektedir. Ortakçının ölmesi hâlinde en az kendinden sonra gelen bir nesil borcu ödemek için bir ömür çalışmak yani toprak sahibi beye ırgatlık yapmak zorunda kalmaktadır. Arazinin satılması ortakçının durumunu değiştirmemekte çünkü yeni toprak sahibi aynı durumu devam ettirmektedir. Bu durum sistemin ne kadar suistimale açık olduğunu göstermektedir. Osmanlı toplumunda müsrif alışkanlıklarıyla bilinen Çingeneler bu sistemden en çok ezilen grubu oluşturmaktadır. Çünkü onlar daha büyük vilayetlerin mevsimlik geçici emekçileridir.⁸¹¹ Nitekim ortakçılık sistemi bütün yönleriyle düşünüldüğünde, büyük topraklardaki köylülerin niçin sefil bir konumda olduklarını da açıklamaktadır. Çünkü görüldüğü gibi bu sistemde köylüler için, ne toprak sahibi beyden ne işlenen topraktan ne de iklimden kendileri için bir fayda söz konusudur. Bu sistemde mukim bir toprak sahibi nadiren malının temel ücretinden geri dönen kesintinin % 7 veya % 8’ini alır ve daha az bir kazanca geri çekilirdi. Bazı durumlarda da toprak sahibi arazisine parayla kiracı yerleşmesine izin vermektedir.⁸¹²

Tarım işçileri yıllara göre üretimin durumuna bakılarak yıllık olarak işe alınırldı. Bu tür işe alınanlar “ter oğlanları” olarak adlandırılırdı ve bunlar tarım işçileri sınıfı arasında “mevsimlik işçi” denilen ayrı bir gruptu. Bunlara ödemeler genellikle

810 I. Dünya Savaşı’na kadar İngiliz sterlini ile Osmanlı parası arasındaki parite 1 İngiliz sterlini= 110 Osmanlı kuruşu düzeyinde kalmıştır. 1 Osmanlı lirası= 100 kuruştur.

811 TNA; PRO FO 295/2.

812 TNA; PRO FO 78/1683.

tahıl veya ihtiyaçlarına göre çavdar, mısır, arpa, darı, tuz gibi ürünler üzerinden yapıldı. İlave olarak da miktarı 3,3-5,5 Osmanlı lirası (3 ile 5 pound-sterlin) arasında değişen bir ücret ödenir ve barınmaları için de bir yer sağlanırdı. Mevsimlik işçiler olan ter oğlanlarının ücretleri bölgeden bölgeye değişmekle birlikte genellikle ortakçılarinkinden daha düşüktü. Bunlardan başka tarımsal üretimde kullanılan diğer bir grup olan gündelik yevmiyeciler ise, genellikle tahıl hasadında ve bundan başka tarlaların temizlenmesi, pamuk toplanması, bağların kazılması ve üzüm hasadında çalışırlardı. Gounaris'in verdiği rakamlara göre, 1870'lerde Manastır bölgesinde yevmiyecilerin ücretleri 8 peni (penny-d.)⁸¹³ ile 1 şilin (shilling-s.)⁸¹⁴ arasında düzensiz bir şekilde değişmekte ve hasat mevsiminde nadiren de olsa 2 şilinin üzerine çıkmaktadır. Selanik bölgesinde bu işçilerin günlük ücreti ortalama 1 şilin 8 peni civarındadır. Drama'ya geldiğimizde bir hasat işçisi yaz aylarında 1 şilin 8 peni ile 2 şilin 6 peni arasında günlük yevmiye kazanabiliyordu. Bunların dışında daha hafif tarla işlerinde çalışan geçici gündelik işçiler için ücret cinsiyet ayrımı yapılmaksızın 9 peniden 1 şilin 2 peniye kadar değişebilmekteydi. Bu tür gündelikçilerin belirtilen rakamlar aralığında alacağı tam ücreti, genellikle işçinin toprak sahibi veya kiracı ile yapacağı anlaşma belirliyordu. 1871 yılında Selanik'te 1 şilin, yaklaşık 6 libre (yaklaşık 3 kg) ağırlığında ekmek ve 4 libre (yaklaşık 2 kg) sığır eti veya yaklaşık 3 stone⁸¹⁵ kömür satın alma gücüne sahipti.⁸¹⁶

Makedonya genelinde verilen işçi ücretleri, Drama bölgesindeki emek kaynağındaki kıtlığı işaret etmesi açısından ayrıca öneme sahiptir. Çünkü hasat zamanında toprak sahibi beyler, oldukça uzak mesafelerden gelen mevsimlik işçilere bel bağlamak durumundaydı. Topraklarının bir kısmını pamuk ve tütün gibi kârlı ihracat ürünlerini yetiştirmek için ayırmayı başaran büyük toprak sahibi beylerin, emek kaynaklarının kıt ve

813 Penny(d): Sterlinin % 1'ine karşılık gelen İngiliz para birimidir. 1 pound= 100 penny.

814 Shilling(s): 1 poundun 1/20'si değerinde eski İngiliz gümüş para birimi.

815 1 stone: 6,36 kg.

816 Gounaris, *age*, s. 19.

mevsimlik göçer işçi kaynaklarının güvenilir olmaması sebebiyle toprakların işletilmesi için ortaklığa ve kısmen klasik toprak sisteminden devralınan diğer kiracılık biçimlerine yaslanmak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte köylerin çitlendiği, bir bütün olarak üzerlerinde hak iddia edildiği ve ahalisinin oldukça ağır yükümlülükler altına sokulmaya çalışıldığı dönemlerde bile köylüler, ister mülk sahibi, ister ortakçı, isterse kiracı olarak tarlalarının günlük idaresinde epeyce bir serbestiyete sahip olmaya devam etmişlerdir.⁸¹⁷

Selanik bölgesinde çiftliklerde ekim-biçim işiyle meşgul olan ter oğlanı, gündelikçi, mevsimlik işçilerin tamamının küçük mülk sahiplerine oranı 5/1'dir.⁸¹⁸ Çiftliklerde ter oğlanı, gündelikçi, mevsimlik işçi gibi üretime katılanların tamamıyla, küçük mülk sahipleri arasındaki bu orantısızlığı Gounaris, dört ana nedene bağlamaktadır. Ona göre, tarım işçilerinin ortalama geliri ile kıyaslandığında yüksek olan toprak fiyatları, köylüler arasında para biriktirme oranının azlığı, teknolojik yetersizlikler ve Ziraat Bankası gibi tarımsal üretim için kredi veren bankaların olmayışı bu orantısızlığın nedenleridir.⁸¹⁹ Buna karşın Gounaris'in Selanik örneğinde ileri sürdüğü topraksız tarım işçisi sayısının fazlalığı konusu literatürde tartışılan bir konu olması sebebiyle üzerinde durmayı gerektirmektedir. 19. yüzyılda verimli Balkan topraklarından geçen seyyahların da gözlemlediği gibi, ekilip biçilen toprakların oranı oldukça düşüktür. Örneğin 1870'ten önce Selanik bölgesindeki ekilebilir toprakların 2/3'lük kısmı verimli Selanik ovasının bir parçası olmasına rağmen ekilip biçilmiyordu.⁸²⁰ Verimli toprakların ekilip biçilmemesinin altında belki Gounaris'in

817 Bu konuda bkz.: Reşat Kasaba, "Batı Anadolu'dan Göçmen Emegi (1750-1850)", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev.) Zeynep Altok, TVYY, İstanbul: 1998, s. 123.

818 Bkz.: Gounaris, *age*, s. 19. Hamiyet Sezer Tepedelenli Ali Paşa'nın Manastır'daki çiftlikleri üzerine yaptığı çalışmasında, çiftliklerde genellikle toprak sahibiyle ürünü hasat sonunda paylaşan "yarıcıyan" sayısının, gündelikçe çalışan ve çiftlikte kira ile oturan "aylakçıyan" sayısına göre daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. Bkz.: Hamiyet Sezer, "Tepedelenli Ali Paşa'nın Çiftlikleri Üzerine Bir Araştırma", *Belleten*, c. LXII, sy. 233, (Nisan 1998), s. 75-105.

819 Bkz.: Gounaris, *age*, s. 19.

820 Bkz.: Gounaris, *age*, s. 19.

ileri sürdüğü gerekçeler çok mantıklı sebepler olabilir. Buna karşın 19. yüzyılda Balkanlar'da çok geniş verimli arazilerin tarımsal üretime dâhil olamamasının altında yatan asıl sebep bu boş bırakılmış arazilerde çalışacak işgücü sayısının azlığıdır.

Tarımsal üretim açısından 19. yüzyılın belki de en büyük problemlerinden biri verimli toprakları işleyerek üretime katkıda bulunacak tarım işçisi sayısının yetersizliğidir. Bu problem 19. yüzyılın ilk yarısında özellikle Balkanlar'da kendini yavaş yavaş gösterirken yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde kendini bariz bir şekilde hissettirmiştir. Gerekli işgücü eksikliği çiftlik tarımının her yerde karşılaştığı ana sorun idi.⁸²¹ Buna göre Balkanlar'da ortakçılık ilişkilerinin yoğunluğunun altında yatan sebep, verimli geniş arazilerde çalışacak işgücünün görece yetersizliği gösterilebilir. Nitekim toprak sahipleri bomboş bekleyen arazileri üretime katma noktasında yaşadıkları problemde, ortakçıları çözümün bir parçası olarak görmüşlerdir. Drama bölgesinin en önemli tarımsal üretimi konumundaki tütünde görülen toprak sahibi ile görece topraksız tarım işçileri arasındaki ortakçılık (yarıcılık) ilişkileri bu duruma iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Drama Sancağı'nda farklı bölgelerde ekilmek suretiyle tecrübe edilmiş tütün yetiştirme tarzlarına göre çeşitli yörelerde verilen üretim miktarlarına bakacak olursak, Drama bölgesi gibi toprağın verimi açısından birbirine yakın değere sahip arazilerdeki ekim yapılan tarlalardan her bir acreden⁸²² 318-363 kg

821 Charles Issawi 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ücretlerin İngiltere ile kıyaslandığında görece daha yüksek olduğuna işaret etmektedir. Bu durumu toprağın bolluğu ve çift sürmede kullanılan hayvanların ucuzluğu ile açıklamaktadır. İngiliz konsolosluk raporlarına dayanarak yaptığı hesaplamalara göre, 1863'te Osmanlı'daki at fiyatlarının 2 ile 7 pound arasında, öküz fiyatlarının da 3 ile 10 pound arasında değiştiği sonucuna ulaşan Issawi, o dönemde tarım emekçisinin ortalama yıllık kazancının yaklaşık 14 pounda eşit olduğunu da belirterek şu yargıya varır: "Bu parayla imparatorluğun büyük kısmında birkaç dönüm toprak, iki ile dört adet çift sürmede kullanılacak hayvan alınabilir." Bu konuda bkz.: Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, London 1980, pp. 263-270; pp. 265. Ayrıca bkz.: Fikret Adanır, "Osmanlı Hakimiyeti Boyunca Güneydoğu Avrupa'da Gelenek ve Kırsal Değişim", *Toplum ve Bilim*, sy. 46/47, (Yaz 1989-Güz 1989), s. 23.

822 1 acre= 0,430 dönümdür.

(yaklaşık 700-800 libre) civarında tütün elde edilmektedir. “Altın yaprak” tütününde ise diğer türlere göre üretimde çok büyük miktarda azalma söz konusu olup her acreden en çok 181 kg (yaklaşık 400 libre) kadar ürün elde edilmektedir. Bu tütünün üretim masrafları ve kâr oranları da hatırı sayılır oranda değişmektedir.⁸²³ Örneğin 4 kişiden 6 kişiye kadar yetişkin erkek ve kadın ile bu sayıya orantılı yetişkin olmayan çocuklardan oluşan iki ailenin işleyebileceği 5 acrelik (yaklaşık 2,15 dönüm) bir tarlada elde edilecek tütün üretiminin masrafları aşağıda tablolastırılmıştır.

Toprak Sahibi Tarafından Verilenler:	Libre	Sterlin
Toprağın her acrenin %12'si için işlenme masrafı		3
Gübre, toplam 400 at yükü her 2 yüke ödenen para		3,6
Tarlaya yatırılan koyun sürüsüne ödenilen para		2
İki gündelikçi ailenin geçimlerinin temini için yağ, pirinç, mısır unu gibi diğer geçim ürünlerinin temini		5
Kullanılan malzemeler (alet, edevat vs.) ve binanın eskime payı		3,14
Toplam		17
Köylülere Verilen:		
İki ortakçı (yarıcı) ailenin bakım payı		15
Ara Toplam		32
Gelirler:		
Ortalama tarladan her bir acreden 500 libre mahsul elde edilir. Bu durumda;		
5 acreden elde edilen tütün	2500	
Aşar vergisi olarak verilen	250	
Her librenin ortalama satış fiyatı	2,250	112,10
Harcamalar çıkarıldığında		-32
Net Kâr		80,10
Sonuç Net Kârdan Düşen Pay:		
Toprak sahibinin hissesi		40,05
Ortakçı (yarıcı) köylünün hissesi		40,05
Her Acreden Elde Edilen Kazanç		80.10

Kaynak: TNA; PRO FO 78/1683.

823 TNA; PRO FO 78/1683.

Toprak sahibi çiftliğini ekip biçebilmek için en başta tarımsal işgücüne ihtiyaç duymaktaydı. Tablodan da anlaşılacağı gibi, toprak sahibi arazisinin ekimi için gübre ve tohum masrafları ile bir çift öküzün de içinde bulunduğu çift masraflarını ve arazisinde çalışacak ortakçı köylü ailenin barınması için bir ev ile onların iâşe, bakım ve belki de üst-baş masraflarını daha ilk baştan karşılamayı üstlenmektedir. Çünkü alabildiğine geniş ve verimli Drama bölgesinde toprakta çalışacak işgücü bulma zorluğu, toprak sahibini ortakçı ailenin gereksinimlerini karşılamak durumunda bırakmaktadır. Toprak sahibi bey, çiftliğini işletebilmek için doğrudan kendisine bağımlı bir işgücünü denetiminde tutamadığından, komşu köylerde yaşayan aslında kendi toprağını ekip biçen, fakat mevsimlik olarak, çoğunlukla da ortakçılık usulüyle çalışan köylülerin emeğine muhtaçtı. Yine tablodan hareketle, ortalama 5 kişiden oluşan iki ortakçı köylü ailesinin işleyebileceği 5 acrelik (yaklaşık 2,15 dönüm) bir tarlada üretilen tütün için toprak sahibi 32 sterlin masrafı ilk başta yüklenmektedir. Yılın sonunda üretilen her bir libre tütünden 112,10 sterlin kazanç elde edilmekte ve toprak sahibinin ilk başta peşinen üstlendiği 32 sterlinlik yapmış olduğu harcamalar kârdan düşülmektedir. Böylece yaklaşık 2,15 dönümlük araziden 80,10 sterlin net kâr elde edilmekte ve bu kâr da toprak sahibi ile ortakçı (yarıcı) köylüler arasında 40,05 sterlin şeklinde eşit olarak pay edilmektedir. Bütün bu tablodan çıkarılacak sonuç şudur ki, toprak sahibini brüt kazançtan yaptığı harcamaları çıkararak geri kalan kârı ortakçı köylü ile eşit şekilde paylaşmaya götüren olgunun altında yatan sebep, 19. yüzyıl Osmanlı dünyasının daimi problemi olan geniş ve verimli toprakların üretime kazandırılmasını sağlayacak tarımsal işgücü kıtlığıdır. Kendi içinde birtakım olumsuzlukları barındırmakla birlikte her şeye rağmen ortakçılık sisteminin, 19. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar'da tarıma elverişli mümbit, uçsuz bucaksız uzanan toprak parçalarının üretime dâhil edilmesi noktasında bir çözüm şekli olduğu anlaşılmaktadır.

Bütün bunların yanında literatürdeki çiftliklerle ilgili tartışmanın en önemli konularından biri de Balkanlar'da plantasyon tipi büyük çiftliklerin oluşup oluşmadığı noktasıdır. Balkan

tarihinde özellikle Makedonya bölgesi çiftlikleri ile şöhret yapmış olmasına karşın Adanır, eldeki malzemenin dikkatlice değerlendirilmesi hâlinde bu bölgede çiftliklerin tarımdaki başat kurum olmadığına dikkat çekmektedir.⁸²⁴ Nitekim Bruce Mc Gowan da Manastır örneğinde yaptığı çalışmasında, Batı Makedonya'nın Balkanlar'da önde gelen bir çiftlik bölgesi olmadığını göstermiştir.⁸²⁵ Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftliklerin en yoğun olduğu bölge olarak, kıyı bölgelerdeki "daha sulak, dolayısıyla daha verimli" düzlükler kalmaktadır. Sıtma etkisi altında bulunan kıyılardaki düzlüklere kurulu çiftlikler aile ortaklıklarına dayalı yoğun şekilde bulunan daha küçük seviyedeki tarım işletmeleriyle rekabet edemediler.⁸²⁶

Öte yandan Osmanlı Balkanları'nda plantasyon tipi çiftlik modelinin olmadığı tezinin en önemli göstergeleri büyük toprak sahipleri, köylüler ve merkezî otorite arasındaki siyasî dengenin varlığını sürekli olarak korumuş olmasıdır. Bu yönüyle Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlam bir şekilde merkezileşmiş mutlakıyetçi devlet yapısı olmazsa olmaz olduğu için, büyük toprak sahibi bir sınıf tam anlamıyla oluşmadığı gibi, bu sınıf merkezî otoriteden özerkleşmeyi de başaramamıştır. Özellikle 18. yüzyılda çıkarlarının bilincinde ve bir sınıf olma potansiyeli gösteren güçlü ayanlar ortaya çıkmış olmasına karşın, bunlar merkezî otoritenin zaaflarını kullanmak suretiyle taşra yöneticisi ve mültezimleri olarak, bürokratik mevkilerini ekonomik güç elde etmek için kullanmaktan ileri gidememişlerdir. Ayan, reaya ile vergi toplama üzerinden kurduğu ilişkiden yararlanmakla, gelir kaynaklarını sağlamlaştırmak ve çeşitlendirmekle, nüfuzlarını iltizama talip olurken rekabete girmek zorunda kalmamak için kullanmakla ve belki bir de nakdi borçları olan üreticilere

824 Adanır, agm, s. 21.

825 Bkz.: Bruce Mc Gowan, *Economic Life in Otoman Europe Taxation Trade and The Struggle For Land 1600-1800*, Cambridge 1981, s. 121-170.

826 Bu konuda Trakya üzerine 1860'larda yazılan bir konsolosluk raporunda: "mal sahibi köylülerin ellerinde bulunan 16-25 dönüm arasında değişen küçük arazilerin genellikle daha iyi işlendiği ve kiralık emekçilerin kullanıldığı arazilerle kıyaslandığında daha üretken oldukları" ifade edilmektedir. Bkz.: F. Adanır, agm, s. 22-23.

dayattıkları yükümlülükleri cüzî oranda arttırmakla yetindiler. Yani merkezî devlet yapısı içinde ona karşı hiçbir zaman bir tehdit unsuru oluşturmadılar. 19. yüzyılın ilk yarısında merkezî yönetim, otoritesini yeniden kurmak için harekete geçtiğinde, ele geçirdikleri statü ve mevkileri tamamen kaybettiler.⁸²⁷

Suriye, Musul gibi Arap topraklarında ve ihracata dönük tarım yapılan Batı Anadolu kıyılarında olduğu gibi Balkanlar'da da ayanların, ağaların ve eşrafin temel karakteristiği, bulundukları bölgenin vergilerini toplayan, ticaretini örgütleyen, borç veren ve reayayı sömüren bir yapıdadır. Bununla birlikte bu kişiler, köylünün bağımsız statüsüne ve örgütlenişine hiçbir zaman ilişmemiştir. Örneğin Aydın vilayetinin güçlü ailesi Karaosmanoğulları bile üretime cüzî oranda karışıyor, gelirlerinin büyük bir kısmını iltizamdan ve ticaretten elde ediyordu. 1813 yılında II. Mahmut'un Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin'in ölümü üzerine yöreden olmayan birini muhassıl ve mütesellim yapmasıyla ailenin otoritesi gerilemeye başladı. Karaosmanoğullarının sonraki kuşakları merkezle yakın ilişkilerinin meyvelerini toplama-ya devam etti, ama verilen görevler giderek gelenekselleşti ve Batı Anadolu'dan uzaklaştı. Örneğin Hacı Hüseyin'in oğullarından biri Drama mutasarrıfı olarak hizmet etti, diğeri Kudüs mutasarrıfıyken vefat etti.⁸²⁸ 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Karaosmanoğlu ailesi gücünü yitirmiş, artık herhangi bir şehirli eşraf ailesidir. Müsadere tehdidi her zaman göze batan bir işletme kurmak isteyen ayanın önünde bir engel olmuştur. Suraiya Faroqhi'nin de işaret ettiği gibi,⁸²⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda kişinin servetinin sonraki nesillere aktarılabilirdiği durumlara neredeyse hiç rastlanmamaktadır. Nitekim 18. yüzyılda ya da 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan hiçbir toprak sahibi ailenin 20. yüzyıla servetini korumuş olarak çıkamaması Osmanlı

827 Çağlar Keyder, agm, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, s. 9-10.

828 Reşat Kasaba, agm, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, s. 123-124.

829 Bkz.: Suraiya Faroqhi, "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Ayanından Mürîdzade Hacı Mehmet Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev.) Zeynep Altok, TVYY, İstanbul: 1998, s. 82-100.

İmparatorluğu'nda geleneksel küçük aile çiftliğine dayanan tarımsal sisteme ne kadar bağlı kalındığının göstergesidir.

Drama Sancağı'nda plantasyon tipi çiftlik oluşumunun önündeki sebeplerden bir diğeri de 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin en önemli geçim kaynağı hâline gelen, yamaç yerlerdeki gevşek ve biraz kuru topraklar üzerinde çok iyi yetişebilen ve işlenmesi için daha fazla insan gücü gerektiren tütün tarımının doğasında aranmalıdır. Bölgedeki tütün ekiminde 19. yüzyılın ikinci yarısında gözle görülür artış yaşanmıştır. Buna göre ortalama bir çiftçi ailesinin kiralık işgücüne gereksinim duymaksızın ekebileceği en fazla toprak bir hektarlık bir alandır. Toprağı sürmek için hayvan kullanmak gerekmeyebiliyordu, zira tarla sürme işi bu tür işlerde uzmanlaşmış köylülerle rahatlıkla yürütülebilirdi. Tütün öncelikle çok aşırı emek isteyen bir üründü. Drama Sancağı gibi Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde sabah gün ağarmadan hafif çiğli iken tarlada toplanması gereken tütün aynı zamanda Müslüman halkın da yaşam şekliyle uyumlu bir üründü. Bu yönüyle en azından Drama Sancağı için bir genelleme yapmak gerekirse, tütün tarımı bölgede yalnızca Müslüman köylüler tarafından gerçekleştirilmektedir. Nitekim 1923 Lozan Mübadelesi'yle birlikte gerçekleşen nüfus değişimi sonrasında bölgeye Anadolu'dan gelen mübadil Rumların tütün tarımını bilmedikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyılın çok önemli ihraç ürünü olan tütün, tarihsel bir devamlılıkla günümüzde Batı Trakya bölgesinde İskeçe, Gümülcine'nin Müslüman köylülerince tarımı yapılmaya devam eden bir üründür.⁸³⁰

Drama Sancağı'nda ise genellikle Drama ve Yenice türleri olmak üzere iki çeşit tütün yetiştirilmektedir. Bunlardan sarı yapraklı ve dağlık bölgelerde yetişen Drama "basma tütünü" Avrupa pazarlarında daha çok talep görmektedir. Bu ürün ise küçük köylü çiftliklerinde yetiştirilmektedir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde de hâkim olan üretim şekli de dönemin çağdaş gözlemcilerinin de aktardığı gibi küçük aile emeğine dayanmaktadır. Bu noktada Drama Sancağı'nda çiftlik

830 Bu yargıya, Mayıs 2007 tarihinde Batı Trakya'nın Gümülcine, İskeçe'ye bağlı köyleri ile Drama ve Kavala bölgelerinde yapmış olduğumuz saha araştırması sırasında yapılan gözlemlerle ulaşılmıştır.

oluşumunun önündeki en büyük engel küçük aile tipi tarım işletmeleridir. Diğer yandan tütün çok zahmetli bir ürün olduğundan ancak küçük arazi parçalarında yapılmaktadır. Drama'nın dağ tipi tütününe olan pazardaki talep bu tütüne rağbeti arttırdığı gibi, Balkanlar'ın dağlık olan genel arazi yapısı da bu tütün tipinin büyük ve geniş toprak parçalarında üretilmesine imkân tanınamaktaydı. Bu bağlamda Drama'nın dağlık bölgelerinde bu ürün için geniş arazilerin varlığı da çok sınırlı idi.

Drama Sancağı'nda literatürdeki çiftlik tartışmaları çerçevesinde bir büyük çiftlik oluşumundan bahsetmek mümkün olmamakla birlikte, sınırlı sayıda da olsa çiftliklerin varlığı söz konusudur. H. 1260/M. 1844 tarihli Drama temettüat kayıtlarına göre Drama kazasında toplam 30 çiftlik kayıtlıdır.⁸³¹ Ne büyük şanssızlık ki, temettüat sayımının tam da Drama kazasında sonlandırılmasına yönelik merkezden gelen emir sebebiyle Drama'ya bağlı köy, nahiye ve çiftliklerin hane hane kapsamlı bir temettüat sayımının yapılamadığı anlaşılmaktadır.⁸³² 1315 tarihli Selanik Salnamesi'nin verdiği bilgilere göre Drama kazasında 22, Sarışaban kazasında 7, Kavala kazasında 4 ve Pravišta kazasında 1 çiftlik bulunmaktadır.⁸³³ Bununla birlikte Vasil Konçov'un 1900 yılında Makedonya'nın etnografyası üzerine yayımladığı istatistikler Sarışaban'da 7, Drama ve Kavala'da 4 ve Pravišta'da 3 adet çiftliğin varlığını haber vermektedir.⁸³⁴ 1324 Selanik Salnamesi'ne göre ise Drama'nın 24, Sarışaban'ın 12, Kavala'nın 5 ve Pravišta'nın ise 3 çiftliği bulunmaktadır.⁸³⁵ Bütün bu verilerden de anlaşılabileceği gibi sancağın genelinde 1844'ten 1906 yılına gelene kadar çiftlik sayısında bir artış söz konusudur. Bununla birlikte bu çiftliklerin ortakçılık usulüne dayanan küçük aile emeğiyle işletildiği de bir gerçektir.

831 Bu çiftliklerin isimleri ve çiftliklerden elde edilen temettüat geliri hakkında bkz.: BOA., ML. VRD. TMT., Nu. 11461, s. 10-12.

832 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Haydar Çoruh, "Temettüat Vergisinin Yapısı ve 1844 Yılı Sayım Sonuçları", *Yeni Türkiye Dergisi, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları-III*, sy. 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 650-670.

833 Bkz.: *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1315, s. 95-145.

834 Bkz.: Vasil Konçov, *Makedonija, Etnografija i Statistika*, Second Print, Sofia 1970, s. 497-505.

835 Bkz.: *Selanik Salnamesi*, Selanik: 1324, s. 668-715.

Sonuç

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretim yönünden dikkat çeken en önemli özellik, bölgeler arasında farklılıklara rağmen, belirgin olarak tarıma elverişli toprakların genişliğidir. Bununla birlikte ekili topraklar ülke topraklarının çok sınırlı bir bölümünü meydana getirmektedir. 19. yüzyıl Osmanlı tarımının genel durumunu yansıtan belgeler ve bu döneme ait seyahatnamelerden edindiğimiz bilgiler, geniş ve verimli topraklarının ancak çok sınırlı bir bölümünde tarım yapıldığını göstermektedir. Balkanlar'da çok geniş ve verimli arazilerin tarımsal üretime dâhil olamamasının altında yatan asıl sebep bu boş bırakılmış arazilerde çalışacak işgücü sayısının azlığıdır. Verimli toprakları işleyerek üretime katkıda bulunacak tarım işçisi sayısının yetersizliği, tarımsal üretim açısından 19. yüzyılın en önemli problemlerinden biridir. Çünkü toprakların nispi bolluğuna karşılık, emek gücü kıt bir faktördü. İmparatorluğun birçok önemli tarım bölgesinde olduğu gibi Balkanlar'da Drama Sancağı örneğinde de görüldüğü gibi, özellikle tarımda işgücü ihtiyacının arttığı hasat mevsimi gibi zamanlarda, işgücü açığı üretimi aksatacak ölçülere ulaşabiliyordu. Bu işgücü açığı da ekilebilir toprakları az olan ya da iklim şartları nedeniyle hasat dönemi daha ileri zamana rastlayan bölgelerden işgücü transferi ile kapatılıyordu. Bunlardan başka toprakların boşluğunun muhtemel sebepleri arasında, tarımın ticarileşmesi pratiklerinin iç kesimlere kadar hâlâ sirayet edememesi de gösterilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan toprakları Avrupa pazarlarına görece yakın, ulaşım bakımından görece rahat olmasına rağmen ihracat hiçbir zaman önemli bir düzeye varacak kadar gelişemedi. 19. yüzyılda Osmanlı köylüsü, ülkenin geneli düşünüldüğünde, geçimlik üretim yapmaktaydı. Köylüyü geçimlik tarım yapmaya zorlayan ve üretimin arttırılmasını engelleyen faktörlerin başında taşıma imkânlarının sınırlılığı ve taşıma maliyetlerinin yüksekliği gelmekteydi. Bundan başka dağlar gibi doğal engeller de ürünün pazara ulaşımını engelleyen nedenler arasındaydı. Örneğin Drama bölgesinin Kavala'dan Symbolum Dağı gibi doğal engellerle ayrılmış olması üretilen ürünün at arabasıyla taşınmasını gerektirdiğinden bu

bölgede nakliye ancak hayvanlarla yapılabilir. Dolayısıyla bu da nakliye maliyetlerini yükseltmekteydi.

19. yüzyıl boyunca Balkanlar'da tarımsal üretimde küçük köylü işletmelerinin varlığını koruma nedenlerinden biri de bölgeden geçen seyyahların da gözlemlerinde aktardığı gibi toprağın görece bolluğuna rağmen emeğin görece kıtlığıdır. Bu durum karşısında toprak sahibi ayan, eşraf ve ağalar ortakçılık veya kesimcilik gibi kiracılık yöntemleriyle topraklarını işletmek durumunda kalmıştır. Emeğin görece kıtlığı ve üretime sokulabilecek toprakların bolluğu ortakçı veya kesimci konumundaki bu küçük üreticilerin toprak sahibi ağa, eşraf ve ayan karşısında pazarlık ve direnme gücünü arttırdı. Anadolu'nun pek çok yöresinde olduğu gibi Balkanlar'da da en önemli üretim aracı olan bir çift öküz ile yüzyıllardır kullanılmakta olan temel üretim aletlerini sağlayabilen köylüler, kendi topraklarını işleyebiliyorlardı. Ekilebilir toprakların varlığı nedeniyle kırsal alanlarda ücretler her zaman yüksek kaldı. Böylece ücretli işçi çalıştıran büyük çiftlik tipi işletmeler literatürde iddia edildiği gibi yaygınlaşmamıştır.

Bölgede tütün üretiminin geçmişi, İngiliz konsolos raporlarının verdiği bilgiler ışığında da görüldüğü gibi, 19. yüzyıl ortalarına dayanıyor olmasına rağmen, özellikle yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki ekim alanları hızlı bir şekilde yaygınlaşmıştır. Sancağın genelinde tütün üreten ekici sayısı, ekim alanları ve dolayısıyla ürünlerdeki asıl artış ise 1900'lü yıllarda gerçekleşmiştir. Bunda Drama Sancağı'nda üretilen ürünün kalitesi, nefaseti, aroması ve hepsinden önemlisi bölgenin Avrupa pazarlarına coğrafi olarak yakınlığı etkili olmuştur. Bu süreçte Drama tütününü Avrupa'da aranan bir ürün olmuştur.

Bu bölümde ulaşılan mevcut veriler ışığında, Drama Sancağı'nın en önemli ihraç ürünü olan tütünün, büyük plantasyon çiftliklerine benzeyen kırsal birimlerde üretildiğine dair herhangi bir işarete rastlanmamıştır. Tütün Avrupa'da geniş kesimler tarafından alıcı bulan bir sanayi ürünü olmasına rağmen; bölgede tütün tarımının geniş tarımsal alanlarda yapılamaması gerçeği, literatürde ileri sürülen büyük çiftlik oluşumu

iddialarının önündeki en büyük engeldir. Yani doğası gereği tütün tarımının bir küçük aile işletmesi tarafından en fazla 2 dönüm gibi küçük tarım alanlarında ziraatının yapılabilmesi, literatürde çiftliklerin oluşumuyla ilgili ileri sürülen iddiaları en azından Balkanlar'da Drama Sancağı örneğinde doğrulamaktadır. Halil İnalıcık ve Chaiyanov'un da teorik olarak ortaya koydukları gibi Roma İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na gelinceye kadar Balkanlar'da temel tarımsal üretim tipinin küçük aile işletmeleri yani en çok 6-7 dönüme kadar bir arazinin işletilmesi esasına dayandığı iddiası 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla bölgede yapılan tütün tarımı realitesiyle de uyuşmaktadır.

Osmanlı ticarî tarımının en belirgin özelliği, uzmanlaşmış olmasından çok, çeşitlilik göstermesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ihraç mallarının büyük kısmı tarımsal ürünlerden oluşuyordu, ancak çiftliklerin yoğun olduğu bölgelerde (normalde beklenenin aksine tam tersi) hiçbir ürün toplam ihracat gelirlerinin küçük bir kısmını sağlamaktan öteye gidemiyordu. Demiryollarının inşa edildiği, buharlı gemilerin düzenli olarak Doğu Akdeniz'de seyrettiği 19. yüzyıl sonlarına doğru bile tek ürüne dayanan bir üretim örüntüsü gelişmedi. Şevket Pamuk'un da ileri sürdüğü gibi, ihracatta en önemli yeri tutan ürün, toplamın sekizde birine denk düşmektedir.⁸³⁶ Tek ürün temelinde gelişen bir ticarî bütünleşmenin yokluğu da büyük ölçekli ticarî işletmelerin yaygın olmadığının en önemli göstergesidir. İhraç ürünleri esas olarak köylünün üretimine dayanıyor ve büyük toprak sahiplerinin işlettiği çiftliklerden değil, köylülerin ürettiği artık üründen çıkıyordu. Köylüler, 19. yüzyıl boyunca bir dizi ürünü birlikte üretmekten vazgeçmediler, dolayısıyla ihracat hacminin artışı daha yavaş oldu. Nitekim C. Issawi'nin de ortaya koyduğu gibi 1800-1914 yılları arasında dünya ticareti elli kat, Mısır hariç tutulursa Osmanlı topraklarındaki ticaret ise sadece on kat büyümüştür.⁸³⁷ Bunun en önemli nedeni plantasyon

836 Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz.: Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Yurt Yayınları, Ankara 1984.

837 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, The University of Chicago Press, 1980, s. 76.

modeli çiftliklerin mevcut olmamasıdır. Yerli ekonomiye dayanan ve geleneksel ağlar üzerinden yürütülen ticaret ve parasallaşma ihracat örüntüsünün şeklini de belirlemiştir. Sonuçta, dünya pazarlarından gelen talep, kırsal ekonomiyi şekillendiren önemli unsurlardan sadece birisi olarak değerlendirilebilir. Ortaya çıkan yeni yapılar, hepsi de aracı olarak iş gören ayan, mültezim, tüccar ve tefecilerin, toprağı ailecek işleyen doğrudan üreticiler üzerinde çeşitli derecelerde, ama dolaylı bir denetim kurabilmelerine izin vermiştir. Bu kişilerin yine de sahip oldukları toprakları genişletmeleri, köylülüğü serfleştirmeleri ve büyük tarımsal işletmeler kurmaları mümkün olmamıştır.

SONUÇ

1864 Vilayet Nizamnamesi ile başlayan ve 1913 Bükreş ve Londra Anlaşmalarıyla Doğu Makedonya, dolayısıyla Drama Sancağı'nı oluşturan toprakların Bulgaristan ve Yunanistan'a bırakılmasına kadar geçen iki çeyrek yüzyıl içerisinde bölgede pek çok şey değişti. Bu süre zarfında Drama Sancağı'nda şehirler yavaş yavaş büyüdü. 19. yüzyılın son çeyreğinde Kavala şehrini çevreleyen sur dışında da yerleşim yerleri oluşmaya başladı. Şehir batıya doğru genişlerken bu bölgede çoğu taştan ve yeni binalarla inşa edilmiş düzenli cadde, sokak ve meydanlara sahip rıhtım tarafında yeni bir Kavala yükselmiştir. Aynı dönemde Selanik-Dedeağaç demiryolu hattının Drama'dan geçmesiyle birlikte bu güzergâhta önemli bir istasyon noktası hâline gelen Drama; tüccar, seyyah gibi gelen giden pek çok insanın, daha fazla uğrak yeri olmuştur. 19. yüzyılda dünyada demiryolu ağının gelişimiyle birlikte Osmanlı Devleti de bu gelişmeye duyar-sız kalmamıştır. Demiryolu sadece şehirlerin içinde değil, demiryolunun geçtiği güzergâhtaki, Bük İstasyonu örneğinde de olduğu gibi, yeni yerleşim yerlerinin canlanmasını da sağlamıştır. Osmanlı Balkanları'nda başlayan çözülme sonrasında bölgeye göç etmek zorunda kalan muhacirler için hem Kavala'da hem de Drama'da yeni mahalleler kurulmuştur. Periferideki Osmanlı topraklarının kaybedilmesiyle başlayan çözülme sonrasında gerçekleşen iç göç, şehirlerin nüfusunun etnik ve demografik yapısında değişime yol açmıştır. Kavala'nın sur dışına çıkışı ve demiryolu ağının Drama'ya kadar ulaşması her iki şehirde de yeni mahallelerin kurulmasına ya da var olan mahallelerin içinden yeni mahallelerin doğmasına neden olmuştur. Yeni kurulan

bu mahalleler sebebiyle şehrin bazı eski cadde, sokak ve meydanları gözden düşerken, yeni mahalle ve meydanlar gündelik yaşamda canlılığın arttığı mekânlar hâline gelmiştir.

Bu çalışmada Makedonya'nın metropol şehri Selanik'e göre Drama Sancağı'ndaki değişimin daha mütevazı bir çerçevede gerçekleştiği görülmüştür. Örneğin Selanik modern bir limana ve bu limanı art bölgeye bağlayan bir demiryolu ağına sahipken Kavala, bu çalışmanın kapsadığı Osmanlı hâkimiyeti dönemi içinde modern bir limana ve bu limanı art bölgesine bağlayacak bir tren yolu ağına inceleme dönemi içinde hiçbir zaman sahip olamamıştır. Yine Selanik 1892'de atlı tramvay, 1893'te de gaz ve 1907'de elektrikli tramvayla tanışırken, Drama'nın tarihinde tramvay ve gazla tanışması inceleme dönemi içerisinde mümkün olmamıştır. Selanik'e göre küçük de olsa bir liman şehri olmanın avantajıyla Kavala, su isale hattına Selanik'ten dokuz yıl sonra yani 1900 yılında kavuşabilmiştir. Diğer taraftan Selanik 1873'te demiryolu hattıyla ilk defa Mitroviça'ya, daha sonra 1888'de Belgrat'a, 1894'te de Manastır'a bağlanmıştır. Drama ve çevresinin Selanik ve İstanbul'la bağlantı kurması 1896 Selanik-Dedeağaç-İstanbul tren yolu hattının açılmasıyla olmuştur. Bu nedenle Balkanlar'da dönüşümün hızı Selanik'e oranla daha homojen bir demografik yapıya sahip ve coğrafi bakımdan daha iç kesimlerde yer alan Drama Sancağı'nda daha yavaş gerçekleşmiştir. Her ne kadar 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sancaktaki değişim hemen fark edilse de geleneksel yaşam tarzından kurtulmak çok da kolay olmamıştır. Bu yüzden Drama Sancağı'nda eski ve yeninin arasındaki birlikteliği, şehri oluşturan somut öğeler, demografik yapı ve gündelik yaşam başta olmak üzere hemen hemen her yerde görmek mümkündür.

Tanzimat reformlarının anahtar kavramlarından biri olan merkezîyetçilik anlayışı şehir planlarına yansımıştır. Şehirlere bu yeni düzen verme girişiminden Selanik kadar olmasa da Drama ve Kavala da kendi özgün yapısı içinde nasibini almıştır. Tanzimat Fermanı'yla yaşama geçirilen kurumsal reformların yansıması, geniş anlamda kent dokusunda, daha dar anlamda ise mimarîde görülürken ülkenin hemen her yerinde şehirlerin dokusunun benzer şekilde düzene sokuluyor olması, aynı

zamanda merkez adına iktidarın uygulanmasının da bir simgesidir. Bütün dünyada değişim rüzgârlarının estiği bu dönemde imparatorluğun geçmişteki gücü ön plana çıkarılırken bu güç simgesel olarak şehirleri yeniden düzenleme projeleriyle ifade ediliyordu. Tam da bu noktada şehirlerin somut görünümünde kendine has üslubuyla yerini alan bankalar, kafeler, lokantalar, oteller, büyük lüks mağazalar ve tren istasyonları da değişimin çarpıcı izlerini taşımaktadır. Diğer taraftan yine bu dönemde sağlık, düzen ve güzelleştirme şehirlerin yeniden şekillendirilmesi konusunda Osmanlı belediyeciliğinin izlediği politikanın üç sloganı olmuştur. Drama ve Kavala belediyeleri de yaptıkları hizmetlerle bu politikaları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ayrıca bu dönemde Drama Sancağı'nın genelinde hükümet binalarına ve hapisanelere verilmek istenen yeni tarzı da yerel yönetimlerdeki modernleşmenin somut yansımaları olarak değerlendirmek gerekir. Özellikle II. Abdülhamit'in saltanat yılları olan 1876-1909 arası dönemde yerel yönetimlerdeki dönüşümün yansıması, Drama ve Kavala'da da izlendiği gibi, Osmanlı taşrasında daha bariz bir şekilde hissedilmiştir.

Tanzimatla birlikte şekillenmeye başlayan yeni devlet anlayışında merkezî otorite tebaanın sorunlarına daha duyarlı bir yaklaşım sergilemeye başlamıştır. Bu yaklaşım 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar gelişerek devam etmiş ve bu dönemde vali, kaymakam ve mutasarrıflar tebaanın şikâyetlerini dinlemek, sorunlarını yerinde görmek adına sık sık "devire" çıkmışlardır. Bu bağlamda Selanik Valisi İbrahim Bey'in, yanına Drama Kaymakamı Tahsin Bey'i de alarak Drama köylerinde gezintiye çıkması, köylüleri yanına çağırarak dertlerini dinlemesi, ihtiyaçlarını sorması, ne istediklerini ve ihtiyaçlarını tam olarak anlayabilmek için onların evinde konaklaması Osmanlı dünyasında devlet merkezli anlayıştan insan merkezli bir anlayışa dönüşümün de işaretleridir.

Bülent Özdemir'in çalışmalarında sıklıkla vurguladığı gibi, Osmanlı merkezî yönetimi tarafından 19. yüzyılda büyük beklentiler ve iyi niyetlerle hayata geçirilmeye çalışılan yerel yönetimlerdeki yeni uygulamalar; yeteneksiz, cahil, hepsinden önemlisi bölgedeki yerli ve yabancı güç ve otorite sahibi kişi ve

çevrelerce kendi çıkarları doğrultusunda kullanılmıştır. Gerçekte değişim ihtiyacı tabandan gelen ve Osmanlı toplumunun kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan bir şekilde devletin merkezine hissettirildiği hâlde, merkezi idare buna yerel yönetimlerde değişiklikler yaparak cevap vermiştir. Buna karşın merkezi yönetim tarafından karar verilen reformların uygulanması sürecinde, reformları uygulayacak kişilerin tutum ve davranışları dikkatlerden kaçmıştır. Drama Sancağı ile ilgili konsolos raporlarından da anlaşıldığı gibi, yerel yöneticiler ve bölgedeki toprak sahibi ayan, eşraf ve ileri gelenler devleti merkezileştirmek ve ona güç kazandıran reformlara karşı ilk başta olumsuz bir tavır sergilemişlerdir. Devam eden süreçte bunlar, reform karşıtlığının kendilerine bir şey kazandırmayacağını ve yereldeki çıkarlarını zedeleyeceğini fark etmeleriyle birlikte, tavırlarını değiştirerek reformları kendi çıkarları için kullanma yolunu seçmişlerdir. Özellikle 1840'lardan itibaren, yerelde uzak görüşlü ve siyasal olarak en mahir toprak sahipleri, yeni reformlara katılmanın avantajlarının farkına varmasıyla birlikte en nüfuzlu beyler, yerel meclislerin en güçlü odağı hâline gelmişlerdir.

Bu çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde bahsedilen Drama Mutasarrıfı Sırrı Bey, Kavala Kaymakamı Emin Paşa ile Pürsiçan ve Çeç nahiyeleri müdürlüğü ve Drama mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuş olan Tahsin Bey örneklerinde de görüldüğü gibi, Osmanlı taşrasındaki değişim, merkez tarafından atanan vali, kaymakam ya da nahiye müdürleri ve yerelde seçimle iş başına gelen belediye başkanlarının inisiyatif kullanıp kullanamaması noktasında düğümlenmiştir. Bu durum Tanzimat'tan beri Osmanlı dünyasında devam eden modernleşme sancısının asıl nirengi noktasının, toplumun iç dinamiklerinden gelen değişimi "zamanın ruhuna" göre okuyup anlamlandırabilecek seviyede "devlet adamı" yetiştirilememesi gerçeğini de gözler önüne sermektedir.

İdarî olarak bağlı bulunduğu Selanik vilayeti kadar olmasa da, demografik yönden Drama Sancağı değişim sürecinde geleneksel karakteri olan çoğulcu yapısını korumakla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyıl başlarında geçirdiği önemli sosyo-ekonomik ve demografik dönüşümlerin etkisiyle

hareketli bir toplum olmaya devam etmiştir. Örneğin 1900'lü yılların başında aynı mahallelerde oturan Müslüman ve gayrimüslimlere rastlanmakla birlikte, klasik dönem mahalle anlayışının tam tersine toplumun tüm bileşenlerinin birlikte oturduğu mahalleler de bulunmaktadır. Bu tespit, Drama Sancağı'nda yaşayan toplumun sosyo-ekonomik yapısı açısından da geçerlidir. Kavala'nın varoşlarını oluşturan Çaylar, Kara Orman, Küçük Orman gibi merkeze uzak, doğu kesimlerinde yoksullar otururken, surların ötesinde liman bölgesinde oluşan yeni Kavala'da inanç farkı gözetmeksizin şehrin zenginleri ikamet etmekteydi. Aynı şekilde sosyo-ekonomik durumu iyi olan Dramalılar da, yeni kurulan İstasyon Caddesi'nde oturmaktaydı. Şehirlerin kenar mahalleleri yoksullara ayrılmışken Drama'da İstasyon Caddesi ve Kavala'da liman çevresi gibi yeni gelişen mahalleler dinsel ve etnik yönden daha heterojen bir görünüm sunmaktadır. Kimdir bunlar? Büyük toprak sahipleri, liman çevresindeki bürolarda çalışan memurlar, tüccarlar, konsololar, işçiler hemen herkes birbiriyle komşudur. Bu durum aynı din ve mezhepten veya etnik yapıdan birbirini tanıyan geleneksel mahalleli anlayışından farklı toplumsal renkler taşıyan ilk banliyölere geçişin göstergesidir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Drama Sancağı'nda en önemli değişim nüfus yönünden olmuştur. Sancak genelinde yüzyılın sonunda kalabalıklaşan bir nüfus söz konusudur. Yüzyılın ortalarında sancağın mevcut nüfus yoğunluğu ortalaması, Rume- li'nin toplam nüfus yoğunluğunun ortalamasının üzerindedir. 19. yüzyılın sonunda Drama'nın çok sayıda Müslüman göçü alması sancağın nüfus yoğunluğunu daha da arttırmıştır. Drama Sancağı'nın idarî yapısı da 19. yüzyıl boyunca, demografik yapısı gibi, sürekli olarak değişiklik göstermiştir. Bu nedenle 19. yüzyılın ilk yarısındaki Drama ile yüzyılın ikinci yarısındaki Drama'nın sınırları da oldukça farklılaşmıştır. Sancağın coğrafi olarak sınırları, hemen hemen Doğu Makedonya topraklarına karşılık gelmektedir. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden sonra yapılan düzenlemelerle tarih içinde olgunlaşarak doğal sınırlarına ulaşan Drama Sancağı, bu idarî ve coğrafi sınırlarını bazı ufak değişikliklerle birlikte 1913 yılına kadar korumuştur.

Drama Sancağı'nda eski ve yeni arasındaki birlikteliği gündelik yaşamın her noktasında da gözlemlemek mümkündür. Hatta bu birliktelik zaman içinde bir devamlılığa dönüşmüş durumdadır. Örneğin Drama'nın hemen dışında yer alan su kenarları gündelik yaşam içinde Evliya Çelebi'nin gözlemlediği gibi 17. yüzyıldan beri mesire yeri olarak işlevini sürdürmektedir. Buraları tarihsel süreç içinde yüklenmiş oldukları görevi bugün de devam ettirmektedir. Mayıs 2007 tarihinde bölgede yaptığımız saha araştırması sırasında gözlemlediğimiz gibi, 19. yüzyılda olduğu şekliyle bu mesire yerleri günümüzde de gündelik yaşamın stresinden kurtulmak isteyen şehir sakinleri için bir eğlence mekânı olmaya devam etmektedir.

19. yüzyıl boyunca hastalıklar, yangınlar, su ihtiyacı, yağmur, sel, dolu ve fırtına gibi doğal afetler Drama Sancağı'nda yaşayan insanların gündelik yaşamında karşılaştıkları daimi problemlerdendir. Devlet bu problemlerin çözümü için elinden gelen çabayı göstermiştir. Özellikle bulaşıcı hastalıklar konusunda bölgeye aşı ve seyyar ebe, hemşire, doktor ve eczacı göndermek, bölgeyi karantina altına almak ve hastaneler açmak suretiyle koruyucu sağlık tedbirlerinin alınması devletin bu konudaki hassasiyetinin ve halka bakış açısındaki değişimin göstergesidir. Bununla birlikte zaman zaman bulaşıcı hastalıkları önleme noktasında Osmanlı Devleti'nin imkânları sınırlı kalmıştır. Örneğin 1912 Balkan Savaşı'nın başlaması sağlık problemlerinin çözümüne dair yerel otoritelerin devlet merkezine sunduğu tavsiyelerin gerçekleştirilmesine imkân vermemiştir. Unutulmaması gereken bir diğer husus da karşılaşılan sorunlara getirilen çözümler, Drama Sancağı'nda olduğu gibi, biraz da makamı işgal eden vali, mutasarrıf veya kaymakamın yeteneğiyle yakından ilgilidir.

19. yüzyılın ilk yarısında Balkanlar'da mütevazı bir taşra kasabası görünümündeki Drama ve aynı mütevazı görünümüyle Kavala, yüzyılın ikinci yarısında dönemin ruhuna uygun idarî, adlî, ekonomik ve sosyal alanda gerçekleştirilen değişimlerle bölgede önemli bir konuma gelmiştir. Sancakta hastanelerin açılması, okul sayısında gözle görülür yükseliş, istasyon ve liman

çevresinde depo, silo, antrepo ve tütün mağazalarının çoğalması ve 1870'lerden sonra Kavala'da konsoloslukların sayısındaki hızlı artış bölgede sadece ticaretteki yükselişe değil aynı zamanda eğitim ve sağlık hizmetlerindeki sağlıklı bir yükselişe de işaret etmektedir. Bölgede Drama ve Kavala her ne kadar Selanik gibi bir metropol şehir konumuna gelememiş olsa da, imparatorluğun Rumeli topraklarındaki çözölmeye karşı Selanik ve hinterlandında oluşturulmaya çalışılan tahkimatın önemli sacayakları olmuşlardır. Bu olgu, bölgenin eşkıyalık hareketleri sebebiyle içinde bulunduğu nazık duruma karşı Osmanlı Devleti'nin Dedeağaç-Selanik demiryolu hattını Kavala yerine daha içeride ve güvenli konumdaki Drama'dan geçirilmesinde de açıkça görölmektedir.

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin önemli gelir kaynaklarından biri olan tütün, Drama Sancağı'nda ticaretteki yükselişi simgeleyen üründür. Çok küçük tarım arazilerinde bile üreticiye önemli kazanç sağlayacak şekilde yetiştirilebildiği için çok kârlı bir ürün olan tütün, Drama bölgesinde yaşayan insanların tartışılmaz en önemli geçim kaynağıdır. Üretim açısından 1840'lı yıllara kadar bir geçmişe sahip olan ve bu yıllarda yeni yeni yaygınlaşmaya başlayan tütünle birlikte, bölgede yaşayan halkın refah durumunda da gözle görülür bir iyileşme gerçekleşmiştir. Tütün, gelir seviyeleri ortalamanın üzerine çıkan insanların hayata bakışlarını da değiştirmiştir. Daha önceleri geçimlik gündelik ihtiyaçları için üretim yapan bölge insanı ürettikleri tütüne karşı talebin artmasıyla daha fazla üretmeye ve daha fazla kazanmaya başlamıştır. Bu da insanların gündelik yaşamlarında giydiği elbiseden oturduğu eve, yediği yiyecekten kullandığı vasıtaya varana kadar, gelişen yeni sosyal hayatlarının bir yansıması olarak tüketim alışkanlıklarında toptan bir değişimi beraberinde getirmiştir. Hatta bu değişim halkın eğitime bakış açısına ve bölgenin okullaşma oranına da yansımıştır. Daha önce tütün tarlalarının emekçileri olarak okula gönderilmeyen çocuklar, okula devam etmeye başlamıştır. Refah seviyesindeki artışla birlikte ebeveynler tütünden elde ettikleri yıllık kazançlarından belli bir miktarı ayırarak neredeyse her köye

bir okul kurmuşlardır. Bu durum, uzun süreçte para hesabı bilmeyen dolayısıyla kendi başına ürününü satamayan cahil bölge halkının, kendisinin alın teriyle ürettiği tütünü beş kuruşa satın alarak bağlantıları sayesinde büyük kârlar elde eden aracıardan, komisyonculardan da kurtuluşunu beraberinde getirmiştir. Bölgedeki ekonomik durumun iyileşmesiyle birlikte eğitim seviyesi de yükselen halkın emeğini sömürmek bundan sonraki süreçte mümkün olmamıştır.

Tütün ticareti sebebiyle Drama Sancağı'na çok sayıda Avrupalı tüccar gelmektedir. İngiliz konsolos raporlarından bazılarında bölgeye tütün üretiminin girmesiyle birlikte yabancı tütün tüccarlarının sancakta yaşayan halkın “modernleşmesi”nde etkili oldukları ileri sürülmüştür. Gerçekten de Drama Sancağı'na gelen Avrupalı tütün tüccarlarının özellikle Kavala gibi liman şehirlerindeki insanların yaşam şekli üzerinde etkili oldukları çok açıktır. Fakat bu tüccarlar Drama Sancağı'nda tütün üretimiyle uğraşan iç bölgelerdeki köyleri düzenli olarak ziyaret etmelerine rağmen, onların “modernleştirici” tesirlerinin bölgenin her tarafına, özellikle de Drama, Nusretli, Doyran, Pürsiçan, Çeç gibi iç kesimlerdeki yerleşim yerlerine kadar ulaşmadığı da bir gerçektir. Bu durum çalışmanın da asıl sorgulama noktası olan Balkanlar'da değişim olgusunun her yerde eşzamanlı yaşanmadığını, Selanik ve Kavala gibi liman şehirlerine nazaran Drama gibi daha içerilerde kalmış şehirlerde çok da etkili olamadığını, hatta sancağın kendi içinde bile bölgenin dışa açılan kapısı Kavala ile art bölgesinde kalan Drama şehirleri arasındaki değişimin hızında ve niteliğinde dahi bir farklılaşmayı işaret etmektedir. Bu da 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda değişim ve dönüşüm paradigmasının insanların geleneksel yaşam seyri içinde çok büyük kırılmalara yol açmadığının göstergesidir.

Bölgede 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılan tütün yetiştiriciliği sayesinde altı ile sekiz ay boyunca on beş binden fazla emekçinin istihdamı sağlanmaktaydı. Tütün çok aşırı emek isteyen bir üründür. Drama Sancağı gibi Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde sabah gün ağarmadan hafif çimli iken tarlada toplanması gereken tütün, aynı zamanda

Müslüman halkın da yaşam şekliyle uyumluydu. Bu yönüyle tarihsel süreç içerisinde bir genelleme yapmak gerekirse tütün tarımı, bölgede daha çok Müslüman köylüler tarafından yapılmıştır. Nitekim 1923 Lozan Mübadelesi'yle birlikte gerçekleşen nüfus değişimi sonrasında bölgeye Anadolu'dan gelen mübadil Rumların tütün tarımını bilmedikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyılın çok önemli ihraç ürünü olan tütün yetiştiriciliği, Mayıs 2007'de bölgede yaptığımız saha araştırması sırasında da gözlemlediğimiz gibi, tarihsel bir devamlılıkla günümüzde Batı Trakya Bölgesi'nde İskeçe ve Gümölcine'nin Müslüman köylülerince yapılmaya devam etmektedir. Mübadele sonrasında Anadolu'dan Drama ve Kavala bölgesine yerleştirilen mübadiller daha çok buğday, arpa, çavdar üretimi yapmaktadırlar. Bununla birlikte bu bölgeden Anadolu'ya giden mübadil Müslüman Türkler, yerleştirildikleri Samsun, Akhisar, Aydın gibi yörelerde tütün yetiştiriciliğini devam ettirmişlerdir. Tütün tarımının sürekliliği açısından bu durum ayrıca araştırılmaya muhtaç bir konudur.

Bu çalışmada tütünle ilgili vardığımız sonuçlardan biri de Balkanlar'da, en azından Kuzey Yunanistan sahillerinde, Avrupa'ya ya da Osmanlı iç pazarına ihraç edilen ürünlere göre limanların belirlenmesi yoluna gidildiği gerçeğidir. Nitekim Drama Sancağı'nda yetiştirilen tütünün Avrupa'ya ihracatının tamamı Kavala Limanı'ndan gerçekleştirilirken Osmanlı iç pazarı için yetiştirilen tütünün tamamı ise Karaağaç Limanı'ndan sevk edilmektedir. Kiremitli Limanı ise, bölgenin sadece hububat ihracında kullanılmaktadır. Bu durum bölgedeki limanlarda ihracatta bir uzmanlaşmaya gidildiğini göstermektedir. Diğer taraftan bu limanlarda gerçekleşen ticaret, özellikle de tütün ticareti, yerli-yabancı çekişmesinden ziyade Batılı büyük tröstlerin temsilcileri olan ve genellikle de Kavala'da ikamet eden Avrupalı tüccarların birbirlerine karşı siyasî-ekonomik kozlarını oynadıkları bir rekabet alanıdır. Kavala tütününe karşı Avrupa pazarlarında yaşanan talep patlaması, 1870'lerden sonra Kavala Limanı'nda İngiliz, Fransız, Alman, Rus ve Avusturya-Macaristan gibi birçok yabancı tüccar arasındaki rekabeti

de arttırmıştır. Bu süreçte Kavala, Drama'dan farklı olarak, artan ticaret hacmi sebebiyle pek çok buharlı gemi şirketinin uğradığı ve temsilciliklerini bulundurduğu bir liman şehri olarak tarih içindeki değişimini sürdürmüştür.

Drama Sancağı'ndaki ekonomi büyük ölçüde tarım kaynaklıdır. Tarımın temel üretim birimi Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde olduğu gibi kendi toprağının sahibi küçük üreticidir. Bölgede ortakçılık ve kiracılık oldukça yaygındır. Geçimlik üretim yapan köylüyü buna zorlayan etkenler; taşıma imkânlarının sınırlılığı ve taşıma maliyetlerinin yüksekliğidir. Bunlardan başka bölgenin dağlık olması gibi coğrafi şartlar da ürünün pazara ulaşımını engelleyen doğal nedenler arasındadır. Ayrıca toprağın görece bolluğuna rağmen emeğin görece kıtlığı bölgede küçük köylü işletmelerinin varlığının devam etmesinde etkili olmuştur. Emeğin görece kıtlığı ve üretime sokulabilecek toprakların bolluğu ortakçı veya kesimci konumundaki bu küçük üreticilerin toprak sahibi ağa, eşraf ve ayan karşısında pazarlık ve direnme gücünü arttırmıştır. Anadolu'nun pek çok yöresinde olduğu gibi Balkanlar'da da en önemli üretim aracı olan bir çift öküz ile yüzyıllardır kullanılmakta olan temel üretim aletlerini sağlayabilen köylüler, kendi topraklarını işleyebiliyorlardı. Eki-lebilir toprakların varlığı nedeniyle kırsal alanlarda ücretler her zaman yüksek kalmıştır. Bu sayede Drama Sancağı'nda literatürde iddia edildiğinin aksine ücretli işçi çalıştıran büyük çiftlik tipi işletmeler yaygınlaşmamıştır.

19. yüzyılda Balkanlar'da tarımsal üretim yönünden dikkat çeken en önemli özellik, bölgeler arasında farklılıklara rağmen, belirgin olarak tarıma elverişli toprakların genişliğidir. Buna karşın verimli toprakları işleyerek üretime katkıda bulunacak tarım işçisi sayısının azlığı, tarımsal üretim açısından 19. yüzyılın en önemli problemlerinden biridir. Eki toprakların bölgedeki toprakların çok sınırlı bir bölümünü meydana getirdiği Balkanlar'da çok geniş verimli arazilerin tarımsal üretime dâhil olamamasının altında yatan asıl sebep bu boş bırakılmış arazilerde çalışacak işgücü yetersizliğidir. Çünkü toprakların nispi bolluğuna karşılık, emek gücü kıt bir faktördü. İmparatorluğun

birçok önemli tarım bölgesinde olduğu gibi Drama Sancağı'nda da, tarımda işgücü ihtiyacının arttığı hasat mevsiminde bu açık, ekilebilir toprakları az olan ya da iklim şartları nedeniyle hasat dönemi daha ileri zamanlara rastlayan bölgelerden işgücü transferi ile kapatılmaktadır.

Bölgede tütün üretiminin geçmişi, 19. yüzyıl ortalarına dayanıyor olmasına rağmen, özellikle yüzyılın ikinci yarısında tütünün bölgedeki ekim alanları hızlı bir şekilde yaygınlaşmıştır. Sancağın genelinde tütün üreten ekici sayısı, ekim alanları ve dolayısıyla ürünlerdeki asıl artış 1900'lü yıllarda gerçekleşmiştir. Bunda Drama Sancağı'nda üretilen ürünün kalitesi, nefaseti, aroması ve hepsinden önemlisi bölgenin Avrupa pazarlarına coğrafi olarak yakınlığı etkili olmuştur. Bu süreçte artık Drama tütününü, Avrupa pazarlarının vazgeçilmez bir ürünüdür. Buna bağlı olarak tarımdaki ticarileşme eğilimlerine rağmen Drama Sancağı'nda tek bir ürüne yönelim söz konusu değildir. Aynı şekilde bu çalışmanın beşinci ve son bölümünde mevcut veriler ışığında da görüldüğü gibi, Drama Sancağı'nın önemli ihraç ürünü olan tütünün bile, büyük plantasyon çiftliklerine benzeyen kırsal birimlerde üretildiğine dair herhangi bir işarete rastlanmamaktadır. Tütün Avrupa'da geniş kesimler tarafından alıcı bulan bir sanayi ürünü olmasına rağmen; bölgede tütün tarımının geniş tarımsal alanlarda yapılamaması gerçeği, literatürde ileri sürülen büyük çiftlik oluşumu iddialarının önündeki en büyük engeldir. Yani doğası gereği tütün tarımının bir küçük aile işletmesi tarafından en fazla 2 dönüme kadar küçük tarım alanlarında ekilebilmesi, literatürde çiftliklerin oluşumuyla ilgili ileri sürülen iddiaları en azından Drama Sancağı örneğinde doğrulamamaktadır. Halil İnalcık'ın da teorik olarak ortaya koyduğu gibi Roma İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na gelinceye kadar Balkanlar'da temel tarımsal üretim tipinin küçük aile işletmeleri yani en çok 6-7 dönüme kadar bir arazinin işletilmesi esasına dayandığı iddiası 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Drama Sancağı'nda yapılan tütün tarımı gerçeğiyle bire bir örtüşmektedir.

Tablo 36: 1873'te Kavala Limanı'nın Durumu.

Ülkeler Geliş-Gidiş	Osmanlı		Gelen Ülke Bayrağı Altında Limana Giriş		3 Aylık Dönem		Ülkelerin Giriş Toplamı		Osmanlı		Alıcı Ülke Gemilerinin Çıkışı		3 Aylık Dönem		Ülkelerin Çıkış Toplamı		Giriş ve Çıkış Yapan Ülkelerin Toplamı	
	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton
İngiltere					1	68	1	68					1	68	1	68	2	136
Avusturya			1	263	67	49.683	68	49.946			3	829	65	49.121	68	49.946	136	99.892
Fransa					36	24.558	36	24.558					36	24.558	36	24.558	72	49.116
Yunanistan			13	334	24	927	37	1.261			3	69	34	1.192	37	1.261	74	2.522
İtalya					3	815	3	815					3	815	3	815	6	1.630
Rusya					1	49	1	49					1	49	1	49	2	98
Osmanlı	503	6.849					503	6849	491	6.754					491	6.794	994	13.603
Toplam	503	6.849	14	597	132	76.100	649	83.946	491	6.754	6	894	140	75.831	637	83.451	1.286	166.997

Kaynak: Constantin Ap. Vacalopoulos, "Le Commerce Des Ports De Thessalonique Et Cavala (1870-1875)", *Balkan Studies*, Vol. 22, No:1, 1981, s. 104.

Tablo 37: 1875 Yılında Kavala Limanı'ndaki Hareketlilik.

Ülkeler Geliş-Gidiş	Osmanlı		Gelen Ülke Bayrağı Altında Limana Giriş		3 Aylık Dönem		Ülkelerin Giriş Toplamı		Osmanlı		Alıcı Ülke Gemilerinin Çıkışı		3 Aylık Dönem		Ülkelerin Çıkış Toplamı		Giriş ve Çıkış Yapan Ülkelerin Toplamı	
	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton	Sayı	Ton
Fransa					51	23.428	51	23.428					51	23.428	51	23.428	104	46.856
Avusturya					61	24.199	61	24.199			8	2.888	51	21.528	59	24.416	120	49.215
İngiltere					1	304	1	304					1	304	1	304	2	608
Yunanistan			13	448	34	2.435	47	2.883			5	564	39	2.085	44	2.609	91	5.532
Osmanlı	424	5.392					424	5.392	424	5.392					412	5.235	836	10.627
Toplam	424	5.392	13	448	147	50.966	584	56.806	424	5.392	13	3.452	142	47.345	567	56.032	1.153	112.838

Kaynak: Constantin Ap. Vacalopoulos, "Le Commerce Des Ports De Thessalonique Et Cavaia (1870-1875)", *Balkan Studies*, Vol. 22, No:1,1981, s. 107.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Maliye Nezareti Defterleri

ML. VRD. d., Nu. 493.

ML. VRD. TMT., Nu. 11461.

ML. VRD. CMH., Nu. 330, Nu. 1485; Nu. 1495.

Tapu-Tahrir

TT., Nu. 7; Nu. 70; Nu. 167.

İmtiyazat Defterleri

İmtiyaz Defteri, c. II, c. V.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MV., 154/61; *MV.*, 160/27; *MV.*, 163/10; *MV.*, 166/27.

Şûrâ-yı Devlet Evrakı

ŞD., Nu. 2033.; *ŞD.*, Nu. 2006/43.

ŞD. MLK., 2064/23.

Sadaret Evrakı

A. MKT. DV., 220/41.

A. MKT. MHM., 413/54.

A. MKT. MHM., 493/97.

A. MKT. MVL., 106/72

Dâhiliye Nezareti Evrakı

DH. MÜL., 20-2/34; *DH. MÜL.*, 29-2/38; *DH. MÜL.*, 82/33; *DH. MÜL.*, 120/22;
DH. MÜL., 123/26.

DH. TMİK. S., 30/41; *DH. TMİK. S.*, 37/58; *DH. TMİK. S.*, 61/42; *DH. TMİK. S.*, 62/45; *DH. TMİK. S.*, 62/63; *DH. TMİK. S.*, 63/48; *DH. TMİK. S.*, 72/38.
DH. MKT., 107/41; *DH. MKT.*, 503/34; *DH. MKT.*, 540/84; *DH. MKT.*, 574/62;
DH. MKT., 579/58; *DH. MKT.*, 628/64; *DH. MKT.*, 1080/34; *DH. MKT.*,
1128/85; *DH. MKT.*, 1325/54; *DH. MKT.*, 1379/38; *DH. MKT.*, 1393/96;

DH. MKT., 1428/111; *DH. MKT.*, 1514/51; *DH. MKT.*, 1520/99; *DH. MKT.*, 1572/39; *DH. MKT.*, 2123/92; *DH. MKT.*, 2158/108; *DH. MKT.*, 2769/42; *DH. MKT.*, 2805/68.
DH. İD., 14/15; *DH. İD.*, 48-2/22; *DH. İD.*, 53/15; *DH. İD.*, 97/2; *DH. İD.*, 98/32; *DH. İD.*, 121/21.
DH. MB. HPS., 22/41; *DH. MB. HPS.*, 36/28; *DH. MB. HPS.*, 41/21; *DH. MB. HPS.*, 87/31.

Hâricîye Nezareti Evrakı

HR. TO., 262/32; *HR. TO.*, 275/68.

Maarif Nezareti Evrakı

MF MKT., 423/45.

Cevdet Tasnifi

C. DH., 79/3913.

İrade Tasnifi

İ. AZN., Nu. 17; *İ. AZN.*, Nu. 18; *İ. AZN.*, Nu. 50; *İ. AZN.*, Nu. 58; *İ. AZN.*, Nu. 60; *İ. AZN.*, Nu. 61; *İ. AZN.*, Nu. 70; *İ. AZN.*, Nu. 74.
İ. DFE., Nu. 4; *İ. DFE.*, Nu. 16; *İ. DFE.*, Nu. 17; *İ. DFE.*, Nu. 19; *İ. DFE.*, Nu. 22.
İ. DH., Nu. 450/29768; *İ. DH.*, Nu. 1003/79213; *İ. DH.*, Nu. 1335; *İ. DH.*, Nu. 1363; *İ. DH.*, Nu. 1377; *İ. DH.*, Nu. 1392; *İ. DH.*, Nu. 64902.
İ. HR., Nu. 417.
İ. İMT., Nu. 8
İ. ML., Nu. 86; *İ. ML.*, Nu. 87; *İ. ML.*, Nu. 89.
İ. MMS., Nu. 51/2217.
İ. MVL., Nu. 155/4438; *İ. MVL.*, Nu. 271/10422; *İ. MVL.*, Nu. 415/18125; *İ. MVL.*, Nu. 439/19456; *İ. MVL.*, Nu. 451/20119; *İ. MVL.*, Nu. 486/22026; *İ. MVL.*, Nu. 583/26170.
İ. PT., Nu. 7.

Rumeli Müfettişliği Tasnifi

TFR. 1. FTG., Nu. 38.

TFR. 1. SL., 20/1939; *TFR. 1. SL.*, 122/12138; *TFR. 1. SL.*, 131/13026; *TFR. 1. SL.*, 134/13321; *TFR. 1. SL.*, 159/15828; *TFR. 1. SL.*, 172/17186; *TFR. 1. SL.*, 183/18257; *TFR. 1. SL.*, 183/18284; *TFR. 1. SL.*, 188/18800; *TFR. 1. SL.*, 212/21133; *TFR. 1. SL.*, 212/21147; *TFR. 1. SL.*, 212/21155.

Yıldız Tasnifi

Y. A. HUS., 205/78.; *Y. A. HUS.*, 239/30.

Y. A. RES., 5/64.

Y. EE., 42/127; *Y. EE.*, 52/33.

Y. MTV., 160/225.

Y. PRK. AZJ., 13/27.

Y. PRK. UM., 2/25; *Y. PRK. UM.*, 3/5.

Dışişleri Bakanlığı Belgeleri (Foreign Office)

TNA; PRO FO 78/1683.

TNA; FO 195/100; FO 195/2111.

TNA; FO 294/7; FO 294/20.

TNA; FO 295/2.

Resmî Yayınlar

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 42, 2. Baskı, İstanbul 2000.

167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 65, Defter-i Hakani Dizisi: IX, Ankara: 2003.

Düstur, I. Tertip, c. I, s. 165 vd.

Sözlükler ve Mecmualar

BAYTOP, Turhan. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara: 1994.

DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 13. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara: 1996.

İmtiyazat ve Mukavelat Mecmuası, c. 5, Dersaadet 1310; c. 7, Dersaadet 1315.

Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299.

Nouveau Pettit Larousse, Librairie Larousse, Paris 1968.

ŞEMSEDDİN SAMİ. *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 3, c. 5, Tıpkıbasım/Faksimile, Kaşgar Neşriyat, Ankara: 1996.

_____. *Kâmûs-ı Türkî*, 10. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul: 2001.

Türkçe Sözlük, TDK, 10. Baskı, Ankara: 2005.

Salnameler

Selanik Salnameleri, (1287, 1291, 1292, 1299, 1320, 1303, 1307, 1318, 1324, 1325)

Gazeteler

Asır Gazetesi, Selanik (1324/1908-1924).

Journal de Salonique, Selanik (1311-1323).

Rumeli Gazetesi, Selanik (1325).

Selanik Gazetesi, Selanik (1869-1904).

Zaman Gazetesi, Selanik (1325-1328).

Seyahatnameler

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff), 8. Kitap, İstanbul: YKY, 2003.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 8, Üçdal Neşriyat, İstanbul: 1985.

Abbott, G. F. *The Tale of A Tour in Macedonia*, London: 1903.

Ticaret Yıllıkları

Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature, Constantinopol 1881.

- Annuaire Oriental Commerce*, Constantinopol 1883.
Annuaire Oriental Commerce, Constantinopol 1893-1894.
Annuaire Oriental Commerce, Constantinopol 1896.
Annuaire Oriental Commerce, Constantinopol 1896-1897.
Annuaire Oriental Commerce, Constantinopol 1905.
Annuaire Oriental Commerce, Constantinopol 1909.
Annuaire Oriental Commerce, Constantinopol 1913.

İnternet Kaynakları

- http://www.taurisium.com/sliki_vesti/Via-Egnatia-Radozhda.jpg,
 (12.10.2009).
http://www.museumonline.at/2006/sine_fine/sinefine/imagines/Via_Egnatia_2.png, (12.10.2009).

Kişisel Görüşme

- Machiel KIEL, *doğ.*: 1938, (10.06.2009).

Diğer Kaynak ve İncelemeler

- ABOU-EL-HAJ, Rifa'at Ali. *Modern Devletin Doğası*, (Çev.) Oktay Özel-Canay Şahin, Ankara: İmge Yayınları, 2000.
- ADAK, Ufuk. *XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Aydın Vîlayeti'ndeki Hapishaneler*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İzmir 2006.
- ADANIR, Fikret. *Makedonya Sorunu*, (Çev.) İhsan Catay, İstanbul: TVYY, 1996.
- _____. "Osmanlı Hakimiyeti Boyunca Güneydoğu Avrupa'da Gelenek ve Kırsal Değişim", *Toplum ve Bilim*, sy. 46/47, (Yaz 1989-Güz 1989), s. 19-25.
- AHMET HAŞİM, "Müslüman Saati", *Gurabahane-i Laklakan Diğer Yazıları Bütün Eserleri III*, (Haz. İnci Enginün-Zeynep Kerman), Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2004.
- AKŞENER, Meral. *Türk Devrinde Drama*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Toplum ve Bilim, sy. 76, Bahar 1998, s. 105-143.](http://katalog.marmara.edu.tr/fmi/xsl/yordam/y1_liste.xsl?-db=YordamBT&-lay=wa&-lay.response=Web&-token.error=y1_liste.xsl&-max=10&-token.l=caz&-token.d=1&cAlanlar=09_-find Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.</p>
<p>AKTAR, Ayhan.)
- AKTÜRE, Sevgi. "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1985, s. 891-904.

- AKYILDIZ, Ali. "Osmanlı Anadolu'sunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866), *Çağını Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, IRCICA Yayınları, İstanbul: 1995, s. 249-270.
- ALTINÖZ, İsmail. "Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingeneler", *Türkler*, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 422-31.
- ALTUN, Fahrettin. *Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş*, Küre Yayınları, İstanbul 2005.
- ALTUNAN, Sema. 16. ve 17. Yüzyıllarda Rumeli Yürükleri ve Naldöken Yürük Grubu, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 1999.
- AMİN, Samir. *Avrupa-merkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi*, (Çev.) Mehmet Sert, 2. Baskı, İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi, 2007.
- ANASTASSIADOU, Meropi. *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, (Çev.) Işık Ergüden, İstanbul: TVYY, 1998.
- AUTHEMAN, André. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmanî-i Şahane*, (Çev.) Ali Berktaş, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2002.
- AVCI, Yasemin. *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004.
- AVRAMEA, Anna. "MÖ. 2. Yüzyıl ile MS. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia'nın Güzergâhı ve İşlevi", *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (Ed. Elizabeth A. Zachariadou), TVYY, İstanbul: 1999, s. 3-7.
- AYBARS, Ergün. "Makedonya ve II. Meşrutiyet", *EÜEF Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy. I, İzmir 1983, s. 107-111.
- AYDIN, Mahir. "Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibe'nin Kaçırılması", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. XIII, İstanbul 1989, s. 239-258.
- _____. "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. IX, İstanbul 1989, s. 209-234.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı. *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, c. 4, 4-5-6. Kitap, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1982.
- Balkanlar'ın Dünü-Bugünü-Yarını*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul: 1993.
- BAĞIŞ, Ali İhsan. *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 1998.
- BARKAN, Ömer Lütfü. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul 1953, s. 1-26.
- _____. "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul: 1999, s. 321-421.
- _____. "Çiftlik", *İA*, c. 3, İstanbul 1945, s. 392-97.
- _____. "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1980, s. 291-375.

- _____. "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri, Balkan Memleketlerinin Toprak Meseleleri Tarihine Bir Bakış", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1980, s. 377-448.
- BASKICI, Mehmet Murat. *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara 2005.
- BEKSAÇ, Engin. "Balkanlarda Tarih Öncesi ve Erken Uygarlıklar", *Balkanlar El Kitabı, Cilt I: Tarih*, (Der. Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ), KaraM&Vadi Yayınları, Ankara: 2006, s. 37-53.
- BERKES, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), 3. Baskı, İstanbul: YKY, 2002.
- _____. *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Monreal, 1964.
- BEYDİLLİ, Kemal. "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. IX, İstanbul 1989, s. 77-99.
- BIÇAKÇI, İsmail. *Yunanistan'da Türk Mimari Eserleri*, IRCICA Yayınları, İstanbul 2003.
- _____. Binbaşı M. Nasrullah-Kolağası M. Rüşdü-Mülazım M. Eşref, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, (Yay. Haz. Rahmi Tekin/Yaşar Baş), İstanbul: OSAV Yayınları, 2003.
- BRAUDEL, Fernand. *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. I, (Çev.) M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- CANATAN, Kadir. *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- CANSEVER, Turgut. "Osmanlı Şehri", *İslam Geleneginden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, c. I, (Ed. Vecdi Akyüz), 2. Baskı, İlke Yayınları, İstanbul: 2005, s. 307-323.
- CASTELLAN, Georges. *Balkanların Tarihi*, (Çev.) Ayşegül Yaraman-Başbuğ, 2. Baskı, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995.
- CEYLAN, Ebubekir. "Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları", *TALİD*, c. I, sy. 1, 2003, s. 81-95.
- CHAYANOV, A. V. *The Theory of Peasant Economy*, (Der. D. Thorner-B. Kerblay-R.E.F. Smith), Homewood, Illinois: 1966.
- ÇADIRCI, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- _____. "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Seminerleri Bildiriler*, Ankara 13-14 Mart 1985, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara: 1994, s. 97-104.
- _____. *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Yayınları, Ankara 2008.
- ÇAVUŞOĞLU, Halim. *Balkanlarda Pomak Türkleri Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı*, Köksav Yayınları, Ankara 1993.

- ÇELİK, Zeynep. 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, (Çev.) Selim Deringil, 2. Baskı, İstanbul: TVYY, 1998.
- ÇİL, Fatma. *Satı Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- ÇORUH, Haydar. "Temettüat Vergisinin Yapısı ve 1844 Yılı Sayım Sonuçları", *Yeni Türkiye Dergisi*, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları-III, sy. 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 650-670.
- DAVISON, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, (Çev.) Osman Akınhay, İstanbul: Agora Yayınları, 2005.
- _____. *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, (Çev.) Mehmet Morali, İstanbul: Alkım Yayınları, 2004.
- DERİNGİL, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: YKY, 2002.
- DİMİTRİADİS, Vassilis. "Via Egnatia Üzerinde Vakıflar", *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (Ed. Elizabeth A. Zachariadou), TVYY, İstanbul: 1999, s. 92-104.
- _____. *Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)*, (Ed. Ç. Keyder-E. Özveren-D. Quataert), İstanbul: TVYY, 1994.
- EISENSTADT, S. N. *Modernleşme Başkaldırı ve Değişim*, (Çev.) Ufuk Çoşkun, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2007.
- ELDEM, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara 1994.
- EMECEN, Feridun. "Drama", *DİA*, c. 9, İstanbul: 1994, s. 525-528.
- _____. "İbrahim Paşa Makbul", *DİA*, c. 21, İstanbul: 2000, s. 333-335.
- ENGİN, Vahdettin. *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- EPSTEIN, M. A. *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg 1980, pp. 235.
- ERDEN, Elif. *Yakın Dönem Tarihimizde Taşoz Adası*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- ERDOĞRU, M. Akif. "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırıları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler-I-II", *OTAM*, sy. 5, (Ocak 1994), s. 49-129; sy. 7, (1996), s. 339-384.
- EREN, Ahmet Cevat. "Pomaklar", *İA*, c. 9, MEB Yayınları, s. 572-476.
- _____. "Pomaklara Dair" *Türk Kültürü*, c. I, sy. 4, (1963), s. 37-41.
- ERGENÇ, Özer. "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 103-109.
- _____. "Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. II, Ankara 1981, s. 1266-74.

- _____. "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 4, (1984), s. 69-78.
- ERYILMAZ, Bilal. *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1991.
- FAROQHI, Suraiya. "The Early History of the Balkan Fairs", *Südost Forschungen*, XXXVII, (1978), s. 50-68.
- _____. "Balkan Panayırlarının Eski Tarihi", *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayat*, (Çev.) Emine Sonnur Özcan, Doğu-Batı Yayınları, Ankara: 2006, s. 157-186.
- _____. "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Ayanından Müridzade Hacı Mehmet Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev.) Zeynep Altok, TVY, İstanbul: 1998, s. 82-100.
- GİBB, H. A. R.-BOWEN, Harold. *Islamic Society and the West I: Islamic Society in the Eighteenth Century*, Kısım I London, 1950, Kısım 2 London, 1957.
- GOUNARIS, Basil C. *Stream Over Macedonia, 1870-1912 Socio-Economic Change and The Railway Factor*, Columbia University Pres, New York: 1993
- GÖCEK, Fatma Müge. *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, (Çev.) İbrahim Yıldız, Ankara: Ayraç Yayınları, 1999.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip. *Rumeli'de Yürükler Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1957.
- _____. "İbrahim Paşa", *İA*, c. 5, MEB, İstanbul: 1967, s. 908-915.
- GÖKAÇTI, Mehmet Ali. *Geographika Yeniden Keşfedilen Yunanistan*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- _____. *Dünyada ve Türkiye'de Belediyecilik*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 1996.
- GÖYÜNÇ, Nejat. "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, sy. 32, İstanbul 1979, s. 331-343.
- GÜRAN, Tefik. *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayınları, İstanbul 1998.
- _____. "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876", *150. Yılında Tanzimat*, (Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yayınları, Ankara: 1992, s. 219-233.
- HACISALİHOĞLU, Mehmet. *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, (Çev.) İhsan Catay, İstanbul: TVY, 2008.
- HACISALİHOĞLU, Neriman. *XIX. Yüzyılda Filibe Şehri (1839-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.
- HULKİENDER, Murat. *Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi 1806-1884*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2003.

ISSAWI, Charles. *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, London 1980.

IŞIKSAL, Turgut. "Makedonya Üzerinde Oynanan Oyunlar ve Bilinmeyen Bir Nüfus Sayımı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 43, İstanbul 1971, s. 13-19.

İLDEM, Arzu Etensel. *Fransız Gezinlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*, Boyut Kitapları, İstanbul 2000.

İmparatorluk Mirası Balkanlarda ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası, (Der. L. Carl Brown), (Çev.) Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

İNALCIK, Halil. The Emergence of Big Farms, Çiftlik: State, Landlords and Tenants", (Ed. J. L. Bacque-Grammont and Paul Dumont), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Leuven: Editions Peters, 1995, s. 114-119.

_____. "Çift-Hane Sistemi: Osmanlı Kırsal Toplumunun Örgütlenmesi Teoride ve Tarihsel Perspektif İçinde Çift-Hane (Köylü Aile Çiftliği)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi c. I 1300-1600*, (Çev.) Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul: 2000, s. 187-199.

_____. "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, (Ed. L. Carl Brown), (Çev.) Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul: 2000, s. 32-49.

_____. "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev.) Zeynep Altok, TVYY, İstanbul: 1998, s. 17-35.

_____. "Çiftlik", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 313-314.

_____. "Chiftlik", *Encyclopedia of Islam*, 2nd edition, vol. II, pp. 32-33.

_____. "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, Eren Yayınları, İstanbul: 1993, s. 9-34.

_____. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayınları, İstanbul 1992.

_____. -SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara 2006.

İNCİCIYAN, P. L.-Andreasyan, H. "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *GDAAD*, sy. 2-3, 1974, s. 11-88.

İRTEM, Süleyman Kâni. *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi Balkanların Kör Düğümü*, (Ed. O.S. Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları, 1999.

İSLAMOĞLU-İNAN, Huricihan. "State and the Peasants in the Otoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the Sixteenth Century", *Otoman Empire and the World-Economy*, (Ed. Huricihan İslamoğlu-Inan), Cambridge: 1987, Cambridge University Press, s. 101-159.

- ITZKOWITZ, Norman. "Algılamalar Sorunu", *İmparatorluk Mirası*, (Ed. L. Carl Brown), (Çev.) Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul: 2000, s. 50-61.
- JELAVICH, Barbara. *Balkan Tarihi I*, (Çev.) İhsan Durdu, Haşim Koç, Durdu Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- JIREČEK, Konstantin. *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Eine historisch-geographische Studie, Prag: 1877.
- JEZERNİK, Bozider. *Vahşi Avrupa Batıda Balkan İmajı*, (Çev.) Haşim Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- KAÇAR, Mustafa. "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağını Yakalayan Osmanlı*, IRCICA, İstanbul: 1995, s. 45-120.
- KALAYCIOĞLU, Ersin-SARIBAY, Ali Yaşar. *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, 3. Baskı, Alfa-Aktüel, İstanbul 2007.
- KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, DİE Yayınları, Ankara 1997.
- KARPAT, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev.) Bahar Tırnakçı, İstanbul: TVYY, 2003.
- _____. *Osmanlı Modernleşmesi*, (Çev.) Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, Ankara: İmge Yayınları, 2002.
- _____. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev.) Dilek Özdemir, Ankara: İmge Yayınları, 2006.
- _____. "Balkan", *DİA*, c. 5, İSAM Yayınları, İstanbul: 1992, s. 25-32.
- KASABA, Reşat. *Dünya İmparatorluk ve Toplum*, (Çev.) Banu Büyükkal, İstanbul: Kitap Yayınları, 2005.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, (Çev.) Kudret Emiroğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1993.
- KAYNAK, Muhteşem. "Osmanlı Devletinde Ulaştırma Sistemleri ve Demiryolları", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, 21-23 Kasım 1985 Tebliğler, s. 28-47.
- KEYDER, Çağlar. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev.) Zeynep Altok, TVYY, İstanbul: 1998, s. 1-14.
- KIRANLAR, Safiye. "Uluslar arası Saatin Kabul Edilmesi ve İleri Saat Uygulaması Kapsamında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zaman Kavramının Şekillendirilmesi (1919-1946)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 15, İstanbul: 2006, s. 65-96.
- KIEL, Machiel. "Via Egnatia Üzerinde Osmanlı Bayındırlık Faaliyetleri; Pazargah, Kavala ve Ferecik Örnekleri", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, TVYY, İstanbul: 1999, s. 161-177.
- _____. "Kavala", *DİA*, c. 25, İstanbul 2002, s. 60-65.

- _____. "Remarks on some Otoman-Turkish Aqueducts and Water Supply Systems in the Balkans –Kavala, Chalkis, Levkas, Aleksinac and Ferrai/Ferecik", *De Turcicis Aliisque Rebus, Commentarii Henry Hofman Dedicati*, (Yay. Haz. Marc Van Damme), Utrecht 1992, s. 105-139.
- KINROSS, Lord. *Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, (Çev.) Necdet Sander, 12. Basım, İstanbul: Altın Kitapları, 1994.
- KOBAKİZE İSMAİL HAKKI, *Bir Mübadilin Hatıraları*, 2. Baskı, YKY, İstanbul 2009.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur. *Majestelerinin Konsolosları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- _____. "British Observations Regarding the Ottoman Empire in Nineteenth Century Periodicals", *Journal of Mediterranean Studies*, Vol. 5, No: 2, (1995), s. 247-258.
- KOÇ, Haşim. "19. Yüzyıl Osmanlı Modernleşmesi Çalışmalarının Öncülerinden Roderic H. Davison ve Eserleri", *TALİD*, c. 2, sy. 1, 2004, s. 483-491.
- KONÇOV, Vasil. *Makedonija, Etnografija i Statistika*, Second Print, Sofia 1970,
- KORNÜMPF, Hans-Jürgen. *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen Osmanischen Veröffentlichungen*, (Klaus Schwarz Verlag), Freiburg: 1976.
- KÜÇÜK, Cevdet. "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1985, s. 1007-1024.
- KÜÇÜKÖMER, İdris. *Düzenin Yabancılaşması Batılaşma*, 3. Basım, Bağlam Yayınları, Ankara 2002.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat. "İzmir Rıhtımı ve İşletme İmtiyazı", *İÜEF Tarih Dergisi*, Ord. Prof. Dr. İ.Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, İstanbul: 1979, s. 495-96.
- LADY MONTEGÜ. *Şark Mektupları*, (Yay. Haz. Dursun Gürlek), İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.
- LEWIS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.) Metin Kırıtlı, 7. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- LİKURİNOS, Kiriakos. *Osmanlı Döneminde Kavala Şehri*, (Yunanca), Kavala: t.y.
- LOWRY, Heath W. *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550 Kuzey Yunanistan'ın Fethi, İskânı ve Altyapı Gelişmesi*, (Çev.) Ahmet Cemal, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2008.
- MARDİN, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev.) Mümtaz'er Türköne-Fahri Unan-İrfan Erdoğan, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- MAZOWER, Mark. *Selânik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1453-1950)*, (Çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: YKY, 2007.

- MC GOWAN, Bruce. *Economic Life In Otoman Europe Taxation Trade and The Struggle For Land 1600-1800*, Cambridge 1981
- MERİÇ, Nevin. *Adab-ı Muaşeret: Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin. *Balkanlarda Pomak Türkleri*, TDAV, İstanbul 2005.
- Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Ed. Paul Dumont-François Georjon), (Çev.) Ali Berktaş, İstanbul: TVYY, 1999.
- NİKİFORUK, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, (Çev.) Selahattin Erkanlı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- NURDOĞAN, Arzu. *Dersaadet-Selanik İltisak Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999
- Ortadoğu'da Modernleşme*, (Ed. William R. Polk-Richard L. Chambers), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- ORTAYLI, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- _____. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul 1985.
- _____. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1985, s. 997-1001.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleleri 1, 2*, Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2004.
- _____. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1995.
- Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (Der. D. Quataert-E.J.Zürcher), (Çev.) Cahide Ekiz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Ottoman Empire and the World Economy*, (Ed. Huricihan İslamoğlu-İnan), Cambridge University Press, 1987.
- OWEN, Roger. *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London: 1981.
- OWEN, E. R. J. *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, Oxford, 1969.
- ÖZEY, Ramazan. "Balkanların Coğrafi Yapısı", *Balkanlar El Kitabı, Cilt I: Tarih*, (Der. Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ), Ankara: KaraM&Vadi Yayınları, 2006, s. 13-34.
- ÖZERGİN, M. Kemal. "Eski bir Rûznâme'ye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 4-5, Ağustos 1973-1974, s. 263-290.
- ÖZDEMİR, Bülent. *Ottoman Reforms and Social Life: Reflections From Salonica 1830-1850*, The Isis Press, İstanbul: 2003.
- _____. "Osmanlı Çoğulculuğu: Selanik'in 1840'lı Yıllarda Müslüman, Ortodoks ve Musevi Cemaatleri", *Osmanlı*, c. 4, YTY, Ankara: 1999, s. 262-269.

- _____. "Selanik: 19. Yüzyılda Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetim Geleneginin Değişmesi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, (Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), TDBB Yayınları, İstanbul: 2008, s. 321-336.
- _____. "Mevcut Literatür ve Bakış Açıları Üzerine Bazı Düşünceler: 19. Yüzyıl Osmanlı Reformlarını Nasıl İncelemeliyiz?", *Türkler*, c. 14, YTY, Ankara: 2002, s. 572-580.
- _____. "Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan İngiliz Konsolosları ve Ermeni Sorunu", (Yay. Haz. M. Metin Hülagu-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan), *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt 1, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II], 22-24 Mayıs 2008, s. 351-369.
- _____. "Being a Part of the Cinderella Service: Consul Charles Blunt at Salonica in the 1840's", (Ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki-Rhoads Murphey), *Frontiers of Ottoman Studies*, Vol. II, s. 241-253.
- ÖZGÜN, Cihan. "Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Politikası Üzerine Bir Tetkik: Bataklıkların Islahı Sorunu", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı*, İzmir 2008, s. 421-440.
- QUATAERT, Donald. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (Çev.) Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev.) Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- _____. *Sanayileşme Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev.) Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- _____. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (Çev.) Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.
- _____. *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, (Çev.) Sabri Tekay, İstanbul: Yurt Yayınları, 1987.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920*, (Çev.) Azat Zana Gündoğan-Nilay Özok Gündoğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2009
- PALA, Ayhan. *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.
- PALAIRET, Michael. *Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim*, (Çev.) Ayşe Edirne, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000.
- PAMUK, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, 3. Basım TVYY, İstanbul 2005
- _____. *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Yurt Yayınları, Ankara 1984.
- PANZAC, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev.) Serap Yılmaz, İstanbul: TVYY, 1997.

- PASKALEVA, Virginia. "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *IÜİFM*, c. 27, sy. 1-2, (1967-1968), s. 47-56.
- POULAKOU-REBELAKOU, Effie. "Contrubution of Two Women Travelers to the History of Smallpox Vaccination", *Journal of Medical Ethics, Law & History*, Vol. 11, No: 1, (2003), pp. 4-7.
- PHİLİPPSON, Alfred - KIRSTEN, Ernst. *Die Griechischen Landschaften*, 4 Volumes, Frankfurt: 1950-1959.
- PIRİ REİS, *Kitâb-ı Bahriyye Denizcilik Kitabı*, c. I, Baskıya Hazırlayan: Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul: t.y.
- Piri Reis: Kitab-ı Bahriye*, c. I, TTT Vakfı Yayınları, Ankara: 1988.
- PULLUKÇUOĞLU YAPUCU, Olcay. *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- SAATÇI, Meltem Begüm *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2004.
- SADAT, Deena R. "Rumeli Ayanları: Eighteenth Century", *The Journal of Modern History*, Vol. 44, No: 3, (September 1972), pp. 346-363.
- SALİH ZEKİ, *Türkiye'de Tütün*, İstanbul 1928.
- SCHULTZE-JENA, Leopold. *Makedonien, Landschafts- und Kulturbilder*, Jena: 1927.
- SEL TURHAN, Fatma-KOLÇAK, Özgür-GÖKAÇTI, M. Ali. "Osmanlı Dönemi Balkan Şehir Tarihi: Bosna, Macaristan ve Yunanistan Şehirleri", *TALİD*, c. 3, sy. 6, 2005, s. 117-150.
- Selânik 1850-1918 Yahudilerin Kenti ve Balkanlar'ın Uyanışı*, (Haz. Gilles Veinstein), (Çev.) Cüeyt Akalın, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- SERÇE, Erkan. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998.
- SEVİL, Muharrem. *Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler*, 2. Basım, Vadi Yayınları, Ankara 2005.
- SEZER, Hamiyet. "Tepedelenli Ali Paşa'nın Çiftlikleri Üzerine Bir Araştırma", *Belleten*, c. LXII, sy. 233, (Nisan 1998), s. 75-105.
- SHAW, Stanford. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", *Osmanlı*, c. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 307-321.
- _____. "Local Administrations in the Tanzimat", *150. Yılında Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara: 1992, s. 33-52.
- SHAW, Ezel Kural-Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. I-II, (Çev.) Mehmet Harmanacı, İstanbul: E Yayınları, 1982-1983.
- STOINOVICH, Traian. "Osmanlı Hâkimiyetinde Via Egnatia", *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (Ed. Elizabeth A. Zachariadou), TVYY, İstanbul:1999, s. 225-240.
- SÜRGEVİL, Sabri. "XIX. Yüzyıl Ortalarında Üsküp", *Osmanlı*, c. 5, YTY, Ankara 1999, s. 622-630.

- _____. "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, v. XII, (1953), s. 398-411.
- _____. "The Conquering Balkan Orthodox Merchants", *Journal of Economic History*, Vol. XX, No: 2, (1960), s. 234-313.
- SVORONOS, Nicolas G. *Le commerce de Saonique au XVIII siecle*, Paris 1956.
- _____. *Salonique et Cavalla (1686-1792)*, Paris 1951.
- ŞEN, Ömer. *Osmanlı'da Mahkûm Olmak Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.
- _____. *Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıl)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996
- ŞENTÜRK, Recep. *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim*, 2. Baskı, İz Yayınları, İstanbul 2006.
- ŞERİFGİL, Enver M. "XV. Yüzyılda Rumeli Eyaletindeki Çingeneler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, İstanbul: 1981, s. 117-144.
- TEKELİ, İlhan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1985, s. 878-890.
- TEMELKURAN, Tefik. "Makedonya Meselesine Dair Bir Layiha", *GDAAD*, sy. 1-3, İstanbul 1974, s. 147-160.
- TODOROV, Nikolai. *The Balkan City (1400-1900)*, Seattle and London: University of Washington Press, 1983.
- _____. "The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century", *Etudes Balkaniques*, 1969, sy. 2, Sofia 1969, s. 31-50.
- TODOROVA, Maria. "Balkanlar'daki Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, (Der. L. Carl Brown), (Çev.) Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul: 1996, s. 70-112.
- TOKAY, Gül. *Makedonya Sorunu ve Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998.
- TUĞLACI, Pars. *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul: t.y.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er. *Türk Modernleşmesi*, Lotus Yayınları, Ankara 2003.
- UBİCİNİ, M. A. *Türkiye 1850*, c. I, Tercüman 1001 Eser, İstanbul: ty.
- UBUCİNİ, H. A. *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev.) Cemal Aydın, İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.
- UĞUR, Yunus. "Rifa'at Ali Abou-El-Haj: Osmanlı Devlet ve Siyasi Yapısına Farklı Bir Bakış", *TALİD*, c. 1, sy. 2, 2003, s. 585-599.
- UZER, Tahsin. *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- ÜNAL, Metin. "Tütünün Dört Yüz Yılı", *Tütün Kitabı*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2003, s. 17-33.
- ÜSTEL, Füsün. *Makbul Vatandaş'ın Peşinde, II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

- VACALOPOULOS, Constantin Ap. "Le Commerce Des Ports De Thessalonique Et Cavala (1870-1875)", *Balkan Studies*, Vol. 22, 1981, Number:1, s. 85-108.
- VEİNSTEIN, Gilles. "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev.) Zeynep Altok, TVYY, İstanbul: 1998, s. 36-56.
- VUCINICH, Wayne S. "The Nature of Balkan Society under Otoman Rule", *Slavic Review*, Vol. 21, No: 4, (Dec. 1962), s. 604-605.
- WALLERSTEIN, Immanuel. *Modern Dünya Sistemi*, c. I-II, (Çev.) Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul 2004-2005.
- YERASİMOS, Stefanos. *Milliyetler ve Sınırlar*, (Çev.) Şirin Tekeli, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- _____. "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Ed. Paul Dumont-François Georgeon), İstanbul: TVYY, 1999, s. 1-18.
- _____. "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınları, Ankara: 2006, s. 347-362.
- YEROLİMPOS, Aleksandra. "Tanzimat Döneminde Kuzey Yunanistan'da Şehircilik ve Modernleşme (1839'dan 19. yüzyıl Sonuna)", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Çev.) Ali Berktaş, TVYY, İstanbul: 1999, s. 31-59.
- _____. "XIX. Yüzyıl Sonunda Selanik'te Kentlilik Bilinci ve Belediyeye İlgisi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, (Ed. François Georgeon-Paul Dumont), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul: 2000, s. 147-174.
- _____. *Urban Transformation in the Balkans (1820-1920)*, University Studio Pres, Selanik 1996.
- ZÜRCHER, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev.) Yasemin Saner Gönen, 10. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

İNDEKS

- 1864 Vilayet Nizamnamesi 37, 349, 353
1880 Hapishaneler Nizamnamesi 224
19. yüzyıl 17, 18, 19, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 42, 44, 45, 46, 57, 61, 62, 66, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 82, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 101, 103, 104, 106, 107, 109, 111, 119, 120, 125, 129, 130, 132, 134, 135, 137, 144, 156, 169, 171, 172, 173, 176, 177, 179, 183, 184, 185, 187, 188, 197, 199, 201, 202, 213, 216, 217, 218, 223, 224, 225, 231, 232, 235, 236, 238, 239, 240, 247, 248, 251, 252, 254, 255, 256, 259, 260, 262, 280, 281, 285, 290, 292, 295, 299, 300, 305, 307, 308, 312, 315, 320, 321, 322, 323, 324, 327, 337, 338, 340, 342, 343, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359
1913 30, 38, 43, 62, 63, 66, 74, 76, 97, 101, 119, 165, 166, 167, 171, 174, 215, 216, 287, 294, 303, 328, 349, 353
1923 Lozan Mübadelesi 343, 357
Abbott Kardeşler 261, 262
Abou-El-Haj 33, 34
Agia Varvara 130
Akropol 76, 85, 98, 99
alafranga saat sistemi 177
altın yaprak 315, 320, 339
Amerikan İç Savaşı 236, 254, 255, 307, 312
aracılar 30, 196, 235, 239, 272, 278, 279, 280, 281, 282, 290, 356
art bölge 18, 35, 46, 72, 111, 135, 165, 185, 198, 247, 313, 320, 350, 356
Asır gazetesi 59, 140, 141, 144, 148, 149, 151, 153, 154, 158, 162, 199, 208, 209, 210, 211
Atina Bankası 167
ATÜT 39
Avrupa merkezli 30
Avusturya Lloyd şirketi 249, 250
ayanlar 66, 333, 341, 342
Aziz Pavlus 67
Balkan 17, 18, 21, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 60, 67, 71, 78, 82, 95, 96, 97, 101, 105, 108, 109, 110, 117, 118, 124, 125, 126, 135, 136, 137, 146, 152, 160, 170, 171, 172, 179, 185, 198, 199, 208, 235, 237, 238, 244, 247, 249, 250, 255, 256, 268, 280, 296, 299, 308, 309, 312, 321, 322, 323, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 337, 338, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 354, 356, 357, 358, 359
Balkan Yarımadası 49, 50, 52, 56, 96, 198
Balkanlar 17, 18, 21, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 60, 67, 71, 78, 82, 95, 97, 101, 105, 108, 109, 110, 117, 124, 125, 126, 135, 136, 137, 152, 170, 171, 172, 179, 185, 199, 235, 237, 238, 244, 247, 256, 268, 280, 296, 299, 308, 312, 321, 322, 323, 326, 327, 328, 330, 331, 338, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 354, 356, 357, 358, 359
basma 208, 315, 316, 320, 343
Başbakanlık Osmanlı Arşivi 16, 43, 44, 84, 94, 221, 255, 363

- başı bağlı 314, 315, 316, 320
Batı 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29,
30, 32, 33, 39, 49, 52, 54, 58, 67, 102,
171, 172, 173, 174, 187, 188, 197,
229, 235, 236, 237, 238, 240, 243,
254, 257, 271, 280, 281, 283, 299,
326, 332, 337, 341, 342, 343, 357
Batı Trakya 58, 67, 343, 357
Batılı güçler 30
Batılılaşma 20, 22, 25
Bogos Nubar Paşa 242, 306
Boz Dağ 58, 64
bulaşıcı hastalıklar 109, 134, 135, 137,
138, 141, 146, 229, 354
Bulgar 44, 49, 52, 53, 63, 96, 97, 100,
101, 102, 105, 111, 117, 119, 120,
121, 122, 123, 125, 126, 128, 129,
138, 157, 161, 178, 190, 216, 222,
239, 252, 306, 322, 349
Bulgar Eksarhlığı 102
Bülent Özdemir 32, 34, 36, 44, 95, 97,
119, 183, 184, 187, 188, 214, 217,
238, 301, 351
büyük çiftlik 326, 327, 328, 329, 331,
332, 340, 344, 346, 358, 359
cemaat 42, 43, 45, 52, 65, 83, 84, 91,
92, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 102, 104,
105, 106, 107, 108, 115, 116, 119,
123, 126, 127, 138, 139, 148, 164,
165, 186, 200, 201, 209, 239
Cenevizliler 76, 78
Chaiyanov 347
Çeç 58, 61, 139, 140, 145, 157, 160,
168, 205, 206, 222, 352, 356
çiçek aşısı (telkih-i cederi) 141
çift-hane 329, 330
çiftlik 43, 46, 60, 108, 121, 167, 310,
326, 327, 328, 329, 330, 331, 332,
333, 335, 337, 338, 340, 341, 343,
344, 346, 347, 348, 359
çiftlikler 43, 60, 108, 121, 326, 327,
328, 329, 330, 331, 332, 333, 337,
340, 341, 343, 344, 346, 347, 348,
359
Çingeneler 45, 108, 109, 110, 111, 117,
118, 119, 120, 121, 126, 127, 128,
129, 143, 178, 200, 209, 335
Darıdere 61, 96, 123
Dedağaç 46, 66, 137, 166, 178, 185,
198, 203, 206, 241, 243, 244, 245,
246, 248, 252, 253, 349, 350, 355
değişim 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26,
27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38,
39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 51, 73, 83,
94, 95, 120, 124, 129, 144, 145, 156,
157, 163, 165, 171, 172, 173, 175,
176, 177, 179, 183, 184, 185, 186,
187, 188, 190, 197, 198, 199, 205,
213, 218, 223, 224, 226, 231, 232,
235, 239, 247, 249, 267, 285, 286,
287, 290, 296, 307, 308, 319, 326,
327, 331, 338, 343, 349, 350, 351,
352, 353, 354, 355, 356, 357, 358
değişim çağı 19, 40, 179, 184
değişim paradigması 39, 46
Değişim süreci 17, 19, 20, 21, 22, 33,
45, 165, 177, 185, 188, 218, 223, 307,
352
değişimin somut sembolleri 45
demiryolu 31, 45, 46, 54, 124, 163,
174, 175, 177, 185, 198, 203, 204,
205, 206, 232, 239, 240, 241, 242,
243, 244, 245, 246, 247, 248, 285,
306, 349, 350, 355
demografik yapı 232, 349, 350, 353
denizyolu 46, 73, 134, 135, 136, 174,
198, 214, 247, 285
dış dinamikler 26, 32, 39
Dışişleri Bakanlığı (Forreign Office)
44
Doğu 20, 23, 58, 63, 76, 80, 92, 93, 102,
172, 173, 183, 184, 188, 235, 236,
238, 241, 249, 259, 275, 289, 299,
322, 326, 327, 328, 347, 349, 353
Doğu Akdeniz 80, 93, 102, 183, 184,
235, 236, 238, 259, 289, 347
Doğu Avrupa 326, 327, 328
Doğu Makedonya 58, 241, 275, 349,
353
Doğulu 52, 172, 173
Doyran 243, 246, 325, 356
Drabescos 63
Drama 4, 17, 18, 21, 34, 35, 36, 37, 38,
39, 41, 42, 43, 45, 46, 50, 56, 57, 58,
59
Drama Kalesi 74, 81
Drama Mutasarrıfı Sırrı Bey 207, 232,
352
Drama Mutasarrıflığı 139, 154, 157

- Drama Sancağı 17, 18, 21, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 45, 46, 56, 57, 60, 61, 62, 64, 74, 94, 97, 100, 101, 102, 104, 108, 109, 110, 111, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 134, 140, 141, 143, 145, 146, 151, 155, 156, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 175, 178, 179, 192, 193, 194, 196, 197, 207, 225, 230, 232, 241, 247, 254, 255, 256, 274, 275, 276, 281, 286, 287, 292, 293, 294, 295, 296, 302, 305, 307, 312, 313, 320, 323, 325, 326, 332, 333, 338, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359
- Drama tütünü 271, 278, 283, 284, 313, 346, 359
- Dramanîçe 63
- dünya ekonomisi 29, 31, 254
- Dünya Sistemi 28, 328
- dünya sistemi teorisi 28, 29, 30, 32
- dünya sistemi yaklaşımı 21, 29, 32
- Edirne 40, 53, 54, 58, 61, 62, 64, 107, 137, 141, 166, 241, 244, 245
- Edirne vilayeti 58, 61, 62
- Eşkenazi 105, 107
- eşraf 20, 154, 157, 161, 162, 163, 164, 189, 190, 195, 196, 212, 222, 231, 237, 280, 281, 282, 295, 333, 342, 346, 352, 358
- Evliya Çelebi 65, 66, 70, 71, 72, 74, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 99, 131, 142, 169, 177, 354
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi 65, 66, 70, 71, 72, 74, 77, 79, 81, 83, 84, 85, 99, 131, 142, 169, 177
- Filippi (Philippi) 57, 62, 63, 66
- Franklar 67, 119, 178
- Fransız Messageries Maritimes şirketi 249, 250
- Fransız-Alman Savaşı 250, 268, 295
- Gureba Hastanesi 138, 145
- Gümüllüne 15, 56, 92, 120, 121, 166, 178, 206, 243, 245, 264, 315, 316, 323, 324, 343, 357
- gündelik yaşam 27, 45, 116, 129, 130, 131, 132, 134, 136, 146, 151, 179, 232, 286, 287, 350, 354, 355
- Halil Bey Mahallesi 81, 86, 99, 150
- Halil İncalcık 19, 39, 49, 188, 190, 326, 328, 329, 330, 347, 359
- hapishaneler 45, 219, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 351
- Heath Lowry 40
- Hristiyanlar 34, 45, 52, 65, 68, 69, 91, 92, 93, 97, 98, 100, 102, 103, 104, 111, 121, 123, 129, 132, 148, 159, 173, 200, 217, 222, 230, 323, 332
- İbrahim Paşa 69, 70, 72, 77, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 98, 99, 111, 200, 212, 223
- İbrahim Paşa Camii 70, 72, 81, 84, 85, 86
- iç dinamikler 17, 21, 23, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 188, 232, 352
- İdrisi 67, 74
- ihracat 31, 72, 165, 185, 202, 236, 237, 238, 243, 250, 254, 255, 256, 257, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 285, 288, 294, 295, 304, 307, 312, 317, 327, 328, 336, 342, 345, 347, 348, 357
- ihtida 65
- İmaret 73, 87, 88, 89, 90, 91, 172
- İngiliz Konsolos Yardımcısı Maling 78, 256, 269, 313, 332
- İngiliz konsolosları 44, 214
- İngiltere Milli Arşivi (The National Archives) 43
- İskeçe 72, 86, 92, 121, 123, 166, 207, 209, 243, 264, 312, 313, 315, 343, 357
- İstanbul-Selanik 178, 206, 248
- İşkodra 55, 61
- Kadı Ahmet Efendi Mahallesi 99
- Karaağaç Limanı 256, 263, 264, 265, 289, 316, 357
- Karpuz Kaldıran Suyu 130
- Katolikler 43, 93, 102, 126, 143
- Kavala 15, 18, 35, 36, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 116, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 154,

- 156, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 179, 185, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 221, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 237, 238, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295
- Kavala Genel Arşivi 36, 42, 43, 100
Kavala Kadın Hapishanesi 230
Kavala Kalesi 69, 75, 76, 77, 99, 223
Kavala Karantinahanesi 137, 141
Kavala Kaymakamı Emin Paşa 232, 352
Kavala Limanı 46, 79, 80, 174, 241, 242, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 264, 265, 266, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 306, 313, 316, 324, 357, 360, 361
Kavala Su Kemerli 70, 71, 78
Kavalalı Mehmet Ali Paşa 72, 73
kesimciler 333, 334
Kırcaali 312
Kırım Savaşı 97, 236, 239, 254, 255, 268, 304, 324
Kiremitli Limanı 263, 357
Kosova 54, 61, 244
Kuru Çay 58
Kuzey Yunanistan 36, 40, 41, 51, 67, 185, 197, 256, 357
Likurinos 15, 42, 43, 75, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 98, 99, 103, 105, 106, 107, 108, 135, 136, 138, 142, 143, 170, 173, 199, 201
liman şehri 18, 35, 46, 66, 69, 93, 137, 197, 198, 215, 247, 252, 350, 358
Makedonya 18, 34, 36, 42, 52, 53, 55, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 70, 71, 83, 96, 101, 104, 105, 123, 124, 126, 139, 160, 165, 171, 172, 174, 185, 192, 193, 197, 198, 213, 241, 243, 244, 245, 246, 254, 255, 275, 285, 286, 294, 302, 303, 308, 312, 322, 331, 332, 333, 334, 336, 341, 344, 350
Makedonya Meselesi 36, 101
Makedonya Tarih Arşivi 42
Maling 44, 77, 79, 95, 96, 193, 194, 195, 196, 214, 232, 257, 258, 261, 263, 265, 266, 267, 279, 288, 304, 309, 310, 315, 317, 324, 333
Manastır 55, 56, 61, 123, 131, 165, 166, 185, 198, 203, 206, 240, 243, 245, 247, 336, 337, 341, 350
Maria Todorova 38, 39, 40, 49, 331
Marsilya 250, 255, 270, 272, 274
Mehmet Ali Paşa Konağı 36
merkezi bürokrasi 30, 31
Meropi Anastassiadou 34, 40, 77, 128, 165, 183, 245
Mesta-Karasu 51, 58, 61
metropol 18, 34, 93, 139, 165, 197, 279, 294, 350, 355
Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa 111, 163, 256, 259
Michael KIEL 16, 40
modern 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 35, 39, 45, 52, 66, 87, 118, 156, 160, 168, 170, 172, 177, 179, 181, 183, 184, 185, 186, 188, 190, 202, 213, 221, 231, 232, 239, 248, 249, 281, 296, 311, 327, 328, 350, 351, 352, 356
modernleşme 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 35, 45, 66, 118, 168, 177, 183, 184, 185, 186, 188, 190, 231, 232, 248, 249, 281, 296, 351, 352, 356
mono-kültür 326
Müslüman 22, 34, 43, 45, 52, 56, 64, 65, 68, 69, 82, 83, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 134, 143, 145, 146, 148, 153, 159, 164, 170, 173, 177, 178, 179, 184, 190, 191, 199, 200, 201, 205, 209, 212, 216, 226, 227, 228, 229, 230, 256, 279, 280, 292, 303, 314, 325, 332, 343, 353, 356, 357
Müslüman Türkler 95, 109, 117, 119, 120, 178, 357
Nevrokop 36, 58, 136, 154, 288

- Nusretli 163, 207, 208, 313, 325, 356
 ortakçılar 333, 334, 336, 338
 Ortodoks Rumlar 100, 102, 120
 Oryantalist 21, 22, 23, 24, 25, 28, 30, 32, 188
 oryantalist söylem 24, 25
 Oryantalist tarih görüşü 21, 22, 24, 28, 32
 Osmanlı Bankası 165, 166, 167, 245, 262, 307
 Osmanlı ekonomisi 26, 28, 29, 30, 235, 236, 280, 287, 295, 303, 328, 347, 355
 Osmanlı iç pazarı 256, 258, 261, 265, 266, 269, 270, 271, 272, 274, 283, 284, 289, 290, 315, 357
 Osmanlı İmparatorluğu 17, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 45, 46, 52, 94, 104, 106, 107, 116, 119, 128, 135, 165, 167, 176, 179, 183, 187, 188, 189, 190, 198, 206, 207, 213, 214, 216, 217, 218, 223, 224, 225, 231, 232, 235, 238, 239, 240, 248, 254, 262, 270, 299, 300, 301, 304, 305, 307, 308, 321, 322, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 338, 341, 342, 343, 345, 347, 358, 359
 Osmanlı köylüsü 345
 Osmanlı mirası 38, 39, 49, 331
 Osmanlı modernleşmesi 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 33, 183, 185
 Osmanlı periferi 124, 179, 184, 232
 Osmanlı reformları 23, 32, 187
 Osmanlı Rumelisi 17, 61, 65, 124, 131
 Osmanlı Sol Kolu 71
 Osmanlı toplumu 17, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 30, 33, 95, 115, 177, 178, 188, 300, 335, 352, 356
 Ömer Lütfü Barkan 124, 328
 Panagia 73, 83, 90, 92, 99, 103, 107, 259
 Panagia Yarımadası 73, 83, 99
 panayır 46, 288, 321, 322, 323, 324
 Patras 238
 Pierre Körfezi 66
 Pirî Reis 69, 75, 76
 plantasyon tipi çiftlik 341, 343
 Pomaklar 96, 97, 111, 157, 305
 Pravišta 46, 57, 58, 59, 60, 61, 92, 97, 103, 110, 120, 121, 123, 134, 140, 141, 142, 143, 151, 153, 154, 155, 158, 160, 161, 207, 211, 224, 241, 242, 243, 256, 305, 306, 309, 313, 314, 323, 325, 344
 Pravišta bataklığı 46, 60, 141, 242, 243, 305, 306
 Protestanlar 43, 126
 Pürsiçan 94, 131, 146, 154, 155, 160, 161, 168, 198, 207, 222, 223, 333, 352, 356
 Rapçoz 62, 97, 144, 160, 162, 227, 229
 Rodop 57, 96, 97, 305
 Rum 43, 63, 84, 92, 93, 94, 100, 101, 119, 120, 121, 123, 138, 139, 144, 157, 164, 165, 209, 216, 239, 280
 Rumeli gazetesi 155, 170, 247, 248
 saat kulesi 36, 66, 156, 176, 177
 Sarışaban 41, 60, 61, 64, 93, 97, 120, 121, 123, 125, 134, 140, 141, 142, 147, 151, 152, 158, 160, 161, 162, 164, 173, 207, 208, 212, 224, 227, 229, 230, 231, 263, 313, 314, 315, 323, 325, 344
 Sefarad 105, 107
 Selanik Bankası 166, 167
 Selanik Eyaleti 35, 37, 61, 194
 Selanik gazetesi 140, 151, 222, 318
 Selanik Salnameleri 73, 83, 102
 Selanik-Dedeagaç 46, 178, 198, 241, 245, 246, 349, 350
 Serez Sancağı 61, 62
 Seyyah Abbott 89, 132, 133, 172, 175, 202, 246
 Sol Kol 53, 55, 56, 61, 64, 68, 69, 70, 71, 75, 84, 98, 103, 105, 106, 111
 sosyo-ekonomik 17, 18, 21, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 43, 44, 46, 95, 109, 128, 279, 352, 353
 Struma-Karasu 51, 96
 Sts Cyril and Methodius 44
 Sultanyeri 315, 316
 süreç 17, 18, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 45, 50, 62, 67, 111, 119, 141, 160, 161, 178, 179, 183, 186, 192, 207, 208, 212, 218, 231, 236, 238, 241, 248, 249, 268, 272, 275, 304, 306, 308, 319, 321, 324, 327, 346, 352, 354, 356, 357, 358, 359

- Symbolum Dağı 57, 78, 305, 345
 Şark Ticaret Yıllıkları 73, 167, 215, 252, 255, 287, 294
 Tahsin Bey 139, 140, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 193, 222, 351, 352
 Tanrıdağı (Karagöz) Yürükleri 64
 Tanzimat Fermanı 179, 350
 Tanzimat reformları 21, 27, 183, 186, 187, 188, 190, 194, 350
 tarımın ticarileşmesi 321, 345
 tarımsal üretim 18, 46, 60, 167, 168, 169, 236, 237, 243, 292, 299, 301, 302, 305, 307, 331, 332, 333, 336, 337, 338, 345, 346, 347, 358, 359
 Taşoz Adası 58, 66, 74, 88, 90, 171, 211, 256, 259, 288, 289, 305, 325
 Taşoz Sancağı 62
 ter oğlanları 335, 336
 ticaret 18, 22, 26, 29, 33, 45, 46, 51, 57, 63, 64, 67, 69, 73, 80, 93, 95, 102, 105, 107, 124, 128, 148, 149, 157, 158, 165, 167, 168, 173, 183, 185, 186, 189, 194, 195, 196, 197, 198, 207, 210, 214, 215, 217, 236, 240, 241, 247, 248, 249, 251, 252, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 278, 279, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 294, 295, 304, 313, 314, 317, 321, 322, 324, 327, 328, 329, 342, 347, 348, 355, 356, 357, 358
 toplumsal değişim 18, 22, 23, 34, 35
 toplumsal sınıflar 31
 Trieste 249, 250, 252, 269, 270, 272
 Turmac (Türk-Makedon) 72
 Türk modernleşmesi 20
 tütün 18, 31, 46, 51, 57, 63, 72, 93, 128, 130, 134, 148, 149, 151, 155, 156, 157, 158, 162, 164, 168, 174, 195, 196, 202, 203, 207, 211, 212, 222, 236, 237, 238, 246, 250, 252, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 294, 295, 296, 301, 303, 304, 307, 309, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 325, 326, 336, 338, 339, 340, 343, 344, 347, 355, 356, 357, 359
 tütün ticareti 46, 93, 128, 158, 195, 196, 210, 248, 252, 256, 260, 262, 265, 269, 295, 314, 317, 357
 tütün üretimi 18, 158, 164, 207, 257, 269, 271, 272, 275, 276, 295, 296, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 339, 346, 356, 359
 Urfani Limanı 256
 veba 134, 135, 136, 137, 142, 214
 Via Egnatia 53, 54, 55, 56, 64, 68, 75, 111, 135
 Wallerstein 21, 28, 29, 327, 328
 Yahudiler 34, 43, 52, 65, 69, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 119, 120, 125, 126, 127, 128, 129, 178, 190, 191, 294
 Yanya 61
 Yavuz Sultan Selim 69, 75, 111
 Yenice Karasu 51, 56, 58, 61, 64, 109, 120, 136
 yerel pazarlar 314, 321
 yerel tarih 39, 41
 yerel yönetim 18, 45, 95, 115, 118, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 195, 216, 217, 218, 219, 223, 224, 226, 231, 232, 280, 351, 352
 yerel yönetimler 18, 45, 115, 183, 186, 187, 189, 190, 192, 194, 195, 218, 223, 231, 232, 351, 352
 yukarıdan-aşağıya 32
 Yunanistan 15, 37, 41, 42, 50, 53, 70, 81, 97, 104, 215, 216, 258, 265, 266, 270, 291, 349, 360, 361
 Zaman gazetesi 210, 239
 zamanın ruhu 17, 232, 352
 Zihne 64, 256